

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDERNE OG DEN STORE KRIG 1914 – 1918

REDIGERET AF
INGE ADRIANSEN OG HANS SCHULTZ HANSEN

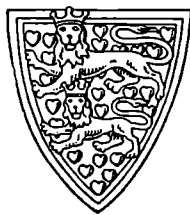
MUSEUM SØNDERJYLLAND &
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYDERNE OG
DEN STORE KRIG
1914-1918

SØNDERJYDERNE OG DEN STORE KRIG 1914–1918

UDGIVET AF MUSEUM SØNDERJYLLAND
OG HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED INGE ADRIANSEN
OG HANS SCHULTZ HANSEN

SKRIFTER UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 96

AABENRAA 2006

Sønderjyderne og Den store Krig 1914–1918

Redaktion: Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen

Udgivet af Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland 2006

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 96

© Forfatterne, Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland

Sats og tryk: P.J.Schmidt Grafisk, Vojens

Indbinding: J.P.Møller, Haderslev

ISSN: 0109-9264

ISBN: 87-7406-100-3

Udgiverne takker for tilskud til udgivelsen fra

Dansk Kultursamfund af 1910

Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond

H. P. Hanssens Mindefond

Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond

Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II

Lillian og Dan Finks Fond

Vicepolitimester Per Thaulow og hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøms Fond

Illustrationerne på omslaget viser:

Forsiden

Skyttegravskamp i Første Verdenskrig (uden år). Motivet viser et tysk infanteriangreb på en fransk skyttegrav til venstre i billedet. Figurerne er gengivet i naiv stil, men de er udtryksfulde, og scenen viser klart krigens gru. Billedet er udført af en af de mange sønderjyske krigsdeltagere og er erhvervet hos ham af en privat samler i mellemkrigsårene. Oliemaleri. Tilhører Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Bagsiden

Poul Steffensen: Brev fra fronten. Motiv fra Sønderjylland (1916). Motivet viser en karakteristisk scene, som mange sønderjyder har berettet om: Glæden over at modtage brev fra fronten efter dages eller ugers angstfyldt uro. Scenen med kvinden bag ploven viser, at kvinderne i stor udstrækning måtte overtage de indkaldte mænds arbejde. Litografi. Tilhører Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Omslagets inderside

Kort over vest- og østfronten fra G. Schnitler: Verdenskrigen 1914–1918. Kbh. 1939

Indhold

FORORD 7

OM FORFATTERNE 8

FORKORTELSER 8

INDLEDNING 9

TIDSTAVLE 13

FØRSTE VERDENSKRIG – ÅRSAGER, FORLØB OG
KONSEKVENSER
af Jørn Buch 17

SØNDERJYLLAND VED KRIGENS UDBRUD I 1914
af René Rasmussen 59

INTERNERINGS OG FÅR VANDSKYNDIGE I 1914
AF DANSKSINDEDE LEDERE OG
af René Rasmussen 77

SØNDERJYDER VED FRONTERNE
af Martin Bo Nørregård 95

PLIGTENS TUNGE BUD ELLER FANEFLUGT?
af Svend Falkner Sørensen 125

HJEMMEFRONTEN – TRÆK AF HVERDAGSLIVET
af Inge Adriansen 143

ALLIEREDE KRIGSFANGER I SØNDERJYLLAND
af Inge Adriansen 177

SØNDERJYDER I ALLIERET KRIGSFANGENS KAB
af René Rasmussen 203

SIKRINGSSTILLING NORD, ZEPPELINBASEN OG ANDRE
MILITÆRE ANLÆG

af Hans Schultz Hansen, Inger Lauridsen og Inge Adriansen 223

GRÆNSEPØRGSMALET UNDER KRIGEN

af Hans Schultz Hansen 241

KRIGENS AFSLUTNING OG REVOLUTIONEN I NOVEMBER 1918

af Axel Johnsen 247

DE SØNDERJYSKE KRIGSINVALIDER OG HJÆLPEN NORDFRA

af Birgitte Vestergaard Futtrup 269

MINDESMÆRKER I DANMARK FOR FALDNE SØNDERJYDER

af Inge Adriansen 289

SØNDERJYSKE SOLDATERGRAVE I FRANKRIG OG ENGLAND

af Inge Adriansen 319

DSK – FORENINGEN AF DANSKSINDEDE SØNDERJYDSKE
KRIGSDELTAGERE 1914–18

af Hans Schultz Hansen 333

LITTERATUR OG HENVISNINGER 355

NAVNEREGISTER 369

FAKTABOKSE

Verdenskrigens døde 16

Verdenskrigens felttog og slag 38

Verdenskrigens våben 56

Diskrimination af danske sønderjyder i den tyske hær 94

»De hjemløse« og tysk krigstjeneste 124

*Sikringsstilling Nord – de bedst bevarede offentligt tilgængelige
rester* 230

Hvor mange sønderjyder faldt i Den Første Verdenskrig? 288

*Hvordan finder man frem til sønderjyske krigsgrave fra den
Første Verdenskrig?* 318

Tyske veteranforeninger 352

Forord

Selvom der siden 1918 er udgivet adskillige bøger om de forskellige sider af Sønderjyllands historie under den Første Verdenskrig, er der aldrig tidligere udgivet en samlende fremstilling. Dette savn skal denne bog råde bod på. Grundstammen udgøres af foredragene fra Historisk Samfund for Sønderjyllands foredragsrække *Sønderjylland under den Første Verdenskrig 1914–1918*, der løb af stablen i vinter- og forårs månederne i 2005. De fleste foredrag er siden blevet udvidet – nogle så meget, at de nu omfatter to kapitler i bogen. Kapitlet om de militære anlæg er helt nyskrevet. Desuden er der tilføjet litteraturhenvisninger. Endelig har redaktionen suppleret teksterne med faktabokse eller uddrag fra samtidige dagbøger og breve, ligesom den i samarbejde med forfatterne har fremdraget det omfattende billedmateriale, som findes i bogen. Alligevel er redaktørerne og forfatterne sig bevidst, at bogen er en statusopgørelse over og ikke noget punktum for forskningen i Sønderjylland under den Første Verdenskrig.

Ved udgivelsen vil redaktionen gerne takke forfatterne for deres store beredvillighed til først at holde foredrag og siden levere deres skriftlige bidrag. En stor tak skal også gå til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Museet på Sønderborg Slot for at have stillet næsten alle illustrationer til rådighed. Begge institutioner indgår siden årsskiftet 2005/06 i Museum Sønderjylland, og Historisk Samfund for Sønderjylland har derfor fundet det naturligt, at bogen bliver en fællesudgivelse mellem foreningen og landsdelens nye, fælles museum.

Udgivelsen er muliggjort ved tilskud fra Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, H. P. Hanssens Mindefond, Lillian og Dan Finks Fond, Vicepolitimester Per Thaulow og hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøms Fond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, Dansk Kultursamfund af 1920 og Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond. For disse tilskud takker udgiverne og redaktionen hjerteligt.

Sønderborg og Aabenraa juni 2006

Inge Adriansen

Hans Schultz Hansen

Om forfatterne

Inge Adriansen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot

Jørn Buch, seminarielektor, CVU Sønderjylland, Haderslev

Birgitte Vestergaard Futtrup, cand.mag., Århus

Axel Johnsen, forskningsstipendiat, ph.d., Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

Inger Lauridsen, overinspektør, Museum Sønderjylland – Tønder

Martin Bo Nørregård, cand.mag., Frederiksberg

René Rasmussen, cand.mag., Tønder

Hans Schultz Hansen, arkivar, forskningsleder, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

Svend Falkner Sørensen, lektor, inspektør, Støvring Gymnasium

Forkortelser

HBA	Haderslev Byhistoriske Arkiv
LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
MS-ISL	Museum Sønderjylland, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa
MS-Sønderborg Slot	Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot
RA	Rigsarkivet, København

Indledning

Krigen 1914–1918 har igennem årene fået flere forskellige betegnelser hæftet på sig. Allerede i samtiden fik den i England og Frankrig navnet *Den store Krig* (The Great War, La Grande Guerre), mens tyskerne kaldte den *Verdenskrigen* (Der Weltkrieg). I kraft af de uhyrlige tab af menneskeliv og værdier og meningsløsheden blev den for millioner af krigsdeltagere og pårørende *krigen, der skulle ende alle krige*. Som bekendt gik det anderledes; en ny verdenskrig 1939–1945 gjorde Den store Krig og Verdenskrigen til den *Første Verdenskrig*. Mange har siden set de to verdenskrige i nær sammenhæng. Winston Churchill kaldte perioden fra 1914 til 1945 for den anden europæiske trediveårskrig. Den amerikanske diplomat George F. Kennan og tyske historikere som Hans-Ulrich Wehler og Wolfgang J. Mommsen betegner den Første Verdenskrig som den europæiske *urkatastrofe*, der i sig selv var en katastrofe og tillige i sig bar kimen til den næste.

En overgang så det ud til, at nutidens stærke interesse for den Anden Verdenskrig helt skulle overskygge den Første Verdenskrig og gøre denne til *den glemte krig*. De allerseneste års mange bogudgivelser har imidlertid gjort denne bekymring til skamme. Den store tilslutning, som blev Historisk Samfund for Sønderjyllands foredragsrække *Sønderjylland under den Første Verdenskrig 1914–1918* til del, lå på samme niveau som interessen for foreningens tidligere række om Sønderjylland under krig og besættelse 1940–1945. For sønderjyderne har Den store Krig da heller aldrig været den glemte krig. Omkring hundrede monumenter over landsdelens tusinder af faldne har sammen med de mange mundtlige og skriftlige beretninger fra overlevende krigsdeltagere og tilsvarende minder fra folk på hjemmefronten skabt en folkelig fortælling med stor livskraft.

Sønderjyderne blev nemlig langt fra færdige med krigen, da den sluttede i november 1918. Dens skygger rækker langt frem mod nutiden; den sidste krigsveteran døde først i december 2004. I erkendelse af dette har denne bog fået titlen *Sønderjyderne og Den store Krig 1914–1918* i stedet for *Sønderjylland under den Første Verdenskrig*. Krigenes »efterhistorie« præger også bogen.

Den begynder dog med begyndelsen, årtier før 1914 med en udredning af årsagerne til den Første Verdenskrigs udbrud ved seminarielektor Jørn Buch, der i sit kapitel også beskriver krigens overordnede forløb og dens følger for de involverede lande. Forholdsreglerne og stemningen ved krigens udbrud i august 1914 skildres derpå af cand.mag. René Rasmussen, som i det følgende kapitel tillige kommer særlig ind på de tyske myndigheders arrestationer af ledende dansksindede sønderjyder og farvandskyndige ved krigsudbruddet. Derefter følger vi soldaterne ved fronterne med cand.mag. Martin Bo Nørregård, der på grundlag af forskningen og et udsnit af de bevarede dagbøger og krigsbreve skrevet af sønderjyder tegner et så vidt muligt alment gyldigt billede af de oplevelser, soldaterne kom ud for. For mange sønderjyske soldater blev frontoplevelserne så grufulde, at de flygtede til Danmark i forbindelse med orlov, mens andre valgte at »gå over grænsen«, før de blev indkaldt. Om disse desertationer, de bagvedliggende motiver og deres konsekvenser fortæller lektor Svend Falkner Sørensen.

Den Første Verdenskrig blev den første *totale krig*, hvor det civile samfund blev fuldt ud mobiliseret for at fremme krigsindsatsen. Om vilkårene på hjemmefronten, hvor sult og nød plagede de fattigste og påvirkede hverdagen for børn, kvinder og gamle, beretter museumsinspektør Inge Adriansen. Livet på hjemmefronten prægedes også af de allierede, hovedsagelig russiske, krigsfanger, som blev sat til at arbejde i de indkaldte mænds sted, navnlig i landbruget. Om dem og deres vilkår fortæller ligeledes Inge Adriansen. Omvendt faldt mange sønderjyske soldater i alli-

I Tyskland anvendtes allerede i 1914 udtrykket Den store Tid, og det blev senere til Den store Krig. Begrebet ses her anvendt på et omslag med efterretninger om krigens gang udsendt af Wolffs Telegraphisches Büro til alle tyske dagblade. På Sonderburger Zeitung blev alle telegrammer samlet og indbundet i papomslag, forsynet med de rigstyske farver og den proklamatoriske titel. (MS – Sonderborg Slot)

Bombardement af landsbyen Haurincourt i Frankrig, malet af Johannes P. Ebbesen. Han stammede fra Jels, var uddannet som malersvend i Flensborg og bosat i Sønderborg. Han deltog i Første Verdenskrig og udførte billeder med krigsmotiver i lille format ved fronten og i større format efter hjemkomsten. Ebbesen blev varigt skadet af giftgas og malede i perioder af sit liv udtryksfulde, men dystre billeder med udgangspunkt i sine oplevelser på vestfronten. Hans levebrød blev idylliske hjemlige landskabsbilleder. (MS – Sønderborg Slot)

eret krigsfangenskab. For de dansksindede krigsfanger blev der oprettet særlige lejre i Frankrig, England og Rusland. René Rasmussen skildrer tilblivelsen af disse lejre og tilværelsen i dem frem til fangernes løsladelse og hjemkomst i 1919.

Den sønderjyske landsdel blev, bortset fra et britisk flyangreb på luftskibsbasen i Tønder, forskånet for egentlige krigshandlinger. Alligevel fandtes der her adskillige militære anlæg, således den stærke Sikringsstilling Nord, der skulle modstå en mulig britisk landgang ved Esbjerg med angreb ned i Slesvig. Luftskibsbasen ved Tønder dannede udgangspunkt for angreb med Zeppelinere på England, og en torpedostation ved Høruphav indgik i den uindskrænkede u-bådskrig. Disse militære anlæg, der endnu er mere eller mindre synlige i landsdelen, beskrives og forklares af arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen, overinspektør Inger Lauridsen og Inge Adriansen.

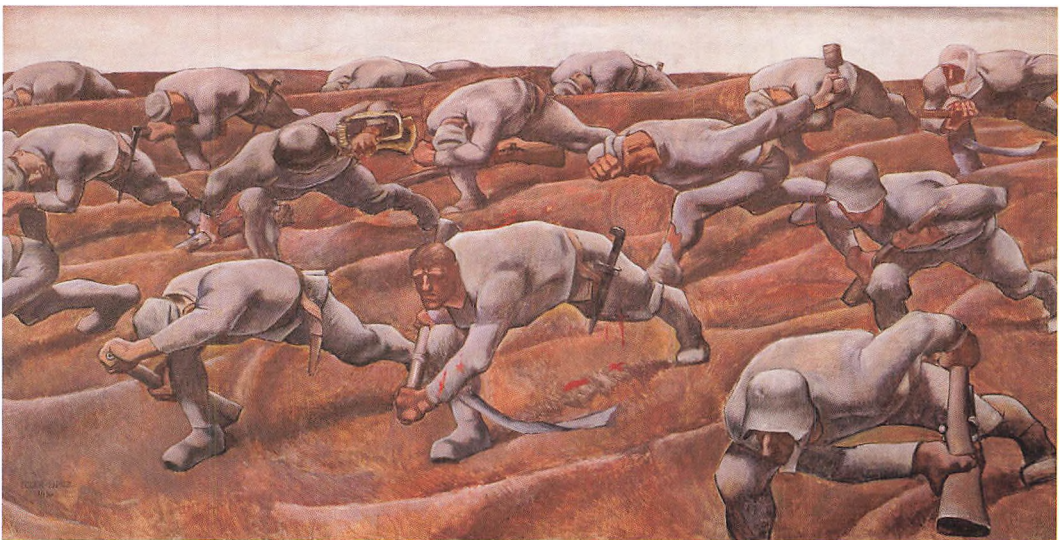
I 1918 vaklede den tyske front, både udefronten og hjemme-

ber 1918. Men som sagt blev sønderjyderne ikke dermed færdige med krigen. Mange var blevet krigsinvalidere og skulle forsørges af den danske stat efter Genforeningen i 1920. Herom og om hjælpen nordfra i det hele taget beretter cand.mag. Birgitte Vestergaard Futtrup.

Mindet om de faldne fyldte meget mange år frem i tiden. Der blev rejst talrige monumenter over sognets faldne på de sønderjyske kirkegårde, og et fælles monument for alle danske faldne blev skabt med Mindeparken ved Marselisborg nær Århus. Disse erindringssteder behandles sammen med sønderjyske krigergrave ved fronterne i kapitler af Inge Adriansen. Endelig fortæller Hans Schultz Hansen om D.S.K., Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914–18, der samlede de dansksindede krigsveteraner helt frem til sin opløsning i 1988.

Rundt om i bogen findes faktabokse om antallet af indkaldte og faldne i de forskellige lande, om verdenskrigens store slag og våben, om diskrimination af dansktalende soldater, om de hjemløse uden statsborgerskab og deres udfrielse fra krigstjenesten, om de bedst bevarede dele af Sikringsstilling Nord, om antallet af faldne sønderjyske soldater og lokalisering af soldatergrave samt om de tyske veteranforeninger. Disse faktabokse er udarbejdet af redaktionen.

Under indtryk af massemobiliseringen ved krigen udbrudt gik den østrigske maler Albin Egger-Lienz i gang med et stort maleri »Den Namemlosen 1914«. Her skildres soldaterne som masser, der drives frem over slagmarken af trompetskrall uden selv at kunne se, hvad der foregår. Billedet er monumentalt både i indhold og mål (243×475 cm) og var færdigt i 1916. Det indgår i dag som et væsentligt element i udstillingen om Første Verdenskrig på Heeresgeschichtliches Museum i Wien. Et tilsvarende motiv med titlen »Sturm« udførte Egger-Lienz i fresko til Kriegergedächtniskapelle i Lienz i 1920'erne. Det blev stærkt kritiseret, da det ikke var denne uheroiske fremstilling af krigen, eftertiden ønskede. (Heeresgeschichtliches Museum, Wien)

Den store Krig 1914–1918

1914

- 28.6. Den østrigske tronfølger Franz Ferdinand og hustru myrdes i Sarajevo
  - 28.7. Østrig-Ungarn erklærer Serbien krig
  - 30.7. Rusland mobiliserer
  - 31.7. Østrig-Ungarn og Belgien mobiliserer
- 1.8. Tyskland erklærer Rusland krig. Tyskland og Frankrig mobiliserer
  - 2.8. Tysk indmarch i Luxemburg
  - 3.8. Tyskland erklærer Frankrig krig
  - 4.8. Tysk indmarch i Belgien. Storbritannien afbryder diplomatiske forbindelser til Tyskland.
Tyske kejser erklærer indre tysk »borgfred«
  - 6.8. Østrig-Ungarn erklærer Rusland krig
  - 11. og 12.8. Frankrig og Storbritannien erklærer Østrig-Ungarn krig
  - 15.8. Russiske hære marcherer ind i Østpreussen
  - 26.–30.8. Tysk sejr i slaget ved Tannenberg
- 2.9. Tyske hære når frem til floden Marne i Frankrig og truer Paris
  - 5.–12.9. Første Marneslag ender med fransk sejr
  - 7.–15.9. Tysk sejr i slaget ved de Masuriske Søer
  - 12.9. »Kapløbet mod havet« begynder på vestfronten
- Medio november. Første slag i Flandern. Vestfronten stivner i stillingskrig

1915

- 25.1. Indførelse af brødrationering i Tyskland
- 7.–21.2. Vinterslaget i Masurien med mange russiske krigsfanger
- April/maj. Andet slag i Flandern. Tyskland tager giftgas i brug (22.4.)
- 26.4. Det hidtil neutrale Italien indtræder i krigen på allieret side
- Juli-august. Tysk fremtrængen i Rusland

1916

- 21.2. Slaget ved Verdun begynder
- 24.6. Slaget ved Somme begynder
- 30.9. Hindenburgprogrammet for arbejdskraft og rustningsproduktion
- Ultimo november. Slaget ved Somme ebber ud
- Medio december. Slaget ved Verdun slutter

1917

- 12.1. og følgende. Hungerprotester i Tyskland mod »kålrebivinteren«
- 1.2. Tyskland erklærer uindskrænkede ubådskrig
- 8.3. Februarrevolutionen i Rusland
- 6.4. USA erklærer Tyskland krig
- Medio april. Hungerstrejker i Tyskland
- 6.-7.11. Oktoberrevolutionen i Rusland

1918

8.1. Præsident Wilson præsenterer sine »14 punkter« til et fredsprogram

28.1. Massestrejker i Berlin

3.3. Underskrivelse af tysk-russiske fred i Brest-Litovsk

21.3. Tyske forårsoffensiv begynder

18.7. Den allierede modoffensiv begynder

8.8. Den tyske hærs »sorte dag«

29.9. Øverste tyske hærledelse forlanger våbenstilstandsforhandlinger

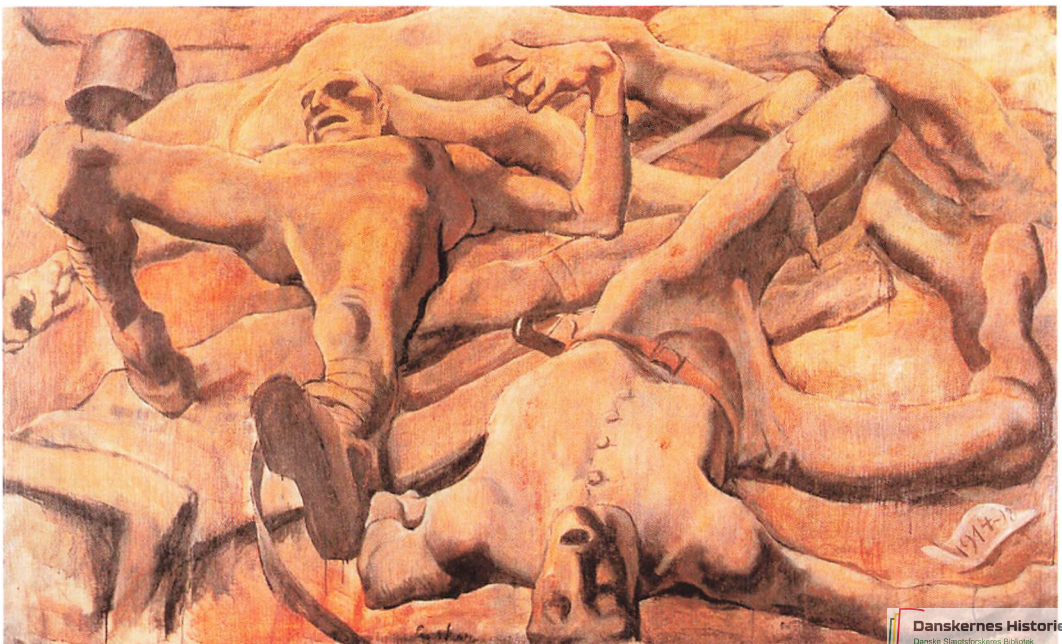
3.10. Prins Max af Baden danner parlamentarisk regering i Tyskland

4.-5.10. Prins Max søger våbenstilstand på grundlag af Wilsons »14 punkter«

29.10. Tyske flådeenheder i Wilhelmshafen nægter at stå til søs

3.-4.11. Matrosopstand i Kiel. Dannelse af arbejder- og soldaterråd

Albin Egger-Lienz fortsatte under hele verdenskrigen med at arbejde med motiver, der viste krigens påvirkning af både menneskene og naturen. I 1915 lod han sig hverve som frivillig i en alder af 47 år. Han deltog i kampene mod Italien, men arbejdede især som officiel krigsmaler og udførte forlæg til postkort m.v. På grund af alder blev han hjemsendt i 1917 og kunne derfor i 1918 udføre endnu et monumentalbillede af den store krig: »Finale«. (Privateje)

5.-8.11. Den revolutionære uro udbredes fra Kiel til hele Tyskland

9.11. Kejser Wilhelm II træder tilbage. Republikken udråbes

10.11. Våbenstilstanden underskrives i Compiègneskoven

11.11. Våbenstilstanden træder i kraft kl. 11

FAKTABOKS Verdenskrigens døde

Land	Indsatte tropper	Dræbte	Pct. af tropper	Civile døde	Bemærkninger om civile
Centralmagterne					
Bulgarien	600.000	88.000	15%	300.000?	
Tyskland	13.200.000	2.037.000	15%	700.000?	Især p.g.a. sult
Østrig-Ungarn	9.000.000	1.460.000	16%	400.000?	Især i Polen
Tyrkiet	1.600.000	325.000*	20%	2.000.000	Inkl. folkemord på armenere
I alt	24.400.000	3.550.000	15%	3.400.000	
Ententen					
Belgien	292.000	38.000	13%	50.000	
Frankrig	8.100.000	1.327.000	16%	600.000	
Franske kolonier	449.000	78.000	16%		
Grækenland	230.000	25.000	11%		
Storbritannien og Irland	6.100.000	750.000	12%	600.000	
Britiske kolonier	2.800.000	180.000	6%		
Italien	4.300.000	460.000	11%	700.000?	
Japan	30.000	1.000	3%		
Montenegro	50.000	13.000	26%	?	
Portugal	100.000	7.000	7%		
Rumænien	750.000	250.000	33%	300.000?	Især p.g.a. sult
Rusland	15.800.000	1.800.000?	11%	?	
Serbien	750.000	250.000?	33%	300.000?	
USA	2.100.000	117.000**	6%		
I alt	41.851.000	5.296.000	13%	2.550.000	
Krigsførende i alt	63.451.000	8.666.000	14%	5.950.000	

* Dertil døde mange p.g.a. sygdomme, så det reelle tal snarere er 800.000.

** Heraf omtrent halvdelen p.g.a. spanske syge

? Tvivlsomme oplysninger eller mangel på oplysninger, selvom tallet kan være stort

Første Verdenskrig – årsager, forløb og konsekvenser

Af Jørn Buch

Første Verdenskrig – en skelsættende krig

Verdenskrigen 1914–18 kom til at sætte skel mellem »de gode gamle dage« og en ny og foranderlig verden. Efter Versailles-freden i 1919 og de andre tilsvarende fredsaftaler i Saint-Germain, Trianon, Neuilly og Sèvres var verden »ikke som i går«. Den forfærdelige skyttegravskrig havde ikke alene krævet millioner af meningsløse ofre, men nogle af krigens årsager skulle blot tyve år efter være med til at udløse den næste verdenskrig – hvad den franske marskal Foch profetisk havde udtalt, da han så indholdet af Versailles-fredens bestemmelser i 1919! Den engelske premierminister Lloyd George sagde ligeledes i 1919: »Vi kommer til at udkæmpe endnu en krig fra begyndelsen til enden om 25 år«. Indtil den Første Verdenskrig bestod Europa bl.a. af få store, multinationale stater, som ganske vist efter 1919 blev opdelt i en

Emil Krause: Kulturens Undergang. 1916. Også blandt danske kunstnere som Emil Krause opstod der under verdenskrigen en knugende følelse af civilisationens ophør, og den blev fremherskende i årene 1916–1918. (MS – Sønderborg Slot)

lang række nye nationalstater, men freden blev ikke et svar på årsagerne til krigen og i stedet en sejrherrenes fred.

Under Første Verdenskrig døde næsten 9 millioner soldater på slagmarkerne; dertil kommer de mange syge og invaliderede samt krigsfanger. I forlængelse af krigen blev mange mennesker et let bytte for den forfærdelige spanske syge, så krigen krævede måske mere end 40 millioner menneskeliv? Ja, der er forskere, der taler om op til 60 millioner døde. Krigen havde desuden kostet enorme beløb til den militære oprustning – nogle har beregnet, at den kostede mere end 208 milliarder dollars i datidens mønt. Dertil kom så alle de store ødelæggelser i de krigshærgede områder, som var ubrugelige til landbrugsproduktion i mange år.

Hvordan kunne det komme så vidt?

Problemet Tyskland – og kejser Wilhelm II

I Versaillesfredens bestemmelser fremgår det klart af artikel 231, at det var Tyskland, som med landets »aggressive adfærd« var skyld i krigen. Men der gøres ikke i traktaten nærmere rede for, hvad Tyskland havde gjort og hvilke aggressioner, der var årsag til krigens udbrud. Det spørgsmål er stadig genstand for intens drøftelse blandt historikere, da det er svært at finde enkle og entydige forklaringer på krigens mange årsager. Det var et kompliceret spil med mange aktører og med mange variabler i et stadig foranderligt samspil og modspil. Selvom Tyskland måske nok var hovedansvarlig, så var Tyskland langt fra eneansvarlig for udbruddet af Første Verdenskrig.

Allerede i 1871 gav den senere britiske premierminister Disraeli udtryk for, at oprettelsen af Det tyske Kejserrige efter den fransk-tyske krig i 1870–71, var »en revolution, en større politisk begivenhed end den franske« i 1789. Efter Disraelis opfattelse ændrede rigsdannelsen med ét totalt den traditionelle magtbalance i Europa – de mange tyske småstater i Det nordtyske Forbund var blevet afløst af én stor og militært stærk magtfaktor i Central- og Mellemeuropa: Det tyske Kejserrige. Og skabelsen af dette nye Tyskland var sket gennem en række effektive krige, »durch Blut und Eisen«, som Bismarck selv havde sagt – og ikke gennem demokrati og national selvbestemmelse. Med Tysklands samling begyndte samtidig »die Gründerjahre«, hvor den effektive tyske industri, finansieret af de franske krigsskadeserstatninger, snart ekspanderede så voldsomt, at den hurtigt kunne overhale først Frankrig, og snart efter også England.

Bismarck var selv opmærksom på det nye Tysklands position. Det var derfor et vigtigt mål for ham at skabe et net af stadig

Som tysk rigskansler 1871–90 søgte Otto von Bismarck (1815–98) at indgå alliancer, der kunne forhindre, at Tyskland kom til at føre en tofrontskrig. (MS – ISL)

Den unge Wilhelm 2. (1859–1941) ønskede efter sin tiltræden som kejser i 1888 at føre en »Weltpolitik«, der skulle sikre Tyskland indflydelse på globalt plan. Derfor afskedigede han den mere forsigtige Bismarck i 1890. Foto: Edmund Risse, Berlin. (MS – ISL)

skiftende alliancer, bl.a. inkluderende Rusland, for at sikre Tyskland mod en tofrontsrig. Bismarck forsøgte på samme tid at føre en forsonlig politik overfor Frankrig ved bl.a. at begrænse de tyske fredskrav i 1871. Alligevel annekterede Tyskland Alsace og Lorraine, som det herefter var et latent fransk krigsmål at få tilbage – »tal aldrig derom, men tænk altid derpå«, skal den franske politiker Georges Clemenceau engang have udtalt.

Kolonipolitik

Bismarcks komplicerede net af alliancer og traktater, som skulle virke beroligende på naboerne, blev kastet til side i 1890, da han blev afskediget af den unge nye tyske kejser Wilhelm II. Med Wilhelm II begyndte Tyskland at føre *Weltpolitik*, dvs. man forlod Preussens traditionelle, europæiske udenrigspolitik til fordel for at få indflydelse i den store verden i kampen om at skaffe sig markeder og allierede og i jagten efter kolonier. Kejseren blev i artikel 227 i Versaillesfreden opfattet som en trussel mod »den internationale moral« og var i oktober 1918 af amerikanerne blevet set som en hindring for at indgå en våbenhvileaftale, da man så ham som eksponenten for den aggressive og militaristiske tyske udenrigspolitik.

Bismarck havde ikke interesseret sig synderligt for kolonier, men med Wilhelm II skete der også her et skifte med et ønske om »en plads i solen«. Tysklands kolonier i Asien og Afrika blev dog aldrig nogen økonomisk gevinst, men de fik betydning for den tyske prestige. Foreninger som bl.a. »Deutsche Kolonialgesellschaft« fra 1887, »Alldeutscher Verband« fra 1891 og »Deutscher Flottenverein« fra 1898 pressede på for at Tyskland skulle føre en ekspansiv udenrigspolitik, herunder opbygge en stærk flådemagt, hvilket for alvor tog fart fra 1890'erne. Kolonikapløbet og flådeoprustningen skærpede modsætningerne til de to »gamle« koloni- og flådemagter England og Frankrig.

Krudttønden Balkan

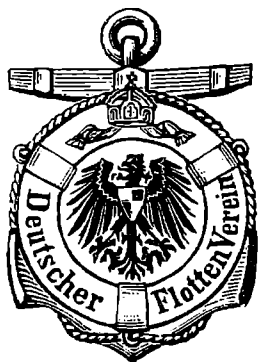
Rusland og Østrig-Ungarn var som fastlandsmagter uinteresserede i kolonier, men var begge meget optaget af *forholdene på Balkan* og adgangen mellem Middelhavet og Sortehavet via de tyrkisk-osmanniske stræder. Der var i 1878 blevet oprettet flere nye stater på Balkan, bl.a. Serbien, som drømte om at etablere et Storserbien med dele af det tabte middelalderlige kejserrige fra tiden før den 28. juni 1389. Denne drøm om at samle alle serbere kolliderede med både osmannerne og de andre folk på Balkan.

kom især i konflikt med østrig-ungarernes herredømme over Bosnien-Herzegovina. På Balkan var det ud over Rusland især Østrig-Ungarn, som havde store interesser på spil. Gennem flere hundrede års kampe var østrigerne i klar opposition til det mere og mere svækkede osmanniske rige. Ved Berliner kongressen 1878 fik Østrig-Ungarn kontrol med det delvist muslimske og serbiske Bosnien-Herzegovina, som herefter alene blev styret fra Wien. Men de stadige konflikter mellem serbere og østrigere fik i 1908 Østrig-Ungarn til direkte at indlemme Bosnien-Herzegovina i den østrigske del af dobbeltmonarkiet. Den østrigske tronfølger Franz Ferdinand ønskede tilmed en tredeling af dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn, som skulle give de slaviske folk ligestilling med tysk-østrigerne og ungarerne, og det ville yderligere svække de bosniske serberes drømme om at blive en del af et Storserbien. Det følte derfor af serberne som en dobbelt provokation, at Franz Ferdinand i 1914 ville aflægge et officielt besøg i Sarajevo, netop den 28. juni, årsdagen for serbernes traumatiske nederlag på »Solsortesletten« i 1389.

Berliner kongressen havde ud over Serbien skabt både Bulgarien og Montenegro og anerkendt Rumænien og Grækenland. Alle disse lande havde en vældig appetit på større dele af Balkan, især den makedonske del af Osmannerriget, hvor der boede folk fra hvert af disse lande. Det udløste to hurtige krige på Balkan umiddelbart efter hinanden i 1912 og 1913, men de fik ikke skabt så retfærdige grænser, at de nationale konflikter blev løst. Tværtimod opstod der i 1913 et nyt land: Albanien, som Østrig-Ungarn og Italien så som en garanti for, at Serbien ikke fik adgang til Adriaterhavet.

Tyskland havde støttet Østrig-Ungarn i annekserne af Bosnien-Herzegovina i 1908, men var da selv for længst i gang med at få foden indenfor i Osmannerriget. Tyske ingeniører var fra 1903 i gang med at bygge Berlin-Bagdad jernbanen. Dermed var Tyskland begyndt at blande sig i et område, hvor både Rusland og England traditionelt havde store interesser. Desuden begyndte tyske militærfolk i 1913 at uddanne tyrkiske militære ledere i moderne våbenbrug og krigsførelse.

Tyskland støttede således Osmannerriget i opposition til Rusland, som religiøst og militært var i den skarpeste modsætning til osmannerne. Men Tyskland kom også i opposition til England, som med Suez-kanalen skar igennem Osmannerriget og via sin flåde i Middelhavet var vant til at styre havene. Men heller ikke denne udvidelse af de tyske interesseområder kunne begrunde en verdenskrig.

Deutscher Flottenverein blev stiftet i 1898 som en støtteorganisation for en kraftig udbygning af den tyske krigsmarine. Den havde i 1912 knap 1600 medlemmer i Nordslesvig og afdelinger i Haderslev, Aabenraa, Sundved, Broager, Sønderborg, Nordborg og Tønder. (LÅÅ, foreningsarkiver 60/1)

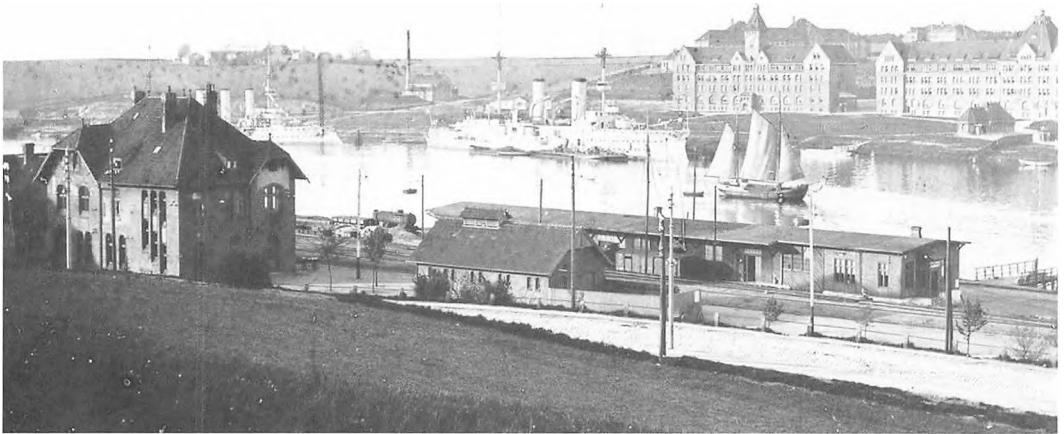
Marokko-kriserne

Tyskland kom også i konflikt med vestmagternes interesser i Nordvestafrika. Frankrig ville her skabe et sammenhængende fransk koloniområde, men stødte på spansk modstand vedrørende Marokko. Frankrig fik i 1905 Italien, England og Spanien til at støtte et fransk fremstød i Marokko – uden at Tyskland var blevet spurgt. Det fik Wilhelm II til at besøge Marokko – og for at understrege sin tilstedeværelse kom kejseren demonstrativt ridende igennem byen Tanger, hvor han lovede sultanen tysk støtte til at sikre Marokkos uafhængighed. Det var en udfordring til de to imperialistiske stormagter Frankrig og England, som året før i 1904 havde indgået en »Entente Cordiale«, d.v.s. en begrænset alliance, en »hjertelig aftale«, mellem de to gamle fjender. Det var denne entente, Tyskland håbede at sprænge, hvad der fik mange til at frygte, at krisen i Marokko ville udløse en krig. Det endte i stedet med et forlig i 1906, som var med til at fremme en tættere forbindelse mellem England og Frankrig. Marokko-krisen var med til overbevise England om, at en engelsk støtte til et stærkt Frankrig ville fremme Englands sikkerhed overfor den nye stormagt Tyskland.

Forliget var derimod en ydmygelse for tyskerne, som alene blev støttet af Østrig-Ungarn, uden at få hjælp af sine italienske allierede – og det skulle blive værre endnu. Da der i sommeren 1911 opstod uroligheder i Marokko, som franske tropper nedkæmpede, følte flere tyske statsborgere sig truede, hvad der fik Tyskland til at sende kanonbåden »Panther« til Agadir. Det lykkedes England at forlige parterne, således at Marokko blev et fransk protektorat, hvorimod Tyskland fik tildelt Cameroun som koloni. Marokko-kriserne var således heller ikke med til at udløse Første Verdenskrig, men de fremmede blokpolitikken, da de bandt England og Frankrig tættere sammen, og England og Frankrig viste, at de ikke ville acceptere Tyskland som en ligeværdig partner.

Oprustningen

Kampen om kolonierne satte tidligt gang i et rustningskapløb. Den nye tyske »Weltpolitik« under Wilhelm II krævede en udbygning af flåden, som for alvor intensiverede flådekapløbet og dermed oprustningen i Europa. Storadmiral von Tirpitz, den senere flådeminister, gjorde i 1896 opmærksom på, at det ikke var nok for Tyskland blot at have en stærk hær: »Vor politik har indtil nu fuldstændig manglet begreb om sømagtens politiske betydning«, skrev han og fortsatte: »Ved at gå ud støder vi overfor en konkurrence, som vi ikke kan besejre, hvis vi ikke får en stærk sømagt.«

denværende eller fremtidige interesser«. Han var godt klar over, at en stor og stærk flåde ville være en udfordring til England, for – som han selv sagde som flådeminister i 1899: »Man kan jo ikke sige direkte, at flådeudbygningen først og fremmest er rettet mod England, som vi i det kommende århundrede utvivlsomt vil komme i konflikt med et eller andet sted på kloden, hvad enten det nu skyldes økonomisk rivalisering eller gnidninger angående kolonier«. Men selv om Tirpitz ikke kunne sige det direkte, så vidste alle, at flådeoprustningen sigtede på at blive ligeværdig med England. Senere som marineminister lagde Tirpitz ikke skjul på, at det var hans »pligt at gøre krigsmarinen så stærk som mulig med henblik på et fjendtligt sammenstød med England«.

Den første tyske flådelov blev vedtaget af rigsdagen i 1898 og skulle udvide den tyske flåde til ca. halvdelen af den engelske. Rigsdagen vedtog allerede i 1900 den anden flådelov, hvor udbygningstakten blev øget, så man kunne nå op på to tredjedele af den britiske styrke. Det fik England til at gå i gang med at bygge de nye store slagskibe *dreadnoughts* – de frygtløse. De to Marokko-kriser i 1905 og 1911 fik begge gange den tyske Rigsdag til straks at bevilge yderligere penge til flåden. Tyskland tyvedoblede sine flådeudgifter fra 1870 til 1914. I den samme periode voksede den russiske flåde ti gange – og den i forvejen klart overlegne engelske flåde blev femdoblet, således at England blev ved med at have en flåde, som var væsentligt større end den tyske.

Samtidig med flådekapløbet øgede alle stormagterne deres udgifter til hæren. Tyskland nidoblede sine udgifter til hæren mellem 1870 og 1914. Østrig-Ungarn og Rusland firedoblede i samme periode deres hærbudgetter, mens Frankrig tredoblede. Knap så meget

Den tyske flådeoprustning fra slutningen af 1890'erne berørte i høj grad den sønderjyske landsdel, hvor der 1907 blev indviet en stor marinestation i Sønderborg. Det militære personel i byen voksede derved fra ca. 500 til næsten 2.000. Marinestationen ses i baggrunden til højre; endvidere ses to store krigsskibe i Allsund. (MS – ISL)

I årene op imod 1914 gennemførtes flere storstilede militærøvelser i Sønderjylland, hvor der blev landsat tropper fra krigsskibe. Fra en sådan marinelandingsøvelse ses her de to preussiske prinser Heinrich og Adalbert højt til hest foran Bodum kro. (MS – ISL)

gjorde England, som til gengæld i 1906 oprettede BEF, *British Expeditionary Force*, som kunne sættes ind overalt i Europa. Men ser man på de samlede militære udgifter per person, så lå England i spidsen – skarpt forfulgt af Tyskland og Frankrig. Der var således ingen tvivl om, at alle stormagterne var rustede til tænderne.

Men var det de tyske stormagtsdrømme om »Weltpolitik« og den deraf følgende oprustning, som var årsag til Første Verdenskrig? Der er ikke er tvivl om, at der var kredse i Tyskland, som ønskede en krig mod England, men der var også andre, som omvendt håbede på England som en mulig allieret. Men selv om England opfattede våbenkapløbet som en provokerende udfordring, var der vel heller ikke noget galt i, at Tyskland ville være lige med England? Oprustningen og især flådekapløbet var dog med til at fremme, at en konflikt ikke alene kunne blive global, men at den også ville blive meget hård.

Nationalismen

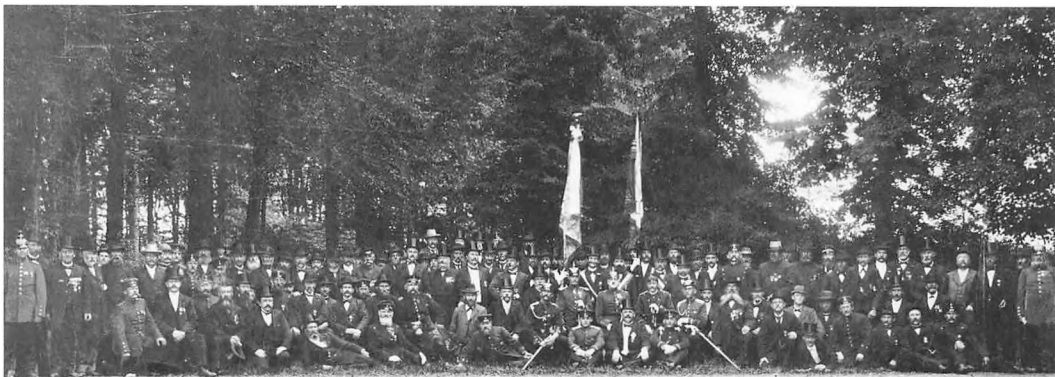
Da skuddene mod ærkehertug Franz Ferdinand og hans hustru blev affyret i Sarajevo den 28. juni 1914 af en ung serbisk-bosnisk nationalist, var ingen i tvivl om, at nationalismen var blevet en afgørende og konfliktfremmende faktor i de store multietniske stater i Europa. Med nationalismen opstod drømmen om at tilhøre et »folk«, som oftest blev defineret ud fra sproglige, kulturelle og historiske kriterier. Nationalismen er et typisk barn af det tidlige 19. århundredes romantiske strømninger med forestillingen om, at hver nation i betydningen folk skulle have sin egen stat.

Nationalismen havde på Balkan fremmet opløsningen af Osmannerriget og virkede truende på det multietniske østrig-ungarske dobbeltmonarki, hvor der boede tjekker, slovakker, polakker, tysk-østrigere, ungarere, kroater, slovenere, serbere, italienere, rumænere, bosniakker m.m. Det, der bandt Østrig-Ungarn sammen, var det habsburgske fyrstehus som kejsere af Østrig, konger af Bøhmen og konger af Ungarn m.m. Overklassen af adelige embedsmænd følte sig knyttet til fyrsten og det multietniske imperium, hvorimod store dele af befolkningerne drømte om national uafhængighed og selvstændighed – ofte var drømmene kædet sammen med ønsker om en mere liberal statsform i modsætning til den habsburgske enevælde.

I Tyskland var det især danskerne, polakkerne og franskmændene, som drømte om at blive udskilt fra det nye kejserrige. Men også tyskerne selv var blevet ivrige nationalister. Tysklands samling i 1871 var ikke så meget et resultat af nationalismen som af Bismarcks konservative forestillinger kombineret med Preussens militære styrke – men Tysklands enhed fik en begejstret modtagelse af de nationalistiske kræfter. Disse nationalister så polakkerne og danskerne samt franskmændene som trusler mod Tysklands enhed og krævede derfor, at de skulle underordne sig og blive tyskere. Ultranationalistiske kredse omkring »Det altske Forbund«, Alldeutscher Verband, ønskede at indlemme alle områder i nabostaterne, hvor der boede tyskere eller hvor befolkningen efter deres opfattelse var af tysk afstamning – som f.eks. jyderne! Den altske sprogforening »Heimdall« udgav et blad, hvor der med runer blev proklameret, at man ønskede de altske anskuelse udbredt »Fra Skagen til Adriaterhavet! Fra Boulogne til Narva! Fra Bolzano til Sortehavet!«

I Frankrig var nationalismen også blevet meget voldsom som en forstærket reaktion på nederlaget i 1870 med tabet af Alsace og Lorraine og som en reaktion på radikalismen, de revolutionære kræfter i Frankrig, som ville fastholde de liberale reformer og adskillelsen mellem kirke og stat. Der var flere kupforsøg, bl.a. fra general Boulanger, som ville arbejde »frem mod krigen« mod Tyskland for at vinde de tabte områder tilbage, og »hvis jeg ikke forberedte mig på den, ville jeg være en usling«, udtalte han i 1880'erne. Han blev dog kort efter truet med en sigtelse for højforræderi og måtte flygte ud af Frankrig.

Nationalismen var således en vældig kraft alle steder – også i England, der som kolonimagt mente at måtte påtage sig »den hvide mands byrde« uden forståelse for de undertrykte folks ønsker. Og det gjaldt i høj grad i Rusland, hvor finnerne, esterne, letterne, litauerne, polakkerne o.m.a. drømte om frihed og natio-

*De almene krigerforeninger var med deres marcher, faner og emblemer en vigtig brik i det tyske kejserriges militarisering. Billedet viser et større krigerforeningsmøde på Skyttegården i Aabenraa formentlig i 1890'erne.
(MS – ISL)*

nal uafhængighed. Men fordi nationalismen udløste skuddet i Sarajevo, behøvede den jo ikke at sætte hele verden i brand?

Alliancenetværk

De utallige konflikter og modsætninger blev forstærket af de mange og skiftende alliancer, som blev indgået i slutningen af 1800-årene og begyndelsen til 1900-årene. Som tidligere nævnt gjorde Bismarck meget ud af at sikre sig, at Rusland og Frankrig ikke gik i alliance med hinanden. Tyskland indgik derfor allerede i 1873 et Trekejsersforbund med Rusland og Østrig-Ungarn, som blev fornyet i 1881. Det var et led i Bismarcks forsoningssystem. I 1879 gik Tyskland yderligere ind i en egentlig alliance med Østrig-Ungarn, som man havde været i krig med i 1866. Allerede i 1882 blev det nye Italien medlem af denne »Triple-alliance«, da Italien havde problemer i forholdet til Frankrig.

Rusland indgik en hemmelig »genforsikringstraktat« med Tyskland i 1887, som forpligtede de to lande til neutralitet i tilfælde af en krig mod en tredje stormagt. I samme traktat anerkendte Tyskland, at Rusland havde »velerhvervede rettigheder på Balkanhalvøen«. Denne traktat blev fornyet en enkelt gang, men ophørte da Bismarck blev afskediget i 1890. Til gengæld indgik Frankrig og Rusland i 1892 en hemmelig forsvarsalliance, som med en stormagt på hver sin side af Tyskland dermed afslørede, at det Bismarckske system var brudt sammen. Traktaten skulle derfor også være hemmelig for netop ikke at provokere Tyskland. Den blev dog offentligt kendt i 1897. Men da var England og Frankrig stadig ikke på talefod, tværtimod bekrigede de hinanden flere steder i Afrika, bl.a. i Sudan i 1898.

Som nævnt indgik England og Frankrig i 1904 den såkaldte »Entente Cordiale«, en mindre forpligtende aftale

militære forpligtelser, men som alligevel fremmede en tysk oplevelse af at være omringet. Denne entente blev allerede i 1907 suppleret med den russisk-engelske traktat, som sammen med den fransk-russiske traktat fra 1892 skabte »Triple-ententen«. Dermed var alle stormagterne fordelt på to forskellige alliancer. Alliancerne var ikke i sig selv årsager til Første Verdenskrig, men det skulle vise sig, at de var medvirkende til, at en lille gnist snart blev til en voldsom eksplosion.

Schlieffen-planen

Alle stormagterne opererede med angrebsplaner: Frankrig med plan nr. 17 fra 1913, Østrig-Ungarn med plan R og Rusland havde en plan XIX, som skulle sikre en mere moderne hær inden 1920. England havde ikke nogen direkte angrebsplaner, men tålte ikke, at nogen kunne true dem fra Belgien, hvad der fik England til i 1911 at udarbejde planer, som skulle hindre den slags trusler.

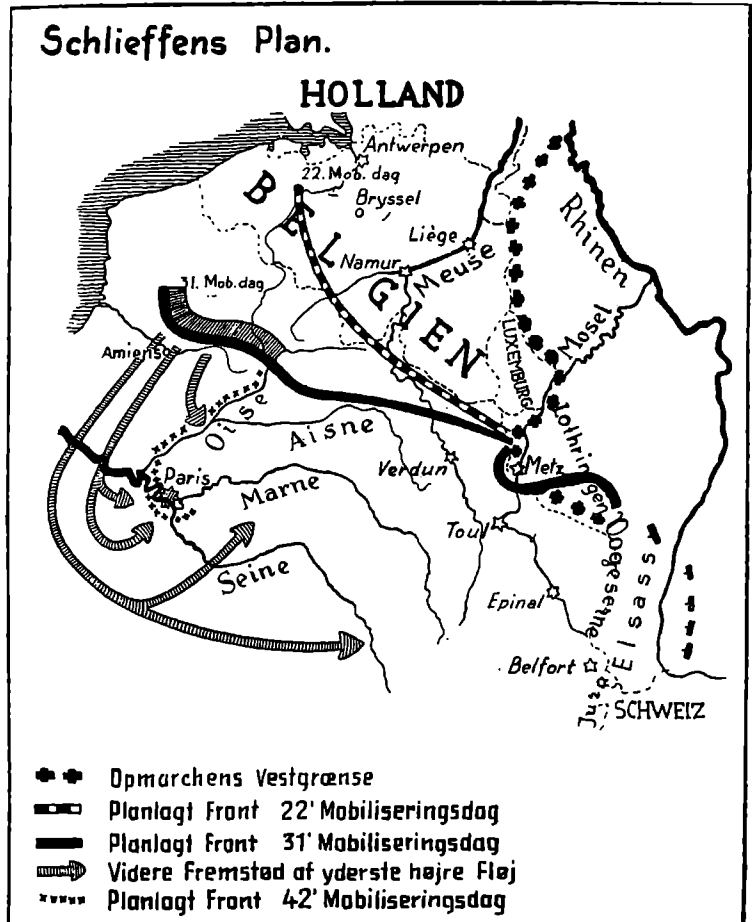
Den berømteste af de mange planer var dog den tyske Schlieffen-plan fra 1905, som tog sit udgangspunkt i det tyske mareridt: en tofrontskrig mod både Frankrig og Rusland, der syntes mere og mere aktuel.

Schlieffen-planen havde som baggrund den hurtige tyske sejr over Frankrig i 1870. Den havde som forudsætning Tysklands evne til igen at føre en altafgørende lynkrig, men den tilgodeså også, at Frankrig efter 1871 var blevet til én stor fæstning i den nordlige del af landet. Det fik von Schlieffen, lederen af den tyske generalstab, til at operere med et hovedangreb gennem Belgien med en tredjedel af de tyske styrker, der skulle gå videre sydvest om Paris, som dermed skulle kunne erobres allerede 39 dage efter den første tyske mobiliseringsdag. Schlieffen-planen forudsatte, at Rusland ville være meget længe om at mobilisere – og at England ville forblive neutralt! Efter Frankrigs hurtige nederlag ville turen derefter komme til Rusland, som man regnede med at kunne slå på få uger.

Schlieffen-planen havde således indbygget en lang række forudsætninger, som ikke holdt stik i virkelighedens verden i 1914, hverken i Belgien, Frankrig, England eller Rusland – og planen blev derfor en katastrofe både for tyskerne, men især for verdensfreden! Schlieffen-planen var nemlig hurtigt blevet accepteret af de forskellige tyske rigskanslere, som dermed ganske overlod initiativet til militæret, uden at de som politikere søgte at fremme en politisk afspænding.

Schlieffen-planen var ikke i sig selv en årsag til krigen, men denne plan blev skyld i, at skuddet i Sarajevo udviklede sig til

Den tyske Schlieffenplan indebærer et tysk angreb på Frankrig via det neutrale Belgien og skulle føre til en omringning af Paris og en hurtig fransk kapitulation – men i 1914 gik det anderledes! (G. Schmitler: Verdenskrigen 1914–1918, Kbh. 1939, s. 15)

Første Verdenskrigs mareridt, da den russiske mobilisering efter det østrigske ultimatum til Serbien truede med helt at vælte de tyske planer. Hvis Rusland var fuldt mobiliseret, ville den vigtigste forudsætning for Schlieffen-planen nemlig være bortfaldet. Derfor måtte Tyskland mobilisere den 30. juli og erklære Rusland krig den 1. august 1914.

Skuddet i Sarajevo – gnisten der tændte verdensbranden

Bosnien-Herzegovina var som nævnt i 1908 blevet indlemmet som en del af Østrig. Det var dette område med hovedstaden Sarajevo, som tronfølgeren Franz Ferdinand besøgte den 28. juni 1914, hvor han blev skudt af den unge Gavrilo Princip, der var

medlem af »Det unge Bosnien«, en hemmelig slavisk sammenlutning, som ville befri Bosnien-Herzegovina fra det østrigske overherredømme.

Østrig-Ungarn gav Serbien skylden for mordet, men der gik næsten en måned før regeringen i Wien overrakte Serbien det berygtede ultimatum, som forlods var blevet godkendt af den tyske regering. Dette ultimatum betød i realiteten, at Serbien ville ophøre med at fungere som en selvstændig stat. Østrig-Ungarn ville på serbisk territorium medvirke i retssagen mod de anklagede og bestemme, hvordan retssagen skulle finde sted. De ville også deltage i bekæmpelsen af anti-østrig-ungarske grupper på Serbiens territorium. Den østrig-ungarske ledelse og de østrigske generaler ville en krig mod Serbien – »Serbien muss sterbien«, som der stod på en berygtet plakat. De mange nationale problemer i Østrig-Ungarn kunne efter deres opfattelse kun løses ved en effektiv krig mod det truende Serbien. Da Østrig-Ungarn mobiliserede den 26. juli 1914 og erklærede krigen mod Serbien den 28. juli, forestillede man sig imidlertid ikke, at denne regionale krig kunne udvikle sig til en verdenskrig.

Men alliancesystemerne fik Rusland til at reagere, da Serbien den 23. juli 1914 modtog det ultimatum, som Tyskland og Østrig-Ungarn vidste, at Serbien ikke ville acceptere. Indenrigspolitisk var der enorme problemer i Rusland, specielt efter det ydmygende nederlag til Japan i 1904–05. Der var derfor mange i Rusland, som spekulerede i, om en krig til støtte for de slaviske folk på Balkan kunne redde den synkende russiske skude med de kolossale sociale, økonomiske og nationale problemer. Men Rusland forestillede sig ikke, at dets mobilisering den 29. juli 1914 – dagen efter den østrig-ungarske krigserklæring til Serbien – ville udløse en verdenskrig og en revolution.

Med skuddene i Sarajevo blev det nationalismen, som udløste krigen. Men det var de indenrigspolitiske problemer i Rusland og Østrig-Ungarn, som medførte, at ledende kredse i de to lande var interesseret i en krig. Og det var de stormagtpolitiske interesser hos England, Frankrig og Tyskland, som fremmede oprustningen, der gjorde en storkrig mulig. Samtidig betød de mange alliancer, at en lokal krig, en lille gnist, kunne blive anledningen til en europæisk katastrofe – men: det var den tyske Schlieffen-plan, som betød, at processen kom ud af politikernes kontrol, og at den eksploderede til at blive en krig mellem stormagterne – og dermed til Første Verdenskrig!

Tysk propagandabillede, der fremstiller de tyske krigsforbrydelser mod civilbefolkningen ved indmarchen i Belgien i 1914 som en »straf« mod »francitireurs«, dvs. en retfærdig bekæmpelse af civile snigskytter. Imidlertid var snigskytterne for det meste ren indbildning. (MS – Sønderborg Slot)

Krigens forløb på vestfronten

Krigen startede i Belgien den 4. august 1914, men bredte sig hurtigt til Balkan den 12. august 1914. En uge senere var der kampe på østfronten omkring Gusev (ty. Gumbinnen), og allerede den 22. august 1914 fortsatte kampene i Frankrig. Krigen bredte sig til Dardanellerne og Palæstina, og der blev endvidere kæmpet i Afrika og i Asien. Skuddet i Sarajevo på Balkan havde således udløst en verdenskrig – og der deltog sønderjyske soldater på alle frontafsnit.

På vestfronten startede tyskerne krigen med at gå ind i Belgien den 4. august 1914, hvad der fik England til at erklære Tyskland krig. Dermed var én forudsætning i Schlieffen-planen væk. Men de mødte også meget mere modstand i Belgien, end de havde forventet, hvad der yderligere svækkede planen. Og da Rusland angreb Tyskland på østfronten allerede den 17. august, fik det Tyskland til at forstærke østfronten til skade for Schlieffen-planens indsats på vestfronten. Den tyske øverstkommanderende von Moltke havde endvidere valgt ikke at krænke det neutrale Nederlandene, da det yderligere ville provokere England. Men dermed skulle mange flere tropper igennem det smalle Belgien. Man havde desuden valgt ikke at satse så stærkt på

fløj yderst mod vest, som oprindeligt skulle være gået sydvest om Paris. Hvis den var blevet afskåret af ententen, ville det nemlig have fået katastrofale konsekvenser for tyskerne, som derfor i stedet besluttede at gå den kortere vej nord om Paris.

Alligevel nåede de tyske tropper forbausende hurtigt frem til floden Marne i det nordlige Frankrig, og dette tog skulle vise sig at blive den længste tyske fremrykning i krigen overhovedet. I løbet af seks uger havde tyskerne konstant tilbagelagt over 30 km om dagen – men var derfor også ved at køre træt. Da de tyske tropper kom frem til Marne, skulle de straks den 6. september deltage i de voldsomme og afgørende kamphandlinger mod de britiske og franske tropper, som varede til den 11. september 1914. Dette første store Marneslag standsede den tyske fremrykning og fik tyskerne til at trække sig tilbage over floden Aisne for dér at forberede sig til fornyede angreb.

Da de tyske tropper herefter søgte mod vest for at sætte sig fast i Flandern, blev de efterfulgt af englænderne og franskmændene i det, der er blevet kaldt »kapløbet mod havet«. Herefter var vestfronten stort set låst fast for de næste fire år! Soldaterne gravede sig ned i skyttegrave med underjordiske huler – »æ unnestand« – da våbentechnologien med kanoner og maskingeværer fremmede den fastlåste og ubevægelige forsvarskrig.

De store slag i 1914 blev i 1915 afløst af flere mindre slag på steder af vestfronten, hvor man troede, at modparten var svag. Da det ikke hjalp, gik man igen i 1916 over til at angribe fjenden, hvor han stod stærkest for at fremtvinge en afgørelse. Tyskerne startede den 21. februar 1916 med at angribe Verdun, som bestod af et net af en række store fæstningsanlæg. Verdun skulle omdannes til en pølsekværn, som den tyske øverstkommanderende general von Falkenhayn så taktfuldt udtrykte sig. Og omvendt var den franske forholdsordre, at Verdun skulle holdes til den sidste mand, Verdun måtte ikke overgive sig! Over 700.000 soldater blev ofret i det, DSK'erne, de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere, siden omtalte som helvedes forgård. Samme sommer forsøgte England med en storstilet offensiv ved floden Somme den 1. juli 1916 at sikre den endelige sejr. Men det var også her forgæves med voldsomme tab på over 1.000.000 døde soldater. Kampene ved Somme fik dog ved byen Cambrai vist, at England havde fået udviklet et nyt våben, som skulle få betydning for den senere offensive krig: den pansrede kampvogn på larvefodder – tanks! Det var også i 1916, at England fik stækket Tysklands ambitioner på havet i Jyllandsslaget den 31. maj 1916 i Skagerrak.

Fra 1917 blev strategien igen ændret. Tyskerne trak sig tilbage til den stærkt befæstede Hindenburg- eller Siegfriedlinje for at få

Tysk propagandabillede, der viser en kolonne med tilfangetagne franskmænd, som under bevogtning af tyske soldater passerer en interimistisk krigskirkegård. (MS – Sønderborg Slot)

en kortere og bedre beskyttet forsvarslinje, hvorimod franskmændene oplevede voldsomme mytterier mod den meningsløse krig. Og i det flade og mudrede Flandern var der fortsat voldsomme kampe ved Passendale i nærheden af Ieper (fransk Ypres), hvor fronten stadig lå fast. Verdun i Frankrig og Ieper i Flandern i Belgien blev de to knudepunkter for de belgisk-franske slagmarker på vestfronten, hvor fronten fra 1914 til 1918 kun bevægede sig 5–10 km. I området imellem de to knuder bevægede fronten sig ca. 60 km frem og tilbage gennem hele krigen – alt blev derfor ødelagt i disse områder.

Østfronten

Tyskland havde den 1. august 1914 erklæret Rusland krig, og den 6. august erklærede også Østrig-Ungarn krig mod Rusland. Men allerede den 17. august krydsede Rusland den tyske grænse ved Østpreussen og besejrede den tyske hær ved Gusev (Gumbinnen) den 20. august 1914 med det resultat, at Tyskland måtte overføre tropper fra vestfronten til østfronten. Tyskerne fik herefter overtaget på østfronten i størstedelen af krigen, dog uden at kunne fremtvinge en egentlig afgørelse, før Rusland gik i opløsning under revolutionerne i 1917.

Selbst uns siegen!

Tysk propaganda rettet mod hjemmefronten, som skal hjælpe soldaterne med at sejre ved at tegne krigslån, så staten kan finansiere krigen. Plakaten viser en tysk soldat med den nyeste udrustning: helansigtsgasmasken af gummi, som kom til i september 1915, og stålhjelmen, som indførtes i 1916. (LAA, forskelligt nr. 1a)

zeichnet
die
Kriegsanleihe

Østfronten var væsentlig længere og noget mere bevægelig end vestfronten og bestod af to store hovedafsnit: den nordlige del med kampe mellem Tyskland og Rusland omkring de Masuriske Søer og den sydlige del omkring Galicien, hvor Rusland og Østrig-Ungarn bekæmpede hinanden. Rusland fik i begyndelsen af 1915 overtaget i forhold til Østrig-Ungarn, som da måtte søge hjælp hos Tyskland, som derfor selv blev svækket på sine frontafsnit i øst og vest. Men i løbet af maj-juni 1915 erobredes store dele af det russiske område af Tyskland og Østrig-Ungarn. Rusland kunne dog endnu sætte nogle af sine sidste tropper ind, men var allerede begyndt at mangle våben og andet materiel. Alligevel besluttede Rusland i 1916 at koordinere sine angreb med Englands og Frankrigs angreb på de tyske tropper ved Somme. Under den såkaldte Brusilov-offensiv, opkaldt efter den ledende russiske general, lykkedes det i juni 1916 at tilføje den østrig-ungarske hær et så knusende nederlag, at tyskerne herefter måtte overtage ledelsen og dele af kampene på de østrig-ungarske frontafsnit. Østrig-Ungarn var i realiteten færdig i 1916 og var ved at trække Tyskland med ned. Men også Rusland var i begyndende opløsning.

Revolutionerne i februar/marts og oktober/november 1917 fremmede den russiske opløsning og fik Tyskland til at sætte alt ind på en fred med Rusland, da USA den 6. april 1917 – som reaktion mod Tysklands erklæring af den uindskrækkede u-båds-krig, der ville ødelægge USA's handel med England – erklærede Tyskland krig. De tyske tropper fra østfronten skulle derfor hurtigt muligt sættes ind i den sidste og afgørende kamp på vestfronten i 1918.

Balkan

Selv om Østrig-Ungarn allerede den 12. august 1914 gik i krig mod Serbien, blev østrig-ungarerne i flere omgange slået tilbage. Først i oktober 1915 lykkedes det Østrig-Ungarn at besejre serberne, og da kun med hjælp af tyske tropper. Da var Italien gået ind i krigen på ententens side; Bulgarien støttede til gengæld Tyskland og alliancen med Østrig-Ungarn i håb om at få en stor bid af Serbien, mens Rumænien i 1916 angreb Ungarn for at erobre Transsilvanien. Og endelig kom der til voldsomme kampe mellem tyrkerne og de allierede ved Gallipoli, ved Dardanellerne i Os-mannerriget.

Italien havde siden 1882 været en del af Triple-alliancen med Tyskland og Østrig-Ungarn, men erklærede sig ved krigsudbruddet i 1914 for neutralt. De to vestlige imperialistiske stormmagter

England og Frankrig kunne dog »tilbyde« det nationalistiske Italien dele af Østrig-Ungarn, hvis landet ville gå ind i krigen på ententens side. Italien åbnede herefter i slutningen af maj 1915 krigen mod Østrig-Ungarn omkring grænsefloderne Isonzo og Piave, men ingen af stederne lykkedes det for Italien at opnå afgørende gennembrud. Også her stivnede fronten og blev fastlåst med voldsomme og blodige kampe i 1916–17.

England forsøgte i 1915 at flytte fronten til Osmannerriget, til Gallipoli ved det smalle Dardaneller-stræde, men det udviklede sig snart til at blive en ny katastrofe. Forgæves prøvede briterne med tropper fra Australien og New Zealand samt Frankrig at landsætte tropper på halvøen Gallipoli i flere omgange, indtil man i begyndelsen af 1916 med store tab besluttede at trække sig tilbage.

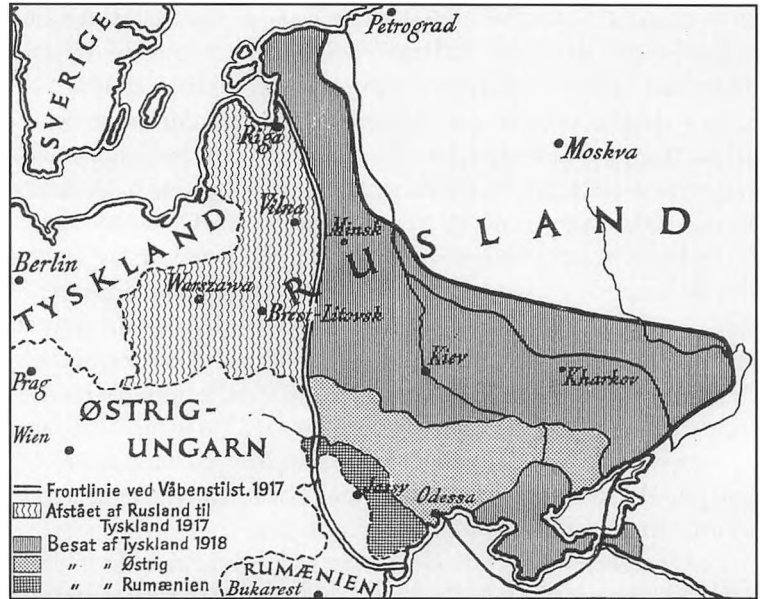
I slutningen af 1916 lykkedes det for Bulgarien, som i 1915 havde erobret store dele af Serbien, at erobre noget af Rumænien. Men bulgarerne fik ingen glæde af deres erobringer, da Rusland støttede Serbien, og ententen havde lovet Rusland Konstantinopel for næsen af Bulgarien, hvis russerne kunne slå osmannerne. Bulgarien var derfor på falllittens rand i 1917. Under de tysk-russiske forhandlinger i Brest-Litovsk i begyndelsen af 1918 tvang tyskerne Bulgarien til at afstå de erobrede områder af Rumænien, og derfor optrådte Bulgarien som tabernation ved fredskonferencerne i 1919.

Mellemøsten, Asien og Afrika

Det osmanniske rige havde siden 1516 kontrolleret Palæstina og erobrede i årene umiddelbart efter det meste af Nordafrika. I 1915 forsøgte briterne at få araberne i Palæstina til at gøre oprør mod osmannerne mod at love dem arabisk uafhængighed. Men året efter, i 1916, blev de to gamle kolonimagter England og Frankrig i en hemmelig traktat enige om at dele området mellem sig i interessesfærer. Den engelske krig mod Osmannerriget i bl.a. Palæstina fik dem endog til i 1917 at åbne op for jødisk indvandring med den berømte Balfour-deklaration. Resultatet blev efter krigen, at araberne blev snydt og måtte nøjes med oprettelsen af tre mindre områder i Iraq, Syrien og Transjordanien under britisk og fransk mandat.

I Asien havde Japan, som stod på den britiske side, allerede i begyndelsen af september 1914 angrebet de tyske besiddelser på Shantunghalvøen på Kinakysten, hvor tyskerne måtte overgive sig allerede i november 1914. Da havde britiske tropper fra New Zealand og Australien for længst erobret de små tyske Stillehavsøer,

Freder mellem Rusland og Tyskland i Brest-Litovsk i marts 1918 viser, hvorledes den endelige fred var blevet ved en tysk sejr i den Første Verdenskrig: store områder var blevet indlemmet i Det tyske Rige. (Sven Henning-sen: Det 20. århundrede, II, s. 40).

men fik snart assistance af Japan, som også var interesseret i kontrollen med disse småøer, hvorefter de blev delt mellem sejrher-terne.

I Afrika holdt tyskerne til gengæld stand det meste af krigen i Tysk Østafrika. Togo måtte dog overgive sig allerede i begyndelsen af august 1914, hvorimod Tysk Sydvestafrika holdt stand til juli 1915 og Cameroun til februar 1916. Men i Tysk Østafrika lykkedes det gennem hele krigen de tyske tropper at undslippe britiske omringningsmanøvrer.

Brest-Litovsk freden og offensiverne på vestfronten 1918

Det var på vestfronten, krigen skulle finde sin endelige og afgørende afslutning, men det var på østfronten Tyskland opnåede sin første fredsftale. Med den russiske oktoberrevolution i 1917 ville det nye bolsjevikiske Rusland sikre revolutionen for enhver pris og skrev derfor under på Brest-Litovsk-freden den 3. marts 1918. Tyskland pressede heri Rusland til det yderste, da tyskerne tvang russerne til at anerkende Finlands og Ukraines uafhængighed, det sidste under Tysklands kontrol, og til at afgive Estland, Letland, Litauen, Belarus og Polen til Tyskland, d.v.s. et område, der var meget større end det, tyskerne kontrollerede, da våbenstilstanden var trådt i kraft den 15. december 1917. Rusland måtte

en tredjedel af sin befolkning samt nogle af de vigtigste råstofområder. Senere standsede Bukarest-freden af 7. maj 1918 krigen på Balkan mellem Bulgarien, Rumænien og Østrig-Ungarn.

Brest-Litovsk-freden gav Tyskland mulighed for at flytte en masse tropper fra østfronten til vestfronten for her i endnu en »afgørende« offensiv at fremtvinge den »endelige sejr«. Da friske amerikanske tropper var på vej til Europa, var det meget vigtigt for tyskerne at sætte ind med store offensiver, inden de nye amerikanske tropper var på plads. Den første tyske offensiv startede den 21. marts 1918 med verdenshistoriens hidtil største angreb, hvor 6.000 kanoner hamrede løs i flere timer i et større område på begge sider af byen St. Quentin ved floden Somme. Men allerede to uger efter var offensiven løbet ud. Da havde England og Frankrig endelig fået udpeget en fælles øverstkommanderende general. Det blev den franske general Foch, som herefter skulle koordinere den fælles vestallierede indsats.

Tyskerne iværksatte yderligere fire offensiver, men hver gang med det samme resultat. Endelig den 18. juli 1918 satte general Foch den første vestallierede modoffensiv ind med det, der blev kaldt for det Andet Marneslag. Men først den anden store vestallierede modoffensiv ved Amiens den 8. august, hvor der deltog store enheder af tanks, blev afgørende for, at den tyske hærs leder general Ludendorff erkendte, at Tyskland ikke længere kunne vinde krigen. Slaget er af Ludendorff selv blevet kaldt for »den tyske hærs sorte dag«.

Alligevel gik det kun langsomt fremad under den tredje vestallierede fremgang i slutningen af september 1918. Men få dage efter, den 29. september, henvendte Ludendorff sig til kejser Wilhelm II for at få ham til at kontakte de vestallierede om en våbenstilstand. Østrig-Ungarn havde allerede den 14. september forgæves henvendt sig til de vestallierede og blev den 26. september efterfulgt af Bulgarien. Men for at imødekomme de vestlige stormagter appellerede Ludendorff til kejseren om at udskifte den gamle (kejsrerlige) regering med en parlamentarisk ansvarlig regering. Det var den første tyske parlamentariske regering nogensinde, og den måtte som sin første handling anmode om en våbenstilstand. Krigen var endelig ved at lakke mod enden – men hvad for en fred ville blive resultatet?

Våbenhvile 11. november 1918

Den nye tyske regering trådte til i begyndelsen af oktober 1918 under prins Max af Badens ledelse. Den henvendte sig til USA for at anmode om forhandlinger om en våbenstilstand. Når den

1. generalkvartermester siden 1916, generaløjntant Erich Ludendorff (1865–1937), var i krigens to sidste år reelt Tysklands militærdiktator med Hindenburg som kranskekagefigur. Han havde en skarp hjerne, men da det tyske nederlag blev åbenbart i 1918, slog hans nerver klik. Han medvirkede stærkt til udbredelse af dolkestødslegenden, ifølge hvilken den tyske hær var ubesejret i felten, men blev dolket i ryggen af revolutionen på hjemmefronten. (Postkort i MS – ISL)

Den tyske øverstkommanderende siden 1916, generalfeltmarskal Paul von Hindenburg (1847–1934), blev et nationalt symbol efter sejren over russerne ved Tannenberg og De masuriske Søer i 1914. Han erkendte sent det tyske nederlag i 1918. Hindenburg personificerer de gamle elitors fortsatte magt også efter den tyske revolution i november 1918, idet han i 1925 blev valgt til rigspræsident, en post han beholdt indtil sin død. (Postkort fra 1918 i MS – ISL)

tyske regering henvendte sig til præsident Wilson, skyldtes det Wilsons berømte 14-punktsprogram for en retfærdig fred, som han havde præsenteret for den amerikanske kongres den 8. januar 1918. Men de 14 punkter var aldrig blevet drøftet med England og Frankrig, som derfor også tog forbehold.

Den tyske hærledelse havde ganske urealistiske forestillinger om, hvad en kommende fredsaftale kunne indeholde. Da den nye rigskansler prins Max frygtede, at en tysk anmodning om forhandling af våbenstilstand kunne ende med, at Tyskland ville miste nogle af sine kolonier, Alsace-Lorraine og de polske områder, svarede general Hindenburg: »Den øverste hærledelse er klar over, at man kan blive nødt til at opgive mindre fransktalende dele af Alsace-Lorraine. Men der vil ikke blive tale om nogen som helst afståelse af tysk jord i øst!« Den tyske regering måtte sende fire noter til Wilson, inden den fik et svar, som lovede den forhandlinger om en våbenstilstand. Wilson havde undervejs givet udtryk for, at de vestallierede ikke ville forhandle med Tyskland, så længe kejseren, kronprinsen og Ludendorff bestemte. Imens var den tyske hær på hastigt tilbagetog over hele vestfronten.

Først da Østrig-Ungarn havde kapituleret den 27. oktober, gik den nye tyske regering med til forhandlinger uden at stille betingelser. Da var spørgsmålet i mellemtiden for første gang blevet drøftet i den tyske rigsdag den 23. oktober 1918. Politikerne var chokerede over at høre, at Tyskland var ved at tabe krigen, da de hidtil altid kun havde hørt sejrsmeldinger – »wir sind belogen und betrogen«, sagde en af dem. Det var ved samme lejlighed, at H.P. Hanssen i rigsdagen rejste spørgsmålet, om de danske sønderjyder ikke også kunne få en afstemning, når Tyskland anmodede om forhandlinger ud fra Wilsons principper.

FAKTABOKS Verdenskrigens felttog og slag

Oversigten omfatter større felttog og slag, som den tyske hær og flåde – og dermed de sønderjyske soldater – var involveret i.

Slaget ved Tannenberg 17.-31. august og de Masuriske søer 5.-10. september 1914

For at hjælpe deres franske allierede sendte russerne hurtigt to armeer ind i Østpreussen. 1. russiske armé rykkede den 17. august ind i Østpreussen ved Gumbinnen. I grænsekampene blev de tyske styrker slået og trak sig tilbage; russerne fulgte kun langsomt efter. Den 21. august rykkede 2. russiske armé frem mod Østpreussen fra syd. Den enlige 8. tyske armé under den nye chef Paul von Hindenburg satte næsten alle styrker ind mod dette angreb. I dagene 26.-31. august lykkedes det tyskerne med deres overlegne transportsystem og artilleri i hårde kampe ved Tannenberg ikke alene at afværge angrebet, men også at omringe 2. russiske armé og tage 125.000 mand til fange. Derefter vendte tyskerne sig mod 1. russiske armé, som blev slået tilbage i slaget ved de Masuriske Søer 9.-10. september. Den 13. september var russerne drevet ud af Østpreussen.

Slaget ved Marne 5.-12. september 1914

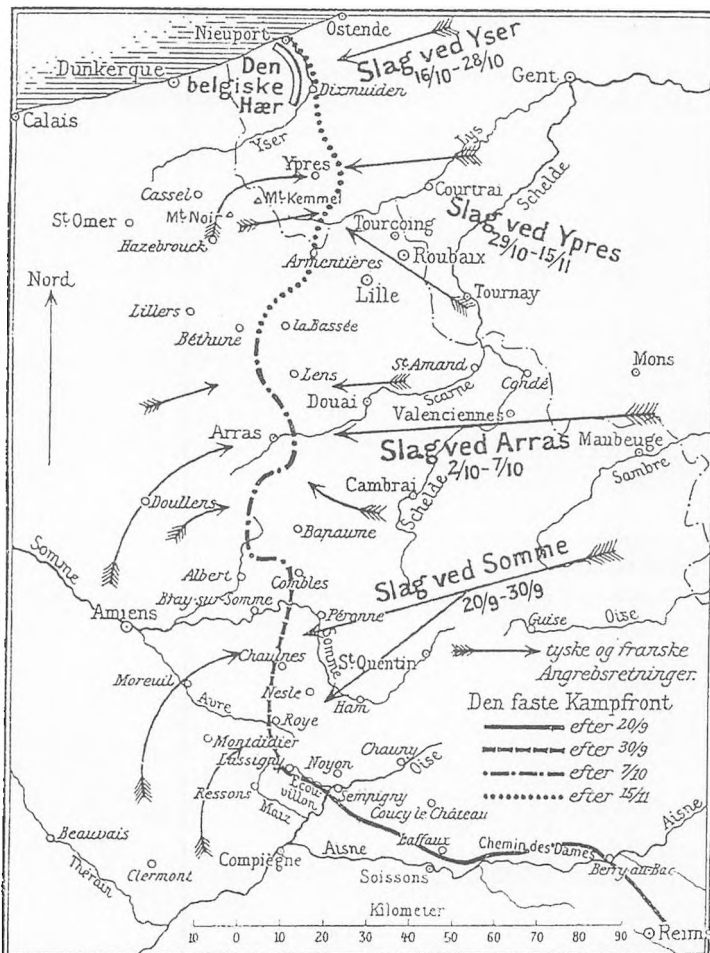
I henhold til Schlieffen-planen rykkede 1.-5. tyske armé fra den 2. august gennem Belgien og Luxemburg ind i Nordfrankrig. Under den lange

»Kapløbet mod havet« september – november 1914

Efter Marneslaget forsøgte de stridende hære hver især at omgå hinanden på det nordlige frontafsnit fra Soisson nordvest for Paris til Nieuwpoort ved den belgiske Nordsødkyst. Det førte fra midten af september til slutningen af oktober til en række af slag begyndende i syd. Trods store anstrengelser lykkedes det ikke for nogen af hærene at omringe fjenden. I stedet stivnede fronten, og krigen på vestfronten blev en stillingskrig. »Kapløbet mod havet« kostede begge hære uhyrlige tab, navnlig i slaget ved Ieper (Ypres). Kendt er kampen ved Langemarck nordøst for Ieper den 10. november, hvor tusindvis af helt unge og begejstrede, men dårligt uddannede tyske soldater under store tab forgæves løb storm mod de erfarne britiske soldater i BEF (»der Kindermord«). På tysk side opstod en særlig »Langemarckmyte« om navnlig de tyske studenters patriotisme, heltemod og offervilje.

Kapløbet mod havet.

Bevægelseskrigen på østfronten oktober-december 1914

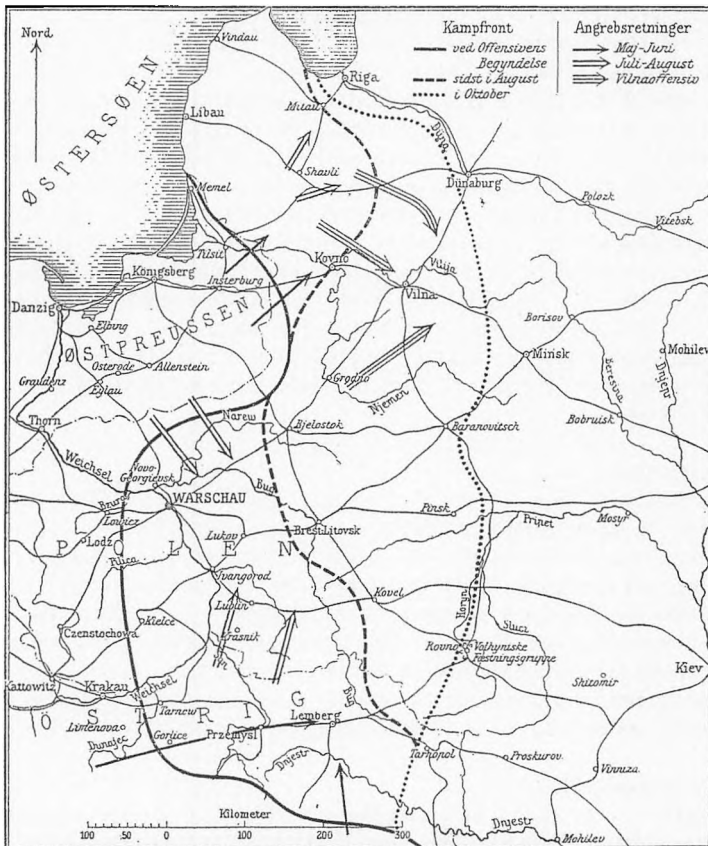
På østfronten var krigen mere bevægelig. For at lette det russiske pres på de østrigske tropper i Galicien indledte den tyske hær i begyndelsen af oktober en offensiv mod Warszawa i den russiske del af Polen, men det russiske modangreb den 27. oktober tvang tyskerne tilbage i udgangspunktet. I stedet for at holde styrken på hele fire armeer samlet besluttede den russiske overkommando nu at indlede offensiver både mod tyskerne og østrigerne. Men de russiske hære var for langsomme, og i stedet åbnede tyskerne den 11. november en ny offensiv mod Lodz. Den endte nærmest uafgjort. Længere mod syd angreb østrigerne den 16. november. Denne offensiv udviklede sig snart truende for østrigerne, men sidst i november kunne de, hjulpet af tyske tropper, i slagene ved Lapanow og Limanowa afværge den russiske trussel mod Krakow. Russerne havde forspildt deres chance for at udnytte deres talmæssige overlegenhed.

Vestfronten i 1915

var præget af begrænsede offensiver, som ikke formåede at skabe bevægelse i krigen. Tyskerne, som stod på fjendtlig jord, foretog kun en enkelt offensiv, der resulterede i det andet slag ved Ieper fra den 22. april. Slaget sluttede den 25. maj, uden at det var lykkedes tyskerne at indtage byen, men den var næsten blevet omringet. De franske og britiske forårsoffensiver i Artois omkring Vimy-højdedragene og ved Neuve Chapelle formåede heller ikke at skabe gennembrud, som kunne udnyttes. Tabene var store på begge sider. De allieredes efterårsoffensiver i Artois og Champagne i september måned led samme skæbne.

Østfronten i 1915

gav derimod på ny rum for bevægelseskrigen. I januar indledte tyskerne og østrigerne offensiver mod russerne. Mens østrigerne ligesom russerne led stærkt under kulden i Karpaterne og ikke skabte gennembrud, angreb tyskerne den 31. januar mod Bolimow på Wislafronten. I slaget ved de Masuriske søer i februar tilintetgjorde de størstedelen af 10. russiske armé, men først fra maj måned lykkedes det endelige gennembrud for de tysk-østrigske hære. Offensiven blev indledt den 2. maj i Gorlice-Tarnow-sektoren. Den havde betydelig fremgang og blev efter en kort pause genoptaget den 12. juni. Russerne blev drevet ud af Galicien; den 22. juni generobrede hovedbyen Lemberg, som havde været i russisk kontrol siden 1914. Længere mod nord rykkede tyskerne den 13. juli mod Warszawa, som blev indtaget den 5. august. På midterafsnittet fortsatte tyskerne mod Brest-Litovsk, som de erobrede den 26. august. Fra Østpreussen stødte tyskerne frem mod Libau, som blev erobret den 8. maj, og mod Kovno, som faldt den 18. august; herfra gik det videre mod Vilnius, som blev indtaget den 18. september. I slutningen af september gik centralmagternes fremrykning gik i stå, men da havde de besat store russiske landområder, og tre kvart million russiske soldater var fanget.

Østfronten 1915.

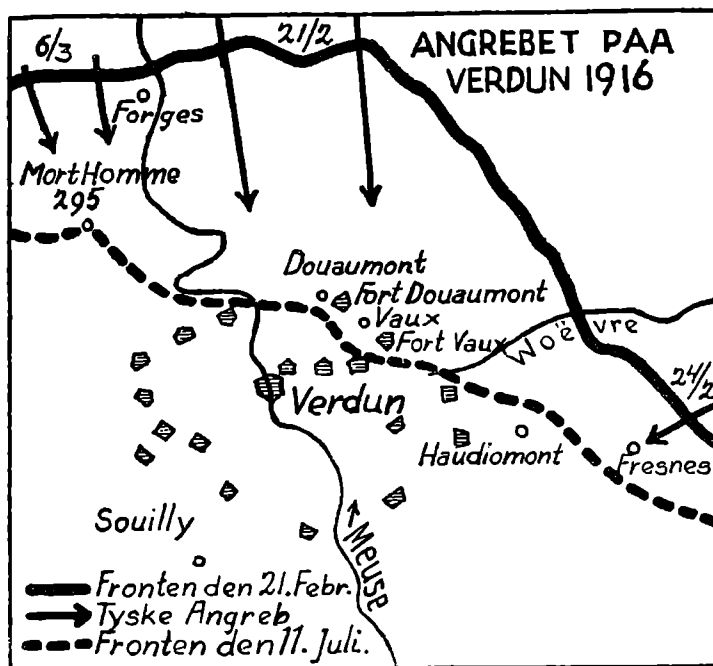
Krigen i Tysklands kolonier

Mens de tyske kolonier i Stillehavet i løbet af efteråret 1914 blev erobret af styrker fra Australien, New Zealand og Japan, holdt tyskerne gennemgående længere stand i kolonierne i Afrika. Togo overgav sig til fransk-britiske styrker i september 1914, men de tyske styrker i Tysk Sydvestafrika gav først op i juli 1915, i Cameroun i februar 1916. I Tysk Østafrika overgav general von Lettow-Vorbeck sig først efter våbenstilstanden i november 1918.

Slaget ved Verdun 21. februar-18. december 1916

1916 blev på vestfronten præget af to store opslidningsslag. Det første blev indledt af tyskerne den 21. februar og havde til hensigt at erobre den stærke franske fæstning Verdun i et slag, der skulle »få Frankrig til at forbløde«. Efter ni timers intens artilleribeskydning af de franske linjer stormede 140.000 tyske soldater frem på den østre bred af floden Meuse. Den 25. februar erobrede de Fort Douaumont, det største af forterne foran Verdun. Natten til den 26. blev den højt respekterede general Pétain udnævnt til leder af det franske forsvar. Det lykkedes

snart franskmændene at føre forstærkninger og forsyninger frem ad vejen fra Bar-le-Duc til Verdun. Hvert 14. sekund døgnet rundt passerede en lastbil på »La Voie Sacre« (»den hellige vej«), som den døbttes i Frankrig. Nok så stor betydning havde en enkeltsporet jernbane, der løb ved siden af vejen. Det tyske angreb gik i stå. Den 6. marts flyttede de offensiven til vestbredden af Meuse, hvor den gjaldt højderne Mort Homme (den døde mand) og Côte 304, som dog ikke blev erobret. Samtidig fortsatte kampene på østbredden, hvor landsbyen Vaux i løbet af en måned skiftede herrer hele 13 gange. Den 9. april indledte tyskerne en ny offensiv på begge sider af Meuse, som snart druknede i stærk regn. Den 3. maj blev offensiven genoptaget. Den 6. indtoges Côte 304, og den 20. maj tillige Mort Homme. I slutningen af maj angreb franskmændene på østbredden, men uden at kunne generobre Fort Douaumont. Til gengæld angreb tyskerne den 1. juni Fort Vaux, som franskmændene måtte opgive den 7. juni. Dagen efter nåede tyskerne frem til den inderste forsvarslinje foran Verdun. Situationen var særdeles kritisk for franskmændene. Da tvang den russiske Brusilov-offensiv på østfronten tyskerne til at trække styrker mod øst for at hjælpe de hårdt trængte østrigere. Da tyskerne genoptog offensiven den 22. juni, lykkedes det dem ikke at erobre Fort Souville. Og fra den 1. juli måtte der afgives tropper til forsvar mod det fransk-britiske angreb ved Somme. Franskmændenes offensiver fik større vægt, bl.a. takket være den »krybende spærreild«, hvor artilleriilden blev flyttet fremad som en »ildvalse« lige foran det fremrykkende infanteri. Den 24. oktober generobrede de Fort Douaumont, den 2. november Fort Vaux. Den 15. december indtog franskmændene de første tyske erobringer fra februar. Derefter døde

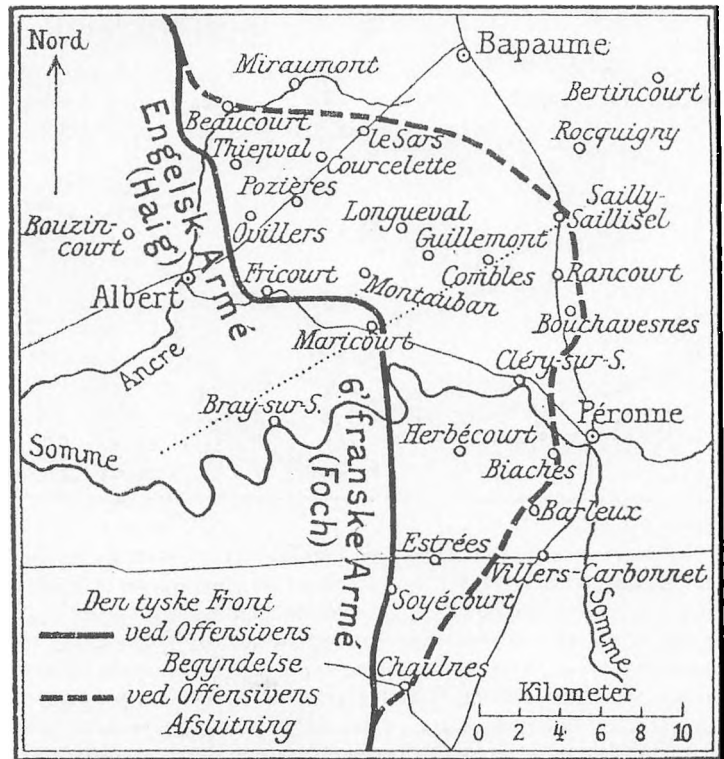
slaget ud. Under slagene nød franskmændene godt af citadellerne i Verdun, hvor soldaterne kunne hvile ud, når de ikke var i kamp; den franske hær skiftede hyppigt enhederne ved fronten ud. De franske tab beløb sig til ca. 542.000 døde og sårede, de tyske til 434.000. Mere end noget andet slag symboliser »blodmøllen« ved Verdun krigens meningsløshed.

Slaget ved Somme 24. juni-18. november 1916

blev krigens andet store opslidningsslag. Da franskmændene var hårdt spændt for ved Verdun, kom briterne til at bære hovedbyrden af det angreb, som begyndte den 24. juni med et ugelangt artilleribombardement af 40 km af de tyske linjer ved floden Somme. Den 1. juli begyndte stormløbet med 13 britiske divisioner. Allerede den første dag var de britiske tab på 57.000 mand, hvoraf en tredjedel var dræbt. Kun i den sydlige sektor lykkedes det briterne at erobre to landsbyer. Den mere begrænsede franske offensiv med fem divisioner havde mere fremgang. Men heller ikke den nåede målet for den første dag. Denne første offensiv fortsatte frem til den 14. juli. Derefter gik kampene over i en ren opslidningsperiode på to måneder, hvor målene for de begrænsede allierede angreb var de enkelte landsbyer, højdedrag eller skove. Tomme for tomme rykkede de frem – og nåede mellem 1½ og 5 km frem i forhold til udgangspunktet! Den 15. september indledtes en ny britisk offensiv med brug af kampvogne, og det lykkedes at rykke knap 2 kilometer frem mod Flers. Også andre steder var der fremgang, men i slutningen af måneden satte et kraftigt regnvejr ind, som snart forandrede ingenmandsland til et ufremkommeligt mudderbad og førte kampen ind i en ny opslidningsfase. Alligevel satte briterne og franskmændene flere angreb ind. Landsbyerne Beaumont-Hamel og Beaucourt blev erobret af briterne den 13. november, men fra den 17.-18. november satte snevejr en stopper for den videre fremgang. Da var de allierede rykket 13 km frem på en 30 km bred front. Prisen herfor var 630.000 døde og sårede, mens tyskerne mistede ca. 660.000 mand. De allierede mål for offensiven, byerne Bapaume og Péronne, blev ikke nået.

Brusilov-offensiven på østfronten april-oktober 1916

Den russiske hær var fortsat de tyske og østrigske hære overlegen i mandskab. Trods dette blev det russiske angreb mod Vilius, som blev indledt den 18. marts, en fiasko. Den 14. april var russerne slået tilbage. Den nye øverstkommanderende general Aleksej Brusilov iværksatte den 4. juni en ny storoffensiv over en 480 km bred front i afsnittet syd for Pripjetsumpene og ned mod Galicien. Takket være overraskelsesmomentet fik den i starten betydelig fremgang. Mod nord brød 8. russiske armé igennem 4. østrigske armés linjer og erobrede byen Lutsk den 6. juni. Mod syd gennembrød den 7. og 11. russiske armé tilsvarende den 7. østrigske hærs linjer. Russerne rykkede derpå frem over en bred front. I slutningen af juni var de flere steder nået 100 km frem og havde taget 350.000 fanger. Men selv havde russerne mistet næsten en halv million mand, heraf halvdelen som fanger. Tyske forstærkninger kom nu til fra vestfronten, og samtidig overgik ledelsen af krigsførelsen på østfronten reelt helt til tyskerne. Den 28. juli gik offensiven i stå med et forgæves russisk angreb på Kovel, selv om det russiske pres fortsatte indtil oktober.

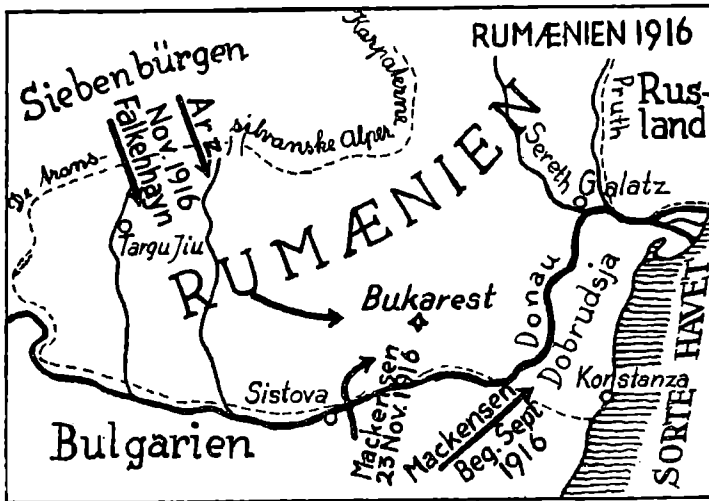
Slaget ved Somme 1916.

Rumæniens erobring september-december 1916

27. august 1916 erklærede Rumænien centralmagterne krig i håb om erobring af Transsylvanien fra Østrig-Ungarn. Det rumænske angreb ind i dette landskab mødte i begyndelsen kun ringe modstand, men den 18. september indledte den tysk-østrigske 9. armé en modoffensiv ved Vulcanpasset i de transsylvanske Alper, og den 10. oktober var rumænerne smidt ud af Ungarn. Dernæst angreb tyskerne fra nord ind i Valakiet, og en Donauhær med styrker fra alle centralmagter under ledelse af Aug. von Mackensen angreb fra Bulgarien. Den rumænske hovedstad Bukarest faldt 6. december. Fra årsskiftet 1916/17 var kun Moldavien ind til Rusland under rumænsk kontrol.

Jyllandsslaget 31. maj-1. juni 1916 i Skagerrak

1916 bød også på det største slag mellem den tyske og britiske flåde under hele krigen. Her mødtes de to hovedflåder, den britiske *Grand Fleet* og den tyske *Hochseeflotte*, i historiens største søslag. Slaget blev indledt med, at begge flåder sendte deres hurtige, let pansrede slagkrydsere frem på opklaringstogter, mens slagskibene fulgte efter. Begge slagkrydsersflåder, den britiske under David Beatty og den tyske under Franz von Hipper, søgte at lokke fjenden ind mod slagskibsflåderne ført henholdsvis af John Jellicoe og Reinhard Scheer. Under disse manøvrer

kom det til kamp. De to hovedstyrker mødtes kun i to korte træfninger i tussmørket. Det lykkedes her de tyske slagskibe at undslippe de britiske forsøg på omringning og i ly af natten at nå ud af kampzonen og siden tilbage til baserne. Briterne havde de største tab: tre slagkrydsere, tre panserkrydsere og otte torpedobåde, mens tyskerne mistede en slagkrydser, et ældre linjeskib, fire små krydsere og fem torpedobåde. I mandskab var de britiske tab på 6.784 døde og tilfangetagne, de tyske på 3.039. Men briterne beholdt kamppladsen og det strategiske overtag. Den tyske højsøflåde var ikke operationsdygtig i flere måneder og vovede sig ikke siden ud i Nordsøen.

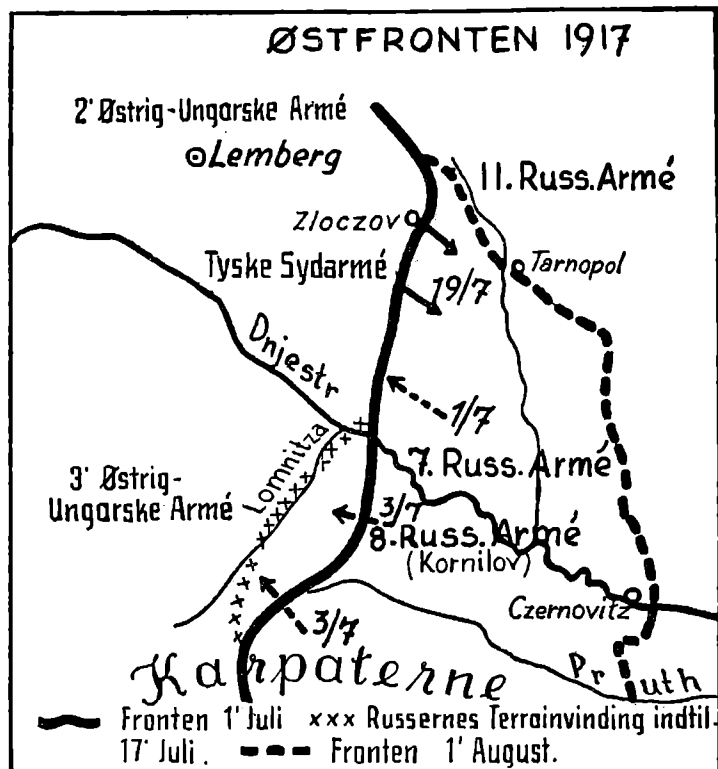
Den uindskrænkede u-bådskrig 1917/18

Den tyske flådeledelse mente i slutningen af 1916 at kunne tvinge Storbritannien i knæ i løbet af blot fem måneder ved at føre u-bådskrig i fuld skala mod de allierede og neutrale handelsskibe, som bragte forsyninger til de britiske øer. Den var villig til at risikere den krig med USA, som nemt kunne blive resultatet. Den 9. januar 1917 gav kejser Wilhelm ordre til at åbne den »uindskrænkede u-bådskrig« fra den 1. februar. Det førte – sammen med et afsløret tysk forsøg på ved det berygtede »Zimmermanntelegram« at drage Mexico ind i den forudsete krig mod USA – til en amerikansk krigserklæring den 6. april 1917. Tårige tyske skibssænkninger satte i begyndelsen de allierede forsyningslinjer under hårdt pres. For at modvirke truslen fra u-bådene indførte de allierede sejlads i konvoj under beskyttelse af destroyere med lytteudstyr og undervandsbomber samt havovervågning med fly. Samtidig blev de allierede tonnage tab reduceret ved massefremstilling af skibe. I alt lykkedes det tyske u-både at sænke 5.554 allierede og neutrale skibe. Da det ikke lykkedes at slå England ud, men i stedet af få USA ind i krigen på allieret side, blev den uindskrænkede ubådskrig en fatal strategisk fejltagelse.

Opslidningsslag på vestfronten marts-december 1917

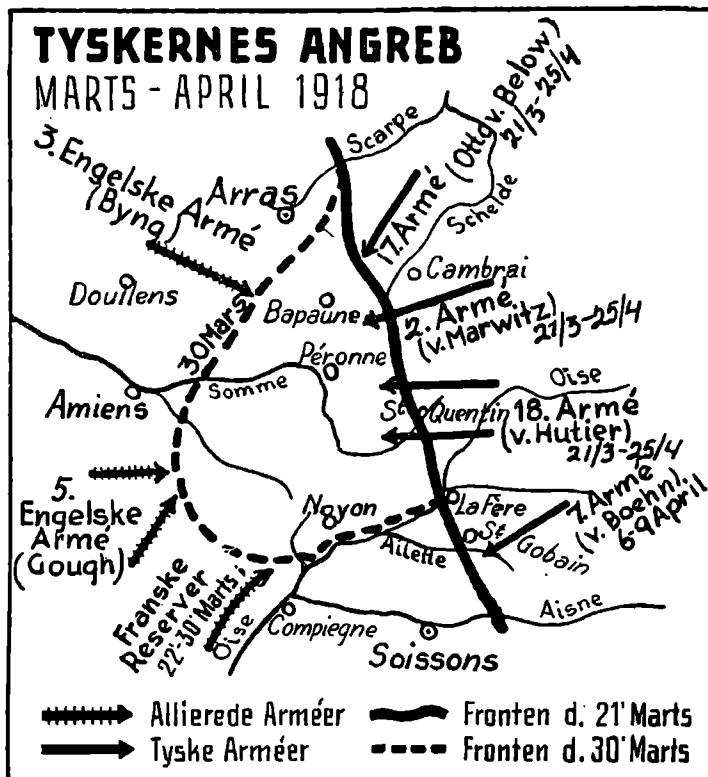
Tyskerne havde stadig fordel af at kæmpe på fremmed jord på vestfronten og kunne marts-april 1917 tillade sig en tilbagetrækning til den nye, stærke *Hindenburglinje* for at afkorte fronten. De allierede var derimod tvunget til en offensiv. Den begyndte den 9. april med et britisk-canadisk angreb omkring Arras. Det lykkedes canadierne allerede den første dag at erobre højderne ved Vimy; også briterne havde fremgang. Men som ved tidligere offensiver mislykkedes opfølgningen, og den 15. april blev angrebene standset. Den franske offensiv under general Nivelle begyndte den 16. april ved Aisne, men den mislykkedes helt, og da den blev afsluttet den 9. maj, var de franske tab på 187.000 mand mod tyskernes 167.000. Nivelle blev afsat, og den franske kampmoral led et alvorligt knæk. I slutningen af maj og begyndelsen af juni udbød der flere mytterier. Den nye øverstbefalende Pétain straffede de skyldige, men lovede også begrænsede angreb i små grupper i stedet for de bevidstløse masseangreb samt bedre forplejning og udvidet orlov. Briterne genoptog den 7. juni deres offensiv ved Arras med en sprængning af de tyske linjer på Messines-højdedraget, der var blevet undermineret ved gravning af tunneler. Offensiven fortsatte den 31. juli med et tredje angreb på det tyske fremspring ved leper, men i stedet for det lovede gennembrud resulterede den i endnu et opslidningsslag. Skønt et heftigt regnvejr satte ind og forvandlede terrænet til et stort mudderbad,

angreb styrker fra Australien og New Zealand den 9. april temmelig meningsløst mod landsbyen Paeschendaele, der først blev indtaget den 6. november efter store tab og lidelser. Dermed sluttede det tredje slag ved Ieper. Den 20. november angreb briterne med 381 kampvogne i første linje mod de tyske skyttegrave ved Cambrai. Der udbrød panik blandt tyskerne, og den første dag blev de trængt 8 km tilbage. Men kampvognene var endnu for ustabile; efter tre dages kamp var kun 92 operative, og infanteriet formåede ikke at udnytte gennembruddet.

Rusland sættes ud af spillet 1917/18

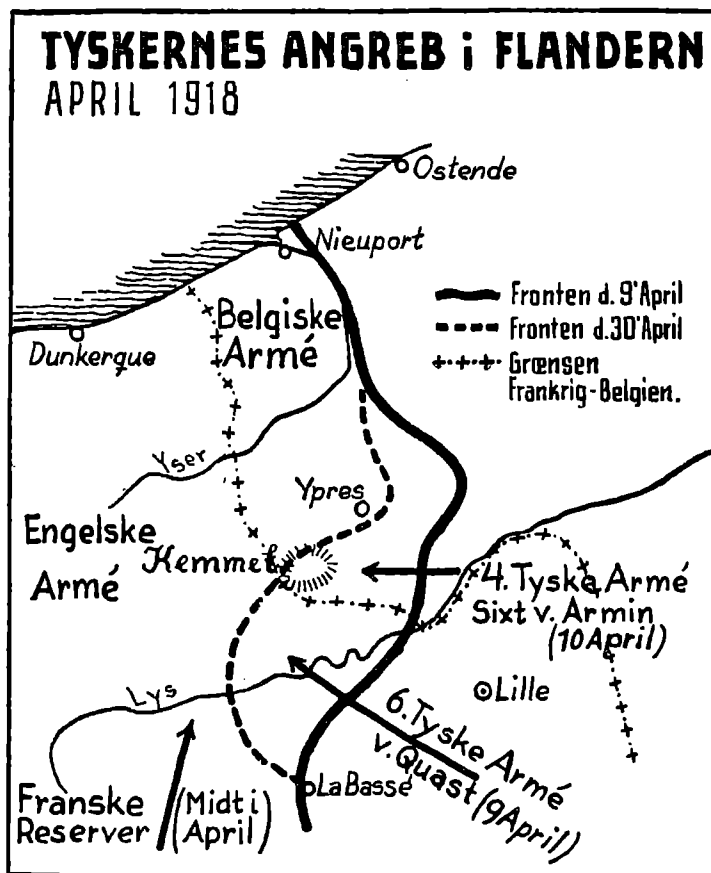
Februarrevolutionen i Rusland (der fandt sted i marts efter den moderne kalender) førte til zarens abdikation og dannelsen af en demokratisk regering under Kerenskij. Han ville fortsætte krigen og lagde navn til den sidste russiske offensiv, der begyndte den 1. juli. Den blev en stor fiasko og sluttede den 6. juli. Den 19. juli indledte tyskerne deres mod-offensiv, der førte til erobringer af byerne Ternopol og Czernowitz omkring månedsskiftet juli-august. Den 1. september begyndte tyskerne en offensiv rettet imod Riga. Her anvendtes en ny taktik, hvor infanterikompanier bevæbnet med lette maskingeværer, flammekastere og mortærer rykkede frem bag en »ildvalse« skabt af artilleriet. De gik udenom hovedstillinger og løs på artilleriet. På denne måde blev Riga erobret den 2. september. Den russiske regering blev stærkt svækket

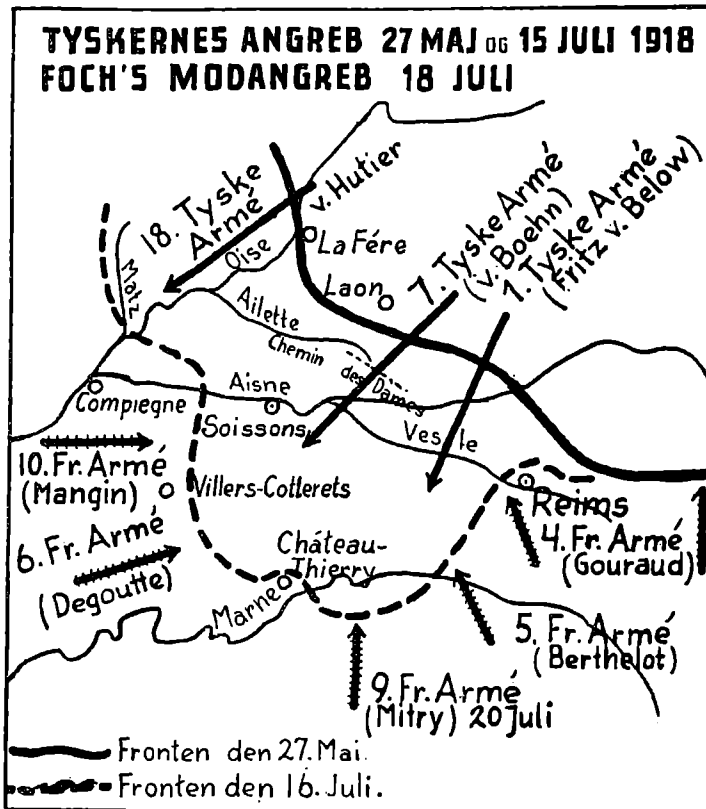

af tilbagegangen og blev ved oktoberrevolutionen (efter den moderne kalender i begyndelsen af november) sat fra bestillingen af bolsjevikkerne under Lenins ledelse. 26. november bad den nye sovjetregering om våbenstilstand, som blev indgået den 15. december. Fredsforhandlinger begyndte og førte til freden i Brest-Litovsk den 3. marts 1918, der indebar store russiske landafståelser. Berøvet den russiske støtte sluttede også Rumænien fred med centralmagterne den 7. maj 1918.

De tyske forårsoffensiver på vestfronten 1918

Freds slutningerne i øst muliggjorde overførslen af omkring 80 tyske divisioner til vestfronten. For tyskerne gjaldt det om at udnytte denne forstærkning, før de amerikanske tropper for alvor nåede frem. Michaeloffensiven blev indledt den 21. marts over en 100 km bred front ved Somme og trængte allerede den første dag de britiske styrker tilbage til deres udgangsstillinger før Somme-offensiven i 1916. Tyskerne angreb med særlige »stormtropper«, elitestyrker bevæbnet med maskinpistoler og håndgranater. Den tyske fremgang fortsatte de følgende dage, men gik i stå foran Arras den 28. marts, og offensiven døde hen den 4. april. Den 9. april begyndte næste tyske offensiv, Georgette-offensiven, læn-

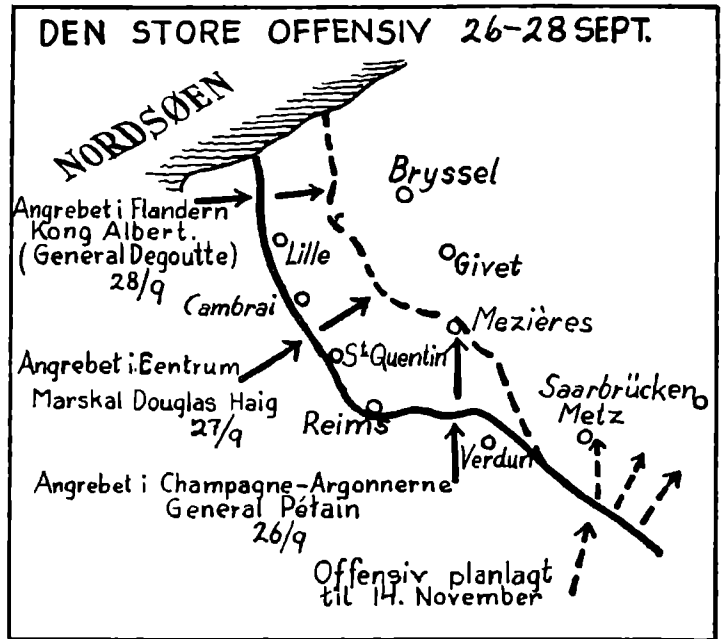

gere nordpå ved Neuve Chapelle, der blev erobret, og leper, der næsten blev erobret. Briterne måtte rømme Passchendaelehøjderne, men snart standsede fremgangen, og den 29. april blev denne offensiv afblæst. Den 27. maj begyndte den tredje tyske offensiv, Blücher-Yorck-offensiven, ved Aisne. Den bragte tyskerne de største resultater. Første dag rykkede flere divisioner 19 km frem, og i en enkelt sektor var fremrykningen på fem dage på 65 km. Fremgangen nåede Chateau Thierry kun 90 km fra Paris, men derpå gik offensiven i stå den 3. juni. Den tyske succes kostede enorme tab. De friske amerikanske tropper fik mærkbar betydning for de allierede på et for dem kritisk tidspunkt. De tyske Gneisenau- og Marne-Reims-offensiver i juni og juli bragte kun beskedne resultater. Den 17. juli kørte den sidste tyske offensiv fast.

Den allierede modoffensiv 18. juli-11. november

Den tyske hær var udmattet efter forårets og forsommerens kraftanstrengelser. Initiativet gik over til de allierede, der med Foch som fælles øverstbefalende indledte en offensiv 18. juli med erobringer ved Marne. Den 8. august begyndte briterne en offensiv ved Amiens med 456 kampvogne. Den tyske front blev den første dag revet op i en bredde af 24 km og en dybde af 4 km. Talrige tyske enheder brød sammen, og den tyske generalstabschef Ludendorff kaldte siden 8. august »den

tske hærs sorte dag«. Det lykkedes dog på tredjedagen at standse den britiske offensiv. Men de allierede havde nu kræfter til hurtigt at åbne nye offensiver i snart sagt alle sektorer: Mod Noyon og Bapaume senere i august, mod St. Mihiel, Argonne, Hindenburglinjen og Ieper i september. I september mistede tyskerne 230.000 mand. Den 28. september fik Ludendorff et nervøst sammenbrud. Den tyske overkommando indså, at man ikke længere kunne vinde krigen på vestfronten og bad den 29. den tyske regering om at indlede forhandlinger om en våbenstilstand.

H. P. Willmott: Første Verdenskrig. København 2005; G. Hirschfeld m.fl.: Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Paderborn 2004.

Kortskitser fra G. Schnitler: Verdenskrigen 1914–1918. København 1939 og Salmonsens Konversationsleksikon XXIV. København 1928, artikel om »Verdenskrigen«.

tionale selvbestemmelse. Slesvig var nemlig ikke nævnt blandt Wilsons 14 punkter.

Den 8. november kom det langt om længe til de berømte forhandlinger i jernbanevognen i Compiegne, d.v.s. der var nu ikke noget at forhandle om. Den øverstkommanderende for de vestallierede styrker, den franske general Foch, havde fået til opgave at udarbejde betingelserne for en våbenstilstand. Krigen på vestfronten var primært foregået på fransk jord, hvor alt var ødelagt i slagmarksområdet. Franskmændene stod derfor i

situation end Wilson langt borte, ovre i Amerika. Da de tyske forhandlere ankom om morgenen den 8. november, blev der således ikke forhandlet, og i stedet læste general Foch i flere timer op af de vestallieredes betingelser. Disse betingelser skulle sikre, at Tyskland overhovedet ikke ville være i stand til at genoptage krigen. Tyskland skulle bl.a. rømme alle deres okkuperede områder på vestfronten og rømme Alsace-Lorraine inden 14 dage. Desuden skulle de inden en måned også rømme Rhinområdet. De skulle yderligere aflevere kanoner, jernbanevogne, fly, skibe m.m. Og tyskerne skulle frigive deres krigsfanger uden gensidighed – dog fik de danske sønderjyder senere lov til at forlade de franske krigsfangelejre før deres tyske kammerater.

Tyskland fik 72 timer til at overveje betingelserne, men havde ikke noget valg. De tyske forhandlere vendte tilbage den 11. november 1918 og skrev under tidligt om morgenen – kl. 11 ville kirkeklokker over hele Europa ringe for at signalere, at krigen var slut!

Den dag i dag markeres våbenstilstandsdagen den 11.11. kl. 11 i England, Frankrig og Belgien – og i Sønderjylland. Men i Tyskland var der revolution, kejseren var abdiceret sammen med alle de andre tyske fyrster og ingen vidste, hvad fremtiden ville bringe.

Fredsslutningerne

Efter aftalen om våbenstilstand på alle fronter, skulle freden forhandles i hus. Brest-Litovsk-freden på østfronten og Bukarest-freden på Balkan mellem Bulgarien, Rumænien og Østrig-Ungarn var blevet erklæret for ugyldige i Compiègne. Alle taberne fik derfor hver deres fredsaftaler dikteret af de sejrende magter på forskellige slotte omkring Paris. Den største og berømteste fredsaftale var med Tyskland, som blev forhandlet på slottet i Versailles.

Forhandlingerne her begyndte den 18. januar 1919. Hverken stedet eller datoen var tilfældigt valgt. Det var i Versailles, det tyske kejserrige var blevet udråbt den 18. januar 1871. Allerede dette indikerede, at det skulle blive en hævnens fred. Tyskland og de andre tabere deltog ikke i forhandlingerne, og Tyskland blev først inviteret til at komme den 7. maj 1919 – blot for i flere timer at få læst op, hvad de andre havde bestemt. Der var ikke noget at forhandle om; det var et diktat! I det tyske svar den 29. maj 1919 bekræftede man, at Tyskland bl.a. gik med til at løse det nordslesvigske spørgsmål ved en folkeafstemning.

Alle fredsaftalerne indledtes med traktaten om Folkeforbundet, sådan som det var blevet foreslået af præsident Wilson i det sidste

af hans 14 punkter. Af fredsaftalens § 22 fremgik, at de tidligere tyske kolonier skulle overgå til Folkeforbundet som mandatområder. Disse mandatområder blev derefter i praksis overtaget af de gamle imperialistiske stormagter England og Frankrig.

Versailles-traktaten gentog de fleste af bestemmelserne fra våbenhvilen i Compiègne om hæren, flåden og luftvåbenet, som skulle sikre, at Tyskland ikke igen kunne starte en storkrig. Derudover var der bestemmelser, som definerede Tysklands grænser, specielt de nye grænser mod øst, mod det genoprettede Polen. Tysklands grænser mod Danmark blev henvist til artiklerne 109–114, som handlede om folkeafstemningerne i Sønderjylland.

I § 227 blev den tyske kejser Wilhelm II stemplet som en »trussel mod den internationale moral«, og i § 231 fik Tyskland alene skylden for krigen pga. af landets »aggressive adfærd«. Derfor skulle Tyskland i henhold til § 232 betale krigsskadeserstatninger, som skulle fastsættes af en senere dertil nedsat kommission. Versailles-freden fremkaldte chokbølger i Tyskland. Håbet om en retfærdig fred var blevet gjort til skamme, hvad der fik den tyske regering til at nægte at skrive under. Men der var ingen vej tilbage, den kunne ikke genoptage krigen, og en ny regering blev således tvunget til at undertegne fredsdiktatet på femårsdagen for skuddet i Sarajevo – de tyske forhandlere skrev under den 28. juni 1919.

Østrig-Ungarn var ved krigens slutning gået i opløsning. De to største landområder blev adskilt og fik hver sin fredsaftale på hver sit slot. Østrigernes aftale blev indgået på slottet Saint-Germain-en-Laye den 10. september 1919, den ungarske traktat blev først undertegnet i Trianon den 4. juni 1920 efter en kaotisk opløsning af dobbeltmonarkiet med borgerkrig, sult og revolution i den ungarske halvdel. Begge stater mistede store landområder til de mange nye efterfølgerstater. Ud af det østrigske område blev Bøhmen og Mähren sammen med det ungarske Slovakiet til den nye stat Tjekkoslaviet. Østrig mistede Sydtyrol til Italien og mistede Slovenien til den nye multietniske stat Jugoslavien.

Ungarn mistede Kroatien til Jugoslavien og Vojvodina til Serbien, der også indgik i det nye Jugoslavien, men desuden mistede Ungarn hele Transsilvanien til Rumænien. I alt tabte Ungarn to tredjedele af sit territorium og en stor del af sine indbyggere til de nye efterfølgerstater. Blandt den afståede befolkning var mange tusinder af ungarsk oprindelse, svarende til en tredjedel af det ungarske folk, og dette tab føles endnu i dag som en smerte hos mange ungarere! For østrigerne blev det forbudt at slå sig sammen med Tyskland. Både det nye lille Østrig og det nye lille Ungarn blev pålagt at betale krigsskadeserstatninger, men begge lande viste sig ude af stand til at betale.

Fredsordningerne efter den Første Verdenskrig førte til et helt nyt Europakort med talrige nye stater – og betød Nordslesvigs tilbagevenden til Danmark efter en folkeafstemning. (Sven Henningsen: Det 20. århundrede, II, s. 116).

Bulgarien og Osmannerriget var begge først blevet en del af Triplealliancen, da krigen var i gang. Neuilly-freden med Bulgarien blev undertegnet den 27. november 1919 og pålagde det fattige land at betale krigsskadeserstatning. Men det viste sig hurtigt, at det ikke kunne betale. Osmannerriget havde i over 100 år været i en indre opløsningsproces. Nederlaget i Første Verdenskrig forstærkede denne proces drastisk. Ved Sèvres-freden den 10. august

1920 måtte Tyrkiet aflevere Vest-Thrakien til Grækenland, men fastholdt Konstantinopel og stræderne som tyrkiske.

Konklusion

Første Verdenskrig vendte op og ned på folks forestillinger om, hvordan verden skulle se ud. Krigen havde taget sit udgangspunkt i konflikter mellem stormagterne og forsøgene på at knægte nationalismen i Europa. For første gang havde Europa oplevet massehære, der var et resultat af en begyndende demokratisering med almindelig værnepligt, men massehærene fik også indflydelse på, hvordan den almindelige soldat oplevede krigen gang.

Mange steder – i Nordslesvig dog kun i mindre grad – var krigsudbruddet blevet modtaget med begejstring, og befolkningerne var overbevist om, at de skulle ud at kæmpe for en retfærdig sag. Men krigen gang og krigsteknologien afslørede hurtigt den store illusion med de mange meningsløse myrderier på slagmarkerne, der ikke rykkede ved fronterne eller sikrede sejren. Derfor repræsenterede den amerikanske præsident Wilson en ny og moderne måde at tænke på, selv om hans 14 punkter i realiteten indeholdt flere forskellige og ofte modstridende principper. Men det var det nye demokratiske princip om grænsedragning efter nationernes selvbestemmelsesret, som han blev identificeret med. Derfor blev det et vigtigt led i fredsftalerne, at der flere steder i Europa skulle gennemføres folkeafstemninger i forbindelse med grænseændringer, men i realiteten blev det blot tilfældet nogle få steder, bl.a. i Tysklands grænseområder mod Polen – og i Sønderjylland, hvor der som bekendt den 10. februar og 14. marts 1920 fandt afstemninger sted, der resulterede i den nuværende dansk-tyske grænse. Hverken i Alsace-Lorraine, Sudeterlandet, Eupen-Malmedy eller i Sydtyrol blev der holdt folkeafstemning. Her fastsatte de sejrende stormagter på imperialistisk vis grænserne, som om verden ikke havde forandret sig. Derfor fik den engelske premierminister Lloyd George sørgeligt ret, da han efter vedtagelsen af Versailles-freden i 1919 forudså, at kimen dermed var lagt til en ny krig. De uretfærdige forhold før krigen havde ikke skabt retfærdige forhold efter krigen!

FAKTABOKS Verdenskrigens våben

Våbenteknologi og transportsystemer favoriserede under den Første Verdenskrig forsvaret frem for angrebet, men denne erkendelse trængte kun langsomt ind i de ledende officerers tankegang, som endnu ved krigens begyndelse var præget af de store, offensive bevægelser i felten fra den sidste europæiske storkrig mellem Frankrig og Tyskland 1870/71.

Infanterivåben

Hovedbevæbningen for infanteriet var i alle hære et gevær med flere skud i magasinet, en kaliber på mellem 6,5 og 8 mm og en rækkevidde på 400–600 meter. Til geværet hørte en bajonet, skønt bajonetangrebets tid var forbi. Håndgranater derimod, som i 1914 i større omfang kun fandtes i den tyske hær, udbredtes snart til alle hære, da granaterne var meget velegnede over korte afstande i skyttegravskrigen. Lette granatkastere, der over noget længere afstande kunne sende granater mod maskingeværreder og pigtrådsspærringer, fandt også stor udbredelse. Endelig blev flammekasteren et frygtet våben. Om maskingeværet, se nedenfor. Til beskyttelse mod splinter fra hånd- og artillerigranater indførte de fleste hære stålhelmen, den franske i 1915, den britiske og tyske i 1916.

Den tyske infanterist var bedre udrustet end sine modstandere. Som standard var han bevæbnet med Mausegeværet Model 1898 kaliber 7,98 mm med et magasin indeholdende fem patroner. Patroner medførtes i små tasker bundet til bæltet. Typisk soldaterudstyr på tysk side var desuden bajonet, spade, lommekniv, pionérøkse, paksæk og feltflaske samt indtil 1916 den karakteristiske pikkelhue forsynet med et stofovertræk, så den ikke blinkede i solen. De tyske uniformers farve var »feltgrå«.

Maskingeværet

Alle hære havde før 1914 indført maskingeværet, men oftest i tunge versioner på 40–60 kg, så det ikke kunne bæres af infanteriet under angreb. Desto større betydning fik det for forsvaret og var stærkt medvirkende til, at krigen på vestfronten blev en stillingskrig. Maskingeværet var placeret på en trefod eller slæde og betjentes af 3–4 mand. Det kunne affyre 400–600 skud i minuttet, hvilket medførte uhyre tab ved det traditionelle massestormløb mod fjendtlige stillinger. Ammunitionen fandtes i udskiftelige magasiner eller i bæltet. Luft- eller vandafkøling sørgede for, at de mange skud ikke fik løbet til at smelte sammen. Den tyske hær var fra 1908 udstyret med Maxim-maskingeværer, mindst 24 stk. i hver infanteridivision. Fra 1915 udvikledes lettere maskingeværer, til sidst i krigen også maskinpistoler.

Skyttegraven

blev fremfor alt andet symbolet på den Første Verdenskrig. Den kendetegnede efter »kapløbet mod havet« i efteråret 1914 krigsførelsen på den 700 km lange vestfront fra den schweiziske grænse til Nordsøen. Mellem de to rækker af fjendtlige skyttegrave var der normalt et »ingenmandsland« på 100–200 meters bredde. Gravene fik ofte zig-zag-form for at hindre bestrygning på langs ved et fjendtligt gennembrud. Væggene blev forstærket med brædder, faskiner eller bølgeblik, og langs den øverste rand mod fjenden blev der gerne lagt sandsække til at opfange hans projektiler. Bygget ind i skyttegraven var ammunitionsnicher, skyttestillinger, observationsposter (evt. med periskoper) samt underjordiske dækningsrum for mandskabet. En sådan »Unterstand« gav dog ikke sikkerhed mod fuldtræffere. Efterhånden opstod flere linjer af skyttegrave, der var forbundet med hinanden med zig-zag-formede løbegrave. Herfra kunne kampen tages op, hvis den forreste linje blev erobret ved fjendens stormløb eller sønderskudt af hans artilleri. Fra skyttegraven førte evt. tunneler ud i ingenmandsland, som kunne bruges til aflytning og udsendelse af patruljer eller til underminering af fjendens skyttegrave med sprængstof. I ingenmandsland var anlagt spærringer med pigtråd, spidsede pæle eller spanske ryttere. Hen imod slutningen af krigen var skyttegravene de fleste steder på vestfronten skudt sønder og sammen og erstattet af mere eller mindre tilfældige »skyttereder« i granathuller o.l. fordybninger.

Artilleriet

var ved krigens udbrud især indrettet på at støtte infanteriets angreb, d.v.s. det bestod overvejende af feltkanoner som den berømte franske 75 mm-kanon M 1897. Med stillingskrigen fik

sprængvirkning større prioritet end bevægelighed. Kun det svære artilleri kunne bane vejen gennem fjendens skyttegrave for infanteriet og sætte fjendens artilleri ud af spillet. Det kunne i kraft af den længere rækkevidde opstilles i relativ sikkerhed bag fronten. De sværeste kanoner var ofte tidligere skibskanoner med en kaliber på helt op til 38 cm, men de fleste havde en kaliber på 10–15 cm og en rækkevidde på op imod 20 km. Artilleriets effektivitet blev desuden forøget ved bedre observation og indledning bl.a. fra fly med radioforbindelse til centraler på jorden. Forud for store angreb søgte artilleriet ved en koncentreret trommeild mod de fjendtlige skyttegrave at gøre fjenden grundigt mør før infanteriets stormløb, ligesom det ved en bevægelig »ildvalse« umiddelbart foran det fremrykkende infanteri forsøgte at hindre fjenden i at bringe maskingeværer i stilling imellem trommeildens ophør og stormløbet. Koordinationen lykkedes ikke altid, og med den forudgående beskydning gik overraskelsesmomentet ofte tabt. Artilleriet var skyld i de fleste dødsfald blandt soldaterne.

Kavaleriet

Skønt navnlig maskingeværet truede det traditionelle kavaleri med ryttere til hest bevæbnet med lanser, sabler og karabiner som en selvstændig våbenart, opretholdt hærene store rytterformationer. Med stillingskrigen mistede kavaleriet imidlertid helt sin betydning. De beredne patruljers observationsopgaver blev varetaget af fly, og kavaleriets rolle i angrebet blev overtaget af tanks.

Giftgas

blev første gang anvendt i større stil af tyskerne den 22. april 1915 ved leper på vestfronten, skønt det var forbudt efter Haager landkrigskonventionen. Virkningen var stor, da de franske tropper blev grebet af panik og forlod deres skyttegrave, men muligheden blev ikke fulgt tilstrækkelig op af tyskerne, og fra efteråret tog også briter og franskmænd dødelige krigsgasser i brug. I begyndelsen blev gassen sluppet ud af beholdere og med vinden ledt mod de fjendtlige stillinger, men dels kunne den blive farlig for angriberne selv, dels kunne forsvarerne efter at have set gassken nærme sig nå at anlægge de beskyttelsesmasker, der hurtigt blev en del af soldaterudrustningen. De første masker var primitive, vædede klædepuder med tilhørende beskyttelsesbriller, men i september 1915 indførte tyskerne som de første en tætsiddende helansigtsmaske af gummi med udskiftelige kulfiltre. I juli 1916 gik briterne som de første over til at skyde gassen frem i granater, hvorved overraskelsesmomentet blev større. Sideløbende blev gassen mere og mere giftig. Farligst var sennepsgassen, der trængte ind gennem huden og som tyskerne første gang benyttede i juli 1917. Krigsgasser dræbte 20.000 og skadede 500.000 soldater på vestfronten; virkningen på østfronten er ukendt.

Tanks

For hurtigt at opnå det eftertragtede »gennembrud« af fjendens skyttegravslinjer i dybden og erobre hans artilleri begyndte briter og franskmænd at konstruere terrængående, pansrede kampvogne bevæbnet med kanoner og maskingeværer. Betegnelsen »tank« var camouflage. I september 1915 var briterne klar med deres prototype »Little Willie«, og i februar 1916 indledte de serieproduktion af Mark I tanken på 28 tons. Også lettere kampvogne blev fabrikeret. Frankrig begyndte sin produktion i midten af 1916. På tysk side undervurderede man tankens muligheder og kom knap nok i gang med en produktion. Tanks blev første gang sat ind i krigen den 15. september 1916 ved Somme, men først i slaget ved Cambrai den 20. november 1917 blev der indsat tanks i større stil og med den ønskede virkning. I juli-august 1918 bidrog tanks afgørende til de allierede sejre.

Tog og biler

De veludbyggede jernbaner spillede en central rolle i generalstabenes førkrigsplanlægning og for hærenes opmarch i 1914. Gode øst-vest-forbindelser på de indre linjer satte centralmagterne, særlig Tyskland, i stand til hurtige omgrupperinger af store troppestyrker, som i betydelig udstrækning udlignede centralmagternes talmæssige underlegenhed og dermed skabte forudsætningen for, at de kunne føre tofrontskrig. Til offensive operationer var jernbanerne kun af begrænset værdi. Uens sporvidde og ødelægning af spor og broer forhindrede angriberne i en effektiv opfølgning på de gennembrud af fjendens linjer, som blev opnået ved de store offensivers begyndelse.

Lastbiler repræsenterede en nyere og mere fleksibel transportkapacitet, som navnlig blev udnyttet med held af franskmændene i kritiske situationer, f.eks. ved forsyningen af Verdun og mod den tyske forårsoffensiv i 1918, mens tyskerne her var de allierede mærkbart underlegne på grund af deres mindre industrikapacitet og mangel på gummi og brændstof. Lastbiler transporterede også svært artilleri. Trods tog og lastbiler var heste stadig uundværlige som transportdyr.

Flyvemaskiner

Sammen med tanken skabte flyvemaskinen i løbet af krigen de største fornyelser i krigsførelsen. Hurtigt efter brødrene Wrights første flyvning med et motoriseret luftfartøj i 1903 blev fly taget i militær brug: USA og Frankrig 1908, Italien 1909, Tyskland 1910 og England 1911. Første Verdenskrig betød luftvåbnets gennembrud: I 1914 rådede Tyskland over 232 flyvemaskiner, i 1918 over 5.000. I begyndelsen blev fly navnlig brugt til overvågning af fjendens troppebevægelser. Snart blev observation for artilleriet en anden hovedopgave. Flyvemaskinen udviklede sig snart til en våbenart for sig. Både luftske (Zeppelinere) og flyvemaskiner blev sat ind til strategiske bombninger i fjendens bagland, men virkningen heraf blev marginal for krigens udfald, fordi maskinernes sikkerhed, bæreevne og rækkevidde endnu var ringe. Bevæbnet med maskingeværer kunne fly yde taktisk støtte til enhederne på jorden ved angreb på fjendens skyttegrave og artilleri. Her skabte flyvemaskinen større, om end ingen afgørende resultater. Mest kendt i samtiden blev luftkampene mand mod mand mellem de forskellige landes »flyveresser«, der nærrede den ellers tabte illusion om gentlemankrigen.

Dreadnoughts og slagkrydsere

I 1904 besluttede Storbritannien at bygge nye og større slagskibe, de såkaldte dreadnoughts (»de frygtløse«), der var stærkere pansret, sværere bevæbnet og hurtigere end noget eksisterende linjeskib, og tillige at bygge slagkrydsere, der var hurtigere, men svagere pansret. Den første dreadnought var bevæbnet med 10 stk. 30,5 cm kanoner i pansrede og drejelige tårne og kunne sejle 21 knob, mens den første slagkrydsere havde otte af de svære kanoner og kunne sejle 25 knob. Tyskland fulgte straks efter i et hidsigt rustningskapløb med dreadnoughts og slagkrydsere bevæbnet med h.h.v. 12 og 8 stk. 28 cm kanoner. De enorme udgifter hertil stod ikke i et rimeligt forhold til den tyske flådes ringe betydning for krigsførelsen 1914–18.

Ubåde

Bygningen af u-både bevæbnet med torpedoer og drevet frem af dieselmotorer ved overfladesejls og af elektromotorer ved neddykket sejlads stod længe i skyggen af kampskibene. Ved krigens begyndelse havde Tyskland kun 28 u-både. De mindre u-både med to torpedorør og besætninger på 14 mand var især beregnet til de kystnære områder, mens de større med fire torpedorør, en 51 mm kanon og besætninger på 28 mand sejlede på de store have. Under krigen blev u-både et vigtigt våben for tyskerne. I begyndelsen blev de mest brugt til observation af og undertiden angreb på britiske flådeenheder, og først senere blev de sat ind mod handelsskibe (se uindskrænkede u-bådskrig). I løbet af krigen var 380 u-både i den tyske flådes tjeneste; heraf gik 187 tabt.

G. Hirschfeld m.fl.: Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Paderborn 2004; H. P. Willmott: Første Verdenskrig. København 2005.

Sønderjylland ved krigens udbrud i 1914

Af René Rasmussen

De første indtryk

Det varede længe, før det gik op for folk i Nordslesvig, hvor det bar hen i sommeren 1914. I Berlin, hvor redaktør Nicolai Svendsen fra Haderslev-avisen *Dannevirke* opholdt sig på ferie i juli, talte alle om krig. Men hjemme i Nordslesvig fik man først de allersidste dage af denne måned øjnene op for, hvor den hurtige udvikling bar hen. »Vi havde i årene forud flere gange hørt alvorlig tale om krig, men uvejret var stadig drevet over. I de sidste juldage i 1914 håbede vi inderst inde, at det på én eller anden måde ville lykkes at finde en udvej uden om krigen«, fortæller redaktør ved samme avis, Anders Lebeck. Seminarielærer Claus Eskildsen fra Tønder, der dengang var tysksindet, holdt i juli 1914 sommerferie med sin familie ved Aabenraa fjord, hvor han kun lejlighedsvis så en avis. I sine erindringer, skrevet i 1920'erne, fortæller han om sin egen afslappede reaktion på rygtestrømmen i løbet af juli:

»Så stod der om Sarajevo, Belgrad, Wien – Berlin, Petersborg, Paris – om krigsfare, forhandlinger, telegrammer, ultimatum. Krig? Nu ved alle, at de i juli 1914 følte den komme. Dengang var der ingen, der troede på den, jeg heller ikke. Krig? Det var jo noget, aviserne havde at skrive om. Krig kunne man lege i Sydamerika, Sydafrika og Østasien. Men Europa? Her havde de fleste jo været soldat som jeg og vidste, at en krig var umulig, fordi den allerede de første par uger ville koste så mange menneskeliv og så mange penge, at landene måtte forbløde. Krig? Jeg har ferie!«¹

Men fra 30. juli var krigsfare tydelig for de fleste, og der opstod stærk uro i hele landsdelen ved udsigten til krig. I Aabenraa var der risiko for et run på *Den nordslesvigske Folkebank*. Det kunne være blevet katastrofalt for banken, hvis der blev trukket store summer ud, for banken havde ikke mange disponible midler. Men direktionen traf den 31. juli 1914 i samråd med den fremtrædende dansksindede politiker H.P. Hanssen de nødvendige dispositioner for at sikre banken mod et krak. Eftersom

Ekstrablade til „Dagbladet“.

Rusland indkalder Reserverne.

St. Petersborg, Torsdag. Et kejserligt Ukas kalder Reservisterne fra Hær og Flaade til Fagernerne i talrige Guvernementer.

Der er indkaldt:

- 1) Reservisterne fra 23 hele Guvernementer og fra 71 Distrikter i 14 andre Guvernementer.
- 2) En Del Reservister fra 9 Distrikter i 4 Guvernementer.
- 3) Reservisterne inden for Flaaden fra 64 Distrikter i 12 russiske og 1 finsk Guvernement.
- 4) Kosakkerne i Don-Distriktet fra Kuban, Terek, Astrakan, Orenburg og Ural.
- 5) Reserveofficerer, Læger, Heste og Voque.

Hvad vil Tyskland !

Berlin, Torsdag. Stemningen her er meget pessimistisk. Man frygter de mest alvorlige Begivenheder.

Udgiver og ansvarshavende Redaktør: B. Borchsenius, Sønderborg. Tryk: „Dagbladet“ Trykkeri i Sønderborg.

aften, 31. juli klokken 19.00, blev Tyskland erklæret i krigstilstand, og H.P. Hanssen blev arresteret af de tyske myndigheder (se næste kapitel). Men takket være sin parlamentariske immunitet som rigsdagsmand blev han allerede sluppet fri igen næste dag. Han fortæller i sine erindringer, at da de gode Aabenraa-borgere så ham på fri fod, gik der en lettelse gennem byen. Hans tysksindede nabokone slog glad hænderne sammen og råbte: »Nu er H.P. Hanssen atter på fri fod, så får vi ingen krig!«.

Meget nåede H.P. Hanssen ganske vist at bringe i orden i de følgende uger, men at standse krigen oversteg trods alt hans kræfter. Samme dag blev den røde mobiliseringsordre klæbet op over hele Nordslesvig. Kirkeklokkerne kimedede over hele landsdelen, trommeslagere og hornblæsere gik rundt og bekendtgjorde krigstilstanden, og sidst på eftermiddagen blev der opslået store plakater på alle gadehjørner:

I ugen op til krigens udbrud fremgik situationens alvor af aviserne, og på løbesedler som denne blev der redegjort kort og klart for den truende udvikling. (MS – Sønderborg Slot)

»Kejseren anordnede hærens mobilisering! Og hvad ingen på forhånd ville have holdt for muligt: Hele mandskabet fra 20–45 års alderen fik

ordre til at møde under de preussiske faner! Folk stimlede sammen om plakaterne. Aldrig glemmer jeg billedet: Blege, alvorlige mænd, dumpt resignerende, kvinder opløste i gråd, unge par, som uden at ænse omgivelserne holdt hinanden fast omslyngede, hulkende børn, alle følte sig i den hårde, ubøjelige og uafvendelige skæbnes vold.«²

Ved krigstilstandens indtræden fik Claus Eskildsen som tusindvis af andre sønderjyder besked på at melde sig til mobiliseringen. Undervejs i toget traf han de første seminarie-elever, der skyndte sig hjem til Tønder:

»De var elektriserede af spændingen. Krigen – det er jo eventyret. Mandens prøve på, hvad han duer til, vejen til farter i fremmede lande, til heltegerninger, hæder og berømmelse! Krigens begejstringsbølge begyndte at bruse. Jeg skammer mig slet ikke ved at bekende, at den også rørte ved mig. Det var kun de meget blaserte, der ikke følte blodet bruse gennem årerne. Jeg har talt med mange danske sønderjyder i denne første krigstid. Deres hjerte var ikke på Tysklands side, men eventyret lokkede mange af dem ... Vi kendte jo ikke krigens sande åsyn!«³

Den første krigsbegejstring i Berlin og i Paris fandtes også i Sønderjylland, især i tyske kredse. De unge studerendes krigsbegejstring var et fænomen, man kunne træffe over hele Tyskland – og hele Europa for den sags skyld. Bønderkarlene ude på landet var i den henseende betydeligt klogere end de studerende inde i byerne.

Længere nord på, i de overvejende dansksindede egne, var der ingen begejstring at spore. Den senere biskop, Hans Fuglsang-Damgaard fra Ørsted ved Sommersted, har fortalt, at han og familien på den afsidesliggende fødegård længst muligt forsøgte at forblive i uvished om krigsudbruddet og mobiliseringen:

»Men så en aften kom der en rejsende håndværkssvend gående ned over markerne, og han fortalte, at den røde plakat med mobiliseringsordren var slået op. Vi turde ikke den aften gå ned i byen og få det bekræftet; men næste morgen – det var en søndag – tog jeg ned til stationen, og dér kom de unge mænd, som var indkaldt, sammen med deres pårørende, far og mor, hustru og barn, stille, alvorlige, dybt bevægede. Jeg tog så med småbarnen sammen med dem til Sommersted station, og dér holdt det længste tog, jeg nogensinde har set, og jeg ser endnu for mig en gammel gårdejer fra Oksenvad komme med sin yngste søn og tage afsked med ham – det var sidste gang, han så ham, han mistede to sønner i krigen, og i en nabofamilie faldt der fire sønner. Jeg har engang læst, at også sønderjyske soldater i luttet begejstring, ligesom de tyske, istemte patriotiske sange, f.eks. *Die Wacht am Rhein*. Jeg har hverken set eller hørt det. Roligt, fattet drog de afsted. De oprivende scener udspillede mest i hjemmene, men de indkaldte drog ud med værdig selvbeherskelse under indtrykket af, at de gik ind til noget, der var forfærdeligt, men som også betød noget i historien

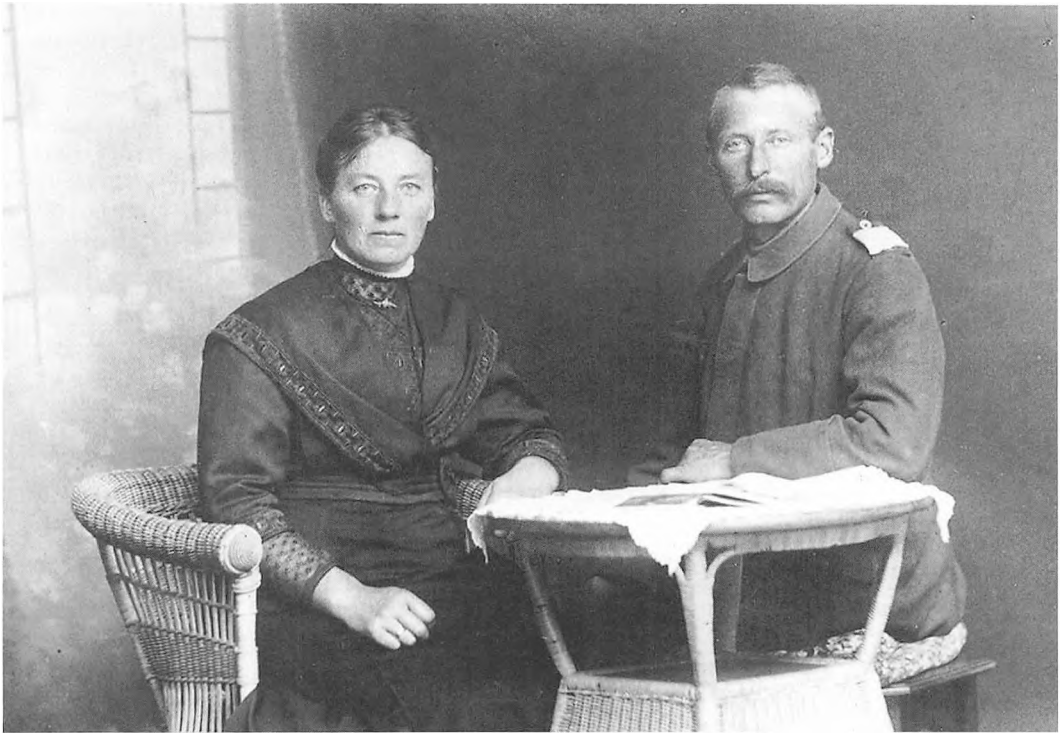
Et væld af propagandakort fremstillede afskedsscener i smukke rammer og præget af heroisme og forvisningen om en strålende hjemkomst for helten. (MS – Sønderborg Slot)

stod ved et vendepunkt, der også kunne komme til at betyde noget for deres eget land og folk.«⁴

Denne skildring bekræftes af H.P. Hanssen, der i sine krigsdagbøger har beskrevet rejsen fra Aabenraa til Berlin 2. august således:

«Der var mange folk på banegården for at tage afsked med de indkaldte. Stemningen var bevæget. En lille klynge istemte et par tysk-patriotiske

I virkelighedens verden fremstod afskedsscenerne noget anderledes. En del ægtepar valgte at gå til fotografen velvidende, at det kunne blive sidste mulighed for at blive fotograferet sammen. Her er det ifølge traditionen Jes og Tinne Hansen fra Sydals, der er hos fotograf Stöckler i Sønderborg, før Jes stiger på toget. (MS – Sønderborg Slot)

sange, men de vandt ingen genklang. Så gik toget ledsaget af vinken og viften. Og på perronen stod en flok grædende kvinder tilbage. De indkaldte var mest ældre mænd på 35–40 år, som havde hustru og børn hjemme. Ved Rødekro kom der mange til. Jeg kendte de fleste. En mild, blød, vemodig stemning var fremherskende. Alle havde her – ligesom i Aabenraa i de sidste tunge dage – en uimodståelig trang til at være venlige og gode mod hinanden.«⁵

Efterhånden som toget bevægede sig mod syd, konstaterede H.P. Hanssen, at stemningen ikke forandrede sig stort. Om Rendsborg, Hamborg og Berlin hedder det i erindringerne:

»Ingen begejstring, ingen lystighed. Alvorlig bekymring, dump resignation, viljefast pligtopyldelse, det er hovedindtrykket. I baggrunden grædende kvinder... En tung, trist og trykket stemning hviler over hele byen.«⁶

Den første krigsbegejstring dampede tilsyneladende meget hurtigt af. Mange blev dybt fortvivlede over mobiliseringsordren: Den unge, dansksindede sønderjyde, murer Louis Timmarmann, stod den 1. august 1914 sammen med en flok andre unge mænd og store drenge foran købmandsforretningen i Københoved, da mobiliseringsordren kom, og kirkeklokkerne begyndte at ringe. Danskerne Historie Online

Slott Nr. 85

Befaling Nr. 2193

Telegramm Nr.

Indfærdet den 1/8 1914

am 6 Uhr 25 Min.

dursh

Mobilmachungsbefehl.

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Post. *Sønderburg*

Telegramm aus *Berlin.*

W. den | um | Uge | Min.

*Mobilisierungsbefehl, außer Mobilisierungsbefehl
für 2. August s.t. ....
Einiger Befehl ist jedoch vorläufig bekannt zu machen.
Kriegs. Zshunt.*

Kriegsliste. Post- (Telegraphen) St. 1914

Engelhardt (Haupt der Nachrichten)

På alle posthuse i Det Tyske Rige lå der fortrykte telegrammer om befaling om mobilisering. Den 2. august 1914 kunne postmesteren derfor nøjes med at tilføje dato og klokkeslæt samt signere telegrammet. Det blev hængt op i en kasse udvendigt på posthuset, så alle kunne læse det. (MS – Sønderborg Slot)

selig udbrød han: »Jeg kommer aldrig hjem mere. Jeg bliver nok begravet i en fransk vejgrøft.« Og så græd han. Men Louis Timmarmann nåede ikke engang hele vejen til Frankrig. Han faldt allerede den 23. august 1914 ved Mons i Belgien.

Men der var praktisk taget ikke nogen, der unddrog sig indkaldelserne. Alle meldte sig på mobiliseringsordren og gjorde deres pligt. Redaktør Anders Lebeck har fortalt, hvordan han den 31. juli 1914 blev opsøgt af en bekendt, der boede tæt ved Kongeågrænsen. Han ville have et råd om, hvorvidt han skulle følge indkaldelsesordren eller gå over grænsen. Lebeck svarede, at i det spørgsmål kunne kun den pågældende selv træffe afgørelsen. Hvis det gik galt for Tyskland, så var det naturligvis det letteste at gå over grænsen. Men sejrede Tyskland, så ville han blive landflygtig resten af sine dage, og hvad landflygtighed betød, det kunne tusinder af de sønderjyder, der i tidens løb var udvandret for at undgå den preussiske militærtjeneste, tale med om af bitter erfaring. Den unge mand meldte sig, som han skulle – og kom igen med krigen med livet i behold.

For nogle sønderjyder kom meddelelsen om krigsudbruddet næsten som en slags forløsning. Redaktør A. Svensson fra *Dybbøl-Posten* har i sine erindringer fra 1962 fortalt, hvordan hans kone, straks hun hørte hornsignalerne den 31. juli 1914, meget bestemt sagde: »Nu bliver vi danske igen.«⁷ Det var hun ikke den eneste, der mente. Mindet om Jomfru Fannys åbenbaringer levede endnu hos mange. Jomfru Fanny, der levede i Aabenraa fra 1805 til 1881,

havde forudsagt, at Sønderjylland ville blive genforenet med Danmark som følge af en stor krig, som Danmark dog ville holde sig ude af. Denne forudsigelse gav håb til de overtroiske. Mange havde desuden fornemmelsen af, at nu havde Tyskland trods alt gæbt over mere, end det kunne overkomme. Navnlig da England den 4. august 1914 erklærede Tyskland krig, blev denne fornemmelse mere udbredt. Jørgen Petersen fortæller, at han en af de første dage i august 1914 befandt sig på stationen i Avnbøl. Da toget ankom, sprang togføreren af og råbte, at der i Flensborg var opslag om, at England havde erklæret Tyskland krig:

»Stationsforstanderen og flere folk af dem, som var ved at blive gode tyske patrioter, blev som lammede af skræk. Inde i mig jublede det. Jeg følte nu, at Fenrisulven havde fået lænken lagt om sin hals.«⁸

Rygter i de første augustdage 1914

Som følge af den almindelige ophidsede stemning i krigens første dage opstod der hurtigt en mængde rygter. Da pressen var underlagt censur – og den danske presse direkte forbudt – blev rygterne ofte tillagt større troværdighed end aviserne. Paradoksalt nok var det de tyske myndigheder selv, der gav anledning til mange af rygterne i de første augustdage. Tyskland havde som påskud til at erklære krig mod Frankrig hævdet, at franske tropper skulle have krænket den tyske grænse, og at franske fly skulle have smidt bomber over Karlsruhe og Nürnberg. Det var ganske vist løgn og propaganda, men meddelelsen skabte panik i mange tyske byer, der frygtede for luftangreb. Over hele Det tyske Kejserrige var der i begyndelsen af august 1914 talrige falske »luftalarmer«. Dette var også tilfældet i Nordslesvig, hvor både Sønderborg, Haderslev og Tønder blev udsat for luftalarmer. Redaktør Nis Petersen i Haderslev har berettet om, hvordan han som arrestant på Haderslev Kaserne i de første augustdage en nat oplevede panik og heftigt skyderi: Et fjendtligt luftskib kredsede tilsyneladende over kasernen og blev forsøgt nedskudt. Det viste sig dog at være en sky på himlen.

På tilsvarende måde svirrede det med rygter om britiske landgangsforsøg på tyske kyster – eller i Esbjerg, hvorfra et britisk ekspeditionskorps skulle være på vej for at angribe Det tyske Kejserrige nordfra. Andre rygter fortalte om Danmarks status. Flere har fortalt om rygter om et tysk angreb på Danmark; om »store tyske sejre mod nord« eller endog at hele Nørrejylland allerede var besat af tyske tropper, og Danmark således var i krig med Tyskland.

De indkaldte soldater kunne vælge mellem tallose Kriegs-gedenk-Postkarten med nationale motiver, som dette med det tyske flag og flådeflag ledsaget af en besværgende tekst, der hylder sammenholdet. (MS – Sønderborg Slot)

Det var slemt, men det var ikke det værste: Blandt de internerede på Sønderborghus hed det sig en dag, at Danmark var gået med i krigen på Tysklands side. Peter Kaad fra Vollerup fortæller herom:

»Vi var som slåede af skam, men rygten var der. Vi syntes, det var en umulighed, at vort eget folk kunne nedværdige sig i den grad, men vi vidste jo ikke, hvad der måske kunne være grunden. Åh, hvor det lettede, da vi hørte, det var løgn!«⁹

I hele Tyskland blev der i de første augustdage pisket en stemning af overdreven frygt for spioner op, den såkaldte *spionitis*. Talrige fuldstændigt sagesløse mennesker blev anholdt eller pågrebet og gennempryget af rasende folkemængder. Pudsigt nok gik mange af disse lynchninger ud over preussiske reserveofficerer! Rygterne ville nemlig vide, at de russiske spioner var forklædt som preussiske officerer. Så når en ophidset folkemængde fik øje på en reserveofficer, der måske i det civile liv var blevet en smule mere omfangsrig, end klædeligt var, og hvis uniform måske derfor ikke sad helt så *schneidig*, som den burde, skete det ikke sjældent, at han blev grebet af mængden og pryget sønder og sammen. H.P. Hanssen fortæller i sine krigs dagbøger, at selv den senere preussiske krigsminister von Stein ikke var sluppet for prygl, da han efter ordre var mødt for at overtage stillingen som generalkvartermester! I Haderslev blev en turist fra Baden og reserveløjtnant pågrebet og sat bag lås og slå, mistænkt for at være engelsk spion, fortæller Nicolai Svendsen. Turisten havde pådraget sig mistanke ved sin sydtyske accent og ved at være iført et sæt ternet tøj!

I grænselandet var der mange rygter om russiske agenter, der

var blevet pågrebet med sprængstof i færd med at sprænge jernbanelinjer i luften; ja, hvis man skulle tro rygterne, så var jernbanebroen over *Kejser Wilhelm Kanalen* ved Rendsborg blevet bortsprængt. Telegraftrådene i Sønderjylland glødede med de mest hårrejsende meddelelser. Særligt påfaldende var de mange meldinger om såkaldte »guldbiler« på vej fra Frankrig til Rusland med store mængder guld til at finansiere russernes krigsførelse. Frankrig var jo Ruslands allierede og havde foretaget mange investeringer og ydet meget store kreditter til Rusland. Den 4. august 1914, dagen efter den tyske krigserklæring til Frankrig, modtog amtsforstanderen i Tarp i Sydslesvig, H.C. Brodersen, et telegram fra sin overordnede, landråden, med følgende indhold:

»Fransk pengeforsendelse undervejs via Nederlandene til Rusland. Forsendelsen skal opsnappes og beslaglægges. Indgående kontrol af gennemkørende automobiler er nødvendig. Svartelegram så snart nærmere er kendt eller foranlediget.«¹⁰

De følgende dage kom der flere telegrammer med tilsvarende indhold; snart er det »et fransk automobil« med »tre damer« om bord, snart er det cyklister, der er undervejs fra Frankrig til Rusland med krigspenge. Det førte til, at der over hele Sønderjylland blev oprettet vejspærringer, og at snart sagt enhver kørende trafik blev standset og kontrolleret.

Spindermester P.W. Jensen-Bech fra Løgumkloster, der i de første augustdage 1914 var blevet arresteret og puttet i det stedlige fængsel, der her gik under den folkelige betegnelse æ *gaf*, oplevede en sådan spionjagt på allernærmeste hold. Jensen-Bech havde lægeerklæring om, at han skulle have frisk luft, så han fik tilladelse til en halv times spadseretur hver formiddag og eftermiddag under ledsagelse af en politibetjent. Betjenten fortalte under sådan en tur, at flere russiske officerer var på vej nordpå ud af Tyskland med adskillige millioner mark i guld til den russiske krigsførelse. De var blevet set og jaget ved Tønder – og nu var de, efter hvad gendarmen havde hørt, på vej til Løgumkloster forklædt som murere. Jensen-Bech skulle nu hjælpe betjenten med at holde øje med mistænkelige personer:

»Vi gik ud i retning efter banegården, og jeg fik da øje på en murer, som kom cyklende på Ellumvejen. Jeg gjorde politiet opmærksom derpå, og pokker tog ved betjenten, der satte op over marken, mens han rent glemte, at han skulle passe på mig. Han nåede op til vejen, netop som mureren kom, men mureren kørte uantastet videre, og politimanden kom helt slukøret tilbage. På mit spørgsmål, om det ikke var en af russerne, svarede han mut: »Nej, det var ikke andre end Jørgen om fra æ Bjerre!«¹¹

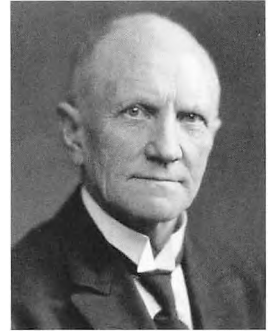
Der opstod hurtigt rygter om, at det tyske militær havde skudt denne eller hin ledende danske personlighed. Grev O.D. Schack fra Schackenborg i Møgeltønder var blandt de formodet aflivede danskere. Grev Schack skulle ifølge rygterne være blevet skudt under et forsøg på at komme over grænsen til Danmark, efter at han angiveligt havde forgiftet brøndene i Møgeltønder med kolerabaciller (!). Åstedet for grevens bratte endeligt blev angivet til henholdsvis Brøns og Haderslev. Af andre rygter fremgik det, at han var blevet sendt ud i den forreste ildlinje ved den russiske front. Om *Flensborg Avis'* bogholder Jørgen Vrang, der var en skikkelig, godmodig og trivelig mand, ville rygterne vide, at han var blevet grebet på fersk gerning i færd med at forgifte byens drikkevand!

Der var andre rygter i omløb om spioner, der bevæbnede med pest-, kolera- eller andre afskyelige baciller forgiftede brønde og badeanstalter. Bankdirektør R.P. Rossen fra Tønder skulle være blevet skudt, efter at han var blevet afsløret som britisk spion. Dette rygtes opståen, mente man senere, hidrørte fra en ikke specielt tyskkyndig person, der havde overhørt en samtale mellem to tyske soldater, som havde talt om, at der vestpå var blevet skudt – ikke »Herr Rossen«, men »einen Russen« – altså en russer!

Også redaktør P. Skovrøy fra Tønder skulle have spioneret for Rusland; ja, rygterne ville endog vide, at der under tæppet i Skovrøys stue var blevet fundet planer og andre ting. Skovrøy skulle være blevet skudt sammen med et større eller mindre antal af de øvrige arresterede dansksindede. I nogle versioner af dette rygte skulle de være blevet tvunget til at grave deres egen grav. I Møgeltønderhus skulle der være blevet holdt hemmelige møder og være udarbejdet krigskort, ligesom der skulle være blevet holdt hemmelige møder på Landmandsbanken og i Gallehus skov.

Rygterne var stærkt opskræmmende for mange mennesker, for ingen vidste noget om noget, og de danske aviser var forbudt. Rygterne nåede også ind til de internerede. På Sønderborg Slot hørte man således om Rossen og Schacks formentlige endeligt, men da rygterne samtidig fortalte, at også Peter Grau var blevet skudt under et flugtforsøg over kasernemuren, og han befandt sig lyslevende iblandt fangerne, har det nu nok virket beroligende. Rygtet om nedskydningen af Peter Grau havde dog så megen sandhed på sig, at han under en gårdtur i kådhed sprang op på muren – og af en vagt fik at vide, at hvis han gjorde det igen, så ville han blive skudt på stedet!

På trods af den grasserende *spionitis* og de mange arrestationer blev der i disse hektiske augustdage i Nordslesvig ikke fanget én eneste ægte spion, hverken dansk, fransk, engelsk eller russisk.

Blandt de mange rygter ved krigsudbruddet var, at den ledende dansksindede gård-ejer Peter Grau i Pøl skulle være blevet skudt under flugt fra interneringen på Sønderborg Slot. Men det havde – som så meget andet – intet på sig. Peter Grau, der var født 1866, døde først i 1953. (MS – ISL)

Kun ét rygte viste sig langt senere at være sandt, selvom Slesvig-Holstens overpræsident von Moltke flere gange så sig nødsaget til at udsende et officielt dementi – det var rygtet om, at Nordslesvig ville blive afstået til Danmark efter krigen.

Pressen kommer under censur, og de danske aviser forbydes

Ved erklæringen af krigstilstanden og de nærmest følgende dage blev der udstedt forbud mod samtlige danske aviser i Sønderjylland: *Dannevirke-Modersmaalet* i Haderslev, *Hejmdal* i Aabenraa, *Dybbøl Posten* i Sønderborg og *Flensborg Avis* i Flensborg med aflæggeren *Vestslesvigs Tidende* i Tønder. Praktisk taget alle journalister og redaktører ved de danske aviser blev arresteret ved krigsudbruddet eller i de nærmest følgende dage, og der gik i de fleste tilfælde måneder, før de slap fri (se næste kapitel). I Haderslev blev bygningen, der husede *Dannevirke-Modersmaalets* redaktion og trykkeri, endog forsegleet og henstod uberørt i en hel måned.

Først i slutningen af august og begyndelsen af september 1914 fik de danske aviser tilladelse til at udkomme igen – naturligvis under streng censur. *Hejmdal* begyndte som den første at udkomme den 28. august 1914 – men udelukkende med telegrammer fra *Wolffs Telegrafbureau*. *Flensborg Avis* udkom første gang søndag den 30. august 1914. De fleste af avisens journalister var endnu på dette tidspunkt spærret inde, men enkefru Marie Jessen udgav avisen sammen med et par ældre medarbejdere.

Den 5. september 1914 fik *Dybbøl Postens* redaktør A. Svensson besked om, at han kunne begynde at udgive sin avis igen – men selv sad han stadig indespærret på Sønderborg Slot. Først i løbet af september 1914 udkom alle danske aviser igen. *Sonderburger Zeitung*, der ellers gik for at være det mest moderate tyske blad i Nordslesvig, betegnede den 5. september 1914 ophævelsen af forbudet mod den danske presse som »et fejlgreb« og begrundede det på denne måde:

»Dette, at protestpressen ikke har eksisteret, er ikke blevet følt som en mangel i Nordslesvig. Ligesom tyskerne har også de dansksindede nordslesvigere ligefrem åndet lettet op, da trykket fra ophidselses-pressens agitation blev taget fra dem.«¹²

Lignende ønsketænkning prægede den senere fører for det tyske mindretal i Nordslesvig, pastor Johannes Schmidt-Vodder, der i privatbreve fra krigsudbruddet i 1914 skrev om

Nordslesvig«, og at »krigen er vor store time«. Han var leder af »Forening for tysk fredsarbejde i Nordmarken«. Det var ikke nogen pacifistisk forening, men repræsenterede det synspunkt, at de danske sønderjyder lettere ville lade sig omvende til tyskheden med fløjlshandsken end med jernnæven. I tidsskriftet *Nordschleswig* gav pastor Schmidt-Vodder udtryk for, at en ny tid var i anmarch i Nordslesvig: Tyskland og Tysklands storhed fik ifølge Schmidt større og større tilslutning, også blandt de dansksindede. Så stærk var Schmidt-Vodders tro på, at tiden nu var gunstig for en tysk kursændring til fordel for tyskhedens udbredelse i Nordslesvig, at han lod udarbejde et memorandum med forslag til vidtstrakte indrømmelser til dansk sprog og kultur i skole og kirke, inddragelse af danskerne i den lokale administration m.m. Til gengæld skulle de danske førere og de danske aviser så én gang for alle stoppe med deres evindelige snak om en genforening med Danmark.

Landråd von Löw i Haderslev, der senere under krigen blev kendt som en rettænkende, besindig embedsmand, forsøgte faktisk at aftvinge en meget vidtgående loyalitetserklæring i denne retning: Da medarbejderne ved *Dannevirke-Modersmaalet* var kommet hjem fra fangenskab, mødte de mandag den 31. august 1914 op på landrådskontoret for at få tilladelse til at udgive avisen igen. Her fremlagde landråden en erklæring, han gerne ville have optaget som ledende artikel (!) i det første nummer, »da der var sket en ganske overvældende og overraskende svingning indenfor den nordslesvigske dansksindede befolkning over for tyskerne«. Journalisterne lyttede vantro til denne udlægning, og en af dem, Jes Sarup, har fortalt om deres reaktion:

»Den af landråden fremlagte artikel indeholdt en forsikring om, at redaktionen ville følge befolkningen i den af denne allerede foretagne svingning, og at den beklagede de forbryderiske (frevelhaften) angreb på staten, som den tidligere havde gjort sig skyldig i. Desuden omtalte artiklen den tyske kejser og den tyske hær i de mest ydmyge og byzantinske vendinger. Jeg har under alle de genvordigheder og ydmygelser, som vi havde været ude for under hele vort fangenskab, ikke set en sådan harme og ophidselse i mine lidelsesfællers ansigter, som oplæsningen af denne artikel fremkaldte på vore ansigter. Det stod klart for os alle, at denne anmodning aldrig kunne opfyldes – men hvordan undgå den?«¹³

Det blev den diplomatiske chefredaktør Nicolai Svendsen, der førte ordet. Han forklarede pædagogisk von Löw, at *hvis* en sådan national svingning virkelig *havde* fundet sted – eller måske endnu var i sin udvikling – så var det sikkert klogest at lade den gå sin gang og undlade at påkalde for megen opmærksomhed på den. Det kunne jo give bagslag og fyre op under de danske agitatorer

Fjendebilleder af andre nationer fandtes før krigen, men de blev udbygget og forstærket. Den muntre selv-sikre tone, der præger tegningerne på dette postkort fra 1914, afløstes i de følgende krigsår af postkort med fotos af fjendens ødelæggelser. (MS – Sønderborg Slot)

igen! Svendsen påpegede desuden, at *Flensborg Avis* havde fået lov til at udkomme igen uden en sådan erklæring, og at militærregeringen havde frigivet aviserne uden andre krav end den påbudte militærcensur. Så frafaldt von Löw sit krav, så også *Dannevirke-Modersmaalet* kunne udgives uden andre indskrænkninger end den for alle aviser pålagte militærcensur.

Presse- og ytringsfriheden var blevet ophævet med hjemmel i den preussiske lov om belejringstilstand af 4. juni 1851. Ved krigsudbruddet i 1914 overgik den udøvende myndighed fra den

civile regering til militæret, der således også fik myndighed over pressen. Det blev de stedfortrædende generalkommandoer, der regionalt fik overdraget ansvaret for pressen. For Nordslesvigs vedkommende ville dette sige generalkommandoen i Altona. Hærens overkommando (OKH) oprettede i februar 1915 en *Oberzensurstelle*, som i oktober 1915 blev underlagt det nyoprettede særlige *Kriegspressesamt* som dets *Abteilung II*. I krigens første år var der dog store regionale forskelle. Styrkeden afhang af de lokale militærmyndigheder. Således var *Hejmdal* i Aabenraa i perioder heldigere stillet m.h.t. censuren end de øvrige aviser.

Allerede den 31. august 1914 blev der udstedt retningslinjer til pressen: Der måtte ikke berettes om troppebevægelser, skibstrafik o.l. Der måtte f.eks. heller ikke ved dødsannoncer over faldne soldater gives oplysning om på hvilken krigsskueplads, soldaten var faldet. Det *politiske* nyhedsstof var i princippet kun underlagt de indskrænkninger, der hang sammen med krigsførelsen. Men eftersom al politik i begyndelsen af august 1914 i ét eller andet omfang hang sammen med krigsførelsen, var afgørelsen afhængig af den lokale censurs fortolkning og nidkærhed. Den 10. december 1914 udsendte overpræsident von Moltke »Grundsætninger for censuren af den indenlandske danske presse«. I disse grund-sætninger hedder det bl.a.:

»Den stemning i Nordslesvig, der vender sig fra Det tyske Rige, har igen i nogen tid vundet mere udbredelse i dele af Nordslesvigs befolkning. Endog ønsket om, at Tyskland må tabe krigen, er livet op igen. Den indenlandske danske presse har derfor den vigtige opgave at udbrede en loyal indstilling i sin læsekreds, at fæstne den og i højere grad end hidtil at lede interessen hen på Det tyske Rige og Den tyske Hær. Den indenlandske, danske presse skal derfor ud over de almindelige bestemmelser, der gælder for pressens holdning, tillige iagttage følgende forskrifter:

- 1) De officielle krigsberetninger skal bringes uændret og uforkortet. De skal – for så vidt det er teknisk muligt og ikke volder alt for store vanskeligheder – offentliggøres øverst på forsiden eller i hvert tilfælde på første side.
- 2) Foruden de officielle krigsberetninger og de øvrige kundgørelser fra [det officielle] Wolffs telegrafiske Bureau, kan man trykke alt, hvad der allerede har stået i en berlinsk avis. Den berlinske avis skal angives som kilde.
- 3) Omtale af krigssituationen, krigens resultater og lignende i rigs- og tyskvenlig ånd er ikke blot tilladt, men også ønsket, ligeledes artikler og indlæg, som er egnede til at vække og styrke de patriotiske følelser. Til offentliggørelse egner sig bl.a. artiklerne i *Neue Korrespondenz*. Aviserne skal aftrykke de artikler fra dette tidsskrift, som de får anvisning på...
- 4) Ved den ydre ordning af stoffet skal der skelnes klart og tydeligt mellem Det tyske Riges og den nærmeste hjemstavns forhold på den ene

- side og forholdet i udlandet på den anden side ... Det udenlandske, især det danske, stof skal i almindelighed ikke optage større plads end det indenlandske i et af de to andre afsnit.
- 5) I borgfredens interesse [d.v.s. i overensstemmelse med den af kejseren erklærede indenrigspolitiske samling] skal ikke alene agitatoriske artikler og de, der er upatriotiske og tyskfjendtlige, eller sådanne som vil kunne ophidse forskellige befolkningskredse mod hinanden, men også enhver omtale af den tidligere strid mellem nationaliteterne og de typiske journalistiske uvaner i forbindelse hermed udeblive.
  - 6) Censuren udøves af politimyndighederne. Disse skal før udgivelsen tage nøje stilling til indholdet i hvert blad, og i tvivlstilfælde forhindre udgivelsen så længe, at der ved landrådets (i Flensborg: politimyndighedens) formidling kan træffes den endelige beslutning om den eventuelt nødvendige beslaglæggelse. Artikler fra rigsdanske aviser, der ønskes aftrykt, skal før de sættes forelægges censuren, det samme gælder illustrationsklichéer og omtale og anmeldelse af udenlandske bøger og publikationer.
  - 7) Kontrolmyndighederne for den rigsdanske presse i Haderslev skal også kontrollere den indenlandske danske presse og meddele sine iagttagelser, for så vidt de vedrører aviserne *Modersmaalet*, *Hejmdal*, *Dybbøl-Posten*, *Flensborg Avis* og disses aflæggere, til censurmyndighederne, ellers til overpræsidenten.
  - 8) Det anbefales, at landråderne (politiforvaltningen i Flensborg) om muligt opretholder personlig kontakt med den danske presses redaktioner, for at de gennem deres umiddelbare og mundtlige påvirkning sikrer disse forskrifters gennemførelse og undgår unødvendig rigorisme og stridigheder.«¹⁴

I sin følgeskrivelse uddybede overpræsidenten, hvad han forstod ved de i punkt 5 nævnte »typiske journalistiske uvaner«. Dette var, når de danske aviser benyttede de danske stednavne i stedet for de officielle tyske (Aabenraa for Apenrade, Haderslev for Hadersleben o.s.v.); når den danske presse betegnede den slesvigholstenske landskirke som en statskirke; når de i jernbanekøreplaner angav rejsetiden til og fra København uden at angive de samme oplysninger for rejsetiden til og fra Berlin; når de forfattede artikler om personligheder, der var fremtrædende i den politiske (dvs. danske) bevægelse i Nordslesvig. Disse retningslinjer gjaldt ikke kun for den redaktionelle del, men også for annoncedelen, der »i grundsætningernes ånd skal være under strengt og stadigt tilsyn.«

Nye påbud og forbud udsendtes i en lind strøm. Ved udgangen af 1916 var der udstedt ikke færre end 2.000 bestemmelser vedrørende pressen, og disse blev i marts 1917 samlet i en såkaldt *Zensurbuch für die deutsche Presse*. Sanktionerne rakte fra mundtlige irettesættelser af redaktøren til et permanent udgivelsesforbud mod avisen. I Aabenraa forsøgte landråd Siemon i slutningen af august 1914 egenhændigt at påbyde, at *Hejmdal* kun måtte

Forbud mod udgivelse af de dansksprogede blade i flere dage var ikke sjældne. De måtte ikke begrundes over for læserne. (LAA, museumssamling)

udkomme, hvis *hele avisen* blev skrevet på tysk. Dette fik H.P. Hanssen dog afværget. Men alle aviser blev pålagt at skrive de sønderjyske stednavne på tysk – og dette påbud blev håndhævet strengt.

Censuren var streng, men varierede dog fra by til by. *Hejmdal* i Aabenraa var formentlig den avis, der med censor Thomas Ries – ifølge journalist Marie Thomsen »fuldblods slesviger og fuldendt gentleman« – længe havde det lettest. Men det betød ikke, at avisen undgik pålæg om at skrive stednavnene på tysk eller at bringe lobhudlende hyldestartikler til kejser og kejserinde. Da Ries blev afløst som censor af Hauptmann Ohlsen, medførte det et betydeligt hårdere slid på den blå censur-blyant, hvis nye indehaver hyppigst anvendte den til at skrive sætningen: »Gestrichen! Ohlsen.«

Landråd von Löw havde ikke været tilfreds med *Dannevirke-Modersmaalets* indledende artikel i avisens første nummer efter lukningen. Artiklen havde nemlig forklaret læserne, hvorfor de havde måttet undvære deres avis i en måned. Von Löw forlangte

Sidst på året 1914 var der patriotiske indlæg i aviserne fra læsere, der hyldede soldaterne og udtrykte forvisning om den forestående tyske sejr. Her er det Olga Scheel fra Sønderborg, som har fået trykt et digt i Sønderburger Zeitung. (MS – Sønderborg Slot)

Weihnacht 1914.

Nun sich die liebe Weihnacht naht,
Negen sich Hände früh und spät;
Nie wohl so sehr wie in diesem Jahr;
Alldeutschlands Söhne sind in Gefahr.
Fern von der Heimat — in Feindesland
Haben sie heuer 'nen harten Stand,
Kämpfen für Vaterland, Haus und Herd,
Drum sei von uns ihnen 'ne Weihnacht besichert.

Kämpft auch, Ihr Lieben, der Heimat fern,
Wir in Gedanken Euch folgen gern,
Schaffen und wirken für Euch zugleich
Jeder in seinem besonderen Reich.
Rehrt Ihr dereinst als Sieger heim,
Wird alles versorgt und bearbeitet fein;
Gott gebe den Segen, daß es uns gelinge,
Uns allen ein frohes Wiederseh'n bringe.

Wir danken Euch, tapfere Kriegerseut',
Mit unsern Gaben — und wünschen heut',
Gott gebe —
wenn getrennt auch von Weib und Kind —
(In der Heimat wohl doch die Gedanken sind),
Daß Euer Fest ein gesegnetes sei —
Freude im Herzen — vom Kampfe frei!
Dann laßt Ihr wohl auch ein Festlied erklingen,
Daß unserm Gott 'nen Dank wird bringen!

So hoffen wir All', die daheim geblieben.
Viele verloren schon ihre Lieben;
Dennoch steh'n unverzagt alle da,
Was sie hingaben, fürs Vaterland geschah,
Dieses muß erst gerettet sein!
Stehn auch begierge Feinde zu Drein,
Gibt Gott uns die Kraft: „Es wird geschahn,
Daß **Deutschland** als **Sieger** hervor wird gehn!“

Olga Scheel, Sønderburg.

den 2. september 1914, at alle stednavne skulle skrives på tysk, og han forlangte desuden, at avisen ikke måtte skrive den tyske hær eller den tyske kejser, men derimod skulle skrive *vor* hær og *vor* kejser! Efter lange forhandlinger gik landråden endelig med til, at *annoncerne*, men kun *annoncerne*, kunne undlade at bruge de tyske stednavne. Kresten Refslund Thomsen, der en tid arbejdede som journalist på *Hejmdal*, fortæller om censuren:

»Det væltede ind med befalinger om, hvad man skulle skrive, og hvad der ikke måtte skrives. Snart skulle man angribe den og den magt, snart skulle man undlade at angribe en anden. Redaktionen

skrænkede sig til, hvad krigsstoffet angik, som oftest til overskriften, men der blev til gengæld ofret ikke så lidt hovedbrud på, at overskrifterne på den ene side ikke vakte anstød hos censuren, på den anden side heller ikke efterlignede den tyske presses højstemte udstyrelse af krigsberetningerne i hine første krigsmåneder, da tyskerne 'siegede' hveranden dag.«¹⁵

Der faldt ofte strenge straffe for selv ganske små forseelser. *Hejmdal* blev således i november 1914 forbudt i otte dage, fordi den havde glemt at omtale kejserindens fødselsdag den 22. oktober 1914! Ifølge landråd Siemon så »hele befolkningen« heri en »sårende beklagelig mangel på loyal og sindelag«. Landråden truede i gengagelsestilfælde med et permanent forbud. *Hejmdal* bragte derfor pligtskyldigt en hyldestartikel til kejser Wilhelm II på dens fødselsdag den 26. januar 1915. Dens indhold var ikke af en sådan karakter, at censor havde indvendinger – men det havde landråden til gengæld over dens opsætning: Artiklen var nemlig ikke trykt på bladets første side, men havde fået »en meget tarvelig« placering på bladets side 2!

Det var ikke blot de nordslesvigske aviser, men hele pressen i Tyskland, der var underlagt censur. Den tyske presse skulle formidle sammenhold indadtil og sejrsvished udadtil. Aviserne blev fyldt med beretninger om den lumske indkredsning af Tyskland og fjendernes skændige angreb, som Tyskland nu forsvarede sig imod ved at gå offensivt til værks og vinde store sejre på slagmarken. De sønderjyske aviser fik – i lighed med alle andre aviser i Det tyske Rige – tilsendt alenlange telegrammer, som de bare havde at trykke. Det var ofte ren krigspropaganda, hvis hurrapatriotisme og krigeriske optimisme stod i omvendt forhold til dens sandhedsværdi.

Interneringen af dansksindede ledere og farvandskyndige i 1914

Af René Rasmussen

Myndighedernes retningslinjer for interneringerne

Straks ved krigstilstandens indtræden den 31. juli 1914 overgik al myndighed fra de civile til de militære myndigheder. Det vil i Sønderjyllands tilfælde sige generalkommandoen i Altona. Det betød, at dele af forfatningen med øjeblikkelig virkning blev sat ud af kraft: Pressefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed samt boligens ukrænkelighed. Det medførte en bølge af arrestationer af danske sønderjyder, men arrestationerne forløb temmelig forskelligt i de fem byer: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Flensborg.

Baggrunden for arrestationerne var følgende: Hver en detalje i den tyske krigsmobilisering og krigsførelse var nøje planlagt. På samme måde havde de militære myndigheder fastlagt forskellige sikkerhedsforanstaltninger, som skulle sættes i værk, når eller hvis krigen brød ud. I Nordslesvig – som i de øvrige grænsedistrikter – gik disse sikkerhedsforanstaltninger bl.a. ud på at internere personer, der kunne tænkes at udgøre en fare for Tysklands sikkerhed. Der lå i 1914 navnelister hos landråder og amtsforstandere – nogle mere opdaterede end andre. Det gjaldt om at internere »politisk mistænkelige personer« – mænd (og kvinder), som indtog fremtrædende pladser i nationalitetskampen og som kunne vanskeliggøre mobiliseringen eller lade beretninger om de militære forholdsregler gå over grænsen. Og så gjaldt det om at internere fiskere og andre farvandskyndige, som enten kunne gøre lodstjerner for en engelsk flåde eller som kunne fragte desertører ud af landet.

Kort før krigens udbrud blev der imidlertid slået kontra fra både de centrale civile og militære myndigheder i Berlin. Den 25. juli 1914 – ganske få dage før krigens udbrud – udsendte den tyske krigsminister Erich von Falkenhayn i en hemmelig anordning til samtlige generalkommandoer nye og

holdsregler, som tilsigtede *en begrænsning* af sikkerhedsforanstaltningerne, for ikke at drive de berørte »over i skarp modsætning til regeringen«. Socialdemokrater, polakker, danskere og elsasslothringere skulle overvåges strengt, men der skulle kun gribes ind, hvis de selv ved deres optræden gav anledning til det: »Planmæssigt forudsete, forebyggende arrestationer er kun tilladt i særligt begrundede tilfælde.« Den 31. juli 1914 blev disse retningslinjer givet videre af den kommanderende general for det 9. Armékorps i Altona til de instanser, der hørte under ham.

Også den civile administration fik besked på at gå lempeligt frem. Den preussiske indenrigsminister Friedrich Wilhelm von Loebell lod den 27. juli 1914 forespørge hos Slesvig-Holstens overpræsident Detlev Wilhelm Theodor von Bülow hvilke forholdsregler, man agtede at tage i anvendelse mod danske og socialdemokrater, hvis der blev erklæret krig. Der burde ifølge indenrigsministeren *ses bort fra alle forholdsregler imod danske »agitatorer*«, for så vidt de kun lod sig begrunde med den *hidtil* udviste politiske holdning, og i særdeleshed *skulle arrestationer undgås, hvor der ikke forelå særlige årsager*. Overpræsidenten bekræftede den 28. juli 1914, at han kun ville skride til anholdelser, hvor der forelå en bydende nødvendighed, da en al for skarp og ikke tilstrækkeligt begrundet fremgangsmåde kunne blive misforstået og virke skadelig. Man skulle synes, at disse retningslinjer er fuldstændigt klare. Alligevel kom det til at gå helt anderledes.

Den slesvig-holstenske historiker Karl Alnor har i sin *Handbuch zur schleswigschen Frage* givet en oversigt over, hvor mange dansksindede, der blev arresteret i begyndelsen af august 1914:

Civilfanger 1914

Amt	Lodser og farvandskyndige	Politisk mistænkte	I alt
Haderslev	15	18	33
Aabenraa	42	7	49
Sønderborg	37	86	123
Tønder	20	54	74
Flensborg by	4	7	11
I alt	118	172	290

Som det fremgår, var Sønderborg og Tønder de to steder, hvor der blev anholdt langt flest »politisk mistænkte«. Det hang sammen med, hvordan man *lokalt* greb sagerne an. I Haderslev og Aabenraa var landråderne nemlig – i modsætning til i Tønder og Sønderborg – forholdsvis besindige mænd. Hverken den preussiske regering eller rigsregeringen i Berlin anede noget om de

Bygaden i Ketting i august 1914, hvor tyske gendarmere forsøger at finde fremtrædende dansksindede, der skal interneres. Antageligt var det Jørgen Hansen, der eftersøgte, men da han var fraflyttet Ketting tidligere på året, undgik han at blive interneret. Det er det eneste kendte foto af de mange arrestationer, der var særlig talrige på Als og Sundeved. (MS – Sønderborg Slot)

mange anholdelser i Nordslesvig. Den preussiske indenrigsminister von Loebell undskyldte gennem en højtstående embedsmand mange gange over for H.P. Hanssen, at *han* var blevet fængslet, og den tyske statssekretær Hans Delbrück erklærede, at arrestationen havde været et fejlgreb. Men i Berlin havde man meget svært ved at tro på, at der *stik imod alle retningslinjer* skulle være skredet så hårdt frem, som H.P. Hanssen kunne fortælle. I Berlin havde man kun hørt om én eneste arrestation i Nordslesvig, nemlig H.P. Hanssens egen. Den tyske regering lod forespørge om sagens sammenhæng hos provinsen Slesvig-Holstens overpræsident von Bülow, som gentagne gange måtte forklare sig over for Indenrigsministeriet. Men samtidig med, at den tyske *civile* regering forlangte fangerne løsladt, holdt *generalkommandoen* i Altona på, at fangerne »indtil videre« skulle holdes tilbage. Overpræsident von Bülow lod generalkommandoens ordre om fortsat arrest gå videre til landråder og amtsforstandere, men derimod ikke regeringens ordre – og da sagens sammenhæng begyndte at gå op for regeringen, blev von Bülow afskediget og erstattet med Friedrich von Moltke. Men selv da skulle der en egenhændig kabinetsordre til fra den tyske kejser Wilhelm II, før generalkommandoen endelig bøjede sig og lod alle arresterede dansksindede komme på fri fod.

Arrestationerne i Aabenraa

Aabenraa slap forholdsvis billigt fra arrestationerne. I Aabenraa blev der arresteret syv politisk mistænkte og 42 farvandskyndige. Blandt de farvandskyndige var otte fiskere fra Barsø, og deres transport til amtsfængslet i Aabenraa foregik under meget ydmygende betingelser, da tysksindet gadepøbel hujede, hånedes og spyttede efter dem. Blandt de politiske fanger var H.P. Hanssen og personalet på avisen *Hejmdal*. Journalisterne Niels Hansen og J. Frost blev allerede arresteret først på aftenen den 31. juli 1914. Den ene blev pågrebet på gaden og den anden på redaktionen. Her spurgte man også efter H.P. Hanssen, der befandt sig i sit sommerhus. Der blev ringet til ham, så han var forberedt, da politiet kom for at arrestere ham. Det var politisergeant Jürgen Erichsen Grün fra Aabenraa, der – skriver H.P. Hanssen i sine krigsdagbøger – »høfligt, undseligt og delvis undskyldende«, erklærede, at han var anholdt og skulle følge med.

H.P. Hanssen blev kørt til fængslet, hvor han mødte andre arresterede og tilbragte en urolig nat. Næste morgen den 1. august 1914 fik H.P. Hanssen i fængslet overbragt et telegram fra den tyske rigsdagspræsident med indkaldelse til et møde den 4. august 1914. Med telegrammet i hånden protesterede han over for amtsdommeren mod sin fængsling, idet han påberåbte sig sin parlamentariske immunitet. Amtsdommeren kunne oplyse, at arrestationen var foretaget efter ordre fra den kommanderende general i Altona. H.P. Hanssen bad om tilladelse til at afsende to telegrammer: Ét til den kommanderende general og ét til rigsdagspræsidenten. Telegrammerne blev på dommerens anbefaling sendt via landrådskontoret. Landråd Hans Siemon ekspederede prompte telegrammerne, og allerede senere samme eftermiddag blev H.P. Hanssen sat på fri fod igen. Samme eftermiddag blev også Niels Hansen og J. Frost fra avisen *Hejmdal* stillet for amtsdommeren, der forelagde dem en erklæring til underskrift, ifølge hvilken de lovede intet at foretage sig, der kunne skade Tyskland. Den underskrev de begge, og efter kun én dag i fængsel var de atter på fri fod. I løbet af kort tid blev også de øvrige fanger fra Aabenraa løsladt.

Arrestationerne i Sønderborg

Sønderborg Amt var det amt, hvor der blev arresteret flest i de første augustdage, men også her var arrestationerne højst ulige fordelt. Det afhang af de lokale amtsforstanderes embedsiver og hang til chikane: Den berygtede amtsforstander Peter Kier på Syd-

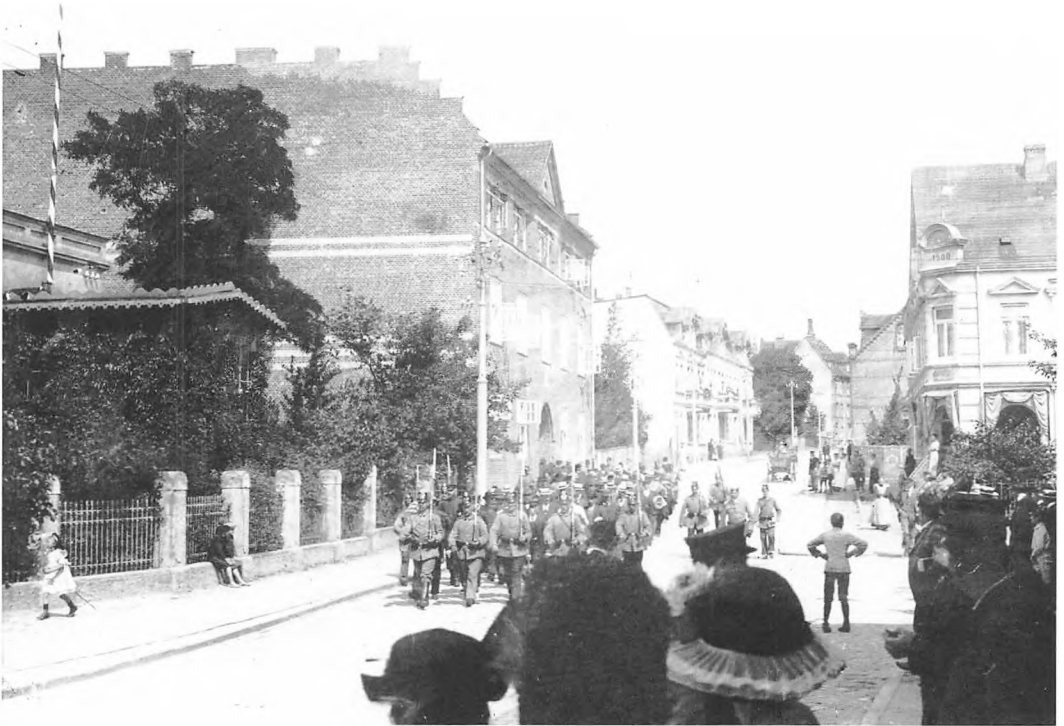
als sendte fra sine otte sogne ikke færre end 63 formodede statsfjendtlige dansksindede bag tremmer. Derimod lod amtsforstander P. Klinker på Nordals fra sine seks sogne kun syv mand arrestere, og politiforvaltningen i Sønderborg arresterede 18. Amtsforstander Andersen-Bagmose fra Ulkebøl, der var en hjemmehørende, tysksindet gårdmand, internerede kun én mand, nemlig Peter Kaad fra Vollerup. De to var gode venner, og Andersen-Bagmose skal ved arrestationen have sagt: »Jeg er nødt til at statuere et eksempel, og jeg har valgt dig, for at du ikke skulle blive misundelig.«

Den måde, arrestationerne foregik på, afgang helt af den enkelte gendarm. Nogle arrestationer foregik under værdige former; enkelte antog ligefrem venlige former. Andre blev anholdt med en karabin eller en revolver for brystet. Nogen blev kastet i dystre arresthuse eller militærfængslets enkeltceller med blændede vinduer, uden tæpper eller madras til træbriksen, uden lys, på vand og brød og med ordre om at springe op og gøre honnør for fangevogteren i tide og utide.

Jørgen Leimand fra Augustenborg blev smidt i et usselt fangehul i byen. Der sad han fra den 2. august til den 14. august 1914 – tolv dage alene i en mørk og skummel celle, overladt til sine egne tanker. Efter fem-seks dage fik en betjent medlidenhed med ham og slap ham en tidlig morgen ud i den friske luft på en kort gårdtur. Betjenten var ved at fodre sine høns, og Jørgen Leimann bad om at låne en liter hvedekorn. Da betjenten forbavset spurgte hvad han ville med den, svarede han, at han ville fordrive tiden med at tælle hvedekornene. Og det gjorde han så. »Jeg talte den dag 17.143 kerner og er i besiddelse af sedlen, hvorpå jeg har noteret antallet«, skrev Jørgen Leimann i sine erindringer om fangenskab.

Den kendte sønderjyske fører Peter Grau fra Pøl blev arresteret den 3. august 1914 om aftenen. Der kom en venlig betjent, som gav Peter Grau tid til at klæde om og tage afsked med sin kone, før han blev ført til arresten i Nordborg. Her blev der redt op med rent sengetøj, og straks efter dukkede amtsforstander Klinker op og sagde: »Ja, det gør mig ondt; det sker ikke efter min ordre.«

I Sønderborg blev de arresterede i første omgang samlet på *Sønderborghus*, det store, danske forsamlingshus, der var blevet indviet i maj 1914. Huset var blevet beslaglagt af militæret om aftenen den 3. august 1914. Beboerne fik lov til at gå til ro, men midt om natten blev værten, Christian Nielsen, banket op af sin seng af en højtråbende *Feldwebel* og fik ordre til at skaffe plads til den mængde fanger, der allerede stod ude i gangen. Christian Nielsen fortæller:

»... der mødte mig et syn, jeg aldrig glemmer. For mig stod de gode danske mænd fra Sundeved, mænd som Joh. Andresen, Ullerup, Jørgen Zachariassen, Dybbøl, Kr. Iversen, Avnbøl, Jørgen Matthiesen, Græshøj og mange flere – ved første øjekast tilsyneladende modfaldne; men så smilte Zachariassen, og ved nærmere blik syntes jeg at kunne skimte, »at modet ej er dødt!«¹

Sønderborghus blev nærmest omdannet til en lille fæstning: Til venstre for hovedporten var der indrettet en militær vagtstue, og ved begge udgange var der sat dobbelte vagtposter med skarpladte geværer og opplantede bajonetter. Desuden gik der patruljer rundt om bygningen og gennem alle værelserne både dag og nat. Lørdag den 8. august 1914 blev alle de internerede på Sønderborghus stillet op fire og fire på række og geled og afmarcheret til kasernen på Sønderborg Slot. Til bevogtning gik omkring tyve soldater med skarpladte geværer og opplantede bajonetter foran, ved siden og bagved processionen. Den kommanderende, en løjtnant Schmidt fra Kegnæs, sagde inden afmarchen, at vagtmandskabet havde ordre til at skyde enhver af fangerne ned på stedet, hvis han enten gjorde forsøg på at flygte, trådte ud af geledet, gjorde tegn til folk på ruten eller på anden måde optrådte mistænkeligt. Det lød jo truende, men Chr. Lassen fra Østerby

Efter nogle dage i arrest på det danske forsamlingshus, Sønderborghus, blev de danske fanger under kommando af soldater med geværer med opplantede bajonetter ført til garnisonen på Sønderborg Slot, hvor belægningsstuerne var ledige, efter at soldaterne var draget til fronten. Den bevogtede march gennem byen under beskuelse af medborgere vakte stor harme blandt de dansksindede. (MS – Sønderborg Slot)

fortæller, at han følte sig noget beroliget, da han så, at én af vagtposterne var hans egen fætter. Det faste vagtmandskab fra kasernen på Sønderborg Slot var nemlig i løbet af natten blevet sendt sydpå og erstattet af lokale landstormsmænd.

Sønderborg Slot havde hidtil været brugt som kaserne for en bataillon af *Regiment Königin Auguste Victoria Nr. 86*, der samme morgen var afgået til fronten. Nu rykkede civilfangerne fra Als, Sundevad og Broager ind og blev indlogeret på 2. sal på stuer med 10–40 mand på hver stue. Stuerne var indrettet med jernsenge i to etager med halmsæk og tæpper; til hver mand et skab, en skammel og en madskål. Mad fra kasernekøkkenet og tynd kaffe. På gangen uden for stod vagter med skarpladte geværer og oplantede bajonetter. Den kommanderende på slottet, *Hauptmann la Motte*, erklærede dog, at stod det til ham, ville alle blive sluppet fri med det samme. Men det var »*die politischen Behörden*«, der skulle afgøre det. De civile myndigheder i byen henholdt sig til gengæld til, at de havde fået ordre fra generalkommandoen i Altona til arrestationerne – og på den måde skubbede de civile og de militære myndigheder ansvaret frem og tilbage mellem sig.

På disse stuer tilbragte fangerne – ifølge Peter Grau – efter omstændighederne fem meget fornøjelige, men ensformige uger. Den eneste adspredelse var de gudstjenester, som pastor Carl Jørgensen holdt i slotskirken. Han var sognepræst for byens dansksprogede menighed og prædikede også på dansk for civilfangerne. Som flere andre tyske præster i Nordslesvig var pastor Jørgensen stærkt forbitret over arrestationerne, som han regnede for et stort fejlgreb. Fangerne fordrev tiden med at spille fodbold, snakke, fortælle historier, synge, spille skak, dam og kort. Om aftenen lå de i sengene og fortalte historier. Ind i mellem fik satiren frit løb, fortæller Peter Grau:

»Hvad det taltes og drøftedes i det gamle slot var ikke just ærbødigt overfor myndighederne eller staten, og talen faldt så højt og uforblømt, at vore venner, vagtmændene af Landstormskompagniet, der om natten patruljerede i slotshaven under vore vinduer, sagde til os: »I må ikke huje så højt efter kl. 10 uden at lukke vinduerne, thi det kan forstås helt op til Dybbøl Mølle, og det er ikke alle, som kan stå for, hvad der siges.« Latteren ragede gennem de gamle sale, og lystigheden har sikkert ingen sinde været mere løssluppen, selv i den muntreste hertugtid. Det var jo pålidelige danske mænd, der var sammen, og de vejede sandelig ikke ordene på en guldvægt.«²

Efter en uges internering på Sønderborg Slot blev 35 mand midt i august 1914 frigivet. Det var navnlig de farvandskyndige, fiskerne fra Høruphav, Sottrupskov og Broager hal

enkelte ældre og svagelige, der blev sat fri. Tilbage var nu den hårde kerne af kendte danske mænd fra Als og Sundeved. Den 7. september 1914 blev yderligere syv mand frigivet. Der opstod blandt de tilbageblevne rygter om, at tyskerne ville beholde nogle af de mest kendte danske som en slags gidsler for at holde skik på de øvrige danske nordslesvigere. Men om morgenen den 12. september fik de resterende internerede lov til at forlade slottet mod at undertegne en håndfæstning, der påbød dem at forholde sig rolige, ikke tage del i danske møder eller danske forsamlinger og ikke forulempe nogen af deres tysksindede medborgere, så længe krigen varede. De måtte heller ikke forlade amtet uden myndighedernes tilladelse.

Haderslev

I Haderslev amt foregik arrestationerne på en helt anden måde end i Sønderborg. I Haderslev var det navnlig militæret, der stod for arrestationerne. I alt 33 blev arresteret, og heraf kom 27 ud på en længere rejse: De blev sendt til den lille ø Dänholm ved Rügen. Når der blev arresteret så forholdsvis få danskere i det folkerige og meget dansksindede Haderslev amt, hang det sammen med, at landråden i Haderslev, Hugo Philip von Löw, var en besindig mand. Redaktør Nicolai Svendsen fortæller desuden, at adskillige amtsforstandere i Haderslev amt simpelthen havde nægtet at arrestere danske mænd fra deres distrikt, men tværtimod personligt sagt god for dem.

Journalist ved *Dannevirke-Modersmaalet*, Jes Sarup har berettet om, hvordan arrestationen i Haderslev foregik: Den 31. juli 1914 kom han cyklende på torvet i Haderslev, da han mødte en hel deling soldater med en løjtnant og en politibetjent i spidsen. Politimanden gav løjtnanten et tegn, og soldaterne skræede over gaden mod Jes Sarup, der fortæller:

»Jeg sprang af cyklen, da vejen jo var spærrret, og i det samme lagde officeren hånden på min skulder. Han spurgte ikke om mit navn, men erklærede: »Im Namen des Kaisers verhafte ich Sie!« En soldat blev beordret til at tage min cykel, og 6 soldater kommanderedes frem for at tage mig i deres midte. Løjtnanten gav ordre til at lade bøsserne i mit påsyn samt at sætte bajonetterne på. »Ved ethvert forsøg på at flygte vil De blive skudt«, truede han mig. Jeg svarede, at han kunne være ganske rolig. Jeg ville ikke være så dum at prøve på sligt, jeg havde jo intet forbrudt og derfor intet at flygte for.«³

Så måtte Jes Sarup marchere op på rådhuset under skarp bevogtning. Han blev ført op på rådhusets første sal, hvor politiet havde

Redaktør Nicolai Svendsen (1873–1966) var blandt de fremtrædende dansksindede sønderjyder i Haderslev, som blev interneret. (MS – ISL)

kontorer. Her blev han placeret i et hjørne under bevogtning af seks soldater, der stod i en halvkreds omkring ham. Kort efter ankom Anders Lebeck, ligeledes under tilsvarende svært bevæbnet eskorte. Han blev placeret i det modsatte hjørne under lignende bevogtning. Da politibetjent Koch kort efter ankom og så, hvordan to af byens borgere stod i hver sin skammekrog under bevogtning af ikke færre end tolv bajonetter, blev det ham dog for meget. Han åbnede døren til politibetjentenes vagtlokale og bad de to arresterede om at komme ind og sætte sig ned. En halv time senere kom så den tredje redaktør, Nis Petersen – ligeledes omgivet af seks soldater. Han havde været på avisredaktionen og havde fra vinduerne set hele gaden blive afspærret og huset omringet af soldater med geværer og bajonetter, før man entrede bygningen og arresterede ham. Ikke nok med, at hele *Dannevirkes* redaktion blev arresteret; bygningen blev simpelthen forseglet.

Journalisterne sad nu i de små arrestceller i Rådhuset i otte lange dage. Om eftermiddagen den 8. august 1914 fik de besked på, at de ville blive kørt sydpå til Rügen. Jes Sarup blev i første omgang ført over i amtsretsbygningen, hvor han traf to andre fanger: August Lassen fra Rødding og bagermester Harald Skov fra Københoved. Bagermesteren var blevet arresteret, fordi han var kommet med en bemærkning om, at han »nok skulle sørge for varme rundstykker, når de danske soldater kom«. Også andre danske mænd fra Vesteramtet var blevet arresteret: Anker Calløe fra Rødding, redaktør Nicolai Svendsen og forpagter N. Ewald på Nybølgård. I garnisonsfængslet på kasernen, hvor bl.a. redaktør Nic. Svendsen sad, havde de arresterede betydeligt friere forhold end i byens fængsler på rådhuset og i amtsretten.

Af de fængslede i Haderslev amt blev 27 mand sendt til Dänholm ved Rügen, hvor to mandskabsstuer på den stedlige kaserne blev ryddet. Men inden civilfangerne kunne indrette sig, skulle de igennem et forhør, men naturligvis tilstod ingen de forskellige anklager, som de blev præsenteret for. Forhøret gav imidlertid fangerne indsigt i baggrunden for den hårde behandling, som de var udsat for:

»Vi fik på den måde at vide, hvilke uhyrligheder de hjemlige myndigheder havde beskyldt de arresterede for! Det havde disse vist næppe regnet med, og til alt held for dem – tør man måske sige – fulgte der en lang verdenskrig efter med alle dens rædsler og ulykker, som stillede disse oplevelser ved krigens udbrud fuldstændig i skygge. Ellers var der vel nok kommet en afregningsdag for dem en gang senere.«⁴

En løjtnant sad med de arresteredes papirer, og han råbte og skreg, skældte og smældte, lige indtil han kom til redaktør Nicolai

Svensden. Da han hørte, at han havde en avisredaktør foran sig, blev den brutale løjtnant betænkelig. Det kunne blive uheldigt for ham, hvis pressen skrev om hans behandling af civile, politiske fanger. Og da det gik op for ham, at der var flere redaktører og journalister i flokken, pakkede han sine papirer sammen og forlod lokalet. De arresterede så ham aldrig mere.

I begyndelsen fik fangerne en meget uvenlig behandling af soldaterne, der formentlig havde fået at vide, at de var spioner og landsforrædere. Men den 13. august 1914 fik de besøg af en major, der optrådte meget venligt. Han forsøgte gennem telegrammer til Altona og Haderslev at finde ud af, hvad han skulle stille op med sine fanger, men det førte ikke til nogen opklaring. Senere kom der en *Feldwebel* fra Flensborg, som nok kunne regne ud, hvorfor nordslesvigerne sad, hvor de sad. Det har han formentlig fortalt soldaterne, for herefter blev deres opførsel over for fangerne en hel del bedre. Den 19. august 1914 fik fangerne besked på, at de skulle hjemad. Helt hjem til Haderslev kom de nu ikke i første omgang. De mellemlandede i Altona, hvor de blev indlogeret i det stedlige fængsel. Behandlingen dér var meget venlig. De blev modtaget af en overkretsretsråd Schröder, der holdt en lille tale, hvor han lovede, at de ville blive godt behandlet. Det blev de også.

Den 29. august 1914 om eftermiddagen fik fangerne besked på, at de skulle på fri fod allerede om aftenen. Inden deres frigivelse skulle de dog underskrive en erklæring om ikke at ville modarbejde Tyskland så længe krigen varede, ikke tage del i hemmelige møder eller danne hemmelige foreninger, og ikke forlade deres hjemby uden at give politiet besked. De, der var blevet arresteret for ufordelagtige bemærkninger om Tyskland eller kejseren, ville få sigtelse frafaldet. Det skete på direkte foranledning af landråd von Löw i Haderslev. Von Löw mente, at der var »foregået en så ejendommelig udvikling i Nordslesvig efter krigens udbrud, at man måtte anse et sådant sagsanlæg for ikke formålstjenligt nu«. Landråden havde, formentlig fordi så godt som alle nordslesvigere havde fulgt indkaldelserne, fået den opfattelse, at krigsudbruddet havde ført til, at de danske sønderjyder nu var ved at blive gode tyskere. Deri tog han ganske vist fejl.

Tønder og Flensborg

I Tønder blev der arresteret 20 farvandskyndige og i alt ikke færre end 54 »politisk mistænkelige«. Dette må først og fremmest tilskrives landråd Emilio Böhme, der var kendt som en stor *Dänenfresser*. Blandt de arresterede i Tønder amt var købmand Lorenz

Dansksindede fra Tønderregnen og Flensborg blev interneret på Navigationsskolen i Flensborg. Der spilles skak og læses aviser. Fra venstre er det Lorens Poulsen, R.P. Rossen, O.D. Schack, P. Skovrøy og H.C. Davidsen. (LAA, O.D. Schacks arkiv)

Filskov fra Møgeltønder, gårdejer Th. Thomsen fra Toghale, apoteker Kjems fra Løgumkloster, godsinspektør Davidsen fra Møgeltønder, redaktør P. Skovrøy fra *Vestslesvigs Tidende*, bankdirektørerne A. Andresen og R.P. Rossen fra Tønder samt forfatterinden Hansigne Lorenzen fra Ballum, der åbenbart skønnedes at være så farlig for Det tyske Kejserrige, at hendes mand, to sønner og to døtre også blev arresteret.

De fleste vesterboere kom i første omgang til Altona. De blev arresteret den 2. august 1914 og samlet ved porthuset ved det nuværende museum i Tønder. Her fik de strenge anvisninger om, at de ved den mindste anledning ville blive skudt ned. Havde de noget at sige, skulle det ske på tysk. I samlet flok måtte de marchere mod banegården under ydmygende omstændigheder. En stor menneskemængde kom med truende tilråb til dem på hele turen.

Efter flere timers togrejse kom fangerne endelig til Altona. Fangerne blev låst inde i enkeltceller, hvor der ikke var andet end en træbriks og et kloset, end ikke et tæppe. Her tilbragte de natten. Næste dag blev der hentet halmsække til at sove på, og fangerne fik mad – tarvelig fængselskost, og de blev fotograferet til et »forbryderalbum«. Senere i løbet af dagen blev der holdt forhør. Men efter de første seks-syv forhør begyndte det at gå op for myndighederne i Altona, at der næppe ville kunne findes noget at anklage de arresterede for. Forhørene blev indstillet og der blev råbt: »Fertigmachen! Nach Hause!« Der var øjensynlig i mellemtiden blevet taget kontakt til landrådskontoret i Tønder, og efter en del telegrammer frem og tilbage fik de arresterede at vide, at det hele var en misforståelse. Klokken syv om aftenen var der gang i

Godsinspektør H.C. Davidsen fra Møgeltonder var blandt de internerede i Flensborg. Han fordrev tiden med at tegne sine medfanger, her sin arbejdsgiver, grev Otto D. Schack, Schackenborg. Grev Schack slap som den sidste af civilfangerne fri den 1. december 1914, da tyskerne nærrede en særlig, dog aldrig præciseret, mistanke imod ham. (Efter Godsinspektør H.C. Davidsens »Forbryderalbum«, Tønder 1973, s. 44)

toget via Neumünster til Flensborg, hvor de ankom klokken halv to om natten. Rejsen måtte de selv betale.

I mellemtiden var der foretaget nye arrestationer på vestereggen. Slagtermester Fr. Sørensen fra Tinglev blev arresteret klokken halv fem om morgenen den 2. august 1914 og ført til Tinglev arresthus. Her blev han indtil dagen efter, hvor han blev ført til Tønder arresthus, hvor han mødte yderligere ti arresterede. Thorvald Petersen og kompagni var som nævnt i mellemtiden blevet fragtet sydpå til Altona. Mod betaling fik Sørensen og hans fangekolleger kosten fra arrestforvarer Callesen, og den var udmærket, husker slagtermester Sørensen. Callesen var i det hele taget flink ved fangerne. Efter seks dages ophold i Tønder arrest blev de alle ført til Flensborg og interneret på det nye gymnasium, hvor de traf en gruppe dansksindede flensborgere.

I Flensborg gik der adskillige dage, før fremtrædende medlemmer af den danske folkegruppe blev arresteret. Men tirsdag formiddag den 4. august 1914 blev de fleste af *Flensborg Avis'* redaktionelle medarbejdere arresteret. Det drejede sig om Ernst Chri-

stiansen, L.P. Christensen, Tycho Filskov og Jørgen Vrang. Nedenfor på Nørretorv havde der imens samlet sig et større opløb, der hujede og råbte af de anholdte, der blev ført bort under streng bevogtning.

På rådhuset blev Tycho Filskov og L.P. Christensen visiteret, frataget alt og dernæst lukket ind i en enecelle, hvor politiet plejede at opbevare vagabonder og andre løse eksistenser. Her traf de redaktør Ernst Christiansen og bogholder Jørgen Vrang. Lidt senere forøgedes selskabet med yderligere to gæster, nemlig redaktør P. Simonsen og journalist Andreas Grau. Senere samme aften blev de seks pressemænd flyttet over i en lidt større celle, men der var kun to smalle brikse, så i to døgn måtte de klemme sig sammen eller skiftes til at sove. Maden måtte de selv sørge for at rekvirere ude fra byen – mod betaling. Onsdag den 5. august 1914 skulle Tycho Filskov være mødt til mobilisering for at trække i den preussiske uniform. Hele dagen frygtede han, at der ville komme bud efter ham, men intet skete:

»Så underlig var situationen den gang for en dansk mand, at man kunne sidde i en stinkende kachot, lukket ude fra friheden og udsat for mangfoldige pinsler og alligevel kun nære det brændende ønske, at der ingen forandring ville ske, at indespærringen måtte vare foreløbig, helst hele krigen ud.«⁵

Sent onsdag eftermiddag blev selskabet forøget med købmand Steffensen, der var blevet arresteret på grund af mindre smigrende udtalelser om tyskerne. Han kunne fortælle, at England havde erklæret Tyskland krig som følge af indmarchen i Belgien. Det fik humøret til at stige et par grader.

Den 6. august 1914 om eftermiddagen blev fangerne flyttet til den nye latinskole, hvor de blev indlogeret i et klasseværelse med hver en halmsæk som leje. Næste dag fik de dog lov til at rekvirere sengetøj hjemmefra. Om aftenen kom overborgmester Hermann Todsen på besøg for at forvise sig om, at fangerne blev behandlet korrekt. I andre lokaler på latinskolen sad andre fanger, som pressemændene efterhånden fik kontakt til. Det drejede sig mest om søfolk og fiskere fra egnene omkring Flensborg Fjord, samt nogle dansksindede fra Gråsten-egnen. Den 7. august 1914 kom en større forsamling arrestanter fra Tønder og vesteregnet og en uges tid senere endnu en flok vestfra – herunder grev O.D. Schack.

Hverken Thorvald Petersen eller de fleste af de øvrige vesterboere fik nemlig lov til at være på fri fod ret længe. Næppe var de kommet hjem fra Altona, før de atter blev arresteret. Allerede den 11. august 1914 blev bankdirektør R.P. Rossen, Thorvald Petersen, redaktør P. Skovrøyd og A. Andresen igen arresteret.

med nogle flere fra omegnen. Denne gang var det i alt 30 mand, men det var ikke alle de samme som sidst. De blev denne gang kørt til Flensborg og interneret på gymnasiet sammen med flensborgerne. Af og til forøgedes selskabet med enkelte nye fanger. Indbyrdes kommunikation mellem cellerne var – i hvert fald i begyndelsen – strengt forbudt.

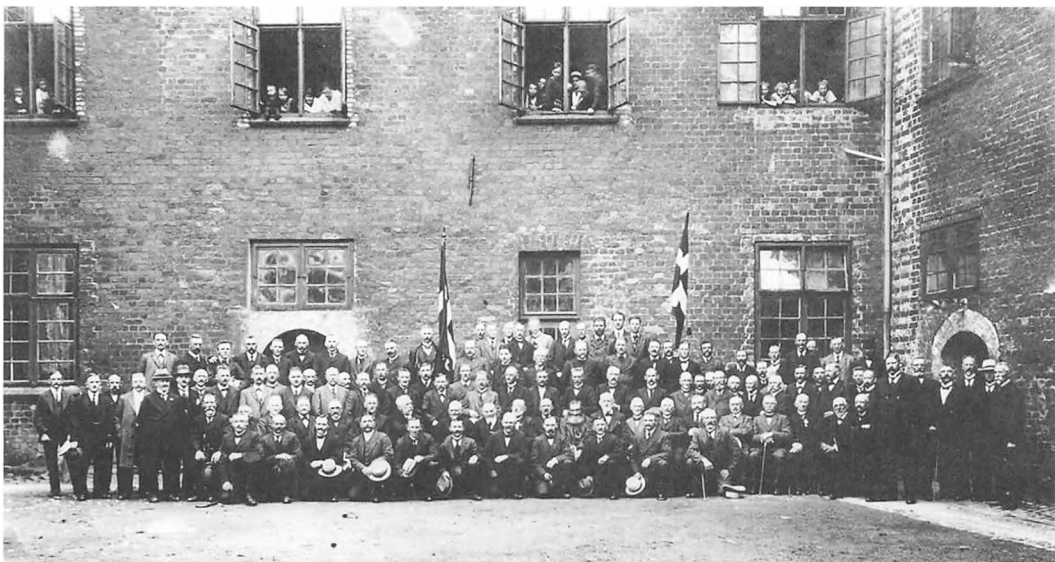
Tiden fordrev fangerne i Flensborg på samme måde som de øvrige internerede danskere i Sønderborg og Dänholm: Med at fortælle historier, spille kort og dyrke gymnastik.

Og i Flensborg lykkedes det også at udgive en særlig »fængselsavis«, *Flensborg Arrestavis*. Hele redaktionen var jo samlet, så det var en smal sag at nedskrive »nyheder« med blyant på et stort ark conceptpapir med forskelligt muntert stof fra fængselslivet. Bladet blev »trykt« i ét eksemplar og båret rundt på de forskellige stuer til oplæsning for beboerne. Prisen for et abonnement var én cigar pr. dag pr. stue, og det var, skriver Tycho Filskov:

»... slet ikke så dyrt, når man betænker, at der boede 8–10–12 mand på hver stue, bortset fra enkelte som den, hvor grev Schack og redaktør Skovrøy boede sammen, eller hvor et ægtepar som hr. og fru Lorenzen fra Ballum havde til huse. Som avis-kone fungerede Andreas Grau, men så vidt jeg husker, blev han senere afsat, fordi han sigtedes for at ryge de bedste cigarer selv. En cigar er jo nok en cigar, men som mønthenhed betragtet var det lidt uheldigt med dem, da der jo *kan* være megen forskel på en grevelig cigar og en almindelig *Stinkadores*.«⁶

Flensborg Arrestavis havde en medarbejder på hver stue. Godsinspektør Davidsen fra Schackenborg, der var en dygtig tegner, fungerede som illustratør. Han tegnede med tiden desuden portætter af alle de arresterede og samlede dem i et »forbryderalbum«. Den 21. august 1914 kunne fru redaktør Marie Jessen, udgiver af *Flensborg Avis*, fortælle fangerne, at H.P. Hanssen arbejdede ihærdigt for deres frigivelse. Han havde i mellemtiden bragt forholdet op over for den preussiske indenrigsminister, der ikke forstod et ord af det hele – ministeriet havde for længst givet ordre til, at civilfangerne skulle frigives. Marie Jessen kunne også fortælle, at fangerne fra Dänholm og Altona var undervejs hjem, og at de danske aviser atter ville få lov til at udkomme. De fleste ventede løsladelsen den 24. august 1914, men det skulle gå anderledes. Denne dag blev fangerne tværtimod flyttet til et nyt fængsel: Den gamle navigationsskole syd for byen.

På navigationsskolen blev de fleste indsat på 8–10-mands stuer. Det gik i begyndelsen »meget preussisk til«, fortæller Tycho Filskov, men efterhånden fik de lov til at gå ned i skolegården og modtage besøg af deres koner. Fangerne blev jævnligt taget ind

I 1939 fejrede Foreningen af danske Civilfanger af 1914 sit 25-års-jubilæum med en stor fest, der indledtes i de tidligere fangerum på Sønderborg Slot. De lod sig også fotografere i slotsgården, hvor de under væbnet opsyn havde gået rundt 1/2 time hver dag. Der blev skrevet festsange og udgivet et festskrift ved jubilæet, som var præget af den udenrigspolitiske krise. (MS – Sønderborg Slot)

til forhør. Her blev der stillet forskellige spørgsmål, og man lod fangerne forstå, at de måske kunne slippes fri, hvis de ville underskrive en erklæring. Møller Jacobsen fra Lendemærk var én af de første, der blev løsladt. Senere blev fire søfolk fra fjordegnet løsladt.

Den 4. september 1914 kom H.P. Hanssen på besøg. Han kunne fortælle, at regeringen endnu den 16. august 1914 intet havde vidst om arrestationerne i Nordslesvig, men at det nu, da overpræsident Bülow var blevet erstattet af Moltke, ikke kunne være længe mere, før de blev frigivet. Endelig den 6. september 1914 slap de flensborgske pressemand og Andreas Grau fri, og de følgende dage blev flere frigivet. Den 14. september 1914 blev hele 19, de fleste fra Tønder-kanten, løsladt på én gang, og nogle dage senere yderligere fem mand. De løsladte måtte alle underskrive følgende erklæring:

»Jeg erklærer herved:

- 1) at jeg ikke vil vise noget ikke-tysk sindelag
- 2) at jeg ikke vil øve, understøtte eller begunstige noget, som kan være i modstrid med tyske interesser
- 3) at jeg i særdeleshed ikke vil udbrede meddelelser om politiske eller militære tildragelser, især ikke ud over landets grænser
- 4) at jeg ikke vil deltage i nogen form for foreninger eller møder af dansk retning
- 5) at jeg kun i påtrængende tilfælde vil forlade min hjemstavnskommune og aldrig, uden at jeg mindst 24 timer i forvejen har givet politimyndighederne meddelelse om rejsens årsag, formål og varighed, og politiet har givet sin tilladelse til rejsen.«⁷

CITATBOKS Civilfangernes jubilæumssang

Thi i vor Fængselstid,
 thi i vor Fængselstid
 var Dovenskabens med,
 ja, var Dovenskabens med!
 Appellen faldt os svært, og det er ikke sært,
 og »Vordermann« at tage fik vi aldrig rigtig lært.
 Det hele gik lidt trevent, og allerhelst vi sad
 og spiste af vor egen lille Kones gode Mad.
 Det faldt os tungt og trangt.
 Det hele gik for langt.
 Hurra, Hurra, Hurra!

Men naar vi samles her,
 men naar vi samles her,
 vi minde vil især
 den Styrke og det Mod,
 hvormed hver Viv forstod at ordne det derhjemme, vi alle efterlod.
 En Tak i Dag skal lyde for deres raske Færd,
 Og vidne vil vi alle, at de er Takken værd.
 De klared' Høsten flot
 Fik alting bjerget godt.
 Hurra, Hurra, Hurra!

Uddrag af festsang på melodien »Dengang jeg drog af sted«, skrevet af gårdejer Peder Kaad, Vollerup i 1939 til de danske civilfangers 25-års-jubilæum. (MS – Sønderborg Slot)

Landråderne i Sønderborg og Tønder, som havde ladet arrestere langt flere fanger end de to andre landråder, krævede en yderligere erklæring, der nærmest havde karakter af en håndfæstning fra fangerne i deres områder. De måtte love at afstå fra enhver kontakt med personer, der var præget af tysk fjendtlig ånd, samt enhver forbindelse med udlandet og med sindelagsfæller, der opholdt sig der. Den 22. september blev Rossen, Skovrøy, Sørensen og Toft løsladt, og den 25. september var det Lorens Poulsens tur. I begyndelsen af oktober 1914 var der kun to fanger tilbage på navigationsskolen i Flensborg: Tycho Filskov og Grev Schack. Filskov nægtede at underskrive erklæringen, da han var klar over, at i samme øjeblik han skrev under, skulle han i trøjen og af sted til fronten. Men den 8. oktober 1914 gik den ikke længere for ham. Selvom han fortsat nægtede at underskrive, blev han hentet af en betjent og ført til kasernen, hvor han blev indrulleret i den tyske hær.

Tilbage på navigationsskolen var nu kun grev O.D. Schack. De tyske myndigheder havde åbenbart sat sig i hovedet, at grev

Schack var en meget farlig landsforræder. Først den 9. november 1914 indstillede de militære myndigheder efterforskningen, og endelig, den 1. december 1914 om aftenen, fik grev Schack besked om, at han med øjeblikkelig virkning var løsladt.

Mindekulturen

De internerede organiserede sig efter krigen i selskabelige foreninger, hvor de kunne mødes og mindes tiden som Kejserrigets politiske fanger. Navnlig blandt de internerede fiskere og farvandskyndige var der en ikke ringe stolthed over at have siddet interneret sammen med de kendte dansksindede førere. Ved 20-års-jubilæet i 1934 og 25-års-jubilæet i 1939 blev der afholdt store sammenkomster, udgivet mindeskrifter og skrevet festsange. En ny dansk-tysk konfrontation var undervejs, og den var med til at fremme mindekulturen. Harmen over krænkelserne var stor i efteråret 1914, men de fire krigsår kom til at sætte overgrebene i perspektiv – i hvert fald hos den del af krigsfangerne, der blev indkaldt som krigsdeltagere. Redaktør Nicolai Svendsen, der selv havde oplevet en grov behandling på Rügen, slutter sin skildring af sin månedlange arrestation således:

»Disse oplevelser er naturligvis kun småting i sammenligning med, hvad tusinder af vore landsmænd samtidig og senere måtte døje. Men de må ses på baggrund af det krigsraseri, der i augustdagene havde grebet det tyske folk. I almindelighed tog vi vor tilskikkelse med stor sindsro, skønt der var øjeblikke – til eksempel på Dänholm – hvor den ydmygelse, vi var udsat for, fik harmen til at blusse.«⁸

FAKTABOKS Diskrimination af danske sønderjyder i den tyske hær

I begyndelsen af krigen blev de dansktalende sønderjyske soldater ikke diskrimineret i sproglig henseende. Hærens kommandosprog var naturligvis tysk, men dansk kunne benyttes mand og mand imellem udenfor tjenesten og i breve til hjemmet. De professionelle officerer var først og fremmest optaget af at få effektive enheder. Efterhånden som flere og flere af disse officerer faldt og blev erstattet med officerer af reserven med nationalistiske holdninger, blev forbud mod at benytte dansk almindelige ikke alene i tjenesten, men også udenfor denne og i breve.

H. P. Hanssen klagede i marts og maj 1915 i den tyske rigsdag over disse sprogforbud. Krigsministeren bestred, at de beroede på en generel ordre og understregede soldaternes ret til at skrive hjem på dansk. Alligevel vedblev forbudene. I juli 1915 foretog H. P. Hanssen en rundrejse til garnisoner i Nordtyskland, og i august fremlagde han en skriftlig klage til rigsdagen med en liste over 22 enheder, hvor sådanne sprogforbud blev håndhævet. Ved flere enheder var det tillige forbudt at modtage breve og aviser på dansk, og der var eksempler på, at mandskabet var blevet straffet for overtrædelser, enten med fængsel eller orlovsnægtelse.

Ved 1. kompagni i reserveformation 215, der havde kvarter i Fagforeningshuset i Lübeck, forelå følgende skriftlige ordre fra Hauptmann Meyboden: *Jeg forbyder al dansk tale i tjenesten såvel som udenfor denne; i Fagforeningshuset såvel som udenfor dette. Overtrædelse af denne befaling straffes efter militærstraffelovbogens § 92 med indtil 6 ugers let eller mellem arrest eller indtil 4 ugers streng arrest ... Ved denne enhed måtte soldaterne ej heller afsende eller modtage breve og postkort på dansk.*

H. P. Hanssen klagede også over, at der fandtes særlige lister over dansksindede værnepligtige. I Aabenraa blev der ved indkaldelserne den 22. juli 1915 benyttet en liste, hvor der ud for nogle navne stod: *Dansker, skal om muligt indkaldes [Däne, wenn möglich einzuziehen]*. Tilsvarende lister fandtes ifølge rigsdagsmanden ved mange hærenheder, hvor de ofte blev misbrugt.

I rigsdagen fik H. P. Hanssens klager tilslutning fra adskillige talere, heraf flere partiledere. Krigsministeren og hærens overkommando skred ind mod de mest yderligtgående officerer. Det hjalp imidlertid kun for en tid, og det lykkedes aldrig at standse diskriminationen helt. Dette fremgår bl.a. af et brev, som Niels Jensen fra Hviding sendte den 22. juni 1916 til sine forældre:

»So leid es mir tut, muss ich jetzt wieder die deutsche Sprache in Briefen und Karten benutzen. Hoffentlich ist es nur vorübergehend wenn so viele Tausende Nordschleswiger ihre Muttersprache benutzen können so glaube ich auch, dass ich die wieder benutzen darf. Es fällt mir auch sehr schwer irgend etwas zum Ausdruck zu bringen in deutscher Sprache ...«

Samme dag fik han dog en mindelig ordning med sin overordnede: »Se nu skriver jeg Dansk igen. Det blev jo forbudt, men så tænkte jeg som så; hvor skal du nu henvende dig. Jeg gik til vores Feldwebel, og han sagde: Skriv De kun deres Modersmål, men et vil jeg lægge dem på Hjærte, skriv ikke om noget der angår Militæret. Det har jeg jo aldrig gjort, og gjør det heller ikke for så blev det mig jo blot forbudt at skrive Dansk ...«.

H. P. Hanssen: *Fra Krigstiden I*, Kbh. 1924, s. 127–129. Samme: *Sønderjylland under Verdenskrigen* (Det danske Folks Historie VIII, Kbh. 1929), s. 432f.

Landsarkivet i Aabenraa, H. P. Hanssens arkiv nr. 140, trykt klage august 1915.

Niels Jørn Jensen (udg.): *Nyt fra Vestfronten*. Marine Jensen og sønners breve fra 1. Verdenskrig. Odense 1998, s. 158f.

Sønderjyder ved fronterne

af Martin Bo Nørregård

De sønderjyske krigsdeltagere

Der deltog omkring 70 millioner soldater i Første Verdenskrig; 13,4 millioner af dem var tyske soldater, og af dem var en lille del fra Nordslesvig, det nuværende Sønderjylland. Hvor mange er svært at sige præcist, da der ikke findes nogen samlet oversigt, og en stor del af de tyske krigsarkiver gik tabt under den Anden Verdenskrig. Almindeligvis antages det, at der deltog 30.000 fra det nuværende Sønderjylland i den Første Verdenskrig. Det er dog ikke altid fuldstændigt klart, hvad der menes med sønderjyder. Forsøger man at beregne antallet af krigsdeltagere ud fra det eksisterende statistiske materiale, kommer man frem til, at ca. 35.000 mand var indkaldt fra det område, Tyskland afgav til Danmark i 1920. Hvor mange af de indkaldte fra landsdelen, der var dansksindede, er ikke nemt at besvare. Benytter man afstemningsresultatet fra 1920 som rettesnor, så var ca. 26.000 af de 35.000 dansksindede. Den eneste nogenlunde sikre talopgivelse, man har vedrørende de sønderjyske soldaters krigsdeltagelse, er antallet af døde: der faldt 5.270 mand fra det nuværende Sønderjylland.

Aldersmæssigt var de tyske krigsdeltagere mellem 17 og 49 år gamle, og det samme gjaldt naturligvis for de sønderjyske soldater. Værnepligten gik fra det fyldte 17. til det fyldte 45. år, man ved krigsudbruddet fastfros man de ældste årganges alder. I militær henseende blev de ikke ældre, når først de var indkaldt. Ved krigsudbruddet var man først pligtig til at aftjene sin værnepligt det kalenderår, man fyldte 20, men efterhånden som krigen trak ud, faldt alderen til 18 år. De fleste af de 17-årige krigsdeltagere var derfor krigsfrivillige, som der formodentlig ikke har været så mange af i Sønderjylland på grund af det udbredte danske sindelag. Men der var dansksindede, der meldte sig frivilligt til tysk krigstjeneste, hvad så end deres bevæggrunde har været.

Soldaternes erhvervmæssige fordeling har næppe adskilt sig synderligt fra den almindelige fordeling i Sønderjylland. Landsdelen var jo dengang et landbrugsland, og lidt over

~~18.10.15 - 28.2.16~~	<u>Stellungskämpfe</u> a. d. Yser
~~18.10.15 - 28.2.16~~	Pilkern
18.10.15 - 28.2.16	<u>Stellungskämpfe i</u> Wyschaete-Bogen
27.2. - 27.4.16	Kämpfe b. St. Eloi
5.9. - 30.10.16	Schlacht a d Somme
3.10. - 24.12.16	<u>Stellungskämpfe</u> in der Champagne
28.1. - 5.4.17	<u>Kämpfe a. d. Aisne</u>
8. 5. 17.	Patrouillen-Unternehmen b. Moulin-sous-Touvent
6.7. - 27.5.17	<u>Doppelschlacht</u> Aisne-Champagne
25.5. - 20.7.17	<u>Stellungskämpfe</u> a. Chem d. Dames
22. 6. 17.	Erstürmung der franz. Stellung östl. La Royere-Frme.
8. 7. 17.	Erstürmung d. fdl. Stellung beiders. La Royere-Frme.
14.8. - 22.1.17	<u>Stellungskämpfe</u> vor Verdun
14.8. - 9.10.17	Abwehrschlacht bei Verdun
25.10.17.	Wiedernahme des nördl. Chaume-Waldes
9. 11. 17.	Wiedernahme des südl. Chaume-Waldes
30.11.17	Patrouillen-Unternehm ChaumeWald
16.1.17 - 28.4.18	<u>Stellungskämpfe</u> in Lothringen
19.4. - 5.6.18	<u>Kämpfe an der Avere</u> bei Montdidier u. Noyon
1. 8. 18.	Schlacht b. Noyon

De sønderjyske soldaters deltagelse i krigens enkelte slag fremgår af deres soldaterbøger. Her indklæbede soldatens enhed ofte en fortrykt strimmel med de kampe, den havde taget del i. Billedet viser listen for mejerist Hans Carl Schultz fra Genner. (Privateje)

befolkningen var beskæftiget i landbruget, mens knap en femtedel var beskæftiget inden for industri- og byggeerhverv, en tiendedel inden for handel, lidt over en tiendedel var uden erhverv og en tyvendedel var ansat i det offentlige. Tallene kan ikke naturligvis ikke overføres fuldstændigt til de sønderjyske krigsdeltagere på grund af det begrænsede aldersudsnit, soldaterne udgjorde af den samlede befolkning, og fordi mange af de helt unge soldater endnu ikke kunne siges at have noget erhverv.

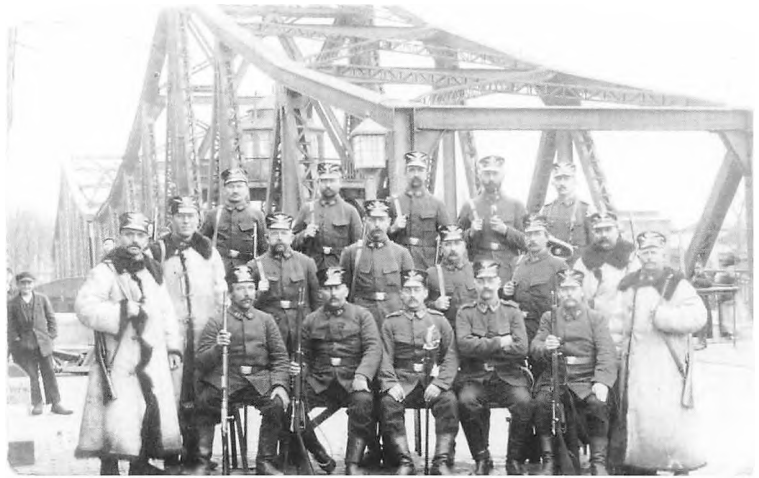
De sønderjyske soldater deltog i krigen på alle fronter: i Europa, Afrika og Palæstina, på verdenshavene og i de mere hjemlige farvande. De fandt anvendelse i hæren, flåden og luftvåbnet og alle typer militære enheder fra gemen soldat i infanteriet til pilot i luftvåbnet. Det er derfor ikke muligt at tale om én krigsoplevelse. Der var stor forskel på at have vagttjeneste i Tyskland eller et af de besatte områder og på at kæmpe ved Somme i Frankrig. Tidspunktet var også af stor betydning for krigsoplevelsen, da Første Verdenskrig rent teknisk og materielt ikke var nogen statisk krig, om end fronterne i høj grad var det.

Men på trods af dette mangefold af forskellige krigsoplevelser og trods det mangelfulde statistiske overblik er det alligevel muligt at fremdrage nogle generelle træk ud fra de sønderjyske soldaters dagbøger og feltpostbreve, om ikke af andre grunde så fordi langt de fleste var i infanteriet og kæmpede på vestfronten i Frankrig og Belgien.

Indkaldelse, uddannelse og afgang til fronten

Den første berøring med krigen fik soldaterne ved deres indkaldelse. I begyndelsen af august 1914 indkaldte Tyskland stort set alt uddannet mandskab. En del af dem blev brugt til at supplere enhederne i den stående hær, som hovedsageligt bestod af værnepligtige, herunder også sønderjyder, og som øjeblikkeligt afgik til fronten. De øvrige blev brugt til at opstille reserveregimenter eller, og det gjaldt især de ældre årgange, sat til holde vagt ved Tysklands grænser. Således var der i krigens første måneder mange ældre sønderjyske soldater, som gik vagt ved den dansk-tyske grænse og ved kysterne i Slesvig og Holsten. Den tyske hærledelse regnede med, at den stående hær og de indkaldte reservister var tilstrækkeligt til at gennemtvinge en hurtig afgørelse i Frankrig i løbet af august og september. Men da det ikke lykkedes, og bevægelseskrigen i oktober og november 1914 blev til skyttegravskrig, gik det op for de tyske generaler, at krigen ikke ville være overstået inden jul, og man begyndte at indkalde de uuddannede reserver. Det var i fremtid nemlig langt fra alle, som aftjente

Landstormmænd ved drejebroen i Rendsborg i slutningen af 1914. Landstormen bestod hovedsageligt af ældre soldater og blev derfor overvejende brugt til lettere tjeneste som bevogtning af militære installationer bag fronten eller til indsættelse på mindre aktive frontafsnit. Men at være landstormmand var ingen garanti for at slippe lettere, mange blev nemlig tildelt linjeregimenter, hvor de måtte deltage på samme betingelser som de yngre soldater. (Privateje)

deres værnepligt; ud over dem, som blev kasseret, var der også en del, der trak frinummer. De blev fra slutningen af 1914 indkaldt sammen med dem, som var fyldt 20 i løbet af 1914.

Krigsuddannelsen var ikke lang. Hvor man i fredstid var rekrut i omtrent et år, kunne det klares på to til tre måneder i krigstid. Soldatervilkårene var naturligvis en stor omvæltning i forhold til den civile tilværelse. Rekrutterne blev udsat for både psykiske og fysiske anstrengelser, som var de fleste fuldstændig uvant. De måtte marchere og eksercere i al slags vejr, de måtte finde sig i den sparsomme kost og i underofficerernes mange chikanerier, som var en fast del af rekrutuddannelsen både før og under krigen.

Når uddannelsen var færdig, afgik man med transport til en af fronterne. Transporternes hyppighed og størrelse varierede meget alt efter krigens gang og hærens behov. Hvis man var heldig, kunne der gå mange måneder, før man blev sendt bort med en transport. Ved transportens ankomst til fjendeland blev man i de første krigsår næsten med det samme tildelt en enhed. Men efterhånden oprettede man de såkaldte rekrutdepoter, hvor uddannelsen fortsatte. Fordelen var, at man befandt sig tæt på de kæmpende enheder og derfor kunne trække på befalingsmænd, der havde direkte føling med den moderne krigsførelse. Rekrutdepoterne lå noget bag fronten, men soldaterne forrettede en del arbejdstjeneste både bag og i skyttegravene og blev på den måde vænnet til forholdene ved fronten.

Der var naturligvis stor forskel på kasernelivet i Tyskland og livet ved fronten. Det var selvfølgelig betydelig mere farligt, men selvom det var ligeså fysisk anstrengende, så var der også ting, som var lettere. For eksempel var forholdet til underofficerer og

relt mere afslappet, end det havde været i kasernen og rekrutdepotet. Således skriver Christian Jakobsen, Nordborg, hjem:

»Behandlingen her er mange gange bedre end i Garnisionen og Rekrut Dep[otet]. En underoff. ligger ibland os, og det er ikke at høre og en Leutnant snakker med os, og kan også spise af vore Kohgeselien. I Garnisionen satte en underoff. sig ikke i nærheden af en menig.«¹

Og Otto Iversen, Maugstrup, skriver til sine forældre:

»Ellers synes jeg bedre om livet ved fronten end i rekrutdepotet. Alene af den grund, at hvis en fra korporalskabet i depotet var sjusket eller ikke havde orden på sine ting, så måtte vi alle sammen lide under det. Her er man mere henvist til sig selv og kun ansvarlig for sine egne handlinger.«²

Det er i øvrigt ikke meget, der skrives om officererne, hverken godt og meget sjældent skidt. De breve, soldaterne skrev hjem, kunne blive udsat for censur, og det kunne meget vel være ens egne officerer, som stod for censuren. Men der var under alle omstændigheder en afgrund mellem de menige og officererne, selvom de ved fronten godt kunne nedlade sig til at spise og tale venskabeligt med de underordnede, som det fremgår af et brev fra Thyge Thygesen, Stepping:

»Vi kan døje og gøre alt og de stryger Fortjenesten i Form af, førstens, Skansepenge og det bliver betydelige Summer og for det andet bryster de sig med Jernkl af både 1. og 2. Kl. o.s.v. For een Nat Skandsen faar for ex[empe]l Battailonsføreren 20 m. og behøver ikke selv at [arbejde] med, en L[ø]jt[nant] 6 mk. og s. v. og »ein Hundsgemeiner« må have Lov at arbejde og får – 6 pf. I kan nok selv forestille Eder Stemningen når vi om Aftenen rykker ud med Hakker og Spader og først kommer naar det bliver lyst igen!«³

Officeren befalede og skulle adlydes, han fik bedre løn og hvor muligt bedre forplejning og mere orlov. For en del af de ældre soldater var det også et problem at modtage ordrer fra de mange, meget unge officerer, som efterhånden blev uddannet som erstatning for de svære tab, officerskorpset led, og som oftest var studenter i begyndelsen af 20'erne. Det var dog især de højere officerer, som var mål for soldaternes kritik. De befandt sig milevidt bag fronten, og kunne uden den store fare for eget liv skalte og valte med deres undergivnes. Jørgen Friis fra Fjelstrup kommenterede sarkastisk i et brev til sin kone general Quasts modtagelse af den højeste preussiske orden, *Pour le Merite*, således:

»Sikken ære for ham, og så vore døde og sårede kammerater. Den hest som fortjener havnen, får den ikke.«⁴

CITATBOKS Krigsforbrydelser

I alle krige finder der krigsforbrydelser sted og Første Verdenskrig var ingen undtagelse. Særligt på den anstrengende tyske fremmarch i august 1914 gik det hårdt ud over den belgiske civilbefolkning. De uerfarne tyske soldater troede sig gang på gang beskydt af civile, hvilket dog sjældent har været tilfældet. Repressalierne faldt, som det fremgår af Hans Holdts dagbogsoptegnelser, resolut og hårdt:

Lørdag den 22. august ... Hen på eftermiddagen fortsatte vi vores march. Det var en meget farlig egn vi gik igennem. Vi blev beskydt fra alle huse af civilbefolkningen. Dette betød, at vi ganske naturligt nedbrændte husene efter at have plyndret dem for spiseligt. Jeg har også hørt, at nogen af vores soldater har haft fat i pigerne. Jeg aner ikke, hvad de har lavet med dem ...

Tirsdag den 25. august ... Den egn vi nu er kommet til er næsten mere ødelagt, end det vi har set før. En by står fuldstændigt i flammer. Om formiddagen havde noget af civilbefolkningen skudt på vores divisionsstabs hovedkvarter. Dette betød, at de tyske tropper satte byen i brand med mennesker og fæ. De stakkels heste, der gik til ved denne lejlighed, dem kunne jeg godt have undt en bedre skæbne. Dette gælder for så vidt også for civilbefolkningen. Jeg så at vore tropper havde dræbt rub og stub – både børn og ældre. Hvorfor er krig dog så blodig? kunne jeg blot komme hjem til Løjt igen!

Efter krigen gennemførtes efter krav fra de allierede en række krigsforbryderprocesser ved tyske domstole i Leipzig. De fleste anklagede blev dog frifundet, da de i god, men misforstået tro havde handlet efter ordre.

Hans Holdt: Dagbogsoptegnelser fra starten af den 1. verdenskrig. I: Det gamle Løjt 25, 2005, s. 14f.

Krigshverdagen

Uanset om forholdet til officererne var afslappet eller anstrengt, så var det alt overskyggende i krigstilværelsen både ved fronten og bag den de faste rutiner. Soldaternes breve og især dagbøger vidner med al tydelighed om den ensformighed, som var soldatertilværelsens alt overskyggende bestanddel. Vigtigst var vagttjenesten, især i forreste linje, hvor man dag og nat forsøgte at holde øje med, hvad fjenden foretog sig, og forhindre at han trængte gennem pigtråden. De fleste vagter forløb relativt begivenhedsløst, men de kunne være både kolde, våde og farlige. Døgnet var inddelt i vagtintervaller, som vekslede fra skyttegrav

For landmand Nicolai Kraack, Flovt, så krigshverdagen i en skyttegrav i Frankrig i sommeren 1915 sådan ud:

»Hvi har om Dagen 2 Timer Vagt og om Natten 2½ Time; om Dagen staar vi i en saakaldt Beobchtungsstand, der er et Spejl at see i, der staar kun 1 Mand af vor Gruppe af Gangen, i [h]ver Gruppe er 9 Mand, og om Natten staar vi 3 Mand af Gangen udenfor paa en saakaldt Triverse og kugger oven over Skyttegravskanten; see Skyttegr[aven] er jo temmelig dyb saa vi skal jo et paar Trappetrin op derfor kaldes det Triverse.«⁵

Men der skulle ikke kun holdes vagt, som det også fremgår af samme brev:

»Den øvrig Tid forgaar saaledes, den som ikke har Vagt sover til Kl. 9 om Form[i]d[dagen], drikker Kaffe, og saa fra 10–12 Skandsearbejde. Spiser Middagsmad som for det meste bestaar af store Bønner eller Ærter med en lille humpel ikke rigtig kogt Kød eller Brus; fra 2–4 skandse[arbejde] og i Dag blev der fastsat, at vi ogsaa skulde skandse fra 5–6, og om Natten fra 11½ -2 skandse vi ogsaa; det vil sige det gaar afveksling med 3 Hold i ver Gruppe, 1 Hold af Gangen. Nu tænker jeg I forstaa det omtrent vordann.«⁶

Arbejde var en lige så vigtig bestanddel af soldatertilværelsen som vagt. Skyttegraven skulle holdes ren for affald, og for vand og mudder, som især i efterårs- og vinterperioderne var et problem. Friedrich Nissen, Sønderborg, beskriver de forhold, som mødte hans kompagni, da det kom ud i første linje i nærheden af Arras i november 1915:

»Vejret er ret daarligt igen. Men det blev bedre, fra oven kom der ikke noget vaadt – Indtil Løbegravene gik det saa godt, men saa blev det næsten tragikomisk med alt det Vand som paa forskellige Steder stod ¾ Meter højt – de fleste af Soldaterne kravlede op og løb vid Siden af Løbegravene, heller risikere en Kugle end at løbe gennem alt det Vand. Vi kom dog alle godt hen til Bestemmelsesstedet. Det første jeg saa var en død Soldat som laa paa en Bænk, han havde faaet et Skud gennem Hovedet. Min Hule var endnu under Vand, saa jeg maat[t]e strax faa Pumpen i Bevægelse.«⁷

Men skyttegraven skulle også vedligeholdes; regn og frost kunne få skyttegravens sider til at skride sammen og skaderne fra den fjendtlige beskydning skulle udbedres. Vedligeholdelse og udbygning af skyttegraven krævede uhyre mængder af materiale. I Infanteri-Regiment Nr. 86's regimentshistorie findes følgende opgørelse over det, som en enkelt dag skulle transporteres frem til det afsnit, regimentet holdt i forreste linje: »23 træstammer, 50 stolper, 2 til 5 meter lange og 5 til 10 cm tykke, 100 brædder, 55 styk

Soldater poserer for fotografen i en skyttegrav. Meget sigende er det ikke et gevær soldaten i midten har over skulderen, men en hakke.

De mange skyttegrave krævede et enormt gravearbejde, og udbygning og vedligeholdelse af dem optog en stor del af soldaternes tid. (Haderslev Byhistoriske Arkiv)

kantræ eller lægter, 650 sandsække, 50 store minerammer, 18 små minerammer, 50 stativer til spanske ryttere, 35 hurtigspæringer, 300 proptrækkerpæle, 1 rulle snor, 1 rulle jernbånd, 60 jernklammer, søm af alle slags, 20 ruller pigtråd, dertil spader, skovle, hakker«.

Det hele skulle bæres af soldaterne gennem de smalle og zigzagede forbindelsesgrave fra baglandet og for det meste i mørke, så fjenden ikke kunne se, hvad der foregik. Men vedligeholdelse og udbygning af skyttegravene krævede ikke kun bær

skulle også graves eller, som Kraack kalder det, »skandses«. Der blev gravet i kilometervis af skyttegrave, som skulle have en dybde på minimum 2,4 meter og gerne en tre til fire linjer bag hinanden, så fjenden ikke så nemt kunne bryde igennem. Der skulle også graves ud til dækningsrum, som for at beskytte soldaterne effektivt mod det fjendtlige artilleri efterhånden helst skulle befinde sig 8–10 meter under jorden. Endelig skulle man sikre, at der ikke var for mange huller i pigtråden foran skyttegravene, hvilket var ensbetydende med, at man skulle forlade skyttegravens relative sikkerhed og kravle ud i det fri i ingenmandsland.

Tiden mellem vagter og arbejde blev tilbragt i skyttegravene, hvis ellers vejret og fjenden tillod det, eller i de dybe, oftest fugtige og ikke altid særlig godt oplyste dækningsrum. En beskrivelse af en sådan »understand« på vestfronten giver Jørgen Friis i et brev til hustruen fra februar 1917:

»Nu skal du høre lidt om, hvordan jeg lever her i hulen. Det er en temmelig stor hule, som har 5 eller 6 udgange, så hvis den ene skulle blive skudt sammen, kan vi komme ud af de andre. Det er en dårlig ræv, som kun har én udgang fra hulen. Da vi kom hertil, var der ikke det mindste at ligge på, så da måtte vi ligge på jorden. Men så lavede jeg en køje af mit telt, og det er helt udmærket, i det mindste bedre end at ligge på jorden. En lille kakkelovn har vi også, som nok kan varme lejligheden op. Vi er 10 mand i et rum, og megen plads er der ikke. Mørkt er der også hernede, så vi må brænde lys hele dagen. Du kan nok se på skriften, at jeg ikke sidder ved et bord, samt at det er lidt mørkt hernede«. ⁸

En del af tiden anvendte soldaterne på at sove, men som Christian Campradt, Haderslev, skriver, blev tiden også brugt på andre ting:

»I de lange timer i de dybe stoller, ved det sparsomme lys har mange problemer om politik, om den menneskelige tilværelse og »for og imod« krigen været til debat; andre mere materielt interesserede slog sig på kortspil«. ⁹

Hvordan soldaterne forholdt sig til krigens årsager og politiske aspekter, nævnes så godt som aldrig i hverken breve eller dagbøger. Som ved den manglende kritik af officererne er det formodentlig skrækken for censur, der har holdt soldaterne tilbage. Oftere finder man mere generelle beskrivelser af krigen som forfærdelig, som for eksempel Christian Campradt, som efter en uge ved Verdun udbryder: »det er ikke krig, det er massebord«. ¹⁰ Hans Lorentzen lod sin forfærdelse over tabene munde ud i en civilisationskritik, som han betroede sin dagbog:

»Kanontordenen bliver af og til temmelig uhyggelig. Hele verden er jo ved at være forrykt. Der angribes på alle fronter. Et menneskemyrderi uden ende! De er værre end barbarerne! Og det kalder man at være civiliseret!«¹¹

Men mest fremtrædende er længslen efter fred, som er et fast indslag i de fleste af brevene. Den kommer gerne til udtryk som et ønske eller et spørgsmål til sidst i brevet, som hos Paul Paulsen: »Ja, Gud give at vi snart ma[a]tte faa Fred« eller »Haaber nok, at Krigen snart er til Ende. En hjertelig Hilsen fra din Svoger Paul«. ¹² Men den kommer også til udtryk ved overtro, som hos Morten Busk, Hoptrup, der blandt andet gjorde tjeneste bag fronten i Galizien:

»Det kan jo saa være at hans Drøm kan gaa i Opfyldelse, at vi stod begge paa Post og saa blev der meldt Fred. [...] Saa haaber jeg ikke det vare[r] saa længe mere med denne Krig. Der var en Kamerad igaar som fortalte, at det var bleven udregnet efter Biblens Ord, skulde Krigen faa Ende til den 16–17 Juni. Maaske gaar min Drøm i Opfyldelse, vi haabe det Bedste ...«¹³

Fredslængslen kunne også få udtryk ved håbet om sejr, som hos malermester Iver Henningsen fra Haderslev:

»I Dag lader det til, at di paa begge Sider er rolige. Di siste Beretninger gaar ud paa, at R[ussen] her for siste Gang vil prøve paa et Gjennembrud, lykkes det ikke, da vil han gaa ind paa Fredsforhandlinger. Det skal jo snart vise sig. Vi tror dog ikke, det vil lykkes Ham, saa vi lever i Haabet om Seir og snarlig Fred.«¹⁴

Et andet tidsfordriv end at skrive breve og dagbøger var at holde sig selv og sit tøj rent. Hygiejnen både i og uden for skyttegravene var temmelig ringe. I skyttegravene var det vanskeligt at undgå at blive smurt ind i jord eller mudder, hvad enten man holdt vagt, gravede eller bar materiale frem i skyttegravene. Samtidig havde man ikke særlig gode muligheder for at komme af tøjet eller for at vaske sig, som Nicolai Kraack skriver:

»Ja, I skulle have set mig, da jeg kom tilbage til Hulen. Jeg havde været paa Knæerne, saa der hang et held Lag paa Bukserne og Armerne saa ligesaadan ud. Det er den værste Tur, jeg har gjort endnu, for der var ingen der rigtig viste vor vi gik. Vi kom helt fra hinanden og tilsist var vi 4 Mand sammen og den ene si[g]jer[:] lad os gaa op over Dækningen, det gjorde vi saa og da vi kom lidt til Gangs var vi straks Gjennem. Vi kom først til Hulen og saa skulde vi jo have vort Gevær gjort reen for det saa farligt ud og saa skrabe jeg Leret af Knæerne med Kniven og saa i Seng, ligesaa vaad som man var. Den næste Dag havde jeg Teltet til tørring og Klæderne tørredes efterhaanden de følgende

De dårlige muligheder for at holde sig ordentlig ren førte til, at de fleste før eller siden fik utøj. Kropluserne var den værste plage, og de kunne med deres biden og krablen holde selv meget trætte soldater vågne. Jørgen Friis fortalte i august 1916 sin kone herom:

»Det første vi gør, når vi kommer i hus, er at kaste frakken, og de som har været længe i kompagniet knapper straks skjorten op i halsen, og så går det løs med at søge efter de små grå væsner. I førstningen faldt det en lidt for brystet, men nu er man vant til det.«¹⁶

Der var også fluer; de blev tiltrukket af de døde mennesker og dyr, der lå ubegravet i ingenmandsland eller som blev afdækket i deres grave af eksploderende granater. Også mus og især rotter fandt gode ernæringsmuligheder i og omkring skyttegravene. Med deres natlige og ofte temmelig larmende færden kunne de som lusene holde soldaterne vågne, og selvom der fra tid til anden blev foranstaltet rottejagter, var de ikke til at slippe af med. Ubegæret over rotterne, som man vidste spiste af og boede i de faldne, forstærkedes ved irritationen over, at de forgreb sig på soldaternes mad. Otto Iversen, Maugstrup, skriver til forældrene om problemet:

»Her i dækningsrummet har vi nemlig mange rotter og mus, der kommer frem hver nat, når alt er roligt. Hver aften må vi hænge vores brød fra et søm i loftet og alligevel lykkes det kræene at komme til det.«¹⁷

Og soldaterne havde sjældent så meget mad, at der var nok til både dem og rotterne. Kosten havde aldrig været rigelig i den kejserlige tyske hær, og den engelske blokade, som blev sat i værk straks ved krigsudbruddet og opretholdt stort set uantastet gennem hele krigen, kom til at betyde en voldsom forværring af fødevarer-situationen i Tyskland. Den tyske hær skulle dog nok sørge for, at soldaterne fik mad, selvom der var stor forskel på forplejningens kvalitet og mængde. Nogle gange måtte soldaterne klare sig med brød alene, mens de andre gange fik rigelig og god mad. Det sidste var dog som regel et ufejlbarligt tegn på, at man snart skulle forlade skyttegraven for at angribe fjenden. Ofte afhæng forplejningen af, hvor man lå; maden skulle jo bringes frem til soldaterne, og hvis forbindelseslinjerne var lange, som det tit var tilfældet på østfronten, eller skyttegraven lå under svær fjendtlig beskydning, så kunne det være svært at komme frem med maden. Soldaterne kunne også ind i mellem have svært ved at opretholde appetitten, som det skete for Paul Paulsen under de hårde kampe i Flandern i juni 1917:

Mange soldater slog sig på kortspil for at fordrive den megen ventetid, som udgør den største del af enhver krig. Billedet giver et fint indtryk af de trange levevilkår, som krigen bød soldaterne. Billedet er formodentlig taget et stykke bag fronten eller på et fredeligt frontafsnit, da rummet har et vindue. Nummer tre fra venstre er Fritz Schwarz fra Vandling ved Haderslev. Antagelig spiller soldaterne »skat«. Dette spil var meget populært blandt frontsoldater og er fortsat udbredt i Sønderjylland. (Haderslev Byhistoriske Arkiv).

»Kjære Forældre og Søsken! I længes jo vist meget efter at høre fra mig. Først siger jeg mange Tak for Pakken No 9 med Flæsk og for Middel Brev. Jeg er jo glad naar i sender mig noget, men troe mig kjære Forældre, at Appetitten gaar helt bort. Det er næsten ikke til at holde ud her i Granathullerne. Vi har nud ligget 7 Dage derude i en Tur og kom inat ud af Stelling. Jeg mo[d]tog da Post fra 7 Dage for der komme[r] ingen Post ud og vi kan heller ikke skrive. Jeg vil bede eder ikke at sende mig for meget, da jeg er saa kaput, at jeg dog ikke kann spise det.«¹⁸

Modsat var situationen for Hans Lorentzen i april 1917 – han sultede:

»Det værste er det forhold, at man har reduceret vores hidtidige tildeling af vort kære, tørre brød med en tredjedel. At forplejningen er meget dårlig og knap er jo blevet til en vane. Men det, der rammer os hårdest, er brødet. Jeg kunne jo i forvejen ikke klare mig med det brød, vi fik. Nu bliver man aldrig mæt mere. Den, som har været udsat for en sådan behandling og en sådan forplejning, vil ikke glemme det i lang tid. Heller ikke efter krigen, hvis man skulle overleve den. Hvem der ikke i dag er socialdemokratisk sindet, vil blive det. De mange, mange tusinder, der ikke har været udsat for denne elendighed og uret, ville undre sig.«¹⁹

De sønderjyske soldater var dog forholdsvis godt stillet, da de kom fra et område, hvor landbruget var det fremherskende erhverv. Det betød, at den overvejende del af de sønderjyske soldater havde direkte adgang til fødevarereproduktionen, enten fordi de selv var landmænd, eller fordi de kendte nogen, som var det. Og uanset hvor meget den tyske administration forsøgte at regulere og kontrollere landbruget, så skulle bønderne nok sørge for sig og sine på den ene eller den anden måde. Der gik

strøm af pakker fra hjemmene til soldaterne, og et fast indslag i soldaternes breve er en afregning af, hvilke pakker man har fået eller endnu ikke har modtaget. Blandt de heldige var Jørgen Friis fra Fjelstrup, der februar 1917 takkede sin hustru:

»I dag fik jeg pakke No 31 fra dig, hvorfor jeg siger mange tak. Endvidere fik jeg to pakker fra søster Stine, en med frikadeller og en dåse med pebernødder. Det er alt meget velkommen, hvad I sender mig. I sørger godt for, at jeg ingen sult lider. Din pakke indeholdt stegt skinke og pølse. Der er kun få, der får så mange pakker som jeg, og jeg kan nok hjælpe de andre kammerater med lidt mad. De fleste har det jo meget småt, da der ikke er mange, som får noget sendt. Der er smalhans i Tyskland.«²⁰

Jørgen Friis fortæller endvidere, at en pakke med fedt ikke er nået frem, ligeledes en pakke cigarer: »De er nok røget af en anden«. Men pakker kunne også udeblive, fordi feltpostvæsnet kom bag efter. Måske nåede de frem med stor forsinkelse, som det skete for Niels Jensen fra Hviding, der den 20. maj 1917 på én gang modtog syv pakker (nummereret 10–12 og 17–20) og dagen efter fem (nr. 9, 13–15 og 21). Hans mor Marine Jensen holdt system med forsendelserne. En bevaret liste viser, at Niels' bror Anders fra midten af september til begyndelsen af december 1916 modtog 20 pakker med fødevarer og en enkelt med strømper.

Blandt de særligt yndede pakker var dem med tobak. Niels Jensen bad således i juli 1917 sin mor om at sende tobak: »Rygning er desværre bleven en Nødvendighed for os Soldater i Felten, da det hjælper mod Gas, Myg og – Sult. Kunde I derfor ikke også sende mig Cigaretter – ingen Cigarer, det må godt være de billigste I kan få.«²¹ Mon ikke også cigaretterne var virksomme både mod kedsomheden og frygten?

For de mindre heldige soldater, især dem fra de store tyske byer og industriområder, gik pakkerne ofte den modsatte vej. Men selv for sønderjyderne kunne det blive småt:

»Hvort Fedt som vi af og til får udleveret brænder vi, da vore lys er sluppen op. Men så må vi jo spise Brødet tørt.«²²

Og lys var vigtigt i de mørke dækningsrum, hvis man ville spille kort eller læse. Aviser med nyt hjemmefra var efterspurgt læsning. Niels Jensen fra Hviding skrev i juli 1916 til sine forældre: »Jeg mangler noget at læse, men send mig blot ingen Kurier den er mig for udenlandsk«. I juni 1917 gik det godt, men kunne være endnu bedre: »Jeg er også glad ved Flensb[org] Avis der nu kommer hver Dag, men Ribe St[iftstidende] er nu ligegodt bedre« –

formentlig fordi sidstnævnte kunne berette mere frit om krigens gang.²³

Men lys var ikke kun nødvendigt for at spille kort og læse, men også for at skrive breve.

CITATBOKS Sønderjyde i Jyllandsslaget

Adskillige sønderjyder gjorde tjeneste i den tyske krigsmarine. Blandt dem var L. F. fra Gram, der deltog i Jyllandsslaget i 1916 som fyrbøder ved oliekedlen på det tyske linjeskib »Kronprinz«. Han fortæller om slaget:

Den 31. maj om eftermiddagen gik mit hold på vagt uden at der var fyr under kedlen, for at spare på olien, kun kulkedlerne var i drift. Et kvarter over fire ringede telefonen med ordren »Klar skib til kamp«. Vi så først på hverandre, om det nu også kunne passe, men så kom der ny ordre »Tænd op under kedlen«. Da sagde kammerat Blom, at nu ville han op og hente ur og penge, og jeg bad ham også at tage mit ur og mine penge med. Kassebeholdningen var rigtignok ikke stor, da vi kun fik 5 mark hver 10. dag. Lidt efter kom ingeniøren løbende og gav ordre til at blokere overtryksventilen for at holde på al dampen. Idet ingeniøren løb videre til den næste kedel, råbte han »Vi kommer straks i kamp, hold jer tappert«. Da det kun tog 10 minutter for at fyre kedlen op på tryk, kom skibet snart på fuld fart.

Klokken godt fem kimede telefonen igen med ordren »Vi kommer i kamp med engelsk krydser« og lidt efter gik den første bredside fra de store 30,5 cm.s kanoner. Der var fem kanontårne med to rør i hver, og et rør i hvert tårn blev samtidig affyret, medens det andet blev ladet. Det var som at stå på en fjeder, da den ene bredside efter den anden forlod skibet, men ellers gik jo alt som på en sædvanlig vagt, vi kunne jo heller ikke se, hvad der foregik. Telefonen lød igen »engelsk krydser 'Indefatigable' brænder« og lidt efter »Krydseren er sunken«. Sådán gik tiden, snart med kamp på styrbord og snart på bagbord, ind imellem var alt roligt, når undtages en dirren i skibsskroget, som sagde os, at vi var på højeste fart.

Hen under aften holdt skydningen op, og der om ordre om, at vagten ikke måtte skiftes, idet de vandtætte skodder ved skiftningen skulle lukkes op, og det måtte ikke ske med faren for torpedering eller for en fuldtræffer for øje. Endelig kl. 12 blev vi så afløst og blev indsat som reservevagt i panserdækket, og da vi under hele slaget ikke havde fået noget at spise, kunne vi ordenlig have en portion smørrebrød, som blev sat for os. Hen på aftenen den 1. juni løb skibet ind til Wilhelmshafen og gik til ankers, og efter afløsningen skulle vi op på dækket for at tage sagerne i øjesyn.

Der lå en del sprængstykker fra granater på dækket, og på hækket havde skibet en bule, men ellers var ingen skade sket, heller ingen sårede. Fra dækket kunne vi se panserkrydseren »Seydlitz« ligge i slusen med kanonerne pegende ud til siderne. Den var svært beskadiget og havde også haft stort tab af mandskab ...

Feltpost

Det er svært at overvurdere betydningen af breve og pakker hjemmefra, dels var de, som nævnt, tit et tilskud til kosten, men de var også den eneste regelmæssige forbindelse, soldaterne havde med deres familier. En anden mulighed for kontakt var orlov, men den var sjælden og blev givet med stor uregelmæssighed og forskellighed fra enhed til enhed, som det tydeligt fremgår af et brev fra Jørgen Friis fra august 1917:

»De fortalte for et par dage siden, at H.C. var hjemme og at han ikke havde været i skyttegraven, siden han sidst var hjemme. Det er ellers godt for ham, men jeg kan ikke forstå, hvordan han kan have været så heldig at komme til den store bagage [transport], for til den post er der gerne nok. Men så heldig kan jeg ikke sige at have været, og det ser jo ikke ud til, at det lykkes med den første ansøgning. Når jeg da bare

Soldat i færd med at skrive feltpostbrev. Feltposten var eneste forbindelse mellem front og hjem og derfor af stor betydning for både soldaten og hans familie. Brevskriveren befinder sig i et velbygget underjordisk dækningsrum (en »understand«), men belysning og pladsforhold er begrænsede. Billedet er sandsynligvis taget i Hindenburglinjen på vestfronten, 1917/18. (MS – Danskernes Historie Online Sønderborg)

kunne komme hjem til høsten. Hvis det ikke lykkes, så er det ikke din skyld, kære Inger, for du har gjort, hvad du kan for at få mig hjem. Jeg har gået og håbet og ventet, så tilsidst taber man næsten tålmodigheden og håbet, for det er noget kedeligt noget dette soldaterliv. Og der er desværre ingen ende at se på krigen. For os ser det ud, som om det kan være årevis endnu.«²⁴

Orlov mere end én gang om året skulle man ikke regne med, med mindre man blev såret eller var landmand. Især de lidt ældre landmænd, som ikke var tilknyttet frontenheder, fik ikke sjældent orlov i forbindelse med såning og høst. Lange forbindelsesveje, som især fandtes på østfronten, eller pludselige forandringer i den militære situation kunne dog formindske muligheden for orlov.

Brevene var altså det vigtigste bindeled med mellem front og hjem. Igennem dem fik soldaterne et indblik i, hvad der foregik i hjemmet af stort og småt og holdt på den måde forbindelse til en normalitet, som var umulig at opretholde og kunne være svær at holde sig for øje under soldaterlivets mange og ekstreme strabadser. Postuddelingen var derfor et af soldaterlivets lyse øjeblikke, men kunne dog lige så nemt drive en soldat til fortvivlelsens rand, hvis der ikke var brev til ham, for det kunne jo både betyde det ene og det andet. Lettere var det, når ingen i enheden modtog post. Så kunne det skyldes, at den blev tilbageholdt af uigennemskuelige militære grunde, eller at en postsæk eller -vogn var gået tabt.

Brevene den modsatte vej var ligeså vigtige, dels som et livstegn beregnet for dem derhjemme, men også som en art sikkerhedsventil for soldaterne selv, som derigennem kunne få luft for nogen af de bekymringer og oplevelser, de havde. Der var stor forskel på, hvor meget de fortalte om det, de måtte gennemleve. Noget skyldtes naturligvis, at brevene som nævnt kunne blive udsat for censur, hvilket førte til, at soldaterne i et eller omfang censurerede sig selv. Det var dog langt fra alle breve, der blev censureret, og man støder sjældent på censurerede breve, hvor der er strøget i teksten. Der var også stor forskel på, hvordan og hvor hyppigt censuren blev gennemført. Oftest blev censuren skærpet i forbindelse med nært forestående angreb, og i visse »fordægtige« områder nær fronten som Alsace-Lorraine, hvor der fandtes et stort franksindet mindretal, var censuren særlig omfattende. Men det var først i 1917, at man fik fælles retningslinjer for censur i den tyske hær. Indtil da havde det været op til det enkelte armékorps at give bestemmelser for censurens form og hyppighed. Men censuren fandtes og havde betydning for, hvad soldaterne turde skrive, selvom de snedige forsøgte at omgå den, som malermester Iver Henningsen fra Haderslev:

»... vi har streng Ordre paa ikke mere at nevne Byenavne, [h]vor vi er. Navnet for oven er skreven omvendt, det likke [d.v.s. ligger] 7 Km [til] 6 Km N for [h]vor vi var igaar.«²⁵

Andre var mindre snedige og løb an på, at censuren ikke gennemlæste hele brevet, som Marius Holm fra Haderslev, der halvvejs igennem flere af sine breve skifter fra tysk til dansk, så hans kone selv kan læse det.²⁶ Andre igen var ligeglåde:

»Hvor vi er maa vi ingen meddele, men jeg skriver det nu rent ud – i Champagnen. Kommer Brevet ikke igennem – lad dem saa beholde det. I modsat Fald ved I da Besked.«²⁷

Men det var ikke kun for de militære myndigheders skyld, at soldaterne pålagde sig selv en eller anden form for selvcensur. Mange holdt sig også tilbage for ikke at bekymre deres forældre, hustruer og børn unødigt, eller også mente de ikke, at man hjemme ville kunne forstå det, de oplevede, som det fremgår af et brev fra Iver Henningsen til hans hustru i Haderslev:

»O, min kjære jeg kan jo ikke skri[ve] Dig alt i en saa fortvivlet Krig. Kanske jeg lettere kan fortelle noget eller slet intet, det er altid som Folk forstaar at optage det. Sandheden af en Krigsførelse er jo ikke at beskrive, Krig er og bliver noget grusomt.«²⁸

Det kunne derfor være nødvendigt at vende sig til sine soldaterkammerater, som jo var underkastet de samme forhold og farer. Men man valgte ikke selv sine »kammerater«, og om egentligt venskab behøvede der ikke at være tale. Sønderjyderne synes i høj grad at have søgt deres egne landsmænd, hvis de kunne komme til det, og var meget opmærksomme på, om der befandt sig andre »nordslesvigere« i deres nærhed, f.eks. Otto Iversen:

»Her lader kun til at være få nordslesvigere. Der er desværre kun blevet få tilbage efter at reglimentet sidste gang var indsat ved Somme. Idag har jeg ingen anden tjeneste end at hente levnedsmidler til gruppen fra tredje linje. I tredje linje er hvilestilling for kompagniet. I hvilestillingen er en nordslesviger, den eneste som jeg har truffet her.«²⁹

Med de nære kammerater delte man sine pakker og bekymringer, og de delte ens pakker, når man en sjælden gang var på orlov og de gav besked til familien, når man var blevet såret, eller når man var faldet. Sidstnævnte tunge pligt følte og udførte blandt mange andre Niels J. Petersen fra Hviding den 13. januar 1915 i Alsace, da Laurids Jensen fra Hviding (bror til ovennævnte Niels og Anders Jensen) faldt:

For landsdelens dansk-sindede kunne det være særlig svært at se en mening i krigens mange tab. Paul Clausen i Stepping faldt i sommeren 1916 og efterlod sig enke og syv faderløse børn. Dødsannoncen i den danske avis Dannevirke den 8. august 1916 viser ingen tegn på tysk patriotisme. (Efter Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig, Aabenraa 1993, s. 50)

Nach Gottes Rat und Willen erlitt in Frankreich am 21. Dezember 1914 den Heldentod für König und Vaterland unser innigstgeliebter, herzensguter Sohn und Bruder, der Königliche Katasterlandmesser

Karl August Petersen

im 24. Lebensjahre. Vizefeldwebel im Pionier-Bataillon Nr. 9, Ritter des „Eisernen Kreuzes“.

Sei getreu bis in den Tod, so will ich dir die Krone des Lebens geben. (Offenb. 2: 10).

In tiefer Trauer

Lieber Hans Petersen u. Frau, geb. Jacobsen, seine fünf Schwestern und sein einziger, im Felde stehender Bruder.

Niibel b. Jorkkirch, den 3. Januar 1915.

Seine Gedächtnisfeier findet am Sonnabend, den 9. Januar, nachm. 2½ Uhr in der Kirche zu Jorkkirch statt.

Hos landsdelens tysksindede blev tabene tillagt en tysk-national mening. Lærersønnen Karl August Petersen fra Nybøl ved Hjordkær, der var kgl. landmåler, led således i december 1914 ifølge familiens dødsannonce »heltedøden for konge og fædreland«. (Apenrader Tageblatt 4. januar 1915)

»Kære Jens! Som ven og kammerat af din Broder sætter jeg mig i dag til at skrive til dig. I hvor ondt det gør mig at udføre dette saa synes jeg dog det er min Pligt. Jens din Broder Lauritz kan ikke selv skrive mere han er i dag blevet ramt af en Fransk Gæværkugle gennem Hovedet og var død paa Stedet. Jeg ved det vil være et haardt Slag for eder alle Søskende, Forældre og ikke mindst for hans Pige. En eller anden af eder vil maaske sige nu er alt ude han er den anden som maa bort af eder. Men lad os ikke tabe Modet Laurids' Tid har nu været omme. Vi vil haabe at han har naaet det Maal som for os alle dog er Hovedsagen Maalet med hele vort Liv hvad endten vi saa faar Lov at leve kort eller længe. Det var nu Guds Vilje og lad os saa stole trygt paa at hvad han gør er til vort eget beste selv om vi mangen gang ikke kan se det. Han vil savnes meget Hjemme hos eder men han vil ogsaa savnes meget af os her [...] Han blev nu den første af vor lille Kreds her ved Comp. Hvem er nu den næste, ingen ved det. Gud være med ham og os alle. Kære Jens jeg synes det var best at skrive til dig for at du kan overbringe dine Forældre Budskabet.«³⁰

Niels J. Petersens brev vidner om den religiøsitet, som prægede mange af soldaterne og som gav dem et holdepunkt i deres ekstreme tilværelse ved fronten. Der var nok nogen, der midt i al døden og ødelæggelsen mistede troen på Gud. Men mange så deres overlevelse som et udtryk for Guds nåde og fandt en trøst i, at der trods al lidelse var en styring og mening med tingene, også selv om den umiddelbart kunne være svær at forstå. Fortvivlelsen kunne dog blive for voldsom, som det var tilfældet for den anden af Laurids' brødre, Las, der efter Laurids' død skrev:

»Kære Bror! Maren skrev til mig at Laurids var falden. Men du har vist fået Budskabet hjemme fra. Kære Bror. Hvad synes Du nu? Jeg ved slet ikke hvad det skal blive til ... Kan du trøste Far og Mor lidt? Jeg kan ikke.«³¹

På liv og død

Død, lemlæstelse og muligheden for at blive såret var en del af frontsoldaternes dagligdag. Men der var stor forskel på, hvor hårdt det gik til. Der var fredelige sektorer, hvor der stort set ikke blev kæmpet og græsset bølgede grønt i Ingenmandsland. Sådan var det for eksempel ved Somme, indtil englænderne begyndte deres store offensiv dér i sommeren 1916. Adskillige steder langs fronterne var der til alle tider mere eller mindre stiltiende våbenhviler. Den mest kendte er julefreden 1914, men en hel del af de sønderjyske soldater nævner eksempler på det samme i større eller mindre stil. Friedrich Nissen noterede således i sin dagbog i slutningen af maj 1915:

En soldat holder øje med fjendens skyttegrave og ingenmandsland gennem et periskop, som er gjort mindre synligt ved en omviklet sandsæk. Han sidder på et indhak i skyttegravens væg, der er afstivet med sandsække. Skyttegravens bund anes nederst til venstre og er belagt med en trærist, så soldaterne kan bevæge sig nogenlunde tørskoet i den. Vestfronten 1916. (MS – Sønderborg Slot)

»Vi forandrede vor Stilling flere Gange, altid til venstre. Paa et Sted laa vi [og] Russerne paa 200 Meter over, det var dog ikke uheldigt, vi havde sluttet Borgfred, d.v.s. vi havde afgjort ikke at skyde paa hinanden, naar vi ogsaa viste os i Mandshøjde. Russerne har det nu saa, naar der kommer Offizere, saa skal de skyde, derfor havde vi afgjort, at de skulde give os Tegn med et rød Klæde, naar der kom Offiz[er]er – saa skulde vi ikke vise os – Soldaterne selv vilde skyde over os hen, men det var muligt, at en af Offiz[er]er] greb et Gewær, saa Faren ikke var helt udelukket.«³²

I det hele taget var den type våbenhviler meget skrøbelige, hvis især højerestående officerer fik nys om dem. Der skulle som regel ikke mere end en ordre til artilleriet om at beskyde de fjendtlige skyttegrave, hvis artilleri så efter al sandsynlighed besvarede ilden, og så var det som regel forbi med forståelsen mellem frontsoldaterne.

Men i hovedsagen var fjenden meget abstrakt. Man kunne måske høre de fjendtlige soldater om natten, når man stod på vagt, som Christian Campradt:

»På den ensomme nattevagt i den forreste skyttegrav hører man «Franz» tale og arbejde; også vognraslen på chauseen bag fronten og i landsbyen Fleirey.«³³

Og som Nicolai Kraack:

»Om Form[i]d[dagen] har vi ogsaa Geværrengøring. Forleden Dag da vi var ved dette Arbejde kunde vi tydelig høre at Franskmanden havde Musik i deres Skyttegrav; om det nu var Morgenandagt eller vad det betød det ved jeg ikke.«³⁴

Denne gouache af to soldater, der drikker vand sammen i felten, er en øjenskildring fra fronten, udført af maleren Johannes P. Ebbesen, der deltog som tysk værnepligtig i hele krigen. De brændende huse i baggrunden er et karakteristisk element i hans krigsmotiver. Det er modstandere, som her fredeligt midt i krigens gru drikker vand sammen, og det afspejler hans holdning til krigen. Han blev skadet under et gasangreb og led resten af livet under følgerne af dette. (MS – Sønderborg Slot)

Men selvom man kun hørte fjenden og sjældent så ham, og da ofte enten som død eller som fange, så var hans tilstedeværelse dog særdeles konkret i kraft af hans beskydning, som det tydeligt fremgår af uddraget af Kraacks brev, der fortsætter:

»Saa længe det er saa roligt her, er der jo ingen Nød, kun bør man passe paa for de skitte Miner og Artilleriild, som de skyder med saadann i Stødvis. Der bliver alligevel nogle saarede af og til, forleden Nat blev der en saaret tæt ved os af en Granat og i Gaarefterm[i]d[dag] [da] jeg var i Moulin efter Miner kom de bærende med 2 Mand, men de er altid tilhyllet saa man ikke kan see enten de er døde eller saarede. Naar man staar paa Vagt og der kommer Miner flyvende maa vi nok springe ned i understanden. Men det er sjældent man kommer saa langt. »

hører de bli[v]er afskud[t]e, er de straks der; men dukker sig saa langt ned som muligt, gør man jo altid; naar man saa rejser sig op igjen kan man rigtig see vor det ryger efter den.«³⁵

Kanonerne var de våben, som kostede flest soldater livet. Lidt under halvdelen af de faldne mistede livet som følge af beskydning fra kanoner. Kanonernes fordel var, at deres projektil blev affyret i en relativ krum bane, og de kunne derfor ramme ned i skyttegravene. Det samme gjaldt naturligvis gas og håndgranater, men gassen kunne man forholdsvis nemt beskytte sig imod ved hjælp af de gasmasker, som meget hurtigt blev fremstillet efter det første gasangreb ved Ypres i april 1915, og håndgranaterne krævede, at fjenden ikke befandt sig længere væk end 30–50 meter, mens kanonerne som regel kunne række mange kilometer. Beskydningen fra geværer og maskingeværer var man relativt sikret mod, så længe man ikke forlod skyttegraven, og det gjorde man som regel kun for at vedligeholde pigtråden, patruljere eller angribe.

Angreb var dog forholdsvis sjældne, og modsat romanerne og erindringerne fylder det ikke meget i soldaternes breve og dagbøger. Desuden var der stor forskel på angrebenes omfang og voldsomhed, de rakte fra begrænsede indfald i fjendens skyttegrav for at tage et par fanger og ødelægge en maskingeværspost, over søg på at indtage et stykke af fjendens skyttegrav for at forbedre sin egen stilling, til de store og langvarige offensiver, hvis mål var at bryde igennem fjendens linjer og besejre ham.

Et angreb begyndte som regel med, at de fjendtlige stillinger blev bombarderet. Bombardementerne kunne vare i dagevis og være af enorm voldsomhed. Når de skønnede, at fjendens pigtråd og skyttegrave var blevet tilstrækkelig sønderskudt, forlod soldaterne deres skyttegrav. De trådte ud i det åbne og skulle krydse ingenmandsland, hvor fjendens artilleri og maskingevær havde frit spil. Tabene kunne være frygtelige, før man nåede frem gennem pigtråden til den fjendtlige skyttegrav. De forsvarende soldater, der havde overlevet, forlod ved bombardementets ophør deres dækningsrum. Efter timer måske dage under beskydning skulle de bringe deres våben op i den sønderskudte skyttegrav og gøre dem skudklar, før angriberne var fremme ved skyttegraven. Christian Campradt beskriver i et brev hjem forsvaret af en skyttegrav foran Combles under Somme-slaget 1916:

»Kl. 10 om formiddagen – Rasende trommeild på vores skyttegrav, svære 30 cm granater direkte i og ved skyttegraven, som slet ikke er mere. Helvede har åbnet sig, ikke til at se for krudtrøg, jorden kastes højt op i luften af granaterne og falder ned på os. Beskydningen bliver stadig vilde-

Skyttegravsidyl lyder teksten til dette billede, som viser ty-ske marineinfanterister under havearbejde og avislæsning ved Lombardzyle i Belgien. De befinder sig i en reservestilling noget bag fronten; længere fremme var der på dette sted så som så med idyllen, jævnfør næste billede. (MS – Sønderborg Slot)

re, til højre og venstre, foran og bag vores kummerlige dækningsrum, der allerede er blevet trykket ind af en granat af mindste kaliber, slår svære, buldrende granater ned. Pludselig hører jeg stønnen. Vores vagtpost, Gustaf Offermann, vores »Moppie« ligger blodoversprøjet i skyttegraven. En granatsplit af håndslængde sidder i hans lunge. Ham kan ingen mere hjælpe, han raller, dybere og dybere, øjnene er stivnede. [...] Stormen, trommeilden naturligvis, bliver hele tiden værre, det er orkan, og ikke længere til at holde ud. Vi par mennesker sidder tavse og stumme og venter. – Kl. 12 middag. Beskydningen forstummer som ved et slag, alle som endnu lever springer op, det er få, bittert få. »Franskmanden kommer« bliver der råbt overalt. Alle springer til geværet, der kommer række efter række af franskmænd med blinkende bajonetter, 6 rækker er der, den første 80 m herfra. Vores gevær fyrer løs, det skyder og skyder og strejker ikke, den trofaste ting: derover falder de, går i stå, springer frem, flere bliver liggende. Stormangrebet standser, det standser, de overlevende løber tilbage, mange er blevet indhentet af maskingeværkugler: skyttegraven er blevet holdt! Angrebet er slået tilbage!!«³⁶

Endnu to gange angreb franskmændene den dag, og begge gange blev angrebet slået tilbage af Christian Campradts maskingevær. Men mislykkedes det at slå fjenden tilbage, kæmpede man videre i skyttegraven med det, man havde for hånden: håndgranater, knive, geværkolber, de bare næver – eller man forsøgte at overgive sig.

At overgive sig var dog ikke så lige til; i kampens hede var det ikke sikkert, at de fjendtlige soldater havde mulighed for eller lyst til at tage fanger eller sags og samling til det. Selv når soldaterne forsøgte at undgå et forestående angreb eller afslutte

gelse i krigen på egen hånd ved at gå frivilligt i fangenskab, kunne det være sin sag at slippe levende over ingenmandsland. Det sidste har nok foresvævet Jørgen Friis, da han i februar 1917 skrev hjem:

»Vi ligger ikke i forreste grav, men er dog ikke langt borte fra »Tommy«. Vi taler om, at hvis han skulle komme og sige, om vi nu ville følge med, så skulle vi snart gøre os færdige til at gå med ham. Forleden dag er der en soldat fra 8. komp. løbet over til englænderne. Det var en nordlesviger, som hedder Jensen, men jeg kendte ham ikke, da han kun havde været her i nogle få dage.«³⁷

En anden måde at undslippe krigshandlingerne på var ved at tilføje sig selv sår, men det fortæller brevene intet om. At såre sig selv eller blive såret kunne dog være en høj pris at betale for at undslippe fronten. På grund af den forbedrede hygiejne kunne lægerne redde mange flere end i tidligere krige, hvilket betød at en del soldater kom til at lide under mén fra meget voldsomme skader. Men man kunne også være så heldig at få et såkaldt »Heimatschuss«, dvs. et sår som krævede behandling bag fronten, men ikke efterlod synderlige mén. Det skete for førnævnte Niels Jensen fra Hviding i juli 1916 ved Verdun:

»Nu er Krigen ovre for mig foreløbig; Franskmanden satte mig nemlig en Granatsplint der hvor Ryggen holder op, ja han var da så fornuftig at sætte den helt på Siden. Indtil Knoglerne nåede det ikke, det var jo et Held. Jeg har det udmærket, så omtrent jo da. Det er jo et helt godt Sår, sådan til 2,80 M sagde Overlægen, det må vel være et lille Pund, men der kan det jo nok undværes.«³⁸

Niels Jensen kom dog efter et længere rekreationsophold til fronten igen og faldt i april 1918 under den store tyske offensiv på vestfronten.

De store offensiver var som sagt sjældne og foregik inden for et relativt begrænset område. De kunne ganske vist være meget langvarige, men de enkelte enheder afløste hinanden ved fronten, så soldaterne ikke blev fuldstændigt slidt op. Det var en del af den almindelige rutine, hvor man vekslede mellem den forreste skyttegrav, den såkaldte reservestilling, der som regel var en skyttegrav i anden eller tredje linje og så hvilestillingen et stykke bag fronten. Der var stor forskel på, hvor længe man opholdt sig de enkelte steder, i fredelige stillinger og i begyndelsen af krigen kunne man ligge i forreste linje op til tyve dage. Paul Paulsen skriver ovenfor, at han havde været syv dage i forreste linje, men der er eksempler på meget kortere intervaller. Mindst tid opholdt man sig i hvilestillingen, ligesom det også var sjældent, at ens enhed

Fremskudt tysk stilling ved Lombardzylte i Belgien. Ganske nær ved, til venstre i billedet markeret med »EUP«, ligger en engelsk forpost. Nærhed til fjenden førte i nogle tilfælde til kontakt mellem de fjendtlige soldater, men kunne lige så godt føre til en oplussen af kampene. Billedet er afsendt af Oberbootsmath Buhnsen 1. november 1916 og stammer fra samme frontafsnit som billedet med skyttegravsidyllen. (MS – Sønderborg Slot)

blev trukket fuldstændig ud af linjen til træning og for at hvile langt bag fronten.

Bag fronten

Det var naturligvis en lettelse at kunne forlade skyttegravene, ikke kun fordi man lagde de daglige farer bag sig, men også fordi man i skyttegravene levede en muldvarpetilværelse, »hvor man«, som Christian Campradt skriver, »ikke ser andet end oprodet jord, træstumper og luft«. ³⁹ For en del var det befriende igen at kunne se marker, skove og landsbyer, også selvom de sjældent var helt uberørt af krigen. Desuden havde man ude af skyttegravene bedre mulighed for at få post, betydelig større chance for et varmt måltid mad og mulighed for at få vasket sig selv og sit tøj og komme af med sine lus på en af aflusningsanstalterne. Men selvom det hed hvilestilling, så var man ikke fri for tjeneste. Blandt andet kunne soldaterne blive sat til at udføre eksercits af forskellig art: øve geværgreb, parademarch og at gøre honnør. Hvilket på rolige fronter godt kunne få soldaterne til at ønske sig tilbage i skyttegravene! Men soldaterne blev også sat til at udføre forskelligt arbejde. De hjalp med at bære materiale frem til skyttegravene, eller de anlagde nye skyttegrave bag de gamle. De kunne blive sat til at muge ud i staldene eller sendt på mark- eller skovarbejde.

Bag fronten var også det store apparat, som holdt krigsmaskineriet i gang, og alle de soldater som var så heldige ikke at gøre fronttjeneste. Her befandt de militære enheders stabe sig og skrivevestuerne, som holdt regnskab med døde og sårede, og transportkolonnerne, som bragte mad og ammunition frem

knudepunkterne. Her udbyggede arbejdskolonnerne veje og jernbanenet og anlagde baraklejre og andre faciliteter. Og her lå lazaretterne, som tog sig af de letteste og sværest sårede, mens resten blev transporteret videre til krigshospitalerne i de besatte områder eller hospitalerne i Tyskland. Bag fronten lå også det langtrækkende artilleri og flyvepladserne, hvorfra flyverne lettede for at fotografere de fjendtlige stillinger og forhindre, at fjenden gjorde det samme, eller bombarderede fjendtlige mål uden for artilleriets rækkevidde.

I forhold til livet ved fronten var der bag fronten mere roligt, man havde bedre tid til alt og til at more sig. Nogle steder var der mulighed for at købe øl i kantinen eller gå i biografen, og på særlige mærkedage afholdt regimenterne fester med udskænkning af øl og servering af andre gode sager. Bag fronten havde soldaterne også tid til at tage de fremmede egne og folk i bedre øjesyn.

Det meste af krigen foregik uden for Tyskland og for de dengang mindre rejsevante soldater var der mange besynderlige ting at se. De fleste soldater havde et vågent øje for den landskabelige skønhed, de kunne opleve under transporterne til og fra fronten, særligt i foråret og om sommeren. De mange bønder blandt de sønderjyske soldater havde naturligvis også et godt øje til, hvordan kornet stod, til driften og til jordens kvalitet. Men også de fremmede landes skikke, folkenes levevilkår og deres religion interesserede sønderjyderne. Mest fremmedartet var det på Balkan

Anvendelsen af krigsgas som overraskelsesvåben kunne ofte svække fjenden under et angreb. Her angriber tyske soldater iført stålhelme og gasmasker gennem en gas-sky. (MS – Sønderborg slot)

Bag fronten kunne soldaterne bl.a. få ordnet deres tænder, som det ses på dette postkort med en udendørs »klinik«. (MS – Sønderborg Slot)

og på østfronten, hvor den store forskel på rig og fattig, og det meget primitive landbrug og den lave hygiejniske standard gjorde stort indtryk på en del af sønderjyderne:

»Alle Qvartererne vare her i den Grad smusige og Lusede, at det meste ikke var Meneskeboliger mere. Saa blev der fra Ritmesteren beordret stor Rengøren til Skrek for Beboerne, som protesterede stærkt imod denne Havd [forehavende?]. Hele Familien fik saa anvist Lofted som Opholdssted og nu op med Vinduerne til Skrek for al mulig Utoi, Loft og Veg[gle] affeiede, Gulvene skrumpede, Vinduer Vaskede, Døre o.s.w. At beskrive den Smu[d]s der fandtes og det Utal af Indsekter, der blev Husvilde kan ikke beskrives, men den Gavd [morskab] som det lavede Os, var det mest storartede Theater man kunde see.«⁴⁰

Som man kan forstå af Iver Henningsens beskrivelse af en rengøring i Rusland, så kom de soldater, der var bag fronten, tit temmelig tæt på lokalbefolkningen. I de egne, hvor befolkningen ikke var flygtet eller evakueret, var soldaterne som oftest indlogeret privat. Det var meget forskelligt, hvordan soldaterne og civilbefolkningen kom ud af det med hinanden. Indimellem opstod der venskaber og nogle gange mere end det. De besatte områder var jo stort set tømt for yngre mænd, mens hæren stort set ikke bestod af andet. Hvor ofte der udviklede sig et mere intimt forhold mellem soldaterne og kvinderne i de besatte områder, er svært at sige noget om. Det var af gode grunde ikke noget

skrev hjem om. At nogle af dem havde et godt øje til det andet køn, vidner følgende, lidt drillende brevuddrag fra Iver Henningsen til hans kone om:

»Haanden paa Hjærtet for Jødepigerne, ja det kan jeg rolig. Den der Elsker sin Hustru og har Tanker for et lykkelig Samliv, lader nok den Tanke fare. Vel, jeg har ogsaa lavet Oine og faaet et ny Armbind syet af en lille Jødesyerske, som jeg først vil bruge paa Hjemturen og beholde til Erindring. Jeg har ogsaa drukket Thee samme med Hende, hendes 2 Søstre, alle Syerske, Und[er]of[fi]z[ier] Nissen og Kall, men ikke mere. Di andre har ogsaa faaet vert et Armbind med det rode Kors til Ærindring. Det er ikke Følgerne for Pigerne Skyld, men di følger som man selv kunde føre paa Sig. Det vilde vere forferdelig, Nei min kjære vi tænker mest paa vor Egen Sundhed.«⁴¹

Den tyske hær havde, som Iver Henningsen, en mere praktisk end moralsk tilgang til kønslig omgang uden for ægteskabet. Dens største bekymring var de sygdomme, som soldaterne kunne få. Den forsøgte derfor så vidt muligt at kontrollere de prostituerede og oprettede selv bordeller til soldaterne. Den største hovedpine var dog de forhold, som fandt sted mellem soldaterne og de ikke egentlig prostituerede. Ingen kender omfanget af disse forhold og altså heller ikke for sønderjyderne, men der er ingen grund til at tro, at de har været hverken værre eller bedre end deres tyske kammerater.

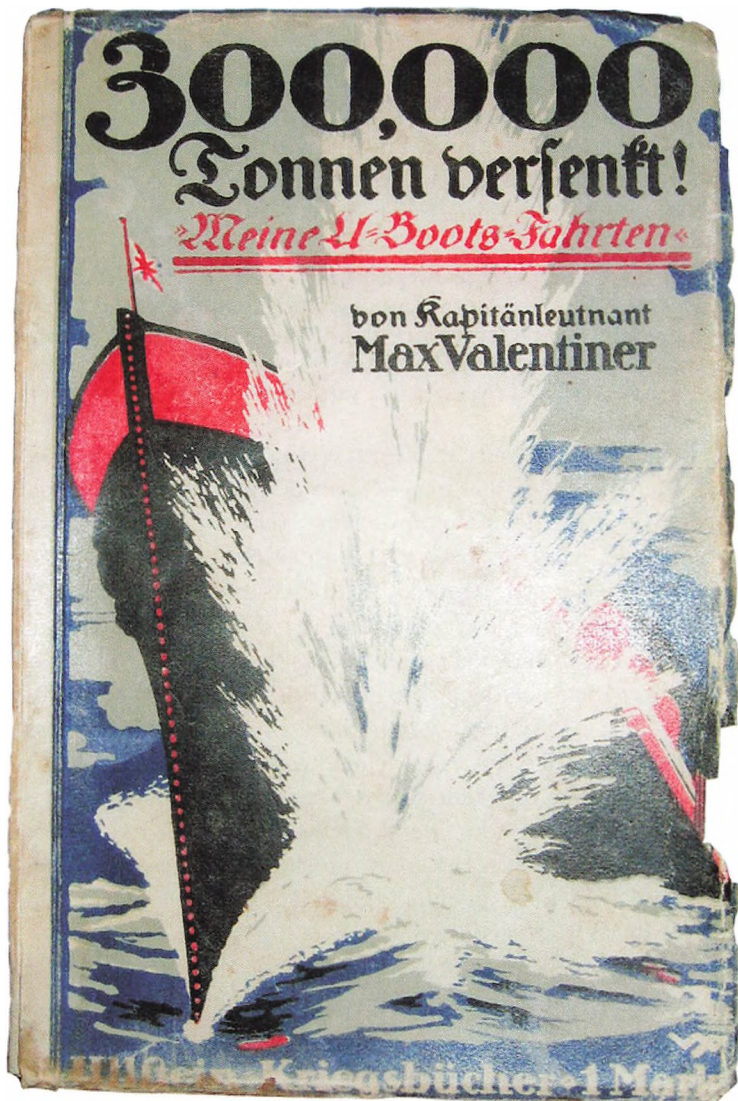
En særlig sønderjysk krigserfaring?

De sønderjyske soldaters krigsoplevelser adskiller sig i det store hele meget lidt fra de andre tyske soldaters. Der er ikke meget, der tyder på, at sønderjyderne blev diskrimineret i noget stort omfang på grund af deres overvejende danske sindelag – på to områder nær. Det ene var orlov, som kunne være mere besværligt for sønderjyderne at opnå. Det lader dog ikke til, at de fik væsentligt mindre orlov end andre. Orlov var som nævnt i det hele taget ikke noget, man skulle regne med at få mere end én gang om året med mindre man blev såret, eller man var landmand og tilhørte en enhed bag fronten. Der kunne dog være tale om indskrænkninger i orloven. Til tider kunne man ikke få orlov til områder nord for Flensborg. Grunden var naturligvis, at man frygtede, de ville løbe over grænsen. En frygt, der med de ca. 2.500 sønderjyske faneflygtninge taget i betragtning, ikke kan siges at være helt ubegrundet. En handling, som der i krigens første del ikke altid var den helt store forståelse for, fordi det gik ud over de soldater, der blev tilbage. Nicolai Clausen havde i maj 1915 følgende kommentar til en grænseoverløber:

Soldaterne var forsynet med identitetstegn af zink eller jern med oplysning om navn, hjemsted, fødselsdato og enhed. Når soldaten faldt, brækkede overordnede eller kammerater den nederste del af og afleverede den på kompagniets skrivestue. Denne brik har tilhørt seminarielærer Claus Eskildsen fra Tønder, der udgav sine erindringer »Østfront i Vestfronte i Danmarks Historie Online 1929. (MS)

Max Valentiner var provste-søn fra Sønderborg og blev uddannet som flådeofficer. Under krigen indlagde han sig hæder som den tyske ubådskommandant, der havde sænket flest allierede skibe. Efter at have udgivet en bog om sine mange togter fik Valentiner tilnavnet *Der Schreck der Meere*. I 1918 blev han belønnet med den højeste tyske militære orden og blev æresborger i Sønderborg. Da det efter Genforeningen blev overvejet at fratage ham æresborgerskabet, valgte han straks selv at give afkald herpå. Denne sag vakte stor bitterhed i det tyske mindretal i Sønderborg. (MS-Sønderborg Slot)

»Den Asmusen fra Obening, som reiste samme med mig, kom ikke igjen. Han er gaaet over Grenden. Det er ærgeligt saadan noget for nu komme der ingen mere paa Orlov blodt for saadan en Äsel.«⁴²

Det andet område, hvor der kunne være tale om diskriminering, var spørgsmålet om brug af dansk i og uden for tjeneste og i brevene hjem. H.P. Hanssen nævner flere tilfælde af klager over sprogforbud. En del af dem stammer fra kaserner i Tyskland og i forbindelse med tysksindede forsatte fra Slesvig eller Holsten. Det er klart, at forbud mod dansk, især i brevene, hat været mere

udbredt end antallet af de tilfælde, H.P. Hanssen fik kendskab til. Men en stor del af de bevarede feltpostbreve er skrevet på dansk, og i alle tilfælde har der ikke nødvendigvis været tale om chikane, men om nødvendighed, hvis den eller de officerer, som stod for censuren, ikke kunne dansk. Endelig er der også eksempler på, at man har kunnet tale sig til rette om det. Således skriver Jens H. Møller i sin dagbog i november 1916:

»I dag har jeg været ved Feldweblen om at få lov til at skrive dansk til mine pårørende. Forbudet er bleven bekendtgjort flere gange. Der blev så kun spurgt, om de ikke kunne tysk derhjemme, derpå blev svaret – Nej. Ja, så kunne jeg godt skrive dansk, men jeg vidste jo nok, hvad jeg måtte skrive og ikke skrive. Dermed var den sag iorden.«⁴³

Det kan altså være svært at tale om en særlig sønderjysk krigserfaring. Men skal man skal forsøge, kan den vel bedst opsummeres således: *de gjorde deres pligt med tungt hjerte for en sag og et land, som de ikke følte var deres.* Det gælder naturligvis ikke for de sønderjyder, der var tysksindede, men samtidig fandtes denne krigserfaring også i en række andre nationale mindretal. Der fandtes jo i Tyskland både et fransk og et polsk mindretal, som i øvrigt begge var betydeligt større end det danske, dertil kommer også de socialdemokrater, som holdt fast i deres partis internationale og pacifistiske linje også efter krigsudbruddet. Endelig må også medtages de regionale skel, der fandtes blandt tyskerne i den relativt unge stat, og som efterhånden som krigen skred frem blev mere og mere tydelige. H.P. Hanssen skriver således om en ældre sønderjysk soldat ved en enhed fra Baden, som blev skældt huden fuld for at være en elendig prøjser.

Hvad angår soldaternes selvpfattelse, så identificerede de sig i det daglige meget naturligt med den enhed, som de tilhørte: »Vi« kom der og dertil, »vi« gjorde sådan og sådan. Til tider udbredes dette »vi« også til højere hærenheder, såvel som til hele hæren og Tyskland. Men denne identifikation havde også sine begrænsninger, og der er naturligvis også eksempler på, at soldaterne taler om Tyskland og tyskere som noget andet og forskelligt fra dem. Selvom det ikke altid kan være helt nemt at gennemskue, om der er tale om en form for regionalisme, som man også kunne finde hos bayere, ja formentlig i de fleste egne af Tyskland, eller om klar danskhedsfornemmelse. I hovedsagen betragtede soldaterne sig først og fremmest som nordslesvigske, mens betegnelsen »dansk« ikke har den store udbredelse, om end den findes hist og her. Det er dog som altid med feltpost mulighed for, at der er tale om selvcensur for at komme den militære censur i forkøbet.

Men man kunne dog også hævde, at sønderjyderne havde nogle

For at indgyde soldaterne den militære æresfølelse og motivere dem til at kæmpe videre blev der uddelt medaljer. Her ses øverst den tyske medalje for de sårede, i midten et tysk jernkors til de tapre samt nederst en britisk jernkorsparodi, som blev nedkastet fra flyvere over de tyske linjer for at demoralisere de tyske soldater. (Genstande i privateje)

grunde til at kæmpe i den tyske hær: at de gjorde deres statsborgerlige pligt for senere at kunne kræve deres nationale ret, og at de ved at forsvare de tyske linjer medvirkede til at holde krigen borte fra deres sønderjyske hjemstavn. Det er nemlig et gennemgående tema i soldaterbrevene, at de hjemme i Sønderjylland skal være glade for, at der ikke er krig dér, fordi ødelæggelserne var så forfærdelige.

Endelig er Første Verdenskrig om nogen den krig, som i kraft af sin voldsomhed og meningsløshed grundigt modsagde det klassiske udsagn: »Dulce et decorum est pro patria mori« (det er skønt og ærefuldt at dø for fædrelandet). Hans Lorentzens udtrykker f.eks. meningsløsheden i dagbogen fra juli 1917 under et lazaretophold:

»Det er meget længe siden, at jeg har troet på en heldedød, og det er vel kun de færreste, der endnu gør. Men hellere være død end at være en stakkels krøbling resten af sit liv – og så at blive det for intet og atter intet. Disse krigshetere derhjemme, de skulle engang prøve at komme herud i 8 dage. Da ville de komme på andre tanker.«⁴⁴

I synet på krigens meningsløshed adskilte de sønderjyske soldater sig næppe fra det overvældende flertal af deltagere i Den store Krig. Den patriotisme, som de fleste – med undtagelse af de værnepligtige fra de nationale mindretal – havde følt for deres respektive stater ved krigsudbruddet i 1914, var før våbenhvilen i november 1918 for længst blevet overskygget af et fælles, brændende ønske om fred.

FAKTABOKS »De hjemløse« og tysk krigstjeneste

I Nordslesvig fandtes der ved verdenskrigens udbrud ca. 1.600 *hjemløse*, d.v.s. personer, der hverken havde preussisk eller dansk statsborgerskab. Det var børn, som var født før 1898 af indvandrede danske statsborgere. Deres forhold var ikke blevet ordnet ved optantbørnkonventionen af 1907. Ifølge den tyske rigsmilitærlov af 1913 kunne sådanne hjemløse indkaldes til krigstjeneste. I slutningen af 1915 blev de hjemløse opfordret til at lade sig optage på den tyske lægdsrulle med henblik på indkaldelse. H. P. Hanssen opnåede i første omgang ved juletid 1915 at få fritaget tidligere danske værnepligtige blandt de hjemløse samt dem, der havde søskende med dansk statsborgerskab i henhold til den danske statsborgerlov af 1898. Af de øvrige blev adskillige derimod indkaldt.

For resten af de hjemløse blev en løsning opnået i november 1916, idet Danmark nu lod statsborgerloven af 1898 få tilbagevirkende kraft, således at alle hjemløse fik dansk statsborgerskab og dermed undgik indkaldelsen. Dette fik også virkning for de optantbørn, der endnu ikke havde søgt og fået preussisk statsborgerskab i henhold til optantbørnkonventionen fra 1907. I løbet af 1917 opnåede 1202 mandlige og 868 kvindelige optantbørn og hjemløse dansk statsborgerskab. Dermed blev et dansk-tysk problem fra før krigen endelig løst, og adskillige undgik indkaldelse og død.

Sønderjyllands Historie V, Kbh. 1932–33, s. 245, 263f.

Pligtens tunge bud eller faneflugt?

Af Svend Falkner Sørensen

Da Første Verdenskrig brød ud, kom mange dansksindede sønderjyder i et voldsomt dilemma: Skulle de efterkomme indkaldelsesordren, tage til fronten og kæmpe for en sag, de ikke sympatiserede med, eller skulle de desertere og forsøge at flygte til Danmark med de risici og den usikkerhed, det indebar. Langt de fleste valgte at følge buddet. At ca. 30.000 fra det nuværende Sønderjylland var indkaldt og at der af disse faldt 5.270 er velkendt. At der var ca. 2.500, der valgte flugten, er måske mindre kendt. Det er om disse, dette kapitel handler.

Skal – skal ikke?

Det kan virke paradoksalt, at der tilsyneladende ikke flygtede en eneste sønderjyde, da krigen brød ud i august 1914. Før årsskiftet 1914/15 har vi ingen oplysninger om deserteringer. Der findes nok flere forklaringer på dette forhold.

For det første regnede alle med, at det blev en kort krig. »Vi er hjemme til jul«, var en almindelig opfattelse, og da meget kunne tyde på en tysk sejr, ville det være en risikabel satsning at flygte fra hjem og familie uden udsigt til at kunne vende tilbage. Der var også hensynet til dem, der blev derhjemme, og de represalier de kunne blive udsat for. Så hellere gå med i krigen.

For det andet skal man søge forklaringen i den politiske linje, der var fremherskende i den danske bevægelse. Forhandlingslinjen eller H.P. Hanssen-linjen, som den blev kaldt, gik ud på, at man i stedet for den tidligere førte golde protestpolitik skulle handle aktivt som tyske statsborgere og herved opnå resultater for den danske bevægelse ud fra devisen: »Gør din pligt og kræve din ret«. Dette ses tydeligt i den første officielle »udtalelse« fra den danske bevægelses side efter krigsudbruddet, nemlig en artikel af H.P. Hanssen den 7. august 1914, som mandede ud i følgende sætning:

»Vi er og har altid været overbeviste om, at ligeså energisk som de danske Nordslesvigere altid har krævet deres statsborgerlige Rettigheder respekterede, ligesaa samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige tider.«¹

Det var vigtigt for H.P. Hansen at understrege dette overfor tyskerne, men også for danskerne, da der ingen tvivl er om, at han og ligesindede ville betragte massive deserteringer som højst problematiske og en trussel mod den politiske linje, der møjsommeligt var bygget op gennem mange år.

Et andet eksempel på denne holdning er redaktør af Flensborg Avis Ernst Christiansen, der i sine erindringer fra krigen med den sigende titel »Du kan, du må og skal« i begyndelsen skriver følgende:

»Hvis vi alle gik over Grænsen, saa kunde muligvis Danmark komme i Fare; men i hvert fald vilde vor Hjemstavn, naar Tyskland ikke bukkede under, af sine egne Børn fuldt og helt være præsigeret sine Erobrere, skønt vi havde brovret med at vilde hævde vore Fædres jord til sidste Aandedræt. Saa kunde vi fra Landflygtigheden stirre over i det Land, vi frivilligt havde rømmet. Dette at gaa over Grænsen staar for mig som at sætte alt paa et kort. Og saa er dette skridt alligevel kun halvt.«²

I dette uddrag aner man også en anden bekymring, som den danske bevægelse nærrede, hvis mange unge mænd flygtede til Danmark. Det kunne nemlig betyde en åreladning af den danske bevægelse og dermed svække dens handlemuligheder i fremtiden, ja, måske ligefrem true danskhedens eksistens. Man havde jo set i de første årtier efter 1864, hvordan massive udvandring til Danmark og USA havde været på vej til at kvæle denne.

Den danske bevægelse var altså modstander af deserteringer og brugte da også den kendsgerning, at alle mødte op ved krigsudbruddet, politisk i bestræbelserne på at forbedre forholdene for de dansksindede.

Hvordan reagerede man så, da deserteringerne faktisk begyndte og tog til i begyndelsen af 1915? Udover enkelte kommentarer om, at de måtte skyldes den smålige behandling af de dansksindede ved fronterne (f.eks. måtte de ofte ikke tale dansk sammen), så forsøgte man at minimere problemet og skabe mindst mulig opmærksomhed omkring dette prekære emne. Efterhånden lød der dog et stigende krav både fra de tyske myndigheder og fra danske kredse i Nordslesvig om, at man skulle komme med en udtalelse, hvori man tog afstand fra deserteringerne. Dette afledte, at H.P. Hansen i juni 1915 indkaldte Vælgerforeningens bestyrelse og de to landdagsmænd til et møde. Dette møde mun-

Et Alvorsord.

Der er ofte plet Tvivl om, hvorvidt vi danske Nordslesvigere vilde gøre vor Pligt, hvis der udbrod Krig. Overfor den Slags Ansigninger har vi altid hævet, at den nordslesvigiske Befolnings Lovlydighed og Pligttraaflab nok stude paa sin Prøve i Tveens Stund.

De sidste Dages Begivenheder har givet os Det. Mobiliseringen strider hurtigt jernad. Naar den er endt, vil der paa Heved 15,000 danske Nordslesvigere i den hste Hærs Rækker. Og Hærens Officerer, som i vid Udtæining har givet Soldaterne fra Nordslesvig Tillidsoposter i Tredstid, vil sikkert ogsaa under Krigen hurtigt lære at sætte Pris paa deres Jerntagende Egenlader, deres Udværlighe, deres Koldblodighed, deres Duglighed, deres Intelligens, deres Pligtjælelse.

I disse Kredse hører man nu Tvivl om, hvorvidt den ille-værnepligtige Del af den nordslesvigiske Befolkning er sig sit Alvor bevidst og vil opbyde sine statsborgerlige Pligter under Krigen. Dette er ior os hævet over enhver Tvivl. Vi er og har altid altid været overbeviste om, at ligesaa energisk, som de danske Nordslesvigere altid har travet deres statsborgerlige Rettigheder respektive, ligesaa samvittighedsfuldt vil de opbyde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige Tider.

Der er næppe et Hjem i Nordslesvig, som ikke har være Maarvende i Felten. Vore Sønnen, Svædre, Mænd og Svædre staar i Tjebillet i den hste Hærs Rækker. Det er under disse Omtæindigheder — rent bortset fra den nordslesvigiske Befolkningsselige Beindighed og dybt indgroede Lovlydighed — ganske utænkeligt, at den Stube soigte sin Pligt.

Vi danske Nordslesvigere vil ogsaa i denne Henseende gøre vore Modstanderes Tvivl til Stamme.

De danske sønderjydere leder H.P. Hansen understreger den 7. august 1914 i sin avis Hejmdal, at også de dansksindede soldater ville gøre deres statsborgerlige pligt mod Tyskland og gå i krig.

Redaktør Ernst Christiansen (1877-1941) fra Flensborg Avis, der ellers var en skarp kritiker af H.P. Hanssen, var helt på dennes linje, når det gjaldt spørgsmålet om at gøre tysk krigstjeneste eller desertere: han var selv tysk soldat gennem mere end to år 1916-1918. (MS-ISL)

dede ud i følgende erklæring, som *ikke* blev offentliggjort, men »blot« indskrevet i foreningens protokol:

- »I. Vælgerforeningens Bestyrelse tager bestemt Afstand fra den senere Tids Desertationer og vil efter Evne søge at modarbejde dem.
- II. Vælgerforeningen ser sig derimod ikke i Stand til *offentlig* at advare mod Desertationerne, da Udlandets Opmærksomhed derved bliver henvendt på Sagen.«³

Denne erklæring balancerede mellem på den ene side at imødekomme det tyske krav om afstandtagen til deserteringen og så på den anden side alligevel ikke med den manglende offentliggørelse af udtalelsen. Der er dog intet, der tyder på, at Vælgerforeningen ikke mente det alvorligt, når den udtalte, at man tog afstand fra deserteringer, og i hvert fald er det ikke muligt på noget tidspunkt under krigen at finde eksempler på, at man fra »officiel« dansk side i Nordslesvig billigede endelige tilskyndede til sådanne. Det ville simpelthen være imod den førte politiske linje og en betydelig risiko for denne.

Deserteringerne

Som nævnt ovenfor skete de første deserteringer ved årsskiftet 1914/15. De første skulle angivelig have været et tvillingepar Iversen fra Christiansfeld, der flygtede over grænsen til Danmark selve nytårsnat.

Situationen var nu en anden end ved krigsudbruddet: Der var ikke længere udsigt til en kort krig med en hurtig tysk sejr. De første soldater var vendt hjem fra fronten sårede eller på juleorlov og kunne fortælle om de forfærdelige forhold dér, hvilket godt kunne få en og anden nyindkaldt til at genoverveje spørgsmålet, ligesom de selvfølgelig også selv kunne blive fristet til »at drage mod nord«. Hermed har vi indkredset det væsentligste motiv til, at så mange deserterede, nemlig en naturlig (og sund!) vilje til at redde livet. Det nationale, politiske aspekt kom først i anden række. Når der så var så forholdsvis mange dansksindede nordslesvigere, der deserterede, så skyldes det ikke mindst, at de i høj grad havde *muligheden* for det. I modsætning til en soldat fra det centrale Tyskland, som måske også var led og ked af det hele, havde de dansksindede ikke blot den moralske mulighed (ingen følelse af pligt til at kæmpe for undertrykkeren Tyskland), men også den fysiske mulighed ved (forholdsvis nemt, som vi skal se) at kunne flygte til et venligtsindet land, som man oven i købet følte større national samhørighed med.

Det er ikke muligt at sige præcist, hvor mange der benyttede sig af muligheden. Den eneste opgørelse, vi har, stammer fra den slesvig-holstenske historiker Karl Alnor, der i sit digre værk fra 1928 »Handbuch zur schleswigschen Frage« i bind II opstillede følgende tal:

Desertører fra det nordlige Slesvig

Kreds	Antal
Haderslev kreds	mindst 2.000 pers.
Aabenraa kreds	90 pers.
Sønderborg kreds	120 pers.
Tønder kreds	198 pers.
Flensborg bykreds	15 pers.
I alt	mindst 2.423 pers.

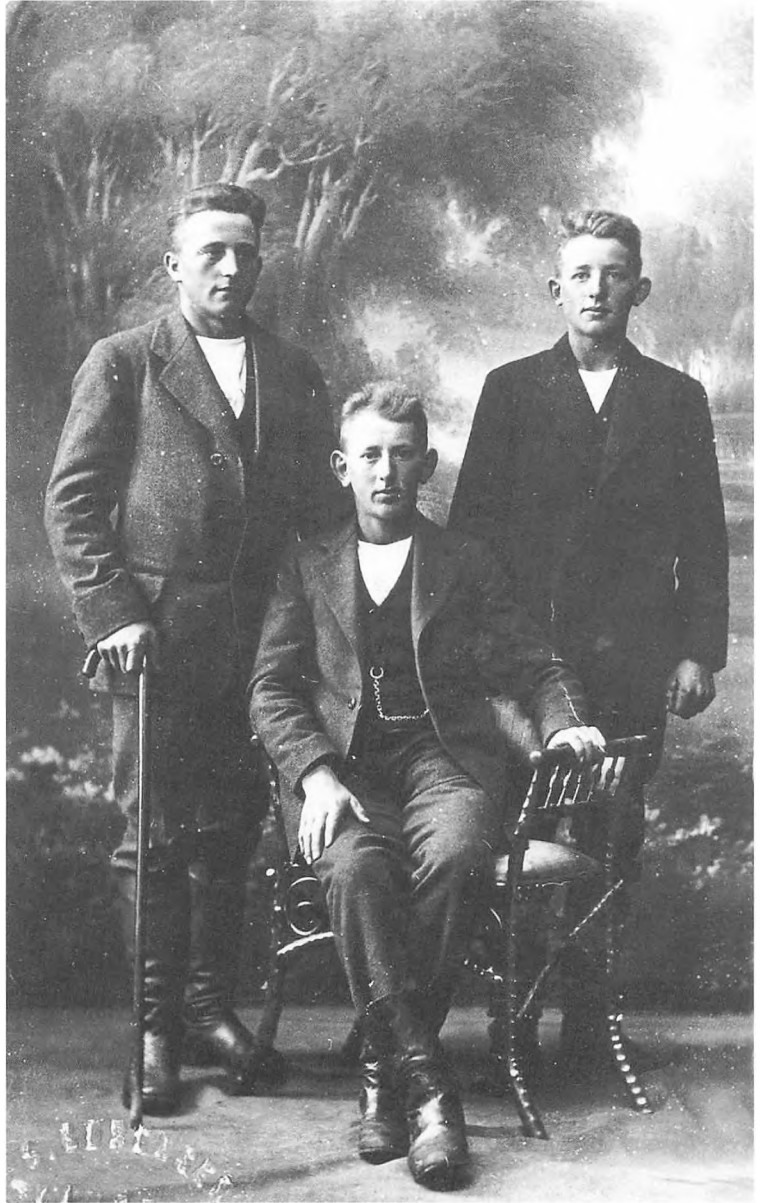
Det har ikke været muligt at kontrollere disse tal, som angiveligt stammer fra en statistisk undersøgelse foretaget umiddelbart efter krigen til brug ved fredsforhandlingerne, men der er ingen grund til at betvivle rigtigheden. Disse knap 2.500 personer udgjorde ca. 8 % af de indkaldte nordslesvigere og ca. 1,5 % af den samlede befolkning i området, så man kan vel sige, at det er et betragteligt antal. Som det ses, var der langt flest desertører fra Haderslev kreds (3 % af befolkningen), hvilket vel ikke er så mærkeligt, da denne kreds både var den folkerigeste, den mest dansksindede og havde grænse til Danmark.

Flugten

Der eksisterer mange beretninger om, hvordan flugten over grænsen til Danmark foregik. Der er hele erindringslitteraturen, hvor folk efter krigen har udgivet beretningen om deres egen succesfulde flugt. Mere spændende og måske også mere troværdige er samtidige beretninger nedskrevet umiddelbart efter flugten. Det gælder således redaktør C.G. Willemoes' dagbøger. Willemoes var under krigen redaktør på Ribe Stiftstidende og hjalp mange desertører, der kom over grænsen, med ophold og videre transport. Forinden interviewede han dem om deres flugt og skrev beretningerne ned i dagbøger. Disse bøger, som omfatter ca. 750 sider, indeholder mange spændende beretninger, og et par af disse kan illustrere, hvordan flugten foregik:

»Natten til den 6. august 1916 deserterede en tysk Soldat fra Nordslesvig over Grænsen til Danmark Syd for Høm ved Ribe.

I oktober 1916 gik tre unge mænd fra Øster Lindet ved Rødding over grænsen. Vel ankommet i Danmark lod de sig fotografere. Det er fra venstre Jeppe Jessen, Holger Frank og Marius Frank. (MS – ISL)

Soldaten (Lauritz Mauritzen) var fra Hjerting ved Rødding, hvor han ejer en god Bondegaard paa 40 ha. Land, hvorpå kunne holdes en Besætning af 4 Heste og 40 Kreaturer. Han er 32 år gammel og har Hustru og 5 Børn (Drenge) derhjemme i Hjerting.

Heldigvis er baade hans og hans Hustrus Navne »skrevne i Grundbogen« for Ejendommen. Myndighederne kan ikke fratage hende og Børnene den, saalænge hun ikke fraskriver sig noget, hvad hun naturligvis aldrig gør, siger han.

Han var hjemme paa orlov, og da denne var udløben afmeldte han sig hos Amtsførstanderen og tog med Toget sydpaa efter Skærbæk, men stod af undervejs i Roager, hans tidligere Hjemsted, hvor han kendte Grænsen nøje. Desuagtet var det meget vanskeligt for ham at komme over denne.

Den første Nat, han nærmede sig Grænsen, lykkedes det ham ikke, og han maatte tilbringe hele den lange Dag derefter liggende skjult i Gaardejer Jesper Skovs Roemark i nærheden af Grænsen. I en Rugmark tæt ved turde han ikke komme, for han havde opdaget, at Grænsevagten gik gennem Rugen og undersøgte den. Om Eftermiddagen kom der Arbejdsfolk ud for at rense i Roerne, deriblandt en tysk Grænsesoldat, som laa i Kvarter hos J. Skov. Undertiden var Folkene ikke 100 Alen fra ham, og han var ikke saa lidt Angst for at blive opdaget, men siger »a syntes ikke, at Roerne trængte til at blive rensed i den Side af Marken, hvor a laa, saa a tænkte, det gik vel nok«. For bedre at skjule sig, havde han med Hænderne gravet sig ned i den bløde Jord mellem et Par Rækker Roer.

Her laa han næsten et helt Døgn. Tiden var ham meget lang, og Fødevarer havde han ikke med sig.

Den næste Nat fandt Soldaten endelig et belejligt Tidspunkt til at komme over Grænsen. Han saa en Grænsesoldat gaa Vest paa og samtidig hørte han en anden fløjte noget borte mod Øst.

Da krøb han hurtigt ud af roerne og gennem noget langt Græs og derefter langs ad en meget vaad Grøft til Grænsen. Enden af Grøften var spærret med flere Rækker Pigtraad, men han opdagede, at et Par af Pigtraadene med Magt var bøjede en del fra Hinanden og »a tænkte med det samme, at a nok ikke var den Første, der var gaaet over her. Straks var a i Danmark og fri«.

Sit Gevær lod han blive tilbage i Roager, men sin Knivbajonet havde han med sig, og hvis han var blevet anholdt af Grænsevagten under Forsøget paa at komme over Grænsen, og en 100-Markseddel ikke kunne have hjulpet, saa var det kommet til Kamp, for tilbage til Fronten, var han fast besluttet paa, at han ikke ville, siger han.«⁴

Dette eksempel rummer mange typiske træk ved en flugt over grænsen. At ligge et døgn i en roemark var dog ikke normalt. I langt de fleste tilfælde gik det som en landmand fra Fæsted, der i slutningen af september 1915 ifølge redaktør Willemoës kom over grænsen på følgende måde:

»Han fik Lov af Vagtposterne til at pløje for en Mand, som boede lige ved Grænsen, ankommen dertil sagde han til Manden: »Tag Tømmerne et Øjeblik!« Og med det samme forsvandt han over Grænsen til stor Forbavselse for 2 tyske Vagtposter, som opholdt sig i nærheden.«⁵

Det gik jo ret smertefrit, og det er da også en kendsgerning, at der ikke blev fanget ret mange under flugten. Beregninger, som ganske vist er udokumenterede, siger 2–3 %, som alle har været uheldige eller ukendte med forholdene ved grænsen. Et eksempel på, hvor vanskeligt det kunne blive, hvis man ikke var stedkendt

Grænsevagterne udgjorde den farligste hindring for sønderjyske soldater, der vilde til Danmark. Det var dog undertiden muligt, eventuelt ved hjælp af bestikkelse, at få vagter til at lukke øjnene. Det gjaldt især de vagter, der var indkvarteret hos beboerne langs grænsen, mens det var vanskeligere at opnå kontakt til dem, der boede i barakker som disse ved Frørup. (MS – ISL)

eller mistede orienteringen, men også på, hvor heldig man kunne være, er også noteret af redaktør Willemoës:

»Omkring Slutningen af September Maaned 1915 vilde en ung Mand fra Harreby samt en Mand fra Løgumkloster-egnen snige sig over Grænsen ved Obbekjær, hvilket var meget besværligt, da de maatte krybe paa alle Fire, og det var meget mørkt; paa en Gang tændtes der en Blændlygte, og de befandt sig lige ved en tysk Vagtpost, Feberen kom over dem, og de maatte krybe tilbage.

Endskjønt den Ene var kendt paa Egnen, gik de vild, men uden selv at vide det, var de kommen forbi Vagtposterne ved Fæsted Hede og havnede omsider i Danmark.«⁶

At det lykkedes for langt de fleste, skyldtes nok flere forhold. For det første stammede mange af desertørerne som Lauritz Mauritzen oven for fra egnene tæt på grænsen og var derfor klar over, hvor og hvordan det var nemmest at komme over (se også nedenfor om den geografiske fordeling af desertørerne). Området syd og øst for Ribe var sammen med området nord for Christiansfeld og ved Jels-Troldkær de mest populære overgangssteder. Her var naturforholdene med desertørerne. Det var

og det var forholdsvis let at finde gemmesteder helt tæt på grænsen. I modsætning hertil var de ca. 30 km, hvor Kongeåen udgjorde grænsen. Her var der langt færre, der kom over, hvilket selvfølgelig hang sammen med, at det var langt sværere at komme hurtigt og lydløst over her.

For det andet var der tit hjælpere involveret. Disse, som boede lige ved grænsen, hjalp med at anvise de gode steder eller i nogle tilfælde ligefrem med at aflede grænsevagternes opmærksomhed under selve flugten. Der er også eksempler på, at grænsevagterne direkte medvirkede eller i hvert fald formedelst en sum penge eller en bid mad kiggede den anden vej.

Man kan næppe finde belæg for, at dette hjælpearbejde var organiseret, at der skulle have eksisteret decideret »hemmelige udvandrerkontorer«. Det har nok mere handlet om at kende nogen, som kender nogen, d.v.s. det gik efter »mund-til-mund-medtoden«. I hvert fald var mange involveret i flugthjælpen.

En af de mest berømte flugthjælpere var uden tvivl Karen Poulsen eller »Pigen fra Kamstrup«, som eftertiden har navngivet hende. Hun skulle angiveligt have hjulpet flere hundrede over grænsen i området Gelsbro-Foldingbro og netop brugt den metode at gøre sig fortrolig med vagtposterne og så smøre dem lidt for at få dem til se gennem fingre med, hvad der skete. I sine optegnelser giver hun selv eksempler på sin snedige metode, bl.a. dette, der stammer fra hendes tid som tjenestepige hos en præstefamilie i Lintrup:

»Jeg gjorde mig naturligvis bekendt med Soldaterne saa mange som muligt, og saa en Dag da jeg fik Bud om at jeg vilde faa Besøg af to unge Herre, gjorde jeg aftale med en Soldat, at vie kom ned og Bade, naar han nu stod Vagt den næstkommende Eftermidag. Jeg tog saa min Medtjenerinde med mig, og traf saa efter Aftale sammen med die unge Herre nede i Byen, og gik saa Arm i Arm ned til Aaen og den intet anende Vagtpost lod os jo rolig passerer, jeg blev naturlig tilbage hos Vagten, og vie fik os jo en dejlig Pasiar intil Afløsningen var i sigte, saa tænkte jeg nu er det paa tide at komme ned til Aaen og see om die andre vare færdige med at bade, og saa skulde vie følges med ham Hjem, det forklarede jeg ham saa, og forsvunden var jeg, da jeg saa kom ned vor jeg havde aftalt med min Veninde skulde blive liggende til jeg kom, sad die andre to gemytlig paa den anden side, nu var det jo om at komme udbemærket igjennem Vagterne, for vie viste jo ikke om den anden haavde fortalt sin Afløser at vie vare med to Herre der, men dette matte prøves, wie gjorde vore Badedragter vaade, og slentrede saa gemytlig hen til Vagten, men da han saa at det var os der kom, saa var der intet i Vejen, og vie kom lykkelig Hjem efter denne Tur.«⁷

Den mest berømte flugthjælper var Karen Poulsen (1888-1981), der blev kaldt Pigen fra Kamstrup, men adskillige andre, bl.a. hendes søster, hjalp soldater over den dansk-tyske grænse, så de kunne undgå krigens rædsler. (N.P. Petersen-Pauli: Sønderjydske Rømmingsmænd, omslaget).

Det blev nemmere at bestikke vagterne, efterhånden som krigen skred frem, og de blev mere og mere ligeglade – og sultne! Særlig nemt var det i de områder, hvor vagterne var indkvarteret privat

på gårdene, hvilket de netop var i de områder, hvor der var mange overløbere. Således berettes det i Willemoes' dagbøger for den 1. august 1917:

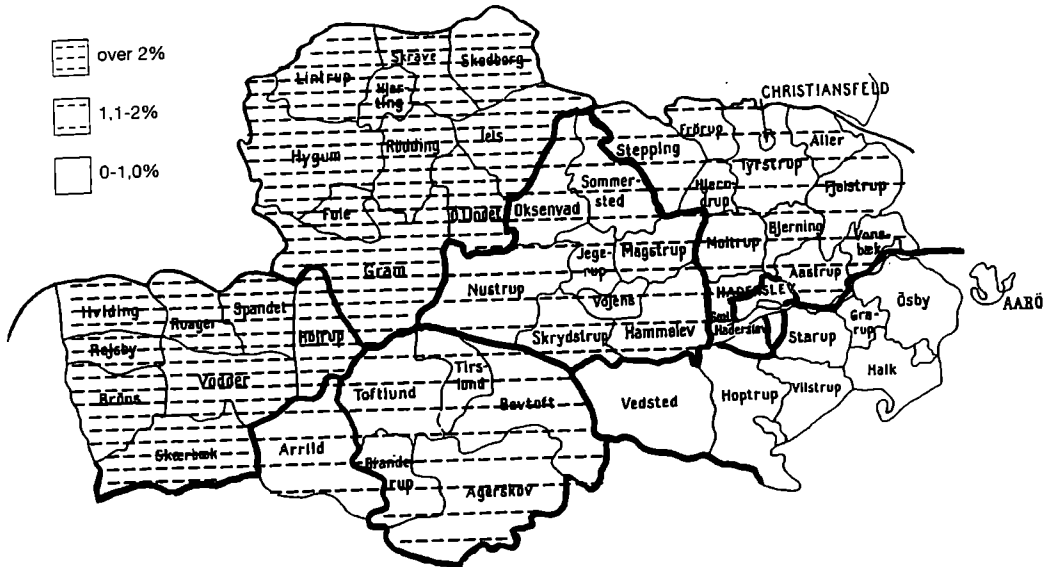
»Sønderjyderne paastaar, at det ingen Steder langs Grænsen har været saa let at komme over Grænsen til Danmark og tilbage igen som i Grænseshjørnet Sydøst for Ribe, hvor Soldater af 1. og 2. Kompagni af 29. Bataillon i lange Tider har haft Grænsevagt. Disse Soldater ligger indkvarterede hos Privatfolk i Spandet, Roager og Aabling. Derved er der opstaaet et mere fortroligt Forhold mellem Befolkningen og Soldaterne, saa at disse ser gennem Fingre med, ja ofte hjælper Folk fra deres Kvarter eller af deres bekendtskab med at komme over. Hvor Soldaterne derimod ligger i Fælleskvarter i Barakker som Vestpaa og længere Østpaa, faar de mindre Kendskab til Beboerne. Dette er Grunden til, at det er vanskeligere andre Steder at komme over. Folk derovre ved godt dette, og hvem der har Paarørende i denne Egn, rejser derfor herud for at komme over. Helt fra Haderslev er der rejst Folk herud i den Hensigt.«⁸

Konkluderende kan man altså sige, at det var forholdsvis let at komme over grænsen, især hvis man kendte til forholdene og/eller havde lokale hjælpere, hvilket altså ikke var unormalt. Dog kunne det selvfølgelig gå galt både for den flygtende og for hjælperne. Der er eksempler på begge dele. Straffen for at blive grebet af tyskerne var for de flygtendes vedkommende typisk 1 års fængsel og derefter at blive sendt tilbage til fronten. Tit blev man dog »benådet« tidligere, da der efterhånden blev mangel på soldater. Hjælperne stod som regel til 6–10 måneders fængsel, men også disse kunne få strafnedsættelse, hvis der var brug for dem i krigsøkonomien, f.eks. til at passe en gård.

Desertørerne

Hvem var det så, der flygtede? Det ved vi en del om takket være de lokale tyske myndigheders herostratisk berømte grundighed. De udarbejdede såkaldte »Ausbürgerungslisten« over desertørerne, der – som navnet siger – skulle bruges i forbindelse med, at man fratog desertørerne deres tyske statsborgerskab; en straf, som kan synes logisk, men i en del tilfælde vel nok så meget symbolsk al den stund, at desertørerne var flygtet til et andet land. Der kendes syv af disse lister, som i hvert fald tilsammen omfatter over 1000 desertører fra Haderslev kreds; der er ganske givet overlapning mellem de enkelte lister, så tallet kan ikke anføres præcist. Listerne indeholder en lang række oplysninger om den enkelte desertør (bopæl, alder, erhverv etc.), som gør det muligt at sige noget om den typiske desertør, i hvert fald fra Haderslev kreds.

Kortet på s. 134 viser den geografiske fordeling af

fra Haderslev kreds fordelt på sogne og målt i procent af indbyggertallet.

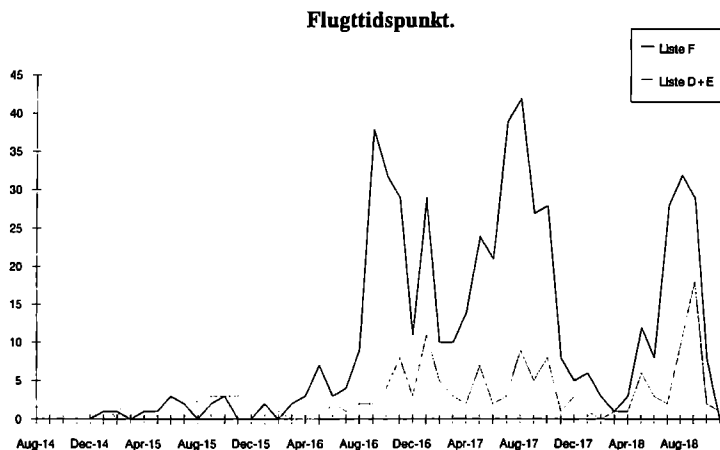
Med de forbehold, der altid skal tages i forbindelse med statistisk materiale af et sådant omfang, kan man sige, at der er en klar overvægt af desertører fra de nordlige sogne. Jo tættere på grænsen, desto flere desertører. Hvis man tager de 20 sogne, der grænseede op til Danmark, stammede en tredjedel af alle desertørerne fra Haderslev kreds herfra, mens sognene kun udgjorde ca. 15 % af kredsens samlede befolkning. Dette passer fint med det tidligere beskrevne forhold, at flugt i høj grad var et spørgsmål om at have muligheden for det. Folk i grænseegnene var bekendt med naturforholdene og havde måske tilmed bekendte på den danske side.

Hvis man skal prøve at indkredse »desertørernes kerneområde« nærmere, kan man ud fra ovenstående kort med en vis ret sige, at der udover en nordlig tendens også var vestlig tendens med forholdsvis flest flygtede fra sognene øst og syd for Ribe. Det passer stadig fint med, at det var i disse områder, det var nemmest at komme over, jfr. ovenfor. En anden nærliggende forklaring kunne være det nationale sindelag, og disse områder var da også nogle af de mest dansksindede. Hvis man tager et kort over andelen af danske stemmer ved afstemningen i 1920 og sammenligner med kortet over antal desertører ovenfor, er sammenhængen imidlertid ikke entydig. Kort fortalt er desertørerne mere koncentreret i vest, mens de dansksindede er mere jævnt fordelt ud over

Geografisk fordeling af 939 desertører, i procent af befolkningen. (Efter Svend Falkner Sørensen: Faneflugt? Aabenraa 1989, s. 50)

Flugttidspunktet for et større udsnit af desertørerne 1914-1918. (Svend Falkner Sørensen: *Faneflugt? Aabenraa 1989, s. 58*)

kredsen. Det er ikke nemt at give en præcis forklaring på den vestlige tendens udover den allerede nævnte. Et yderligere bud kunne dog være at se den som et resultat af den grundlæggende holdningsforskel, der eksisterede i den danske bevægelse gennem hele »tyskertiden« mellem protestlinjen og forhandlingslinjen i forholdet til tyskerne. Protestlinjen havde sine stærkeste bastioner og holdt ud længst i Haderslev Vesteramt. Det sås både under den såkaldte edsstrid i 1860'erne og 1870'erne og i omfanget af udvandringen sidst i 1800-tallet. Så selv om forhandlingslinjen efterhånden blev totalt dominerende, så var protestholdningen måske stadig latent tilstede ude vestpå, og da krigen kom, flygtede man så til Danmark i stedet for at blive »og gøre sin pligt og kræve sin ret«.

Hvis man ser nærmere på listernes vidnesbyrd om *aldersfordelingen* blandt desertørerne, kommer man til det ikke særligt overraskende resultat, at langt de fleste var ganske unge (18–22 år). Det skyldtes overordnet tre forhold: Det var de største årgange af de indkaldte; de fleste flygtede, når de havde fået indkaldelsen, men *før* de havde været ved fronten, og de unge havde ikke i samme omfang forpligtelser (kone, børn og ejendom) som de ældre og satsede derfor ikke så meget ved at flygte.

Hvornår under krigen var der så flest desertører og hvornår på året fandt de fleste desertationer sted? Listerne giver også oplysninger om *flugttidspunktet*:

Som nævnt var der ikke nogen, som flygtede ved krigsudbruddet. Derudover er den eneste sikre tendens, at antallet groft taget var stigende, jo længere hen mod krigens slutning, man kom. Det kan forklares ved, at man efterhånden øjenede et tysk nederlag og dermed så muligheden for at vende tilbage til Danmark.

med at systemets tiltagende opløsning vel også gjorde det lettere at flygte.

Ser man på »årsrytmen« for desertationerne, så flygtede der klart flest i sensommeren (juli, august, september), hvilket kan forklares med flere forhold. For det første er vejret bedre på denne årstid, hvilket var en fordel, når man i forbindelse med en flugt skulle ligge skjult i et krat, kravle i grøfter etc. For det andet var der mange, der var hjemme på orlov på dette tidspunkt for at hjælpe med i høsten. En mindre stigning i antal desertører omkring årsskiftet kan vel også forklares med mange soldaters juleorlov.

Tyske reaktioner

De tyske myndigheder kunne naturligvis ikke lade et par tusinde tyske statsborgere flygte fra militærtjenesten midt under en krig uden at foretage sig noget. Det er allerede nævnt, at man fratog desertørerne deres tyske statsborgerskab. En anden straf var at konfiskere deres formue. Det var nu ikke så tit, der var en sådan. De fleste desertører var som nævnt ganske unge og uetablerede og mange af de ældre, der typisk kunne være gårdejere, havde som Lauritz Mauritzen ovenfor sørget for at få gården skrevet over i konens navn. De tyske myndigheder måtte jo så ty til, hvad de kunne få. Således finder man i Haderslev Landrådsarkiv en hel sagsmappe med »Akten und Sparkassenbuch über der versteigerte Fahrrad des Fahnenflüchtigen Peter Paulsen aus Skovby«!

Når man ikke rigtig kunne ramme desertørerne selv, kunne man forsøge at ramme deres pårørende. Det typiske eksempel på dette var inddragelse af orlov for beslægtede soldater, f.eks. desertørens brødre. Havde man en desertør i familien, var der således stor risiko for, at man ikke selv fik orlov. I det hele taget havde myndighederne fokus på risikoen for desertering ved orlov. Således modtog de lokale myndigheder i Haderslev følgende skrivelse fra de militære myndigheder i oktober 1917:

»Indenfor de sidste 3 måneder er der meldt om ikke færre end 13 eksempler på, at mandskab, der var på orlov i det spærrede område i Nordslesvig (nord for linjen Flensborg-Dagebøl), ikke er vendt tilbage til deres deling ...

Foranlediget af dette beder jeg på ny alle omfattede myndigheder udvide den største omhu ved gennemgangen af orlovsansøgninger til Nordslesvig. Så vidt omstændighederne på nogen måde tillader det, bør de militære delinger ikke stole udelukkende på de hjemlige myndigheders positive udtalelser, men selv undersøge, om orlovsansøgernes personlighed og øvrige forhold giver anledning til at tro, at de ikke vil forsøge at udnytte orloven til desertering.«⁹

**Stellvertretendes
Generalkommando
IX. Armeekorps.**

Kölna, den 11. November 1916.

Abt. II b² Nr. 138988.

Gehelm!

Beurlaubungen nach Nordschleswig.

Da sich in letzter Zeit die Fälle wieder gemehrt haben, in denen Urlauber nach Nordschleswig über die dänische Grenze desertiert sind, verbiete ich bis zu dem in Aussicht stehenden Erlaß einer kriegsministeriellen Verordnung den Truppenteilen des Korpsbereichs Beurlaubungen

in das Gebiet nördlich der Linie Flensburg Dagebüll, die Stadt Flensburg ausgenommen (das sind die Kreise Hadersleben, Løndern, Apenrade, Sonderburg und der nördliche Teil des Landkreises Flensburg und stimmt mit dem Bereich der Landsturm-Inspektion I überein),

soweit es sich um in dem genannten Bezirk beheimatete Unteroffiziere und Mannschaften handelt.

Besonders dringliche, völlig unbedenkliche Gesuche können ausnahmsweise bewilligt werden, jedoch ist unverzüglich der Landsturm-Inspektion I, Flensburg, sowie dem zuständigen Landrat Meldung zu machen.

Der stellvertretende kommandierende General.

v. Falk

General der Infanterie.

I anledning af det voksende antal desertationer gav IX armékorps i november 1916 hemmelig ordre til, at nordslesvigske soldater ikke måtte få orlov med henblik på ophold nord for linjen Flensburg-Dagebøl, Flensburg by undtaget. (LAA, Haderslev landrådsarkiv nr. 307).

Udsigten til ikke at få orlov på grund af andres desertering vakte undertiden bitterhed hos de soldater, der blev ved deres enhed. En nordslesviger fra Skærbæknegnen kommenterede forholdet således:

»Det, at jeg – at vi, der kom fra grænseegnene – ikke kunne få orlov, kunne vi takke vore gode venner og kammerater for, der løb over grænsen og dermed unddrog sig krigstjeneste! Det var os, det gik ud over.«¹⁰

Af andre repressalier mod desertørers pårørende kan nævnes, at de ikke kunne regne med at modtage russiske krigsfanger som medhjælp på gården samt i det hele taget nogen form for økonomisk bistand. Mange nordslesvigske familier blev ramt hårdt af disse sanktioner, men man må vel retfærdigvis sige, at det var »naturlige« foranstaltninger i en krigssituation, og specielt rettede mod dansksindede var de ikke.

De tyske myndigheder bestræbte sig selvfølgelig også på at hindre, at der overhovedet var nogen, som flygtede. Det gjorde dels ved konkrete fysiske tiltag som f.eks. øget patruljering langs grænsen, pigtråd i grøfter, hundepatruljer og forbud mod at så korn som en desertør kunne gemme sig i helt op til grænsen. Derudover gennemførte man med mellemrum oplysningsskift

CITATBOKS Følgerne af faneflugt for de tilbageblevne

4. december 1915

I morges var amtsforstanderen her med gendarmen for at få at vide, om der fandtes breve fra Kr. Schmidt. Han er nemlig, af frygt for at blive soldat, gået over grænsen. Deri har Jes en god samvittighed, for han har aldrig nogen sinde delt noget i det private liv med Schmidt. Tilmeld er Jes en modstander af at gå over grænsen. Det er altid godt at have en god samvittighed.

I denne tid kniber det for mig at følge med at skrive i min bog. Om formiddagen holder jeg sengen, og kræfterne er kun små.

18. december 1915

var Jes stævnet for landsretten i Flensborg. Han var anklaget for medskyld i Schmidts faneflugt. Den sag var ikke ængstelig, da Jes ikke har anet, langt mindre vidst, at Schmidt ville gå bort. Vore breve, dvs. de breve, der er adresseret til Jes, må alle gennemses hos amtsforstanderen. Det er ubehageligt nok, at alle ens private breve skal efterses, men vi må jo regne med, det er krigstid.

Cathrine Schmidt, Vojensgård i dagbog fra 1915. I: Knud Schmidt Petersen (udg.) Optegnelser fra en bevæget tid, 1982, s. 60–62.

pagner, som skulle fortælle potentielle desertører »sandheden« om følgerne af desertation, f.eks. at man ikke skulle regne med nogensinde at kunne vende tilbage til sine kære. Noget inkonsekvent vedtog man i maj 1917 en amnestilov, hvor man lovede straffrihed til desertører, hvis de vendte tilbage. Der er dog ikke noget som helst tegn på, at nogen fulgte denne opfordring!

I Danmark

Hvordan gik det desertørerne, når de var kommet til Danmark? Svaret kan deles det op i den officielle danske holdning og den uofficielle eller menigmands holdning.

For det officielle Danmark repræsenteret ved regering og rigsdag, som med held forfægtede en total neutralitet i verdenskrigen, må det have været prekært og problematisk og derfor irriterende, at der efterhånden myldrede flere og flere desertører over grænsen. På den ene side var disse dansksindede, og man følte stor samhørighed med dem. På den anden side var de tyske statsborgere, og som sådan var man fra dansk side forpligtet til at udlevere dem til tyskerne igen, især hvis man ville bevare et godt forhold til Tyskland – og det ville man jo. Kilderne er forbløffende tavse om, hvad der foregik mellem de danske og de tyske myndigheder. Vi ved, at der gennem den tyske gesandt kom en henvæn-

De tyske myndigheder udsendte efterlysninger af de soldater, der havde begået »faneflugt«, her landstormmanden Christian Skov fra Brøns. Signalementet viser bl.a., at han var 44 år og talte gebrokkent tysk, men godt dansk. Skovs formue i Det tyske Rige blev samtidig beslaglagt. (Haderslebener Kreisblatt 1916 s. 372)

Stedbrief.

Wegen den unten beschriebenen Landsturmann Christian Skov von der 4. Komp. Landsturm-Infanterie-Bataillons Gumbinnen I⁴, geb. am 6. April 1872 in Malsleben, Kreis Tondern, evangelisch, verheiratet, Besitzer in Brøns, Kreis Hadersleben, welcher flüchtig ist und sich verborgen hält, ist die Untersuchungshaft wegen Fahnenflucht (§§ 69 ff. M. St. G. D.) verhängt.

Es wird ersucht, ihn zu verhaften und ihn unter Benachrichtigung hierher an die nächste Militär-Arrestanstalt oder Gerichts-Gefängnis abzuliefern.

Mariampol, den 11. Oktober 1916.

Der Gerichtsherr.

gez. v. Bertrab,

Hauptmann d. L. a. D. und Kommandant.

Beschreibung:

Alter: 44 Jahre. Statur: schlank. Rinn: gewöhnlich. Nase: gewöhnlich. Mund: gewöhnlich. Größe: 1 Meter 67 Zentimeter. Haare: schwarz. Bart: schwarzer Schnurrbart. Sprache: gebrochen deutsch, dänisch vorherrschend. Besondere Kennzeichen: keine.

Beschlagnahmeverfügung.

In der Untersuchungssache gegen den Landsturmann Christian Skov von der 4. Komp. Landsturm-Infanterie-Bataillons Gumbinnen I⁴, geb. am 6. April 1872 in Malsleben, Kreis Tondern, evangelisch, verheiratet mit Christine, geb. Niderdsen, Besitzer in Brøns, Kreis Hadersleben,

wegen Fahnenflucht,

wird auf Grund der §§ 69 ff. des Militärstrafgesetzbuches sowie der §§ 356, 360 der Militärstrafgerichtsordnung der Beschuldigte hierdurch für fahnenflüchtig erklärt und sein im deutschen Reich befindliches Vermögen mit Beschlagnahme belegt.

Mariampol, den 11. Oktober 1916.

Der Gerichtsherr.

gez. v. Bertrab,

Hauptmann d. L. a. D. und Kommandant.

gez. Dr. Grünwald,

Kriegsgerichtsrat.

delser om at få udleveret desertørerne, men de var tilsyneladende ikke særligt vedholdende, og vi ved med stor sikkerhed, at der ikke blev udleveret en eneste desertør fra Danmark til Tyskland. Det er svært at gisne om årsagen til dette, men en teori kunne være, at begge parter havde en interesse i at dysse sagen ned. Danskerne af ovenfor nævnte indlysende årsager, tyskerne ud fra den betragtning, at det var vigtigere at bevare et

Danmark (og dets landbrugseksport) end at få indfanget nogle hundrede flygtede soldater. For meget fokus på fænomenet kunne også skabe reklame for muligheden for flugt.

Blandt de almindelige danskere var holdningen, hvis man kan tillade sig en generalisering, mere entydig positiv. Man må tilføje, i det omfang de kendte til problemstillingen. Det var der nemlig ikke alle, der gjorde. For det første var det ikke tilladt i aviserne at skrive for åbenlyst om nordslesvigske forhold og derfor selvfølgelig heller ikke et så ømtålelig emne som desertering. For det andet assimileredes desertørerne ret hurtigt i det danske samfund. Som tidligere nævnt havde mange bekendte eller kontakter i Danmark, og langt de fleste tilbragte »ventetiden« som medhjælp hos disse f.eks. på en gård eller som elev på en højskole. Bortset fra områderne tæt ved grænsen og i særlige kredse, var desertørerne ikke »synlige« for den store offentlighed.

Der var dog også grupper og enkeltpersoner i Danmark, som forholdt sig seriøst til problemet, hvilket kom til udtryk i et organiseret hjælpearbejde. Det mest kendte eksempel på dette er foreningen »To Løver«, som var den konservative Studenterforenings sønderjyske organisation. Centrale skikkelser var her rektor H.P. Hansen, medicineren Ionas Collin og politikerspiren John Christmas-Møller. Mere perifert nævnes personer som folketingsmand Jens Vanggaard, efterretningschefen Erik With og gymnastikinspektør N.H. Rasmussen. Alle tilhørte de højreorienterede og nationale kredse, der var i stærk opposition til den radikale regering og dennes udenrigspolitik, herunder særlig dens holdning til Tyskland. Som krigen skred frem, har disse kredse øjnet en chance for en grænseændring efter krigen og et opgør med, hvad de så som en alt for tyskvenlig politik. Senere efter krigen hørte de under grænsestriden til grundstammen i »Dannevirkebevægelsen« og var centrale aktører under »Påskekrisen« i 1920. Det er i dette lys, man skal se hjælpen til desertørerne under krigen.

At hjælpen blev søgt fast organiseret, ses af en fortrykt blanket med følgende tekst fundet i foreningens arkiv:

»For at kunne yde Dem og Ligestillede en nødvendig Haandsrækning til i muligt paakommende Tilfælde at opnaa et sikkert Tilflugssted, er et par formaande Mænd (gode Venner) traadt sammen i Stilhed. For til sin Tid at kunne handle hurtigt og sikkert er dog lidt nøjere Besked nødvendig allerede nu.

Foreningen To Løvers bormærke med stiftelsesåret 1888. Foreningens formål var at støtte de danske sønderjyder, og under verdenskrigen hjalp den de sønderjyske soldater, som gik over grænsen til Danmark. (Harald Jørgensen: To Løver, 1988).

De bedes derfor give følgende Oplysninger:

- 1) Deres virkelige Navn .....
- 2) Deres egentlige Livsstilling .....
- 3) Deres her antagne Navn .....
- 4) Deres Livsstilling .....
- 5) Deres Fødested, Fødselsaar og Dato .....
- 6) Deres Adresse her i Landet i Øjeblikket .....

Skifter De Adresse, bedes De straks meddele den nye Adresse. Trænger De til, eller kommer De til at trænge til Arbejde, da bedes De ligeledes straks sende Meddelelse derom.

Endelig bedes De give Oplysning om alle saadanne Ligestillede, som De ved af at sige.

Hvis denne Blanket ikke bruges, ønskes den straks tilbagesendt.«¹¹

Der er bevaret 375 af disse blanketter i udfyldt stand. Da man som ovenfor nævnt må gå ud fra, at de fleste desertører havde kontakter i Danmark og hurtigt assimileredes, må det siges at være et imponerende antal, »To Løver« fik kontakt til. Kontakten skulle jo opnås mere eller mindre hemmeligt og uden om offentlige kanaler. Som tidligere omtalt modtog redaktør Willemoës fra Ribe Stiftstidende mange desertører, som han også i et vist omfang hjalp videre. Han var kendt som konservativ, og det er da meget sandsynligt, at han har haft en bunke blanketter liggende til uddeling blandt de desertører, han kom i kontakt med.

Det primære formål med arbejdet var at skaffe desertørerne et sted at bo, evt. arbejde eller en økonomisk håndsrækning, indtil krigen var slut. Der er dog også eksempler på, at man har »pumpet« desertører, der kom fra fronten, for oplysninger om tyskeres militære planer og situation i det hele taget med henblik på at give dem videre til de allierede. Erik With var vel ikke for ingenting chef for den danske hærs efterretningstjeneste!

Som allerede nævnt tog de fleste desertører arbejde på en gård eller ophold på en høj- eller landbrugsskole. »To Løver«s blanketter viser dette tydeligt: Under »beskæftigelse« svarede 23 % »på gård«, mens 21 % svarede, at de var på en eller anden form for højskole. Under »adresse« blev typiske højskolebyer som Ryslinge, Vallekilde, Askov og Kgs. Lyngby da også hyppigt nævnt. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at over halvdelen havde taget ophold ret tæt på grænsen, indenfor ca. 20 km. Det var måske logisk nok ud fra den betragtning, at det var her, mange desertører havde bekendte, og at de samtidig ville blive så tæt på hjemstavn som mulig. Det kunne jo være, man kunne høre nyt derovre fra! Samtidig skabte det dog også problemer af forskellig art. Der var dem, der mente, at de mange desertører lige nord for grænsen kunne være en provokation mod tyskerne og dermed

hedsrisiko for Danmark. Andre mente, at desertørerne i Sydjylland udgjorde en stor økonomisk belastning for området, ligesom nogle også betragtede desertørerne som løntrykkere.

Desertørerne i grænseområdet blev dog hvor de var, indtil krigen sluttede, hvor de som deres kammerater med ophold andre steder i Danmark kunne vende tilbage og være med til at stemme Sønderjylland hjem til Danmark! Der er dog også eksempler på, at desertører brugte opholdet i Danmark til at finde sig en kone og slå sig permanent ned i »det gamle land«.

»På ensom vagt ved den tysk-danske grænse 1. december 1915« står der på skiltet ved siden af den vinterklædte grænsevagt ved Kongeåens bred nær Holt. Kongeåen satte 1914-18 ikke alene skel mellem to stater, men også mellem danskerne nord for åen, som kunne leve i fred som borgere i en neutral stat, og de dansksindede sønderjyder, der måtte stille som soldater til den tyske hær eller døje hårde vilkår på hjemmefronten. (MS – ISL)

Hjemmefronten – træk af hverdagslivet

Af Inge Adriansen

Første Verdenskrig udspillede sig ikke blot ved vestfronten og østfronten med kampe mellem de deltagende staters soldater, også det civile tyske samfund med alle dets materielle og åndelige ressourcer blev inddraget i kampen for fædrelandet. Herved opstod begrebet *hjemmefronten*, og ressourcerne på hjemmefronten blev af afgørende betydning for det endelige udfald af den store krig.

I august 1914 blev hverdagen grundlæggende ændret for alle mennesker, både inden for hjemmets mure og i samfundet i øvrigt. Mobiliseringen med indkaldelsen af alle krigsduelige op til 45 år medførte, at ældre mænd og kvinder måtte erstatte de indkaldte mænd overalt, hvor det var muligt. Mange virksomheder inden for håndværk og handel gik dog efterhånden i stå. Allerede i de første måneder af krigen skete der hamstrings i stor stil både af fødevarer og manufakturvarer. For at imødegå denne mangelsituation udstedte myndighederne et væld af forordninger, rationeringer og påbud. Da det jo var helt afgørende at sikre forsyninger med fødevarer til fronterne, fik bønderne påbud om tvangsaflevering af korn og kød. Hele produktionen blev nu indrettet efter krigens behov, og den indre kommunikation i samfundet blev styrket for at sikre, at tropper og forsyninger kunne nå frem i en fart.

Forudsætningen for alt dette var en befolkning, der positivt ville bistå staten, og fra det første krigsår blev en effektiv propaganda sat ind for at styrke civilbefolkningens moral, udholdenhed og offervilje. I det meste af Det Tyske Kejserrige foregik denne agitation uden særlige problemer, men i grænseområder med nationale mindretal blev myndighedernes kontrol skærpet, restriktioner og påbud blev udvidet. Dette gjaldt i de østlige områder med polsk mindretal og i de nordligste områder med dansk mindretal, hvor det dansknationale arbejde gik i stå, alle offentlige sammenkomster blev forbudt, og de danske forsamlingshuse og kirkesale blev beordret lukket af myndighederne. Den totale krig krævede fuld opbakning fra hjemmefronten, som blev en særdeles vigtig brik i krigens strategi.

CITATBOKS Fra Cathrine Schmidts dagbog – 1

2. august 1914

En mærkedag, som man aldrig glemmer. En stille, yndig søndag morgen mente man at begynde, dog nej, uro var i alles sind, der blev sagt, krigen mellem Rusland og Tyskland var nær forestående, men man håbede, at stridighederne ville blive nedlagt, men nu da søndagsavisen kom, så man, at det allerede var sket, det man frygtede. Krigen var erklæret. Jeg har nu hverken forstand eller evner til at fatte al det maskineri, der skal i gang til at få det sat i værk, al den grusomhed, der ånder ud af ordet krig. Jeg vil blot holde lidt fast på det, som vi oplever i denne tid i vort hjem. Som sagt, det var en søndag morgen.

Vi havde besøg af vor forkarls forældre, Peter Johansen og kone fra Forballum. Stemningen var trykket. Vor bestyrer, Hollensen, havde fået ordre til at møde i militærtjeneste på tredjedagen efter mobiliseringen. Han var meget trykket. Vi søgte at få ham til at fatte mod, og til sidst tog han det også lidt lettere. Også vor flinke Enemark fik ordre til straks at møde. De rejste begge søndag middag. Endnu før det blev aften, fik vi tilhold om at være forberedte på at modtage 50 mand i indkvartering. Hvor vælter det sig ind på en. Man må vel til at besinde sig på, hvordan man skal tage imod alt dette.

Vi troede, at nu fik vi en hel skare fra syd. Vi blev helt overraskede, da der kom 45 mand, og de allerfleste af dem talte dansk, det var af vore egne mænd. De var glade for ikke at være sendt længere mod syd, og vi var glade for, at vi kunne tale med dem. De fik aftensmad, smurt brød belagt med kød med mælk til, og kom så ned i stalden i halm. Så endte den søndag, og man kan kun bede om, at det ikke må blive alt for strenge tider, hverken for ven eller fjende.

Cathrine Schmidt, Vojensgård i dagbog fra 1914. I: Knud Schmidt Petersen (udg.) Optegnelser fra en bevæget tid, 1982, s. 5.

Kvindes vilkår

Kvinderne var forskånet for krigstjenesten ved udefronten, men der var hårdt brug for dem alligevel, og på hjemmefronten blev deres indsats uundværlig. Det gjaldt både på landet og i byerne. Landhusmødrene måtte overtage arbejdet, og da krigsudbruddet og høsten faldt sammen, måtte kvinderne gå direkte fra afskeden med mand og sønner ud til arbejdet i stald og mark. En gårdmandskone fra Øster Linnet, Margrethe Schmidt har berettet om mobiliseringen, som fik folk i landsbyen til at søge sammen og trøste hinanden:

»Det var lige op til Høst, og man drøftede derfor, hvordan vi bedst kunne hjælpe hinanden. Strengt vilde det jo blive, naar de bedste Kræfter var væk, men det gik da nok. De fleste Gaarde skulde bruge meget mere Korn til Svinene, end de selv havde. 'I maa se at sælge saa mange Svin

Mens mændene var draget af sted til fronttjenesten, blev deres arbejde derhjemme midlertidigt overladt til kvinderne. Og det blev jævnligt understreget, at det var på grund af krigen, at kvinderne var nødt til at være aktive uden for hjemmet. Silhuettekippet af Käthe Wolf blev solgt til støtte for børn i fattige familier. (MS – Sønderborg Slot)

som muligt, inden de æder for meget Korn, for der vil ikke komme udenlandsk Korn ind nu', raadede Mændene. Enhver gik til sit, og der var vist adskillige, der ikke sov den Nat. For mangen Mand og Kone var det vel de alvorligste Stunder, de havde levet med hinanden. Mange opsatte Testamente, da det jo var givet, at ikke alle kom tilbage.

Næste Dag forlød det: 'Nu vil England ogsaa erklære Krig!' 'Saa er det, for hvem det bliver værst, for dem derhjemme eller for os, der er i Hæren', bemærkede Mændene. Mange frygtede vistnok, at Englænderne for at ramme Tyskland vilde forsøge med Landgang i danske Havne, hvorved Danmark jo vilde blive bragt i en skæbnesvanger Situation, og Sønderjylland muligvis blive Krigsskueplads. Usikkerheden og Ængstelsen var stor. Intet var til at overse.«¹

Det var ikke kun på landet, at kvinderne rykkede ud, det gjorde de også overalt på arbejdspladserne i byerne, både i den offentlige administration, undervisning, handel og industri. Gifte kvinder havde hidtil kun haft mulighed for beskæftigelse inden for nogle få områder, f.eks. telefonvæsenet, men nu var der brug for dem som kontordamer, lærerinder, portører ved jernbanen, postbude, gadefejere, kuske, maskinsættere på dagbladene og industriarbejdere, blandt andet på teglværkerne.

Ganske vist havde staten forsørger-forpligtelse over for alle soldaterhustruer i henhold til den tyske sociallov af 1888, men det var kun beskedne beløb, der blev udbetalt. En familie bestående af en kvinde med tre børn modtog cirka 40 mark om måneden i vinterperioden og lidt mindre om sommeren, når der ikke var varmeudgifter. Den lokale forvaltning havde dog muligheden for at give supplerende ydelse ud fra en vurdering af behovet i den enkelte familie. Men denne mulighed blev administreret meget forskelligt. I Haderslev kreds (amt) var der en human indstillet landråd, Hugo von Löw, der forsøgte at lindre nøden hos de mange soldaterkoner og fattige nødlidende. Hans modsætning var landråd Kurt von Schönberg, der residerede på Als og Sundeved. Dennes hovedsigte var at sikre, at hjemmefronten støttede udefronten mest muligt. Derfor indførte han i 1916 arbejdspligt for soldaterhustruer og tvangsudskrev dem til at deltage i høstarbejde, roe- og kartoffeloptagning. Hvis de på grund af manglende muligheder for børnepasning afviste dette påbud, mistede de understøttelsen.

Også private arbejdsgivere udnyttede undertiden kvindernes vanskelige situation. På dette tidspunkt var ligeløn for lige arbejde et ukendt begreb, og for eksempel kvindelige teglværksarbejdere fik kun 50 % af den afregning, som de mandlige arbejdere oppebar. Det følte urimeligt for kvinderne, da de efterhånden overtog

CITATBOKS Fra Cathrine Schmidts dagbog – 2

3. maj 1915

I dag har vi sluppet vor indkvartering. Det gav lettelse på husførelsen. De kom alle og gav hånd til tak og »lebe wohl«. De stillede sig op og sang en lille sang med omkvædet: »Morgen marschieren wir gegen Frankreich«. Alle vender de ikke tilbage fra den rejse. En del af dem var helt forknytte. I haven er de første forårsblomster allerede færdige, ja, den ene tid tager den anden, før man ved, bliver det højsommer.

5. maj 1915

I disse dage har der været hårde slag ved Ypern i Flandern. I dag siges det, at Zachariassens søn i Dybbøl er faldet der. Der er kommet en hel del af vore gamle landstormsmænd ned i Karpatherne. Også garden siges at være flyttet derned. Peter Knudsen, som er ved garden, har sendt kort hjem på vej dertil.

7. maj 1915

I dag har der været flagning og jubel blandt tyskerne over sejren i Karpatherne. Russerhæren skal være helt fordrevet og masser taget til fange. Også i Frankrig og Belgien skrives der om, at den tyske hær går frem.

Cathrine Schmidt, Vojensgård i dagbog fra 1915. I: Knud Schmidt Petersen (udg.): Optegnelser fra en bevæget tid, 1982, s. 44.

Meddelelse i dagbladet *Modermaalet* 7. november 1916. I Haderslev, Aabenraa og Sønderborg forestod såkaldte folkekøkkener kommunal bespisning af byens fattige i vinterhalvåret fra 1916. Der var også i de første krigsår privat bespisning, men den ophørte i 1917, fordi det var umuligt at skaffe råvarer på lovlig vis. Maden var skoldhed, når den hældtes op i folks medbragte spande, så den kunne spises uden opvarmning ved hjemkomsten. Herved blev der sparet brændsel i de private husholdninger. I Haderslev blev der fra december 1917 til maj 1918 udleveret 93.000 portioner mad.

Folkekøkkenet i Haderslev

Åbningsmenu 1916

(9. nov.–17. nov.)

torsdag: hvidkålssuppe med lammekød
fredag: ærter
lørdag: roer, kartofler og kød
mandag: nudelbudding med sukker og kanel
tirsdag: byggrønsuppe
onsdag: kål
torsdag: ærter
fredag: hvidkålssuppe

hovedparten af arbejdet i denne industri, og teglværksejerne således fik teglstenene produceret med meget lavere lønomkostninger. Det førte til forsøg på arbejdsnedlæggelser, dog uden større resultat. Egentlige strejker var endnu et ret ukendt begreb, og arbejderkvinder var i en yderst udsat position. Krigen udviklede ikke – som man måske skulle tro – en større solidaritetsfølelse. Det var meget svært for mange husmandskoner at klare bedriften alene, og herom fortæller en kvinde fra Haderslev: »Paa en stor Nabogaard nægtede Manden at tage vor Mælk med til Mejeriet, hvis vi ikke vilde køre Mælk efter Tur. Da hverken jeg eller Drengen havde Kræfter til at løfte de tunge Spande, blev Følgen, at vi i nogle Uger ikke fik leveret vor Mælk. Dette anføres som Bevis paa, hvorledes enkelte Gaardejere paa den Tid stod overfor Husmændene her paa Haderslev Næs, hvor Klasseskellene altid har været store. For at faa Mælken til Mejeriet maatte vi siden bære den ca. 600 Meter ned til Hovedvejen, hvorfra en mere venligsinde Gaardmand tog Mælken med.«²

Ernæringsituationen

I efteråret 1914 mærkede man kun lidt til egentlig mangel på varer, men aviserne forberedte befolkningen med opfordringer til at bruge nedfaldsfrugt og fore sengetæpper med

kom maksimalpriser på vigtige fødevarer som kartofler og brød. I januar 1915 kom der en statslig bekendtgørelse om aflevering af brødkorn og regulering af handel med korn og mel. Fra marts 1915 kom der rationeringsmærker, og hver person kunne nu kun få 2 kg brød om ugen. Det var ofte et problem at få rationen til at slå til, og hvis rationeringsmærkerne bortkom, var det næsten en katastrofe. Max Müller, der var født i Sønderborg i 1903, fortæller om, da denne ulykke ramte hans hjem:

»Brødmærkerne var altid knappe hos os, vi var tit i restance, hvilket vil sige, at vi havde brugt vore mærker, inden de nye kom til huse. Det var nok min skyld, da jeg var 14 år og i voksenalderen, og mor kunne nok ikke nænne at nægte mig et stykke brød, når jeg bad derom. Pågældende dag var jeg sendt til bageren med mærker til vort sidste rugbrød for denne periode og 2 mark. Det forfærdelige skete: Da jeg kom til butikken, var mærker og pung væk. Jeg må jo have tabt det kostbare. Al søgen var forgæves, jeg måtte hjem og sige det. Der vankede hverken skældud eller bebrejdelser, men en mærkelig dump stilhed sænkede sig over hjemmet. Far og mor havde set min nød og ment, at det var straf nok. De 2 mark, ja, det var da galt nok, men mærkerne! Vi fornåm noget af, hvad det daglige sorte brød var værd. Folk, der aldrig har manglet et stykke brød, ved ikke, hvad det betyder. I min generation er der mange, der endnu har ærefrygt for det daglige brød.

Hin aften, tror jeg, var der en bøn til Vorherre om hjælp i mit hjerte, selvom jeg nok ikke klart formede ordene. Hvad skete der? Senere på aftenen kom min søster Minna på besøg, og der skete et mirakel. Henkastet sagde hun: 'Jeg har et par brødmærker med til jer'. Jeg troede at verden skulle stå stille. Var det virkelig sandt? Jeg skulle hen og se brødmærkerne, føle på dem. Jo, det var rigtigt. Nøden var drevet over, i morgen kunne vi købe brød, og der var flere mærker, end jeg havde tabt. Jeg og de andre skulle ikke bøde for min letsindighed. Hvilken lettelse, der var stilhed inde i mig. Minna var i huset hos en lærerfamilie. Lærerkonens bedstefar var forstander på landet, og i det hjem var der aldrig mangel på brød etc. Søster havde altså fået mærkerne foræret af lærerkonen, der nok vidste, at det kneb hos os med at få mærkeregnskabet til at balancere. Det måtte da være styret ovenfra. Om der var en lovovertrædelse forbundet med disse mærker, tænkte vi vist slet ikke på.«³

De enkelte kommuner blev stærkt involveret i arbejdet med at sikre en rimelig fordeling af fødevarer til alle. I købstæderne indkøbte kommuner fødevarer i store mængder og solgte dem til en rimelig pris til forbrugerne. I byerne oprettedes også komiteer for krigshjælp, der indsamlede midler og fordelte dem blandt de nødlidende. I dette hjælpearbejde var der i regelen intet skel mellem dansk og tysk, da det var afhjælpning af den sociale nød, som var hovedsiget. Men da *Krigshilfe* i Haderslev i 1915 for at skaffe midler lod afholde en stor »jernkors-fest« på årsdagen for krigens udbrud, og der her blev afholdt nationalistiske taler og

Brødrationeringen var særdeles mærkbar, og både brød- og melrationerne blev bestandigt mindre. Melet var ikke 100% formalet korn, men blev iblandet andre fibre. (MS – Sønderborg Slot)

Spisebillet til folkekøkkenet i Sønderborg. Maden kostede 40 pfennig pr. liter, og der skulle købes en spisebillet dagen før, så der kun blev fremstillet den mad, der var behov for. (MS – Sønderborg Slot)

sunget tyskpatriotiske sange, valgte de danske medlemmer af komiteen at blive hjemme.

Manglen på fødevarer og nøden blandt de fattigste var dog så stor, at den langt oversteg kræfter og vilje i de private velgørende komiteer. Det blev derfor det offentlige, som fra årsskiftet 1915/16 overtog arbejdet med at sikre tilværelsen for de dårligst stillede. Men kommunekasserne var tomme, og der måtte optages lån for at klare understøttelserne af de mange familier uden forsørgere.

Byg blev i stigende grad anvendt, ikke blot til øl og gryn, men også iblandet både rug- og hvedemel. Det skete først i de fattige husholdninger, men fra efteråret 1916 krævede myndighederne, at al brødkorn skulle tilsættes byg. Forråd af enhver art blev registreret, og hovedparten af alle fødevarer blev opbevaret på kommunale lagre, hvorfra butikkerne kunne købe varerne. Bønderne måtte affinde sig med, at der var afleveringspligt for alt, hvad de producerede fra kartofler og kål til kalve, fra byg til svin. Gendarmerne forsøgte ihærdigt at kontrollere, at der ikke blev bagt brød, kærnet smør i smug eller nødslaget uden grund.

Dyreholdet gik stærkt tilbage på grund af mangel på foder og mangel på folk til at passe dem. Det gjaldt især for kreaturerne, men det betød samtidigt, at mælkemængden sank til under 25 % af niveauet ved krigens udbrud. Derfor kom der forbud mod at anvende mælk til bagning og fremstilling af chokolade. Fælles-Landboforeningen for Nordslesvig opfordrede sine medlemmer til at gå med i de lokale velfærdskomiteer og her medvirke til en rimelig fordeling af fødevarer. Mejerierne indvilligede i at levere skummetmælk gratis, og ligeledes transporterede de lokale amtsbaner mælkejungerne gratis til byerne, hvor kvinder fra borger-skabet påtog sig fordelingen til de mest trængende. Til Haderslev ankom der ca. 7.000 l skummetmælk om ugen, der blev fordelt til de fattigste 450 husholdninger, der omfattede et par tusind medlemmer. De kunne således få omkring 1 l mælk om ugen.

Folkekøkkener, hvor der blev tilberedt og serveret varm mad for de mest nødlidende, blev organiseret i byerne. I Aabenraa blev der organiseret bespisning tre gange om ugen for 160 børn, mens der i Sønderborg og Haderslev var regulære folkekøkkener, hvor også voksne og ældre kunne spise, hvis de vel at mærke havde et lille beløb til overs til køb af spisebillet. Var dette ikke tilfældet, kunne man undertiden takket være den private velgørenhed få billetter. Det anslås, at 10–12 % af bybefolkningen blev bispist i folkekøkkener i det sidste krigsår.

Også ernæringsforholdene ved udefronten blev efterhånden belastet, og det blev derfor tilladt at sende feltpostpakker med ½ kilo fødevarer til hver soldat, og det var vel at mærke

forsendelse. Man kunne købe feltpostæsker, som blev omhyggeligt foret med pergament og derfor kunne bruges til alle mulige forsendelser fra tobak og smør til stegte frikadeller og stegt flæsk, der var dækket med fedtlåg for bedre at holde sig. Fra et landbrugsområde som Nordslesvig sendtes hundredtusindvis af pakker til fronten fra de gårde, hvor der – trods myndigheders stærke kontrol med de påbudte tvangsafleveringer – alligevel kunne skabes et lille fødevareoverskud. Det var tilfældet på gården »Billeslund«, der hørte under Gram Gods i Vestslesvig. Herfra fortæller datteren om sin mor Minna Høyer:

»Utallige gange så jeg min mor stå ved køkkenbordet og ordne feltpostpakker. Det var tilladt at sende pakker til soldaterne ved fronten, men desværre måtte de kun have en meget beskednen størrelse. Tingene skulle sendes i nogle flade, smalle, aflange kartoner, pyntede med sorte og røde striber. Der kunne ikke være meget i hver pakke, så mor måtte tænke sig godt om. Det blev nærende og holdbare madvarer, der blev sendt afsted, som smør, ost, pølse og lignende. Hvis vi havde noget ekstra godt i husholdningen, der kunne tåle den lange rejse, kom det med. Mor vidste, at soldaternes forplejning var både sløj og utilstrækkelig, så hun var utrættelig til at ordne og afsende pakker, så ofte det var tilladt. Hun havde jo sine brødre derude

CITATBOKS Fra Cathrine Schmidts dagbog – 3

1. juni 1915

Hver gang der begynder en ny måned, siges der altid: mon den nu ikke bringer forandring? Man synes, det ser så håbløst ud. Der kæmpes frem og tilbage næsten på samme plet. I forgårs fik vi et brevkort fra bror Peter, hvori han melder, at han nu nok siger farvel til Frankrig. Man ved jo ikke, hvor det er ringest eller bedst, men blot dette, at skulle flyttes uden at vide det allermindste om hvorhen, gør urolig og smerter.

Vi fik i dag fire mand indkvarteret.

4. juni

Kørte et par timer til Stenderup. Gunder går med længsel, men er ellers så rolig. Hun var taknemlig for at have oplevet pinsen sammen med P. Jensen.

I dag er vor røgter rejst til Kiel for at stille som soldat. Han håbede at komme hjem igen. Det ser noget besværligt ud med at få kørerne passet.

12. juni

Ugen er for så vidt gået roligt. Røgteren blev taget til soldat og er nu rejst til Østrig, hvor han skulle melde sig. Skøtt har nu overtaget opsynet med pasning af kørerne. De to medhjælpere, som røgteren havde, begyndte straks den første dag med ikke at komme op at malke om morgenen og ikke give kørerne vand nok.

Cathrine Schmidt, Vojensgård i dagbog fra 1915. I: Knud Schmidt Petersen (udg.) Optegnelser fra en bevæget tid, 1982, s. 46.

Die Ernährung im Kriege

Deutscher Verlag

Herausgegeben vom Ministerium des Innern
Berlin
1915

Indenrigsministeriet i Berlin udgav talrige publikationer med anvisning på, hvorledes man kunne udnytte fødemidlerne bedst muligt og erstatte manglende råvarer med andre. Disse skrifter var affattet i patriotisk ånd. Denne lille bog fra 1915 slutter med at fastslå med spærret skrift, at ligesom soldaterne gør deres yderste ved fronten, således bør enhver mand og kvinde på hjemmefronten uden murren, men trofast og velvillig udvise den yderste pligt-opfyldelse. Og det kan ske i tillid til, at Gud vil bønføre det tyske folk, når det beder sin krigsbøn: »Giv os i dag vort daglige brød.« (MS – Sønderborg Slot)

Børn, gravide og ammende kvinder var en udsat gruppe, og derfor var der specielle rationeringsmærker til dem. Trods en stor indsats fra de tyske myndigheder for at sikre en rimelig fordeling af den fødemængde, der fandtes, kom halvsulten i de sidste krigsår til at sætte varige spor. Gennemsnithøjden på sønderjyske værnepligtige var i slutningen af 1920'erne mindre end i det øvrige Danmark. Det skyldtes krigsårenes utilstrækkelige og underlødige kost. (MS – Sønderborg Slot)

og mange gode venner; men også til de unge karle, der havde gjort tjeneste på »Billeslund«, gik der adskillige pakker.«⁴

Offervilje og agitation

Den første appel til hjemmefronten kom fra institutionen *Kriegshilfe*, der blev synlig lige fra krigen udbrød og trådte frem med opråb på tysk og dansk i dagbladene allerede 10. august 1914. I *Schleswigsche Grenzpost* var henvendelsen underskrevet af personer såvel fra det tyske som fra det danske borgerskab og rettet mod hele befolkningen:

»Efter Krigen er begyndt, vil der ogsaa i vores By indtræde mangehaande Nød, først og fremmest i de Familier, hvor Forsørgeren ligger i Felten. Byens Borgere paahviler den selvfølgelige Ærespligt med alle til Raadighed staaende Midler at yde trængende Hjælp og Støtte. Vore Soldater derude maa have den beroligende Bevidsthed om, at deres kære derhjemme ikke lider, for at de med frejdigt Mod kan opfylde deres Pligt imod Fædrelandet. I Tidens hellige Alvor kræver den største Offervillighed, Indskrænkning og Forsagelse af hele vort Folk. Vi henvender os derfor til vore Medborgere uden hensyn til Partistilling eller Standsforskel med den indtrængende hjertelige Bøn om at yde bidrag til Nødens Lindring, alt efter som enhver formaar og ønsker. Bidragene kan ogsaa indbetales i flere mindre Beløb. Til at forestaa Anvendelsen og Uddelingen vil der blive oprettet en Hjælpekomité for hele Byen, der efter bedste Skøn og nøjagtig Prøvelse vil søge at anvende Gaverne paa den bedst mulige Maade.«⁵

Fagforeningerne gik positivt ind for dette initiativ og helt in tråd med, at de tyske socialdemokratiske rigsdagsmedlemmer stemte for krigsbevillingerne, gik også lokale socialdemokrater ind i arbejdet for fædrelandet. I Haderslev blev der således besluttet, at alle fagforeningsmedlemmer skulle yde 2 % af deres løn til *Kriegshilfe*. Også en del af embedsmændene udviste i varierende grad offervilje ved at tegne sig for ydelser, der strakte fra 2 til 10 % af deres løn.

Denne private krigshjælp var dog langtfra tilstrækkelig, da krigsførelsen krævede uhyre summer, langt mere end statens skatter og øvrige indtægter kunne indbringe. De manglende midler blev skaffet gennem lån, først og fremmest indenlandske lån. Derfor appellerede de tyske myndigheder fra 1915 direkte til befolkningens offervilje om at yde krigslån direkte til staten, og der blev agiteret kraftigt herfor på hjemmefronten. Banker, sparekasser og kommunale kasser stillede næsten alle deres likvide midler til rådighed. Men det var ikke nok – også hver enkelt borger og private husholdning måtte yde deres bidrag til »fædrelandets overlevelse og den tyske hærs sejr«. Fra 1915–1918 blev der ni

„Krigshjælpen“

Afsløring og Sømbealaaning af et Jernkors Hinder Sted Sandagen den 1. August 1915, om Formiddagen Kl. 11³/₄, paa Nørretorv.

Festordning:

1. Te Deum af Militærmusikkorpset.
2. Kejslerleve (Hr. Major Crüger).
Sang: „Hell dir im Siegerkranz“.
3. Tale af Borgmester Dr. Schindelbauer.
Sang: „Deutschland, Deutschland über alles“.
4. Jernkorsets Afsløring og Begyndelse til Sømbealaaning. Under Sømbealaaningens første Del vil Militærmusikkorpset spille.

Civil- og Militærmyndigheder, Lav, Foreninger, hele Borgerskabet, enhver er hjerteligst indbudte til Festen.

1872

„Krigshjælps“-Udvalget.

„Krigshjælpen“.

Følgende Priser er fastsatte for den paa Søndag den 1. August begyndende Sømbealaaning af „Krigshjælpsens“ Jernkors paa Nørretorv:

Et Guld søm i Kronen	20,00 Mk.
Et Guld søm med indgraveret Navn	50,00 „
Et rødt Søm i Kronen	10,00 „
Et Sølv søm i Jernkorsets Rand	5,00 „
Et lille sort Søm i Korsets Grund	1,00 „
Et stort sort Søm i Indramningen	0,50 „
Et Kobbersøm i Nærheden af Jernkorset	0,30 „

En Pristavle vil blive ophængt i Jernkorsets Nærhed. Selvfølgelig kan der betales et endnu større Beløb end de ovenfor angivne.

Bladene og Kronens enkelte Dele med Guld- og røde Søm, W'et og Tallene i Aarstallet 1914 bortgives enkeltvis efter Overenskomst med Udvalget. Disse Søm slaas senere i. Indsaaningen af Søm finder ogsaa Sted de følgende Dage fra Kl. 9¹/₂, Formiddag til Kl. 7¹/₂, Aften.

Haderslev, den 31. Juli 1915.

1789

Udvalget for „Krigshjælpen“.

På et-årsdagen for krigens udbrud blev der i Haderslev organiseret indsamling af midler til krigens videreførelse. Det foregik ved en stor fest med militære og civile myndigheder. Alle indbyggere kunne bidrage ved at købe et søm til at slå i en stor plade. Heri var der markeret et jernkors med huller. (Annonce i Modersmaalet juli 1915)

Forside af sparemærkehefte, hvori der kunne opsaves til krigslån. Når der var købt sparemærker for 100 mark, blev der udstedt et lånebevis. Sparemærkerne her er blevet købt af landstormsmænd Christian Christensen i Sønderborg. Det var velset, at landstormsmænd, der ikke ydede fronttjeneste, bidrog økonomisk til krigsførelsen på denne vis. (MS – Sønderborg Slot)

store statslige krigslån, og for at få alle inddraget i dette store projekt blev der iværksat en ihærdig og pågående agitation for at tegne et krigslån – og den statslige belønning fulgte straks i form af en mulighed for ekstra orlov til de soldater, hvis familier havde stillet private midler til rådighed for krigsførelsen.

Ude ved fronterne kunne soldaterne også selv bidrage ved at bruge deres beskedne hyre på at købe krigssparemærker, der blev indklæbet i en bog og senere ombyttet til et krigslån.

Men trods kraftige appeller til patriotismen og offervilligheden var det svært at få alle til at stille deres private opsparing til rådighed for krigsførelsen, for mange nærede frygt for, at staten ikke ville eller kunne tilbagebetale krigslånene – og denne mistanke viste sig at være velbegrundet.

I Sønderjylland var der imidlertid også et andet Danskernes Historie Online
 Problem med

krigsåben. Af nationale grunde ønskede mange slet ikke, at krigen ville ende med en tysk sejr. De dansksindede håbede som flertalsbefolkningen på en hurtig afslutning, men de var også klar over, at den afstemning og grænseflytning, som de ønskede, næppe ville rykke nærmere, hvis Tyskland gik sejrende ud af den store krig – snarere tværtimod. Derfor blev agitationen for de store krigslån modtaget med meget blandede følelser i de danske hjem, men hvis man ville forbedre familiefaderens mulighed for orlov, så var det alligevel bedst at tegne sig i hvert fald for et mindre lån. Befolkningen i Nordslesvig tegnede dog kun krigslån for cirka 1/3 af det beløb, der blev ydet andre steder i Det Tyske Kejserrige.

Selvom man ikke havde større kontante beløb at udlåne, kunne man bistå på anden vis. Den statslige opfindsomhed var stor. I 1915 oprettedes »Nationalstiftung Vaterlandsdank«, der med hjælp fra de offentlige myndigheder over hele riget indsamlede genstande af guld og sølv. Det blev understreget, at hovedsigtet kun var *undværlige* genstande, og derfor ønskede man ikke vielsesringe – offerviljen skulle således ikke fremme eventuel umoral. Indsamlingen blev i vid udstrækning organiseret af lærerne og i kommunale sparekasser. Her kunne de offervillige borgere indlevere alle smykker så som ringe, kæder, brocher og vedhæng, slipsenåle, lommeure, sølvbestik, krus og bægre, taffelopsatser, gamle mønter og medaljer og sågar guldtdandsæt. Hvis de indsamlede genstande havde samleværdi for antikvitetinteresserede, blev de udbudt til salg, og det indkomne beløb gik til »Vaterlandsdank«. De allerfleste genstande overførtes dog straks til henholdsvis guld- og sølvprøveanstalter. Herfra sendtes det indvundne guld til Nationalbanken i Berlin og sølvet til den kejserlige mønt.

Men der er som bekendt ikke så meget ved at være offervillig, hvis ikke omverdenen bemærker det. Dette forhold var man helt på det rene med i stiftelsen »Vaterlandsdank«, og her fremhævede man da også, at alle givere som tak ville modtage en mindering, der »som Følge af Huset Krupps paaskønnelsesværdige Medvirkning er fremstillet af en Jernmasse, der ikke rustet.« Hele kampagnen for indsamling af alt undværligt guld og sølv blev kørt under mottoet »Gold gab ich für Eisen«.

Efterhånden som krigen trak ud, blev der stor mangel på alle metaller, ikke kun ædelmetaller, og der blev iværksat tilsvarende indsamlinger af kobber, messing og bronze. Et særligt indtryk gjorde det i 1917, at myndighederne beordrede aflevering af alle »undværlige« kirkeklokker, der ikke havde en særlig historisk værdi. Hvis en kirke kun havde én klokke, skulle den ikke afleveres, men hvis der var to klokker, skulle den ene sædvanligvis afleveres, også selvom den jævnligt blev brugt, for eksempel til bedeslag.

Da den lille kirkeklokke i Nybøl blev nedtaget til omsmelting i 1917, måtte den gamle ringer og graver fælde nogle tårer. Tanken om, at klokken, der havde ringet til glæde og sorg i sognet i flere hundrede år, skulle omdannes til kanoner eller granater, var svær at bære. (MS – Sønderborg Slot)

Det gjorde et stærkt og uhyggeligt indtryk på mange, at de gamle kirkeklokker nu blev nedtaget og smeltet om til kanoner, for de havde en næsten hellig status i kraft af, at klokkeklangen havde fulgt menigheden fra dåb til grav. I alt 47 kirkeklokker blev nedtaget af det tyske militær og sendt til omsmelting, men klokken fra Notmark strandede dog i Sønderborg og kom ikke i smeltediglen.⁶

Ved siden af disse offentlige initiativer for at indsamle midler til krigsførelse og for at lindre nød var der også andre initiativer, blandt andet i regi af Røde Kors og *Vaterländische Frauenverein*. Patriotiske kvinder gik i gang med strikning af strømper til soldaterne ved fronten, og i december 1914 blev der ud-

CITATBOKS Fra Cathrine Schmidts dagbog – 4

31. juli 1915

I dag er det et år siden, krigstummelen begyndte. Det er, som man gennemlever alle enkeltheder fra den første tid og kan ikke forstå, at et år nu er gået under al den gru. Sidste år syntes man at være så sikker på, at en krig i nutiden snart ville være udkæmpet. Nu, efter et år i kamp, er det, som om man ikke tror, det kan få ende så snart. Vorherre vil nok sætte grænse for al denne uret og vold, når hans tid er der.

Cathrine Schmidt, Vojensgård i dagbog fra 1915. I: Knud Schmidt Petersen (udg.): Optegnelser fra en bevæget tid, 1982, s. 49–50.

Liebesgaben med uldsokker og muffediser, opbyggelige skrifter, et par cigarer og en lille grankvist til de lokale soldater, der var i felten. Der var også vedlagt en lille håndskrevet personlig hilsen, og mange påtog sig på denne vis at være penneveninde med frontsoldater. Denne virksomhed fortsatte under hele krigen. Blandt dansksindede var der særskilte initiativer, der sikrede, at dansktalende frontsoldater hver jul modtog tilsvarende pakker med gaver fra Danmark. Fra Indre Mission i Nordslesvig blev der hvert år i december fremsendt et lille hefte med salmer og fortællinger på dansk til dansksprogede soldater. Også fra de danske frimenigheder i Sønderjylland blev der udsendt lignende julehilsener til soldaterne. Det danske sprog var således ikke forbudt hverken på hjemmefronten eller udefronten, selvom der var krig.

Børns vilkår og skolen under krigen

På børnene blev der lagt større og andre opgaver end normalt i fredstid. De store børn blev moderens fortrolige og fik byrder og ansvar i en meget ung alder. I de fattigere familier blev børnene endnu tidligere end vanligt sendt ud at tjene, da krigsunderstøttelsen var meget begrænset og kun rakte til føden, ikke til klæder og andet. Krigen satte således sit stærke præg på hele tilværelsen, både i hjemmet og skolen. Krigen rumsterede i børnenes sind og fantasi, og deres lege var præget heraf. Lege som »Røvere og soldater« blev nu afløst af krigslege, hvor børnene var tyske og franske soldater. På landet legede børnene »Gendarmen kommer!«, og den gik ud på at lave alle mulige former for snyd, når gendarmen kom for at udøve kontrol med familiens forbrug af egne fødevarer. For de unge, der havde afsluttet skolen, blev der i byerne organiseret en halvmilitær organisa-

tion, *Jugendwehr*, hvor de blev opøvet i eksercits og fik uniformshuer stillet frit til rådighed.

For skoleundervisningen fik krigen alvorlige virkninger, da mange lærere blev indkaldt til militærtjeneste. Det var ikke i statens interesse, at undervisningen blev for mangelfuld, så derfor havde de tyske myndigheder i fredstid gennemgået lærernes militærpapirer, og en række var erklæret for *unabkömmlich*, dvs. uundværlige, og de undgik at blive indkaldt. Men hovedparten af lærerne blev indkaldt, og de måtte erstattes af nyuddannede lærerinder eller ældre pensionerede lærere. Undertiden måtte skolerne lukkes en tid, indtil der var skaffet vikarer. Det var tilfældet i Hyrup skole, hvor læreren blev indkaldt i 1915 og blev afløst af en lokal ung lærerinde, der netop var uddannet på seminariet i Augustenborg. Om hende fortæller Jørn Bjørnskov:

»Efter nogle måneder, hvor vi ikke gik i skole, kom der en ung lærerinde, frk. Kruse hed hun, og det var lige fra seminariet. Hun var 19 år, og det kneb gevaldigt med at klare de store drenge... Tysk var hun som bare pokker, selvom hun også var dygtig til at undervise. Det kan jeg se nu bagefter. Vi havde i klasseværelset på den ene væg et stort landkort hængende, og på det fulgte hun med kulørte nåle tyskernes fremrykning; det var som regel i den første time, vi skulle følge, hvordan det gik ved fronterne... Men efterhånden, som der blev meldt om tyske tab, var det slut med at flytte nåle, og i sådanne situationer kunne hun græde, så tårerne flød i stride strømme.«⁷

Skolemyndigheder havde givet ordre til, at skolerne skulle fejre den tyske hærs store sejre med flaghejsning, patriotiske sange og taler samt skolefri for eleverne resten af dagen. Herved skulle børnene på positiv vis drages med ind i det store nationale fællesskab. Også nye former for bønner blev taget i brug – og de blev undertiden forvansket af elever fra danske hjem. I et erindringsglimt fra skolevæsenet i Aabenraa fortælles herom:

»Af og til var vi med skolen til krigsfilmm og så tyskernes sejrstogt gennem Belgien; så snart vi marcherede gennem byen, sang vi »Siegreich wollen wir Frankreich schlagen«. Og i skolen havde vi en lærerinde, der lærte os at sige »Gott strafe England«, »de kan næmle it sjæl« føjede vi til i smug. Vi bad en ny morgenbøn, hvoraf jeg stadig husker ordene: »Siehst du hoch oben, Zeppelin fliegen, helf uns, helf uns, dass wir siegen!« Jeg syntes, at den var så fin, at jeg foreslog min mor at skifte lidt mellem den og »Jeg er træt og går til ro«, men mit forslag blev bestemt afvist.«⁸

Selvom skolens påvirkning var markant, foregik der også under krigen nationale markeringer fra elever fra danske hjem. Fra Nybøl skole i Sundeved fortæller en elev herom:

»I skolen var læreren i højt humør, hver gang tyskerne havde dræbt så og så mange »fjender«. Det blev slået stort op og vist på landkortet, hvor meget de havde erobret, som det hed, og fejret med flaghejsning og hurraråb. Pyntes skulle vi helst, men det højeste, jeg fik, var et rent forklæde ... Der var danske børn i byen, som demonstrerede deres sindelag og kom i deres malketøj sådan en dag. Når vi havde sunget de tyske sange som »Deutschland, Deutschland über alles« eller »Heil dir im Siegerkranz«, så måtte vi efter dette få fri resten af dagen.«⁹

Det var almindeligt, at sangene jævnlige blev forvansket under afsyngningen. Således blev den meget brugte »Ich bin ein Preusse« til »Ich bin kein Preusse«, og »Der Kaiser ist ein lieber Mann« blev på tilsvarende vis til »Der Kaiser ist kein lieber Mann«. Også omdigtninger af de allerhelligste tekster, nemlig nationalsangen og kejsersangen, foregik forholdsvis frit. De blev for eksempel til »Deutschland, Deutschland unter alles« og »Heil dir im sirupspot, ih hvor det smager godt!« Hvis læreren hørte disse forvanskinger blive sunget, kunne det give eftersidning. Men efterhånden som krigen gik, og tabstallene blev forøget, faldt også lærernes patriotiske iver. Krigens gru kunne undertiden blive særdeles nærværende i skolestuerne:

»Vor meget tyskorienterede degn kom gang på gang om morgenen og meldte: 'Kinder, Kinder, wir haben wieder einen grossen Sieg gewonnen. Wir singen das Deutschlandslid und Ihr bekommt frei.' Men en morgen var det en hårdt ramt fader, der stod over for os og med rystende stemme sagde: 'Kinder, Kinder, mein Sohn ist gefallen, geht still nach Hause.' Vi gik meget stille hjem; stillet overfor den tunge sorg blev vi tavse.«¹⁰

Det er især denne direkte påvirkning, der huskes i eftertiden, men også på det indirekte plan blev børnene udsat for påvirkning. Det skete for eksempel i forbindelse med den årlige sprogunder søgelse i folkeskolen. Den oplevede skoleelev Max Müller i Knabenschule i Sønderborg:

»En gang om året sad læreren med en liste, der var kommet fra regeringen i Slesvig, foran sig. Dette var nu intet krigsfænomen, og jeg tror endda, det forsvandt helt, da man nærmede sig fallittens rand. Hver enkelt elev blev udspurgt om hvilket sprog, der blev talt i hans hjem: tysk, dansk eller blandet. Jeg var ikke glad for disse afhøringer, for jeg måtte jo svare 'dansk'. Min generthed var ikke nationalt betonet, for mit hjem var nærmest indifferent, men genertheden havde sin begrundelse i, at det var de fattige børn fra de små gamle gader, der talte dansk. De bedrestillede og embedsmandsfamilierne var jo tysktalende. Selvfølgelig var det ikke helt korrekt, at alle dansktalende var fattige, men sådan følte jeg det nu dengang. Det skal siges, at lærerne ikke på nogen måde lod os mærke med, at vi talte dansk derhjemme.«¹¹

I-slåning af søm til fordel for krigshjælpen foregik i Sønderborg på en stor egestamme, der var omdannet til en landstormsmand. Skoleelever fra hele Sønderborg kreds rejste med amtsbanen til Sønderborg og deltog i højtideligheden med afsyngelse af fædrelandssange, før de slog søm i ryggen på landstormsmanden. For børn fra danske hjem kunne det være svært at få penge med, så de kunne deltage på lige fod med børn fra tyske hjem. (MS – Sønderborg Slot)

I løbet af 1916 begyndte mangel på flere og flere varer at gøre sig gældende, og myndighederne måtte finde former for erstatningsvarer. *Ersatz* blev et af tidens slagord, også børnene blev inddraget i arbejdet med at skaffe Ersatz. For eksempel kunne der fremstilles tøj af plantefibre fra brændenælder, og fra 1917 iværksatte myndighederne over hele Tyskland indsamling af nælder. Mangel på kreaturfoder søgtes afhjulpet ved at indsamle løvhø, det vil sige bladene på løvtræer. Alle skoler medvirkede i dette omfattet-

Schulkinder für Landarbeit.

Die Schulaufsichtsbehörde hat bestimmt, daß Schulkinder in weitestem Maße für die Arbeit in der Landwirtschaft zur Verfügung gestellt werden sollen.

Anträge auf Überlassung von Schulkindern für landwirtschaftliche Arbeiten sind an den Leiter der betr. Schule zu richten. Die Schulen sind mit entsprechender Anweisung versehen.

Die Gemeindebehörden ersuche ich um ortsübliche Bekanntgabe.

Sonderburg, den 12. Juni 1917.

Der königliche Landrat.

Schönberg.

I juni 1917 beordrede den kongelige landråd i Sønderborg, Kurt v. Schönberg, at den almindelige undervisning skulle indstilles, og at skolebørn skulle sendes på landarbejde under ledelse af lærerne. (MS – Sønderborg Slot)

de arbejde, og imens lå undervisningen stille. I 1917 deltog skoleelev Peter J. Møller i dette arbejde i Haderslev:

»Og så en junidag før sommerferien blev vi bedt om næste dag at møde med trækvogne og kærre. Desuden skulle vi have vore handsker og en kniv med. Vi var spændte på, hvad der skulle ske. Næste dags morgen gik turen så ud af landevejen, hvor lærerne havde fundet de største brændenælder. Det var dem, vi skulle høste i bare ben som sædvanligt, men med handsker på. Det var et pinefuldt job, men høsten var anselig. Da vi kom hjem med kærreterne, skulle alle bladene trækkes af stænglerne og samles i sække, der derefter blev kørt til Fuglsangs bryggeri, hvor man var begyndt en krigsfabrikation af heste- og kreaturfoder. Stænglerne blev leveret til Schaumanns væveri, hvor fibrene forvandlede til klæde, der igen blev brugt til brugbart tøj til uniformer og civile habitter.

For at vore forbrændte ben og arme kunne heles, fik vi fri i de næste to dage. Vi havde udført vort hverv så godt, at der ikke var flere nælder at høste i Haderslev og omegn. Efter skoleferien blev vi igen sat på hø-

I de større byer var det ikke landbrugsarbejde, men medvirken i genbrugsarbejde, som skolebørnene fik overladt. Her er skolelever i uniform i gang med papirindsamling i Flensborg i 1917. (MS – ISL)

starbejde. Denne gang var det træernes løv, der skulle bruges til foder, og vi plyndrede skovene omkring Dammen, så de stod med efterårsgrøne midt om sommeren. Disse togter til skovene gentog sig flere gange. Da var der en del af de store drenge, der hittede på at fylde sækkene op med visne blade fra skovbunden. Så kom der bare en portion grønne friske blade ovenpå, og vi kunne derefter sætte os hen og spille kort eller fortælle historier, indtil det hele blev afblæst. Derefter kom der et par robåde, og alle sækkene blev roet over Dammen til Fuglsangs, hvor man sikkert ikke har været ret begejstret for de visne blade. Den næste dag skældte læreren os huden fuld og ville vide, hvem der havde snydt. Da vi selvfølgelig hang sammen som ærtehalm, blev straffen to timers eftersidning og lektier med hjem.«¹²

På det undervisningsmæssige område fik krigen alvorlige følger. Skolevæsenet kom i krigsårene til at ligge langt under førkrigstidens høje niveau, og det skyldtes især to forhold: Manglen på kvalificerede lærere og det store indhug i antallet af skoledage. De mange sejrfejer med fridage i de første krigsår blev efterfulgt i de sidste krigsår af lukninger på grund af brændselsmangel og kulde samt brug af eleverne til arbejdstjeneste af forskellig art. Endelig smittede krigstidens moralske forfald af på børnenes mentalitet, så snyd og forsømmelser blev langt hyppigere. Fra Sønderborg beretter Max Müller om skolegangen i 1917–18, hvor der var vendt op og ned på alt, og sejrssangene var

CITATBOKS Fra Christine Schmidts dagbog – 5

5. marts 1915

Just som vi var i færd med at pakke en kurv til Flensborg, kom Schmidt med den sørgelige meddelelse, at vi aldrig mere tør vente at se vor kære Enemark. Han måtte falde i Rusland d. 17. februar, 15 km fra grænsen. Vi holdt så meget af denne vor trofaste Enemark. Hans kamp og strid er nu endt, og han er landet i lysets og fredens rige.

8. marts 1915

I dag har vi igen fået soldater, fire mand. Det er 2 holstenere, en fra Hessen og en fra Hannover. Vi har indrettet til dem nede ved salen. Det lod til, at de var tilfredse med deres lejlighed. Også de længtes efter, at krigen var endt, og enhver igen kan gøre med sit, hvad han vil.

Hos os er det endnu gået godt med brødet, vi kan nok komme igennem med det kvantum, vi har måttet beholde. Vi får en del mere ud af melet, når vi bager selv, men dette letter selvfølgelig ikke vort huslige arbejde. I går slagtede vi 3 svin og en stud. Man kan være taknemlig for, at vi kan få råd til at slagte ind til sommer. Det er altid en lettelse at tænke på, når man har nok af kød og flæsk. Kartoffelspørgsmålet bliver også strengt. Hver dag er der forespørgsel om kartofler. Det ser ikke ud til, at vi kan få så mange til lægning, som vi plejer. Vi tærsker i disse dage. Vi skal levere havre til militæret. Vi har et par gange haft tilbud om en malkerøgter, men det er strandet på løbspørgsmålet. De synes, 3.500 mark er for lidt.

Dagbog 1915 af Cathrine Schmidt, Vojensgård. I: Knud Schmidt Petersen: Fra en bevæget tid. Vojens 1983, s. 38

»Om vinteren kunne vi ikke gå i skole på grund af kulmangel. Vi mødte et par gange om ugen, hvor vi fik hjemmeopgaver udleveret. Drengeskolen var beslægtet af militæret, og vi gik så ned på Caroline Amalie Schule, pigeskolen ved kirken, for at få nogle timers undervisning og notere vores hjemmearbejder. Om min generation nogen sinde har overvundet dette tomrum i skolegangen, ved jeg ikke.«¹³

Myndighedernes påbud og forordninger

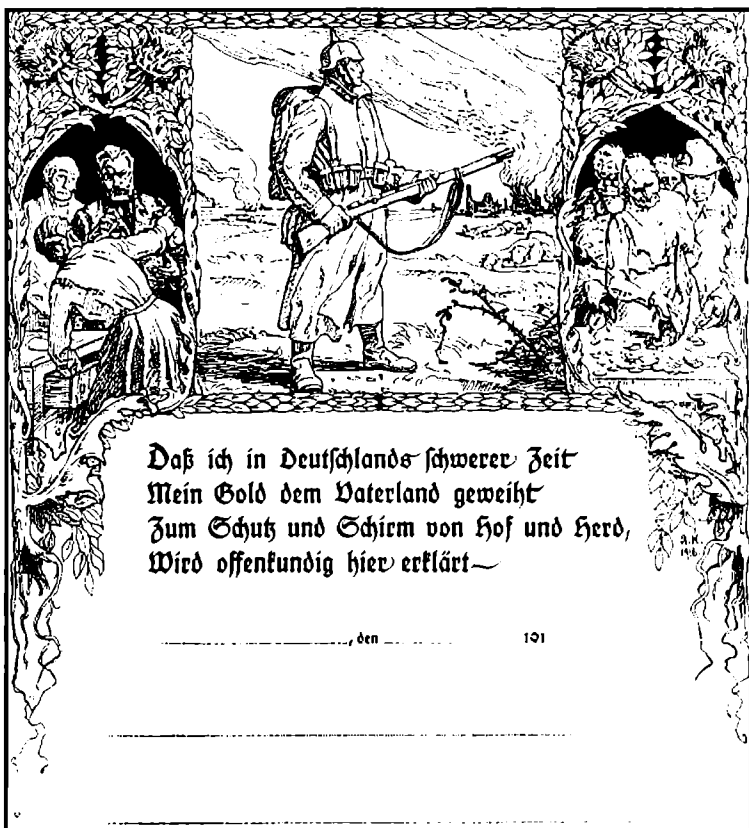
Der blev i løbet af krigsårene udviklet et meget omfattende snyderi på grund af myndighedernes kontrol med næsten alle former for fødevarer. Snyderi og smugleri og smughandel udviklede sig til folkelige forlystelser, og bestikkelser af tjenestemænd og embedsmænd blev betragtet som naturlige foreteelser. For at hindre fødevaremangel i de store tyske industribyer var myndighederne tvunget til at føre en nøje kontrol med alle såkaldte selvforsørgere, dvs. fødevarerproducenter.

I Sønderjylland var det jo først og fremmest bønderne, og de havde kun lov til at beholde fødevarer til eget forbrug, mens alt

andet var afleveringspligtigt. Det kvantum fødevarer, som myndighederne mente svarede til behovet, blev mindre, efterhånden som krigen udviklede sig. Dette forhold fik både opfindsomheden og snyderiet til at blomstre. Selvom lokale gendarmere gennemførte svinetællinger hver anden måned, kunne man undertiden skjule et par smågrise, fede dem op og slagte dem i smug. Derpå måtte man så sørge for at få saltet og røget kødet og finde gemmesteder til saltmaden, pølserne og skinkerne. Røgvarerne blev undertiden gemt bag skorstenen, på høloftet eller inde i en brændestabel. Ligeledes skjulte man sække med brødkorn og formalede kornet i smug om natten eller fik – mod betaling i råvarer – kornet formaleet hos en venligsinde møller. Hver husstand fik hos kommuneforstanderen udleveret en formalingsseedel, som skulle afleveres til mølleren. Men da møllerne havde svært ved at leve af de få sække korn, hver husstand fik formaleet, så tillod de et omfattende genbrug af disse tilladelser til formaling.

Også kontrolmyndighederne var jo mennesker, der mærkede den stigende mangel på alt, og også de måtte erkende, at det var meget svært at få tilstrækkeligt med fødevarer på lovlig vis. Derfor blev det almindeligt udbredt at bestikke gendarmere og undersøgelseskommissioner med fødevarer. I Sønderborg måtte landråd Kurt von Schönberg i 1917 udsende en meddelelse om de helt grundløse rygter, der var i omløb om, at han selv – uden om myndighedernes kontrol – skulle have modtaget kartofler fra levnedsmiddelcentralen. Landråden bebudede, at hvis rygterne fortsatte, ville han skride hårdt ind mod rygtemagerne, da den slags sladder skadede befolkningens tiltro til den uegennytte, hvormed myndighederne udførte de betroede opgaver.

Fra Danmark blev der i stor stil smuglet levnedsmidler som flæsk, mel, gryn og smør ind i Sønderjylland, også sæbe var blandt de eftertragtede smuglervarer. Myndighederne valgte tilsyneladende at se gennem fingrene med det omfattende smugleri og den store smughandel, da det set i et større perspektiv jo var en fordel at få de svigtende tyske forsyninger suppleret med tilførsler fra Danmark. Da smugleriet ikke kunne hindres, valgte myndighederne at forsøge at organisere importen, så varerne kom de mest trængende til gode. Der blev udstedt tilladelser, såkaldte smuglerpas, til en række personer, der fik ret til at opholde sig ved grænsen og her modtage varer, men disse varer skulle videre-sælges til Fedtcentralen i Berlin. Men det var kun de færreste af smuglerne, der overholdt dette krav, da deres fortjeneste herved ville være meget begrænset. Det var langt bedre at sælge varer i privat handel, og ingen havde mulighed for at kontrollere, hvor meget der gik over grænsen. Vamdrup station blev

Hædersbevis for aflevering af undværligt guld til fædrelandets frelse. (MS – Sønderborg Slot)

gen til en vigtig smuglercentral, især for det tyske jernbanepersonale og postembedsmænd. I lokomotivernes store vandbeholdere blev der nedsænket vandtætte kasser med alle mulige smuglervarer. Dunke med petroleum blev gemt under sæderne, og sæbe i store mængder kunne pakkes i små pakker, der kunne skjules overalt.

Al denne uærlighed, som mange betragtede som en nødvendighed, var med til at ændre grundlæggende værdier i samfundet. Det blev ikke betragtet som tyveri, hvis en tjenestepige fra en fattig familie stjal lidt fra den gårdmandsfamilie, hvor hun tjente, hvis hun oplevede, at der her var tilstrækkeligt med fødevarer, mens hendes egen familie sultede. Befolkningens respekt for myndighederne blev stærkt svækket på grund af den vilkårlighed og tilfældighed, som undertiden gjorde sig gældende ved afleveringspligten. Før krigen var der hos mange en betydelig skepsis over for myndighederne, og den blev nu udviklet til manglende autoritetstro og egentlig despekt. Men det bør understreges, at der også var smukke eksempler på hæderlige embedsmænd, der

Bürgerliches Kochrezept!

Man nehme die Fleischkarte, wälze sie in der Eierkarte und brate sie in der Butterkarte schön braun. Die Kartoffelkarte und Gemüsekarte wird gekocht, und die Mehlkarte hinzugesetzt. Um schnell und intensiv zu kochen, lege man die Kohlenkarte und Spirituskarte darunter und zünde sie an. Als Nachtisch brühe man die Kaffeekarte auf und füge die Milchkarte hinzu. Feinschmecker lösen die Zuckerkarte darin noch auf.

Nach dem Essen wäscht man sich mit der Seifenkarte und trocknet sich an den Bezugsschein.

A 9 1917

Til trods for omfattende rationering slog varemanglen kraftigt igennem fra 1917. Der opstod ikke blot en undergrundsøkonomi, men også en veludviklet satire som dette postkort. (MS – Sønderborg Slot)

søgte at administrere til gavn for alle. En af disse var den preussiske landråd von Löw i Haderslev, der ved sin afrejse i 1920 fik en smuk takkeadresse fra kvinderne i Haderslev amt.

I hjemmene

Hele hjemmefronten blev efterhånden fuldstændig inddraget i krigen, og alle erhvervsgrupper blev berørte og alle familier, både de dansksindede, tysksindede og nationalt indifferente. Overalt i hjemmene var man præget af angsten for, hvorledes det gik for ens ægtefælle, far, søn, bror eller slægtninge og venner ved fronten. Postbudets ankomst blev ventet med stor spænding, for soldater måtte sende et portofrit brev hver dag, og mange benyttede sig af dette og skrev flere gange om ugen, undertiden næsten hver dag. Hvis brevene så udeblev en tid, blev angsten forøget, og man frygtede at modtage dødsbudskabet, der kom i en officiel kuvert fra de militære myndigheder. Den velfungerende feltpost havde den negative virkning, at der hurtigt opstod ængstelse i soldatens hjem, når breve pludselig udeblev i nogle dage. Hvis der så kom en officiel kuvert enten fra regimentet eller fra Krigsministeriets Zentral-Nachweis-Bureau, krøb angsten ind i alle

var svært overhovedet at overvinde sig til at åbne brevet og læse budskabet.

For mange postbude var det en stor belastning at tage et brev af denne art op af tasken og lægge på køkkenbordet overfor en ængstelig hustru, der håbede inderligt på et brev sendt af ægtefællen. I 1917 gik landposten på Broagerland den tunge gang ud på Iller Mark til gårdmandsfamilien Gørrigsen for at aflevere en kuvert af denne art. Brevet var skrevet af en løjtnant, der meddelte, at familiens søn, Lorenz, var faldet i kampen ved Arras på Vestfronten. Efter modtagelsen af dette brev gik faderen op til personregisterføreren på *Standesamt* i Broager, hvor han fik den sørgelige meddelelse indført i dødsregisteret for Broager sogn. Men tre dage senere fik den yngste datter, Maria på 32 år, imidlertid en åbenbaring, idet hun hørte en stemme fra himlen, der fortalte, at Lorenz slet ikke var død, men var kommet i fransk fangenskab og lå på et lazaret, hvor en nonne plejede ham. En oplevelse af denne art må have været som vand for tørstende sjæle, og Maria fik fra da af med jævne mellemrum syner om broderen og hans liv som krigsfange. Hun døde i 1922 i den faste tro, at hendes bror snart ville vende hjem fra fangenskab. Maria Gørrigsen nedskrev og tegnede alle sine åbenbaringer, som også omhandlede en kommende genforening mellem Sønderjylland og Danmark. Disse syner var til trøst både for familien og naboerne på Broagerland.

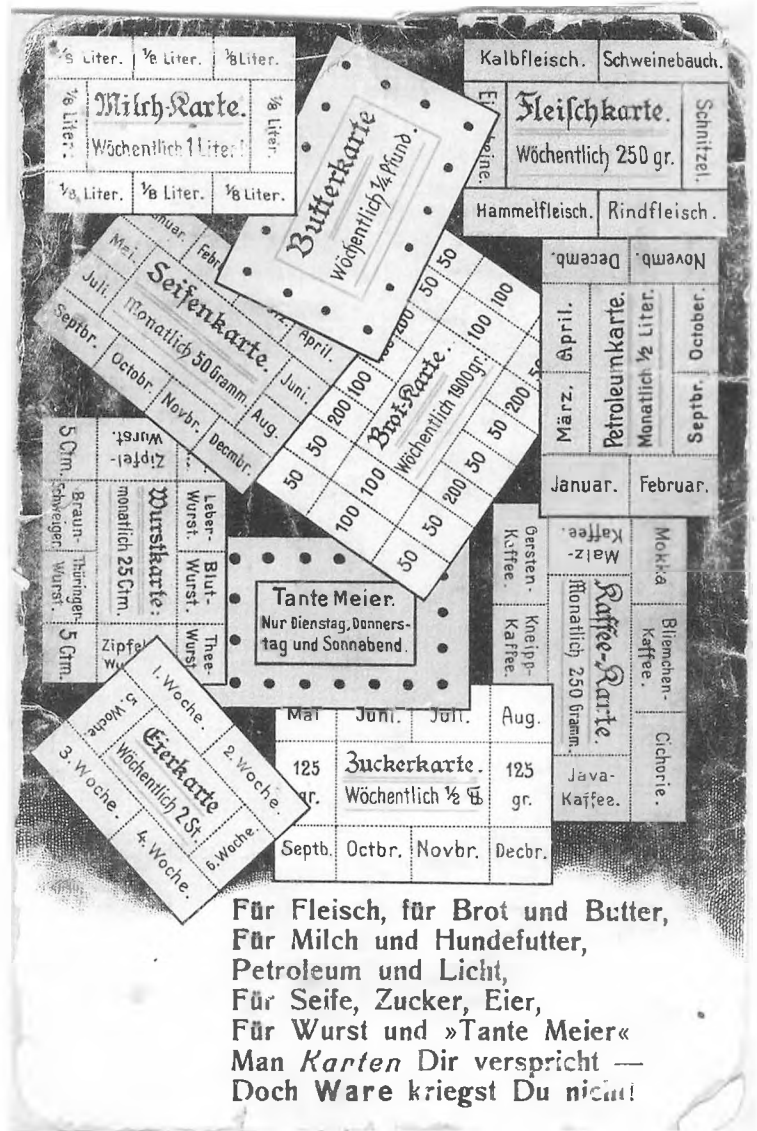
Det kunne ofte være overordentlig vanskeligt for gifte kvinder at forene moderrollen med det at være ægtefælle til en soldat, da der var bud efter kvinden fra flere sider på en gang. Ingeborg Refslund Thomsen har skildret dilemmaet således:

»Den Gang talte man ikke om mange eller faa Børn, men de fleste kvinder, det kan man roligt tilstaa, ønskede ikke flere Børn i Krigsårene. De havde ikke Tid, thi de arbejdede haardt, de var bange for Fremtiden og bange for, at et Barn skulle tage Skade af den Uro, som Moderen gik i, og en Kone maatte være parat til at rejse, hvis der kom Telegram fra et Lazaret i Memel eller Achen. Rejsen var gratis, de store Afstande betød ikke noget dengang. At være Hustru, Moder og Husmoder på én Gang, det var svært. Vi løb fra Hjem og Børn, naar det gjaldt Manden, men for mange kom der svære Konflikter, naar Manden var saaret, og det nyfødte Barn ikke kunne forlades og heller ikke tages med.«¹⁴

Hustruerne og forældrene til frontsoldaterne skrev talrige ansøgninger til myndighederne om at bevillige orlov, og hvis det var gårdmandsfamilier med adgang til fødevarer, så forsøgte man naturligvis med lidt bestikkelse i håb om at få sine nærmeste hjem blot nogle få dage. Og det var festdage, når det endeligt var lykke-

Rationeringen kom efterhånden til at omfatte næsten alt, hvad der havde med konsum og ernæring at gøre, men dog næppe den Tante Meier, som nævnes her – det var den folkelige betegnelse på lokum. (MS – Sønderborg Slot)

des for en soldat at få orlov, men det var også kostbare dage, og der kunne let opstå splid indenfor familien om, hvem der havde mest krav på at være sammen med orlovssoldaten. Slægt, venner, naboer og bekendte tog også noget af den kostbare tid, og de spurgte altid til fronttjenesten, men en del af soldaterne ønskede slet ikke at fortælle noget herom. For jo mere de havde været igennem og døjet, desto mindre var trangen generelt til at fortælle om det. De fleste soldater ønskede også at skåne familien for deres oplevelser ved fronten. Afskeden kunne føles

for nogle ikke var til at udholde. I mange tilfælde kunne forældre ikke bære at se deres sønner drage afsted i krigen igen, og de måtte gå afsides, før der skulle siges farvel. En læge fra Aabenraa mødte en dag en kvinde i toget, og paa hans spørgsmål, om hendes mand var med i krigen, svarede hun alvorligt: »Nej, jeg har ham Gudskelov liggende paa Felsted Kirkegård!«¹⁵

De sidste krigsår og sammenbruddet i 1918

Ved årsskiftet 1916/1917 var der i Det tyske Rige blevet vedtaget en lov om *Vaterländischer Hilfsdienst*, og den betød, at alle mænd i Tyskland mellem 16 og 60 år enten skulle yde militærtjeneste eller arbejdstjeneste. Hermed blev hele »hjemmehæren« mobiliseret, og al produktion blev militærisk styret efter planøkonomiske principper. En tysk sejr var helt afhængig af den tyske produktion af krigsmateriel og fødevarer, og krigsøkonomien var i næsten alt bestemmende for befolkningens hverdag. Samtidig var mangelsituationen blevet kraftigt forværret i efteråret 1916 på grund af en fejlslagen kartoffelhøst. Kartofler var svære at erstatte som fødemidler, og man måtte gribe til *Steckrüben*, kålrabi, som kom til at give navn til den for sin fødevaremangel berygtede vinter 1916–1917: *Steckrübenwinter*. Myndighederne anbefalede retter, hvor 2/3 af kartoflerne var erstattet af kålrabi. I alle dagens tre måltider anvendtes ofte kålrabi, som var blevet kogt til marmelade, ristet til kaffe eller tilberedt sammen med kartofler. I årtier efter krigens afslutning kunne mange sønderjyder endnu mindes den kvalmende skarpe lugt, der var i køkkenet, når man tilberedte retter med kålrabi.

På lovlig vis, det vil sige med rationeringskort, kunne man det sidste krigsår erhverve fødevarer, der indeholdt ca. 1000 kalorier, og det var kun 1/3 af hvad en arbejder havde brug for. Resten måtte enten undværes eller skaffes på ulovlig vis, og det sidste krævede flere penge end der var til rådighed i almindelige arbejderfamilier. Selvom folkekøkkener og privat bespisning var af betydeligt omfang, kunne de langt fra dække behovet. De fattigste småsultede, og afgrøder som for eksempel hestebønner, der tidligere havde været dyrefoder, blev nu taget i brug som menneskeføde. Også vilde bær, frugter og urter blev indsamlet i stort omfang. På landet fandt man på alternative måder at tilberede bagværk, der stort set var ramt af forbud. For eksempel kunne hvedebrød bages i en jerngryde over vandbad, og det ville ingen gendarm opdage, selvom han kom på kontrolbesøg. Alle husholdninger anvendte *Ersatz*, erstatninger for de kendte fødevarer, og det var familiens økonomi, der afgjorde, hvilken erstatning man

I vinteren 1917 blev ernæringssituationen forværret, og fra højeste plan, chefen for Kriegsamt i Berlin, blev det understreget kraftigt, at arbejdet i landbrugssektoren var en fædrelandsforpligtigelse, og at det var fæneflugt at flytte fra land til by. (MS – Sønderborg Slot)

**An die Männer und Frauen
auf dem Lande!**

**Landarbeit ist vaterländischer
Hilfsdienst.**

Unsere Brüder an der Front draußen und in den
Fabriken daheim verlassen sich
auf Euch!
Seid stolz darauf!

Wer um wenige Groschen Mehrverdienst vom
Pfluge weg zur Stadt eilt, begeht
Fahrensflucht!

Haltet solche Weichlinge mit Vorbild und Wort
zurück!

Mit deutschem Gruß!

gez. **Groener**
Generalleutnant, Chef des Kriegsamts.

Berlin, den 4. Februar 1917.

Veröffentlicht!

Sonderburg, den 21. Februar 1917.

Der königliche Landrat.
Schönberg.

J. E. Eggert, Verdrizant, Sonderburg

valgte. Kaffe kunne ikke skaffes, men den blev i de velhavende hjem erstattet af brændt rug og hos de mindre bemidlede af ristet kålrabi.

En række af de nordslesvigske landmænd fik i det sidste krigsår hyppigere orlov for at deltage i så-, høst- og tærskarbejdet. Deres indsats på hjemmefronten som fødevarerproducenter blev således vurderet til at være af større betydning end deres

frontsoldater. Manglen på fødevarer betød også, at der blev endnu mere rationering og samtidig mindre tildelinger af basisfødevarer som mel, mælk, brød og kød. Der blev også øget registrering af alle fødevarereproducenter, øget kontrol med pligtafleveringerne, og endnu flere nidkære gendarmpatruljer sendtes omkring i landdistrikterne. For den enkelte landmandsfamilie følte denne hyppige kontrol belastende og den opfordrede til omgåelse af bestemmelserne. Set fra statens side var alle indgreb og påbud en nødvendighed for at sikre en rimelig fordeling af fødevarer til alle grupper i samfundet, især de mindrebemidlede og byboere. Formålet var dog ikke at udjævne de sociale forskelle, men at sikre, at flest mulige soldater og arbejdere kunne brødfødes.

Manglen på fødevarer følte fortvivlende og hårdtarbejdende småsultede, da det var umuligt på lovlig vis at købe tilstrækkelig føde. Smørrationen blev nedsat til 70 gram om ugen den 28. december 1917, og det førte til demonstrationer i købstæder. Mest kendt er kvindernes hungerdemonstration i Haderslev 2. januar 1918. Op mod 400 kvinder demonstrerede foran rådhuset og krævede at få borgmesteren i tale og forlangte at få mælk, mel, byggryn og andre hjemlige fødevarer, som i stort omfang blev sendt sydpå. Borgmesteren måtte love at fremskynde de næste tildelinger af rationerede varer og at se nærmere på mælkeleverancerne. De demonstrerede oplevede således, at de i samlet folk kunne tale med en vis vægt over for myndighederne.

For at imødegå den voksende nød lod overpræsidenten for Slesvig-Holsten oprette *Kreiswohlfahrtsämter*, kredsvelfærdskontorer, i januar 1918. I hver af de fire nordslesvigske kredse (amter) blev der oprettet kontorer, hvorfra de forskellige sociale hjælpeforanstaltninger skulle koordineres og ledes. Den vigtigste opgave blev at tage sig af de krigsbeskadede soldater og de faldnes familier, men kredsvelfærdskontorerne igangsatte også socialt arbejde inden for børneforsorg, uddannelse og bekæmpelse af tuberkulose. De fungerede frem til efter genforeningen, hvor det blev den danske stat, som overtog ansvaret for krigsinvaliderne og de efterladte.

Trods sociale hjælpeforanstaltninger blev fødevaremanglen efterhånden så markant, at den medvirkede til at nedbryde modstandskraften over for smitsomme sygdomme. Dette blev klart i sommeren 1918, hvor den spanske syge, en ondartet influenzaepidemi, begyndte at hærge i hele Europa. På verdensplan forårsagede denne sygdom cirka 20 mio. dødsfald, og det var flere end hele krigen var skyld i. Hvor mange dødsfald den spanske syge krævede i Sønderjylland vides ikke, men det var et betydeligt antal. I efteråret 1918 var en flok 17-årige rekrutter indkaldt til

optræning på kasernen i Haderslev, og inden for en uge døde 20 af dem på grund af denne influenza.

Selvom de materielle og menneskelige ressourcer var ved at være opbrugte, satte den tyske overkommando alligevel en stor offensiv ind på Vestfronten i sommeren 1918. Den mislykkedes, og i september 1918 erkendte den militære ledelse, at krigen ikke kunne vindes – trods den totale mobilisering både på udefront og hjemmefront. For at holde modet oppe hos befolkningen var den nationale agitation blevet forstærket i det sidste krigsår, men da krigens afslutning trak ud fra september til ind i november, endte den med et oprør i november 1918 fra menige matroser og soldater, bakket op af den tyske befolkning og efterfulgt af en voksende kommunisme i storbyerne og industriområderne. Meddelelsen om våbenhvilen blev i Sønderjylland modtaget af en nedslidt og delvis udsultet befolkning. Også hertil bredte den tyske revolution sig, og der blev dannet arbejder- og soldaterråd ved krigens afslutning, jf s. 252–263. Disse råd forsøgte at sikre og lette forsyningen af fødevarer, men der blev også skabt nye modsætninger – både mellem befolkningen og myndighederne og mellem de forskellige befolkningsgrupper.

Krigens følger på kort sigt – overgangstiden 1918–20

Efterhånden som mændene kom hjem fra fronten, overtog de igen deres gamle arbejde, hvis det fortsat fandtes, og kvinderne måtte trække sig tilbage til hjemmene. Det skete tilsyneladende uden sværds slag, for tiden indbød ikke til nogen kamp for ligeret. Ingeborg Refslund Thomsen har forklaret kvindernes frivillige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet således:

»Da Krigen var forbi, var Kvinderne trætte, de gav villigt og gerne Slip paa alt igen, og inden de havde tænkt nærmere over det, var de sat fra Bestillingen mange Steder. Senere sagde de vel nok: 'Vi skulde nu ikke have ladet os det hele tage igen; vi kunde jo'.«¹⁶

Dette udsagn svarer helt til forholdene andetsteds i andre krigsførende lande. En enig presse fra højre til venstre forkyndte, at kvindens plads var i hjemmet som hustru og mor, og det er ikke tilfældigt, at begrebet Mors Dag blev introduceret i Frankrig i 1918, hvorfra den hurtigt bredte sig til andre lande. Overalt blev kvinderne genanbragt i de traditionelle roller.

Der var stor arbejdsløshed, mangel på alt, og der rådede stor uvished om fremtiden. Tiden var i egentligste forstand en **Danskernes Historie Online**

præget af en vis moralsk svækkelse. Hverken de militære eller civile myndigheder havde længere nogen autoritet at udøve, og derfor gik mange former for mindre lovovertrædelser i svang – også i familier, der normalt var helt lovlydige. Fra Sønderborg fortælles om soldaternes hjemkomst i 1918–19:

»Så længe det gik fremad, havde man sagt til dem: »Der Dank des Vaterlandes ist Euch gewiss!« Nu blev de overlevende hjemsendt med en uniform, en frakke og et uldent tæppe, alt i den bekendte feltgrå farve. Ganske vist havde mange fået jernkorset af 2. klasse og andre *Ehrenzeichen*, men ofte hørte man ordet *Klempnerladen* – blikkenslagerbutik. Nogle fiffige havde organiseret sig flere klædningsstykker, som de så solgte eller ombyttede til noget spiseligt. De fleste mænd løb meget længe rundt i gamle tyske uniformer, der var berøvet metalknapperne med den tyske ørn indgraveret. Konerne syede sig frakker af de af mændene hjembragte militærtæpper. Der dukkede også folk op, som vi kaldte *Schiebere*, dvs. sortbørsgrossererere. Alt kunne sælges i disse tider, men det drejede sig hovedsageligt om fødevarer. Nogle havde specialiseret sig i handel med sukker, andre handlede med mel. Der var indtrådt en vis foragt for loven, hvori den tabte krig havde sin store andel. De almindelige mennesker havde erfaret, at de såkaldte store havde snydt dem. Nu ville de også ha' lidt af kagen. Man stjal får på marken, brød ind i lagerbygninger og forsynede sig med sukker og smør.«¹⁷

Den voksende lovløshed, som her skildres, var dog kun en af kortvarige følgevirkninger. Da fødevaremanglen var overstået i løbet af 1920, indtrådte der også på dette område mere normale forhold. Hvorvidt den skepsis over for offentlige myndigheder, som var blevet udviklet under krigen, forsvandt helt efter 1920, er svært at afgøre.

Krigens følger på længere sigt

De materielle skader i landsdelen var ikke særlig omfattende, da Sønderjylland ikke havde været krigsskueplads. Den største skade var nok anlæggelsen af den store nordvendte befæstning Sikringsstilling Nord, der gik tværs over Sønderjylland fra Diernæs bugt på østkysten til Vadehavet ud for Skærbæk jf. s. 223. Den lange befæstningslinje med 900 betonanlæg blev fjernet i midten af 1920'erne. De andre materielle skader skyldtes i høj grad, at produktionsapparatet var blevet nedslidt på grund af manglende vedligeholdelse gennem krigsårene. Fabrikker, virksomheder og mange landsbrugsbygninger var forfaldne, jorden var stærkt udpint på grund af mangel på gødningsstoffer, kvægbesætningerne var stærkt reducerede på grund af myndighedernes krav om slagtninger. Disse mangler blev dog overvundet i løbet af 1920'erne i kraft af betydelige investeringer, især inden for

Tegning af Maria Gørrigsen, Broager, fra 1921 med en vision om, hvorledes barn-domshjemmet skulle pyntes, når hendes bror, Lorenz, der var meldt savnet i 1917, vendte hjem fra krigen.

Liget af Lorenz blev aldrig identificeret, og det vides ikke, hvor han blev begravet. Men hans lillesøster Maria var overbevist om, at han ikke var død, og hun tegnede og nedskrev, hvorledes han levede som krigsfange i fjerne lande. Hun døde nogle måneder efter indvielsen af krigsmindesmærket i Broager, hvor Lorenz' navn er anført, og hans endeligt herved blev understreget. Kampen mellem håb og fortvivlelse tærede hende – og mange andre – op. (Inge Adriansen: Første Verdenskrig i Mikroperspektiv – Maria Gørrigsens Åbenbaringer, Sønderborg 2003, s. 114f)

landbruget, hvor der skete store fornyelser i form af bygninger, redskaber og maskiner. Kvægbesætninger blev fyldt op igen, grøfter opgravet, jorden drænet og markerne tilført gødning. Alt dette medførte en betydelig gældsætning, der blev et problem, da landbruget blev ramt af den økonomiske krise i midten af 1920'erne.

Men krigen havde også positive følger i form af en større grad af demokratisering, og det gav sig blandt andet udtryk i kvindernes valgret, gennemført i Tyskland i 1919 og i Danmark i 1915. Også det kommunale styre i Sønderjylland blev fra nu af præget af nye store samfundsgrupper, først og fremmest arbejdere og de mindrebemidlede, der hidtil havde været holdt uden for politisk indflydelse på det lokale og regionale plan.

Det er ikke tilfældigt, at Første Verdenskrig er blevet kaldt indgangen til ofrets århundrede, men det er yderst sjældent at finde kildemateriale til direkte belysning af sorgen og savnet hos ofrene. Af de 25.000–30.000 soldater, der var indkaldt fra det nuværende Sønderjylland, faldt der cirka 5.270 mand, hovedsageligt i aldersgruppen 20–40 år. De efterlod sig cirka 1.500 enker og 5.000 børn; endvidere skabte krigen omkring 4.000 krigsinvalidere og krigsbeskadede. Der var således ikke blot tale om fysiske og materielle følger af krigen, men også talrige mentale skader. De oplevelser, som soldaterne havde haft i skyttegravene under krigen, satte sig spor i sindet hos de allerfleste. Mange pårørende til de faldne var også for livstid knuget af savnet og præget af den frygt og uvished, som de havde gennemlevet i krigsårene. De sidste krigsår med underernæring ramte især de ældre

børnene. Langtidsvirkningerne afspejlede sig på sessioner i slutningen af 1920'erne. Her var gennemsnitshøjden på de værnepligtige fra Sønderjylland lavere end hos værnepligtige fra det øvrige Danmark. Det var virkningerne af »halvsulten«, den utilstrækkelige og underlødige kost i krigsårene, som her blev virkelig synlig. At der manglede 5.270 mænd i de reproducerbare aldersgrupper, betød, at en del kvinder ikke blev gift, og det medførte igen, at der gennem årtier var en anden aldersfordeling med færre børn i Sønderjylland end i det øvrige Danmark.

De mange psykiske skader kom til at sætte et stærkt præg både på krigsgenerationen og den efterfølgende. De udgør en væsentlig del af den sønderjyske befolknings sundhedstilstand under og efter krigen, som det her er beskrevet af amtslæge Mads Michelsen i Aabenraa:

»De sjælelige Indvirkninger, som Efterretningerne fra Krigsskuepladserne om Død eller Lemlæstelse af nære Paarørende medførte, maatte sætte dybe og varige Spor i mangt et Sind Landet over. Tænk blot paa de 97 Sognemindesmærker i Nordslesvig, paa de fire Brodernavne fra Broager, Jels og Brede, paa Hjemmet i Aastrup, der ofrede alle sine tre Sønner, paa Krigsinvaliderne eller paa Skjaldens Ord om seks Tusind Sønners Liv, som maatte gives i Løsepenge. Hvor mange Taarer, hvor megen Sorg og Ulykke, hvilke Sindsbevægelser, ja Sjælequal og Fortvivlelse, vidner disse Tal og Navne ikke om! Hvad Under, at mangt et Hustru- og Moderhjerne fik blødende Saar, der sent eller aldrig lægtes, at Livsmodet knækkedes, at Evnen til at fatte og bære al den Sorg svigtede, og Tanken gik i Ring eller i staa.«¹⁸

Krigens rædsler på udefronten og de tunge kår på hjemmefronten satte også deres markante præg på det trosmæssige område. Krigen blev af nogle opfattet som Guds prøvelse af mennesker, og de vedblev at være befæstet i troen, mens andre mennesker tolkede krigen som et bevis på, at Gud slet ikke fandtes, og de fjernede sig fra det vante religiøse liv i hjemmene og i samfundet. Nogle af de nye danske præster, der kom til Sønderjylland ved genforeningen, havde svært ved at forholde sig til dette. En af dem var sognepræsten i Sottrup, Birger Kiølseth, der har skildret sine skuffede forventninger til det at yde en gerning blandt sønderjyder:

»Min hustru og jeg havde ofte talt om, hvor store vanskeligheder det ville indebære at være præst for en befolkning, der som sønderjyderne havde gennemgået så store lidelser igennem de lange og trange udlændighedsår – og nu til sidst under den forfærdelige krig – og som vi mente var prægede i kirkelig henseende af alt dette, så det skulle være særligt prøvede og stærke kirkelige personligheder, der skulle tage en gerning op iblandt dem – og om jeg var moden nok til dette? Vi gjorde ikke

Hefte med åndelige sange til trøst og opmuntring prydet med jernkorset med kejseren navnetræk. Hele det tyske samfund, også det åndelige liv, var præget af tidens nationalisme. (MS – Sønderborg Slot)

Jens Johan Keldorf, født i Sønderborg i 1890, faldt i oktober 1914 og blev begravet på kirkegården Lange-mark i Belgien. Dette portræt har hængt på hæderspladsen i stuen hos forældrene og efterslægten fra 1914 til 2004. Det betyder, at det har hængt hos slægtninge, der ikke har kendt ham, og herved afspejler det den særlige erindringskultur, der er forbundet med Første Verdenskrig. (MS – Sønderborg Slot)

skridtet uden alvorlig bøn til Gud, og jeg tør ikke mene om mig selv, at jeg er noget særligt, hverken på den ene eller anden måde. Men det kan jeg sige, at i henseende til at møde en menighed og mennesker, der var særlig kristelig præget af lidelserne, blev vi begge skuffede.

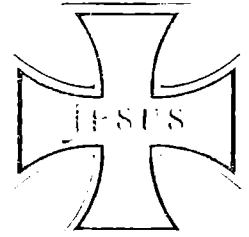
Det er en misforståelse at mene, at krig og lidelse havde magt til at gøre mennesker kristne. Jeg har spurgt mange deltagere i Verdenskrigen, om de under deres lidelser var kommet Gud nærmere, og kun én svarede ja dertil, og han var troende kristen, før han drog hjemmefra. Derimod har jeg oplevet en mand sagde til mig: 'Nej, Hr. Pastor, når man har ligget i løbegravene og oplevet al den nød og lidelse, bliver man vis på, at der ingen Gud er til.' – Sådan er det gået mange.«¹⁹

Også i flere erindringer skrevet af sønderjyske krigsdeltagere berøres dette emne. Seminarielærer Claus Eskildsen udg

dringsbogen »Østfront Vestfront«, hvor han skildrer begravelse af en våbenfælle og de tanker, som feltpræstens prædiken igangsatte hos ham:

»Der er gudstjenester i Felten, og der er Præster, men hvor er Gud blevet af? Gud er ikke i Krigen. Der var mange, der klamrede sig til ham i Farens Stund, Fra denne Tid stammer de mange Bøger om Soldatens Religiositet og en ny Vækkelsesbølge. Men Krigen varede for længe og afslørede mere og mere sit sande Aasyn. Den er saa ond, at selv den gode Gud ikke kan holde det ud derude. Han vendte sig bort og trak sig langsomt ud af Stormen, hen hvor der var stille. Den ene og den anden søgte at holde Fligen af hans Kappe – den gled ud af deres Haand. Jeg kender ingen, der har fundet ham derude. Jeg kender mange, for hvem han blev borte. Hjemme fandt man ham igen.«²⁰

Selvom mange tabte troen i skyttegravene, synes krigsårene ikke på langt sigt at have ført til en afkristning af den sønderjyske befolkning. Omstillingen til et civilt samfund skete forholdsvis hurtigt, men krigens spor i sind og krop var mærkbare i den sønderjyske befolkning gennem en hel generation – frem til den næste krig. Den Store Krig 1914–1918 vedblev at stå klart i erindringer hos mange, og medvirkende hertil var, at en del af de hjemvendte soldater fastholdt kammeratskabet med gamle kampfæller. For nogles vedkommende foregik det kun i privat regi, men det for andre skete i en dansknational eller en tysknational forening. Også mindekulturen blev på grundlæggende vis præget af de forskellige nationale tilhørsforhold i landsdelen.

Carl Andresen fra Sønderborg fik ved fronten tilsendt denne såkaldte Liebesgabe fra en kirkelig forening: Et jernkors i pap med guldtryk og navnet JESUS indgrave-ret. Gaver af denne art fremmede næppe soldaternes tro på en kærlig gud. (MS – Sønderborg Slot)

Allierede krigsfanger i Sønderjylland

Af Inge Adriansen

Syd for Løgumkloster ligger der en lille lund, hvori der findes et levn fra Første Verdenskrig, som vækker undren hos de fleste. Mellem høje træstammer står der 71 helt ens, lave gravsten med kors øverst, og lidt afsides for sig selv står en enkelt sten med en stjerne øverst. På stenene er der indhugget russiske, franske og flamske navne. Det er en gravlund, der er blevet anlagt i tilknytning til en fangelejr, oprettet i december 1914 med plads til 1500 allierede soldater. I foråret 1915 udbrød der en epidemi med plettyfus, der kostede 71 fanger livet. Det var 11 franskmænd, 5 belgiere og 55 russere, og de blev begravet i en nyanlagt gravlund. Stenen, der står for sig selv, er rejst over en russisk jøde, der ikke måtte begraves i indviet jord. Når man vandrer rundt mellem gravene, bliver man slået over den stilfærdige, men indtrængende stemning, der hviler over dette sted. Sten efter sten opregner navnene på mænd, der døde her langt fra hjemstavn og familie og blev begravet uden de ritualer og traditioner, som var deres.

Pasningen af den lille gravlund varetages af menighedsrådet i Løgumkloster, for der er ingen, der længere mindes eller blot husker de døde. Og dog – på to af stenene står 1965 anført som dødsår i stedet for 1915. Det kunne se ud som en fejl fra stenhuggerens side, men det er det ikke. Her ligger to krigsfanger, der efter verdenskrigens afslutning valgte at blive boende i Løgumkloster, russeren Andrei Floderow og litaueren Jürgis Buckowski. Selvom de levede som frie mænd i Danmark i 45 år, valgte de at blive jordfæstet her, og myndighederne efterkom deres ønske. Disse to nyere grave kan tolkes som et udtryk for, at død, hjem og identitet hænger tæt sammen. Floderow og Buckowskis integration i det danske samfund er næppe lykkedes særligt godt, og efter at have levet i næsten fire årtier blandt fremmede valgte de at blive begravet blandt deres egne. En sten i gravlunden side om side med deres kammerater fra Den Store Krig var det nærmeste, de kunne komme begrebet *hjem*. De lange spor, som denne krig har efterladt både mentalt og materielt i Sønderjylland, bliver her synlige.

Krigsfanger og krigsfangelejre i Sønderjylland

Ved to store slag i Østpreussen i efteråret 1914 tog de tyske tropper ca. 150.000 russiske soldater som fanger. Der opstod straks store problemer med at få dem anbragt i krigsfangelejre, selvom der i al hast blev opført fangelejre i Pommern og Mecklenburg. Til trods for organisatorisk dygtighed kunne de tyske myndigheder ikke skaffe ordentlige forhold til så mange. Lejrene var overfyldte og manglede sanitære installationer og sovesteder. Værst var det dog, at der ikke var tilstrækkeligt med mad eller beskæftigelsesmuligheder, og de russiske soldater var plaget af sult og led af mange sygdomme. Den manglende forberedelse af krigsfangelejre skyldtes, at alle krigsførende lande havde opereret ud fra den samme strategi: Fjendens styrker skulle ødelægges i et hurtigt felttog, og krigen overstås på et par måneder i lighed med den fransk-tyske krig 1870–71. Først efter den tyske overkommando havde erkendt, at denne strategi var slået fejl, tog man fat på at

Krigsfange-kirkegården i en lille lund lige uden for Løgumkloster blev anlagt i 1915 efter en tyfusepidemi, der kostede 71 fanger livet. Også lejrens tyske læge døde, men han blev begravet på sognekirkegården. (MS – Sønderborg Slot)

Slaget ved Tannenberg nær De Masuriske Søer i Østpreussen i august 1914 gav den russiske hær et omfattende nederlag, og det blev fulgt af flere andre i løbet af efteråret. Omkring 150.000 russiske soldater måtte vandre i fangenskab, og i al hast måtte der oprettes interimistiske fangelejre. (MS – Sønderborg Slot)

finde en løsning på problemet med krigsfanger. Det var på høje tid, for ikke blot var der hundredtusindvis af russere i det nordøstlige Tyskland, men også titusindvis af belgiere og franskmænd i det sydvestlige Tyskland.

Efter at fremrykningen på vestfronten var gået i stå, måtte tilintetgørelses-strategien ændres til en udmattelses-strategi, og det betød, at krigen ville blive vundet af den part, der havde de fleste ressourcer. Tilstrækkelige mængder af landbrugsprodukter og industrivarer blev af afgørende betydning for, at hele krigsmaskineriet kunne fungere. Ud fra denne strategi gjaldt det om at forvandle de tilfangetagne allierede soldater fra at være ressourceforbrugende til at være ressourceforøgende. Myndighederne besluttede derfor at overføre flest mulige af dem til civilt arbejde på hjemmefronten. Mange af soldaterne, der var taget til fange på vestfronten, blev brugt som industriarbejdere i de tyske industriområder, mens en lidt mindre del sendtes til landbrugsegne. Det omvendte var tilfældet med de tilfangetagne russiske soldater fra østfronten. I løbet af krigen blev der taget omkring 1.700.000 russere som krigsfanger, og heraf blev 900.000 udsendt til landbrugsarbejde.

I det nuværende Sønderjylland blev der i løbet af første halvdel af 1915 udsendt krigsfanger til forskellige industrivirksomheder i de fire købstæder, men det var forholdsvis få, måske 100 i hver by. De allerfleste krigsfanger blev beskæftiget inden for

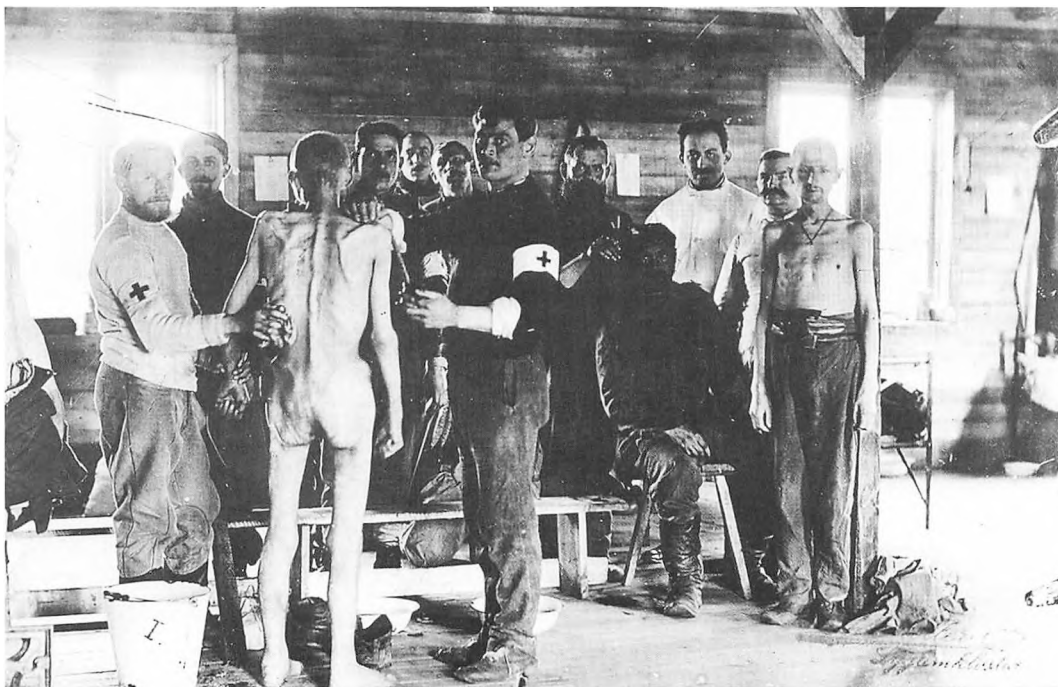
der var 40–50 krigsfanger pr. sogn, og det gav cirka 5.000 krigsfanger på landet. Desuden blev der oprettet lejre med krigsfanger, der skulle lave jordforbedringer, udføre afvandsopgaver og byggediger. Ud fra et forsigtigt skøn må der have arbejdet 6.-7.000 allierede soldater som krigsfanger i det nuværende Sønderjylland 1915–1918. Antallet var dog under stadig ændring i løbet af krigen. De blev organiseret af de civile myndigheder i hver kreds (amt), og disse var helt afhængige af tildelingerne fra de centrale myndigheder. I Sønderborg kreds var der 3.000 landbrug, og de fik i 1915 tildelt ca. 900 krigsfanger, mens de 3.200 landbrug i Aabenraa kreds havde fået 1.700 krigsfanger. Det førte naturligvis til klager, og antallet af krigsfanger på Als og Sundeved blev sat op fra 900 til 1.400 og kom til at svare til fordelingen andetsteds.

Der blev oprettet nogle få større krigsfangelejre, først og fremmest ved Løgumkloster med 2.000 fanger og senere op til 3.000. Desuden var der en fangelejr til ca. 2.000 i Bajstrup nær Tinglev. Fangerne fra begge lejre skulle udføre jordforbedrings- og afvandsarbejder, blandt andet i mosen og søen ved Tinglev. Det rygtedes hurtigt i offentligheden, at forholdene i lejrene ikke var ret gode. Rigsdagsmand H.P. Hanssen skrev herom i sin dagbog i Berlin den 18. marts 1915:

»Klagerne over de ulykkelige Krigsfangers Behandling i Fangelejrene i Bajstrup og Løgumkloster bliver stadig stærkere. I Bajstrup, hvor Fangerne for største Delen er Englænderne og Franskmænd, lider de meget af Kulden. Ernæringen er ussel. Den bestaar næsten udelukkende af Foderroer, Runkelroer og raadne Kartoffler. De lider synligt Nød, og der er, efter hvad M. Andresen, som har undersøgt Forholdene, meddeler mig, allerede indtruffet flere Dødsfald.

I Fangelejren i Løgumkloster, hvor de fleste Fanger er Russere, er Forholdene endnu daarligere. Naar Fangerne kommer uden for Lejren, kaster de sig graadige over raa Kaalrabi og Kartoffelskrælling. Der gaar Rygter om, at der er udbrudt Plettyfus i Lejren. Fra flere Sider anmodes jeg om at tage Affære for om muligt at mildne de ulykkelige Fangers Kaar. Jeg har nu draget Omsorg for, at Sagen ved den først givne Lejlighed kan blive paatalt i Finansudvalget.«¹

Hvorvidt denne indsats havde nogen umiddelbar betydning, vides ikke, men i hvert fald ændredes forholdene i løbet af 1915. De store lejre blev opgivet og afløst af små lejre til omkring 100 mand, der skulle være industriarbejdere i byerne, og samtidig blev der i næsten alle landsbyer lavet en lille lejr med plads til 10–15 mand, som tidligt hver morgen blev afhentet af folk fra de gårde, hvor de skulle arbejde. Men myndighederne erkendte hurtigt, at det ikke var hensigtsmæssigt at bruge krigsfangernes tid på at gå mellem lejren og arbejdsstedet, og det var overflødigt at

Ved ankomsten til fangelejren i Løgumkloster i 1915 blev der foretaget lægeundersøgelse, og mange fanger bar præg af mangel på tilstrækkelig ernæring i fangelejrene i Mecklenburg-Vorpommern. (MS – Sønderborg Slot)

bruge i hundredvis af tyske soldater som fangevogtere. Derfor besluttede man at overlade ansvaret for krigsfangerne helt til arbejdsgiverne, det vil sige bønderne, på betingelse af at der blev indrettet et soverum med tremmer for vinduet, og det blev aflåst om natten.

Fra efteråret 1915 var således tusindvis af tilfangetagne allierede soldater udstationeret over hele Sønderjylland, og hovedparten boede i private hjem, hvor de arbejdede tæt sammen med de sønderjyske familier. I de mange tilfælde, hvor gårdejeren var indkaldt som soldat, var krigsfangeren ofte den person med flest fysiske kræfter. Overalt var krigsfangerne fra det store Zarrusland i overtal, og de fleste havde før krigen været landarbejdere, og de blev derfor beskæftiget inden for landbruget. Her var der også mindre risiko for sproglige misforståelser, end hvis de var blevet udstationeret som erstatning for indkaldte tyske industriarbejdere.

De mange soldater fra zarens hær repræsenterede imidlertid mange andre nationaliteter end den russiske. Ved tilfangetagelsen skulle soldaterne oplyse deres erhverv, religion og nationalitet. Disse oplysninger blev skrevet på kartotekskort sammen med oplysninger om, hvor de var blevet taget til fange, og om de havde været såret. I Aabenraa kreds er disse kartotekskort blevet bevaret, mens de er forsvundet i de øvrige kredse. Myndigheden

stræbte at skabe en ligelig fordeling, og der er dog ikke noget der tyder på, at fordelingen af krigsfanger skulle have været væsensforskellig inden for hele det sønderjyske område. Derfor kan oplysningerne om krigsfangernes nationalitet tages som retningsgivende for hele landsdelen:

Krigsfangernes nationaliteter i Aabenraa kreds 1915–1918

Krigsfanger fra det russiske zarrige		Krigsfanger fra andre nationer	
Rusland	742	England	44
Storrusland	351	Italien	30
Hviderusland	14	Frankrig	31
Ukraine	115	Polen	71
Sibirien	10	Armenien	5
Grusien	4	Rumænien	55
Bessarbien	20	Serbien	1
De baltiske lande	23	Uoplyst, men især russiske navne	176
I alt fra det russiske rige	1279	I alt fra andre stater	413
Det samlede antal krigsfanger			1692

Kilde: Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa Landrådsarkiv, militærsager Z.B.142.

Hovedparten af disse allierede soldater var taget til fange i 1914–1915, og de kom til at tilbringe 3–4 år sammen med sønderjyderne, før de efter krigens ophør blev hjemsendt. Hovedparten var russisk-ortodokse, men der var også romersk-katolske og en del jøder. Der har næppe været nogen, der talte dansk endsige sønderjysk, og kun få har haft kendskab til tysk. De havde alle været frontsoldater og var blevet taget til fange under slag, og de bar disse krigsoplevelser med sig. Derfor skulle man umiddelbart forvente store problemer ved de tyske myndigheders brug af krigsfanger som civil arbejdskraft. Indkvarteringerne hos familier, hvor husfaderen eller sønnerne var i tysk uniform, rummede mange muligheder for konflikter på det personlige plan.

Men det blev en situation med tre vindere: De tyske myndigheder slap for at bruge mange ressourcer på fangelejre, den sønderjyske befolkning fik tilført en vigtig arbejdskraft, og på de enkelte ejendomme kunne bondefamilierne meget konkret mærke aflastningen i det daglige arbejde. Endelig var det for krigsfangerne et stort plus at komme bort fra sulten i de interimistiske fangelejre og at opleve, at de med deres arbejde gjorde en forskel, og at indsatsen blev belønnet med god og tilstrækkelig føde. Men når forholdene udviklede sig så positivt, hænger det også sammen

I løbet af 1915 blev de allierede fanger fordelt fra de større lejre i Løgumkloster og Tinglev til talrige små forlægninger i landsbyer over det meste af Sønderjylland. Her var de i begyndelsen indkvarteret centralt og under behørig bevogtning, når de ikke arbejdede på landsbyens gårde. I Ulkebøl blev 16 russere indkvarteret hos gårdejer H. Lawaetz under bevogtning af to landstormsmænd, der blev sendt til fronten, hvis fangerne flygtede. Længst til venstre står Pjotr fra Vladivostok. (MS – Sønderborg Slot)

med befolkningens afslappede omgang med de bastante krav fra myndighederne vedrørende behandlingen af krigsfangerne.

Forordninger om krigsfangernes ophold og arbejde

Der var to sæt forordninger om krigsfangers forhold, dels de internationale, dels de nationale. De internationale forordninger var Haag-konventionen af 1899 med supplerende artikler om landkrig fra 1907. Heraf fremgik det klart, at krigsfanger skulle have human behandling og kun måtte underkastes direkte indespærring som en midlertidig foranstaltning. De skulle have samme forplejning, natteleje og beklædning som soldater og måtte ikke bruges til for strengt arbejde, og dette måtte ikke have nogen forbindelse med krigsføretager, og lønnen skulle svare til tariffen i deres egen hær. Deres religionsfrihed skulle være sikret, og de havde krav på hjemsendelse hurtigst muligt efter krigens afslutning. Gaver til dem fra hjemlandet var uden told og porto, og de kunne også selv afsende breve helt portofrit. Haag-konventionen var blevet vedtaget og ratificeret af de fleste krigsførende lande i årene op mod Første Verdenskrig, og den var således gældende folkeret. Men en lang række regionale og lokale forordninger tilsidesatte klart dens ideelle bestemmelser.

Krigsfangerne i Sønderjylland blev administreret af IX Arme-korps i Altona, og herfra udsendtes de fra store fangelejr nær slagmarkerne til mindre fangelejr i Sønderjylland. Arme-korpset havde overdraget det lokale ansvar for krigsfangerne til land-

råderne i de forskellige kredse. I den preussiske forvaltning var landråden et vigtigt embede med væsentlige beføjelser, herunder ansvaret for erhvervslivet, både industri og landbrug. I de fire landråds kredse administreredes krigsfangerne noget forskelligt. I Sønderborg førte landråd Kurt von Schönberg en rigoristisk kontrol med fangerne, især deres kontakt til lokalbefolkningen, og de fik ingen betaling for de første fem timers arbejde. De nationale bestemmelser om krigsfanger, som IX Armeekorps udstedte, blev suppleret af en række lokale særordninger for krigsfangerne på Als og Sundeved, hvor straffen for kontakt med lokalbefolkningen var væsentligt højere end den foreskrevne. Arbejdsgiverne blev gjort personligt ansvarlige for fangerne og måtte stille en kaution, der bortfaldt, hvis krigsfangen forsøgte at flygte. I Haderslev var forholdene langt mildere og mere i overensstemmelse med Haag-konventionen. Her var friherre Hugo von Löw landråd, og han var en meget human administrator af krigsårenes utallige bestemmelser, og her blev ikke udstedt skærpede lokale forordninger. I Tønder og Aabenraa kredsene fulgte de to landråder en kurs midt imellem von Löw og von Schönberg.

Anlægsarbejder udført af krigsfanger

Fangerne fra Løgumkloster og Bajstrup-lejrene udførte afvandingsarbejde i Tinglev sø og jordforbedringsarbejde i Tinglev mose. Lejren ved Løgumkloster var anlagt med henblik på opdyrkning af Draved mose. Efter et årstid var dette jordforbedringsarbejde udført og fangerne blev nu udstationeret på gårde i Midtsønderjylland og lejren gradvist tømt. Krigsfangerne i Bajstrup-lejren arbejdede også med afvandings- og jordforbedringsopgaver, og det samme var tilfældet med fangerne i en række små lejre i Holbøl, Gårdeby mark ved Tinglev, Gravlund ved Løgumkloster, Barsmark ved Skærbæk og en række andre steder i Midtlandet og det vestlige Sønderjylland. Et betydeligt landvindingsarbejde blev udført ved Gram å af 300 krigsfanger fra lejren i Güstrow i Mecklenburg. Herved blev det muligt at tage 90 hektar jord under plov. Tilsvarende arbejder blev udført i Gabøl Kærenge, Skrydstrup Enge og en række andre steder. Ved Tiset og Kastrup blev der påbegyndt omfattende jordforbedringsarbejder, som dog ikke blev afsluttet. Men i 1925 fuldførtes dette projekt med støtte fra Hedeselskabet.

Det mest markante anlægsarbejde, som blev udført af krigsfanger, var havdiget mellem Rejsby og Ballum. Det blev påbegyndt allerede i efteråret 1914 af franske fanger og fuldført i løbet af 1915 af russiske fanger, hvoriblandt der var en gruppe tatarer. De

Russere i Miang i 1916. Forholdet mellem fangevogtere og fanger blev gradvis mere afslappet, ikke mindst i takt med, at fritidsforholdelser kom til at blomstre op. Mange russiske fanger var fingersnilde og fremstillede ting, som de solgte eller brugte som bytteobjekter, så de kunne få fat både i bala-lajkaer og harmonikaer. Deres sange og musik tiltrak mange i landsbyerne. I midten sidder Simon med harmonikaen og nr. 2 fra venstre på bageste række er Roman, der arbejdede hos gårdejer Speggers. I denne gård tjente også pigen Johanne, der modtog fotoet af ham og opbevarede det med veneration frem til sin død i 1970'erne. (MS – Sønderborg Slot)

vakte opsigt i den lokale befolkning, når de i dagens løb knælede på diget og bad i retning af Mekka. Dette havdige lukkede det sidste stykke åbne land ud mod vadehavet, men det var projekteret for lavt, og efter en stormflod i 1923 blev Ballumdiget forhøjet. På østkysten var der ikke behov for jordkultiveringsarbejde, og desuden var der langt større risiko for, at krigsfanger her ville forsøge at flygte over Lillebælt til Danmark. På Årø blev der dog oprettet en lille lejr til 80 russiske krigsfanger, og de byggede 1915–16 et havdige. Det var 2,5 m i højden og 4,5 km i længden, og det tjener fortsat til beskyttelse for den lille ø. Det er således mange varige spor, som krigsfangerne har efterladt sig, selvom deres indsats er glemt.

Vagtmandskabet

I lejrene i Løgumkloster og Bajstrup var krigsfangerne under omfattende militær bevogtning, men når de herfra udsendtes til forlægninger i barakker i landsbyer var det ofte kun under opsyn af to ældre landstormsmænd, der arbejdede på skift hele ugen døgnet rundt. Mange af vagtmændene var fra *Landsturm Bataillon 84* fra Flensborg, hvor hovedparten af de indkaldte stammede fra det slesvigske område. De var pålagt altid at bære skarpladte og afsikrede våben for at hindre lysten til flugtforsøg og havde ansvaret for, at fangerne blev låst inde om natten. De skulle også sikre, at fangerne om morgenen blev afhentet af en person fra de ejendomme, hvor de skulle arbejde, og bragt tilbage igen under ledsagelse om aftenen. Imidlertid manglede der arbejdskraft på gårdene til at hente og bringe krigsfangerne, da

jævnligt var alene om ansvaret, fordi både mand og karle var indkaldt. Det var derfor almindelig skik at lade børn hente og bringe krigsfangerne, og vagtmandskabet valgte at acceptere, at reglerne herved kun blev overholdt på det formelle plan, for de havde ryggen fri ved at kunne hævde, at reglerne var overholdt.

Vagtmændene havde ingen beføjelser til at straffe krigsfangerne, det havde kun underofficerer og officerer, men alle uregelmæssigheder skulle indberettes til de overordnede. En af de hyppige uregelmæssigheder var »utilbørlig« kontakt mellem arbejdsgivere og krigsfanger, f.eks. hvis man spiste ved samme bord. Det var tilfældet på en gård i Asserballe, hvor familien, vagtmanden og krigsfangeren sad sammen ved det store køkkenbord. Den ene af vagtmændene, der var nyankommet fra Rhinlandet, indberettede straks dette nære samkvem. Gårdejeren, Ernst Christensen, kom derfor i forhør og fik en påtale om, at fællesspisningen straks skulle ophøre. Resultatet blev, at i de uger, hvor familien havde denne vagtmand på kost, var der dækket op til ham og familien i køkkenet, mens den russiske krigsfange Simon spiste i den fine stue. I familien erindredes i årtier efter krigen, at »Simon grinte altid så smørret, når han trak sig tilbage til sit separatkabinet«.²

I mange erindringer fra krigen hævdes det, at den hårdeste behandling af krigsfangerne blev udøvet af vagtmænd fra det øvrige Tyskland, mens de fleste sønderjyske vagtmænd – hvad enten de var dansk- eller tysksindede – ikke var så rigoristiske, men mere humane i behandlingen, og nogle af dem fik et nært og fortroligt forhold til nogle af fangerne. Disse udsagn kan hænge sammen med, at det var indlysende for enhver, at krigsfangerne udførte et værdifuldt arbejde. De mange vagtmænd, der var villige til at se gennem fingre med fraternisering og samkvem, fik ofte en belønning fra bønderne i form af fødevarer. Efterhånden som rationeringerne tog til i omfang og fødevaremanglen slog igennem, blev det særdeles eftertragtet for de sønderjyske vagtmænd at få ekstra fødevarer til deres familier.

Dagens gang for krigsfanger

Krigsfangerens hverdag og arbejde svarede i vid udstrækning til de almindelige landarbejderes, men de var under bevogtning og kunne formelt ikke færdes frit, og de modtog kun en symbolsk løn for deres arbejde. Uanset om de var indkvarteret i barakker i landsbyer eller direkte hos landmandsfamilierne, skulle deres arbejdstid være mindst 10 timer om dagen på ugens seks hverdage, mens der om søndagen blev arbejdet væsentligt kortere og kun udført den nødvendige pasning af husdyrene.

Tre russiske krigsfanger fra en gård i Mjels på Nordals. De er efter tur blevet fotograferet med gårdejerens urkæde. Prisen for fotografering svarede til 3-4 dages løn. Russerne ville gerne sende fotos til deres familier for at vise, at de havde det godt. (MS – Sønderborg Slot)

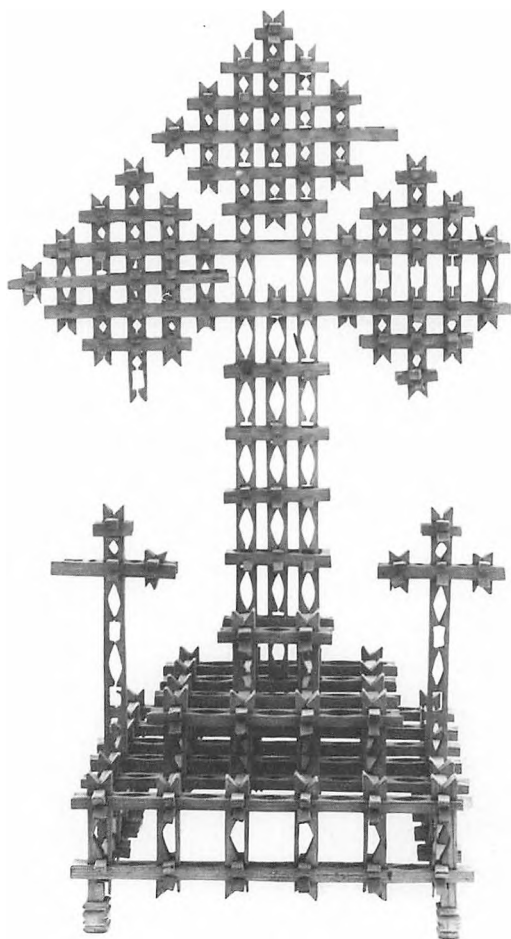
Ugens seks hverdage for krigsfanger udstationeret til landbrugsarbejde

Kl. 5:	Vækning, vask, morgenmad
Kl. 6–11.30:	Arbejde inklusiv transporttid
Kl. 11.30–12.30:	Middagspause
Kl. 12.30–18.30:	Arbejde og transport tilbage
Kl. 18.30:	Aftensmad
Kl. 21.00:	Sengetid. Soverummet aflåses

Sammenlignet med de overfyldte fangelejre i Tyskland var det en stor fordel at blive sendt til Sønderjylland som krigsfange. Her var tilstrækkelig med føde og en venligsinde befolkning, der havde behov for krigsfangernes arbejdskraft. Forholdene var tilsyneladende noget anderledes i andre områder af det tyske kejserrige. En af de nationale forordninger om behandling af krigsfanger, udsendt i 1915, giver indblik i helt andre vilkår. Her understreges, at det er forbudt at mishandle krigsfanger, og selvom der opstår arbejdsvægring, må der ikke skydes på fangerne. Såfremt det bliver nødvendigt at uskadeliggøre en krigsfange, bør man bruge geværkolben og kun i de sværeste tilfælde bajonetten. Forfølgelse med vagthunde må ikke finde sted, og der må ikke gives tilladelse til fotografering af krigsfanger, hvis dette giver et misvisende indtryk af deres arbejde og vilkår. Som eksempel på noget, der vil virke forkert, nævnes fotos af krigsfanger forspændt en plov. Forordninger af denne art viser, at forholdene i Sønderjylland ikke har været typiske for brugen af krigsfanger som civil arbejdskraft i det tyske kejserrige.

Fritidsbeskæftigelser

Alle krigsfanger skulle bære identitetskort, og de havde udgangsforbud fra kl. 21 om vinteren og 22 om sommeren. Myndighederne lagde vægt på at få dem mest muligt beskæftiget af frygt for, at de skulle forsøge at flygte, komme i slagsmål med hinanden eller fraternisere med lokalbefolkningen. Derfor blev der i forordninger nævnt, at søndagsarbejde med malkning og pasning af dyr var tilladt, da krigsfangerne skulle følge den normale arbejdsrytme på landejendommene. Krigsfangerne i en landsby måtte godt besøge hinanden, men de måtte ikke gå til andre landsbyer, heller ikke selvom vagtmanden skulle være villig til at eskortere alle krigsfanger fra en landsby på besøg i den næste. Bestemmelser af denne art vidner om, at »udenbys besøg« af denne art er foregået, og det er derfor, at de må forbydes. Trods alle forbud var der dog tilsyneladende en livlig kontakt mellem de russiske krigsfanger,

Det blev hurtigt almindeligt at udstationere krigsfangerne direkte på de gårde, hvor de arbejdede. Herved opstod en nær kontakt, og mange krigsfanger kvitterede for den venlighed, de modtog, ved at fremstille husflidsarbejder. Udskårne kors af cigarkassetræ var en værdsat gave og der er endnu bevaret en del af dem. (MS – Sønderborg Slot)

og de havde et uformelt informationsnet, så oplysninger kunne spredes meget hurtigt.

Det kunne være oplysninger om flugtruter til Danmark eller udviklingen i Rusland, hvor der udbrød revolutioner i 1917, og der i løbet af 1918 opstod borgerkrig. Der kendes ikke tilsvarende netværk mellem fanger af andre nationaliteter.

De russiske krigsfanger udskilte sig også fra de andre nationaliteter ved at lave husflid i den sparsomme fritid. De kom fra et samfund med traditioner for binæringer og husflidsarbejde, og mange af dem fik lov at bruge huggehusene på gårdene. Alle mulige rester og kasserede ting kunne omskabes til små prydenstande, som blev solgt eller foræret bort. Mange lavede ortodokse

trækors og skænkede dem til deres arbejdsgiver, mens andre fremstillede uroer med fugle af træ eller halm. Der blev også lavet vindfløje med udskårne figurer, urkæder af hestehår, flettede halmæsker, ringe af aluminium og kobbermønter samt billedrammer udført i mosaik med glasskår. De mest fingersnilde kunne også lave musikinstrumenter, især balalajkaer, mens andre sparede op i fællesskab af deres beskedne løn og købte en brugt harmonika.

Blandt alle krigsfanger var det eftertragtet at der kom en fotograf på besøg i landsbyen og tog billeder. Prisen svarede til en ugeløn, og de fleste ville gerne sende et foto til deres familie i hjemlandet, mange forærede også et foto til familien, som de arbejdede for. Ganske vist var fotografering udtrykkeligt forbudt af myndighederne, men de talrige bevarede fotografier vidner om, at ikke blot mundtlige, men også skriftlige kilder skal bruges med varsomhed. Disse fotografier fortæller ofte mere end mange forordninger om den forbudte fraternisering. Nogle af krigsfangerne er således blevet fotograferet i et flot sæt tøj og med en lang pibe eller guldur og kæde, udlånt af arbejdsgiveren.

Krigsfangerne gjorde meget ud af at markere helligdagen. Lørdagsbadet blev holdt i hævd, og søndagen blev ofte markeret med en særlig beklædningsdel, som kun anvendtes denne dag. Det kunne være en fin kasket, et par søndagsstøvler, et ur eller noget helt fjerde. Der var ingen ortodokse præster, der kunne forrette gudstjenester, men for de romersk-katolske fanger var det tilladt at deltage i de gudstjenester, som afholdtes en gang om måneden i de områder, hvor der var mange landarbejdere af polsk oprindelse. Det foregik på Broagerland og på Als.

Forskelle på krigsfanger fra de forskellige lande – og på arbejdsgivere

I perioden 1972–73 gennemførte Museet på Sønderborg Slot en indsamling af beretninger fra folk, der havde haft med krigsfanger at gøre i Første Verdenskrig, enten som vagtmænd og arbejdsgivere eller arbejdet sammen med krigsfanger eller været børn i familier, der havde fået en krigsfange tildelt. Der var en del, der havde erfaringer med krigsfanger af forskellige nationaliteter, og deres generelle karakteristikker af krigsfangerne fra de enkelte lande var i vid udstrækning sammenfaldende. Englænderne var ikke særligt vellidte, dels fordi de ikke var ret arbejdsomme, dels fordi de fik mange pakker tilsendt fra hjemlandet med ting, som var mangeltare i den sønderjyske befolkning, og som de ikke

dre. Italienerne blev heller ikke rost for deres arbejdsevne, men de var til gengæld villige til at dele det, de fik tilsendt, med både medfanger og civilbefolkningen. Om franskmænd og belgiere er der ikke nogen særlige vurderinger, derimod er der talrige bedømmelser af den største fangegruppe, russerne, og de er forbavsende ens. Generelt vurderes russerne som en pålidelig arbejdskraft, de var taknemlige for den spartanske krigskost og var oftest muntre og vellidte. De sproglige og kulturelle vanskeligheder blev derfor overvundet. Mange kunne huske, at russiske krigsfanger tydede indskriften på ærmet af deres fangedragt KG (Kriegsgefangene) som *Kaput Germania*, og denne udlægning blev modtaget med et bifaldende nik og et smil hos dansksindede arbejdsgivere.

Den lokale presse spillede en rolle for lokalbefolkningens opfattelse af krigsfangerne. En gennemgang af *Dybbøl-Posten* 1915–1918 viser en del positiv og kun lidt negativ omtale. I *Sonderburger Zeitung* var omtalen sædvanligvis neutral, eventuelt negativ.

Den tyske del af befolkningen i Sønderjylland måtte naturligvis opleve krigsfangerne som repræsentanter fra fjenden, og som følge heraf var der mindre fraternisering med fangerne. På de store domænegårde blev krigsfangerne sædvanligvis behandlet efter forordningerne, og det vil sige mærkbart ringere end på de almindelige landbrug.

I Sønderjylland var der allierede krigsfanger af mange nationaliteter. Udover russere, der udgjorde ca. 75%, var der franskmænd, englændere, italienerne, rumænere og polakker. Franskmændene havde i modsætning til russerne kun sjældent personlig kontakt med lokalbefolkningen. (MS – Sønderborg Slot)

At fotografere krigsfanger i familiens skød var strengt forbudt. De måtte kun fotografere med vagtmandskabet eller alene. Men talrige arbejdsgivere overtrådte forbuddet. Her ses en hyggelig scene i haven til gården Gammelgab på Broagerland. Forrest gårdmandsfamilien og bagest fire russiske fanger og en franskmænd samt en svigersøn med butterfly. (MS – Sønderborg Slot)

Krigsfanger på godt og ondt

De tusindvis af krigsfanger i landsdelen måtte uundgåeligt medføre nogle sammenstød og ubehagelige episoder med lokalbefolkningen. Mange af fangerne var ved ankomsten psykisk påvirket af krigen og opholdet i fangelejrene, og de fleste var fysisk svækket på grund af dårlig ernæring. Opholdet ved fronten og i lejrene havde mærket alle på en eller anden måde. Alligevel er der kun dokumenteret nogle få alvorlige ulykker og episoder. Den værste ulykke var et mord på en sagesløs alsisk landmand, Claus Torre, i Stevning i 1916. Hans russiske fange fik et brev hjemmefra om, at hans hus var brændt ned, og hans børn indebrændte. Krigsfangeren gik pludselig amok og stak gårdejereren ihjel med en kniv. Han blev naturligvis straks arresteret og ført bort. Andre tragedier af denne art kendes ikke.

Næsten lige så alvorligt som dette drab var – efter myndighedernes vurdering – kærlighedsforhold mellem en nordslesvigsk kvinde og en krigsfange; men disse forhold forekom alligevel. I en tid med et stort underskud af mænd i alderen 18–45 år – og en noget løsere samfundsmoral end normalt – måtte der uundgåeligt opstå et vist samkvem mellem enlige kvinder og nogle af de mange krigsfanger. I det bevarede kildemateriale, hvad enten det er skriftlige kilder, erindringslitteratur eller mundtlige beretninger, er det især forhold mellem nordslesvigsk kvinde og russiske

krigsfanger, som synes at have fundet sted. Fra Sønderborg berettes, at nogle af landmandskonerne i 1916 gik og sang: »Lieber Mann, bleibst du in Flandern. Hier zu Hause liebt mir ein Anderer«,³ og samme år skulle det første russerbarn være født på Als. En 22-årig tjenestepige fra Ertebjerg på Als blev i 1916 dømt ved retten i Flensborg for at have haft et seksuelt forhold til en russisk krigsfange. Straffen for det utilbørlige forhold var to måneders ubetinget fængsel. Den hårde straf synes ikke at have virket forebyggende, da der hurtigt kom tilsvarende sager med andre tjenestepiger, og på Sundeved fik en soldaterkone i 1917 et barn med en russisk krigsfange. De arbejdede begge som medhjælpere på et damptærskværk og udførte tærskearbejde mange steder i området. Krigsfangen blev straks forflyttet, mens kvindens og barnets skæbne ikke kendes.

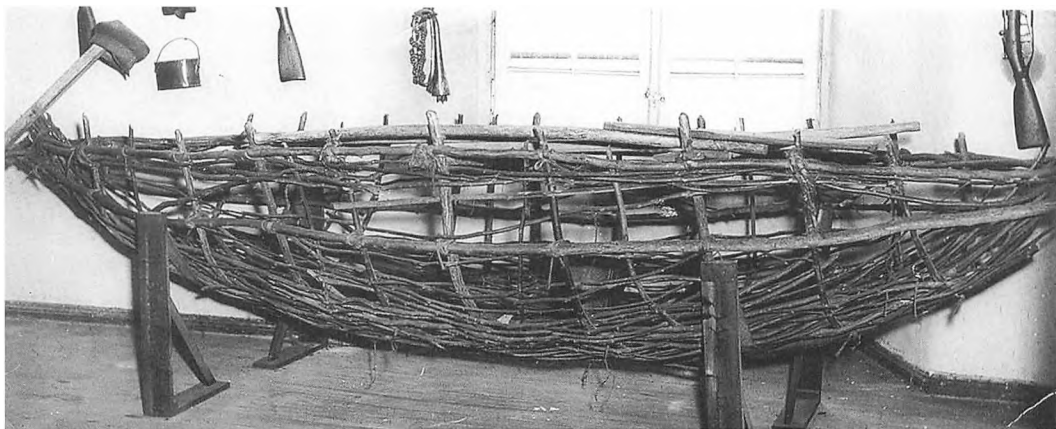
Mange russiske krigsfanger blev optaget i familiernes liv i så udstrakt grad, at de kom til at dele sorger og glæder med deres arbejdsgivere. Det eneste, myndighederne kunne gøre for at hindre for nær og vedvarende kontakt mellem de fremmede og lokalbefolkningen, var at forflytte fangerne en gang i mellem. Denne udskiftning skete også for nogle fanger fra Notmark, som blev sendt til Avnbølgård øst for Gråsten i efteråret 1917, og sønnen herfra fortæller om, hvorledes en af de forflyttede fanger uventet kom på besøg:

»Just som vi sad og spiste juleaften, gik døren op, og ind trådte en af vore tidligere fanger fra Odessa. Han var glad som et barn. Han ville holde jul sammen med os. Det var lykkedes ham at snige sig med toget fra Avnbøl som blind passager og uforståeligt nok over den bevogtede pontonbro ved Sønderborg. Han blev til anden juledag. Han håbede igen efter krigen at blive ansat ved trafikvæsenet i Odessa, som han før var det. Ved afrejsen skrev han sin adresse på en kuvert, som vi efter krigen sendte til Odessa, men efter nogle måneders forløb kom brevet retur.«⁴

En anden fange fra Odessa, Ivan Abonasjoff, er skildret i et digt, skrevet i 1918 af en ung tømrersvend fra Hundslev i Notmark sogn, senere blev han kendt som den alsiske folkemålsdigter Martin N. Hansen. I sit digt, gengivet s. 200, tolker han på smuk vis den stemning, mange sønderjyder følte, når de i aftenskumringen hørte russerne synge flertonedede sange. Sangene rummede vemod og udtrykte længsel efter familie og hjemstavn, og denne hjemlængsel var meget forståelig for de mange sønderjyder, der selv havde nære slægtninge som krigsdeltagere i det fjerne.

Flettet kurv udført af russeren Pjotr til mejeribestyrelsens kone i Ketting. Pjotr arbejdede ikke her, men havde god kontakt med sønnerne på mejeriet og nød gæstfriheden i deres hjem. Der kendes mange tilsvarende gaver udført i forhåndenværende materialer som halm, glasmosaik og træ. De viser, at der til trods for myndighedernes strenge forbud var megen kontakt mellem krigsfangerne og lokalbefolkningen. (MS – Sønderborg Slot)

Det var de mest forskelligartede »fartøjer«, der blev benyttet til flugten over Lillebælt fra tømmerflåder og små både til vognkasser på to sammensurrede pæle. I en klasse for sig var denne båd, som fem russere havde flettet af grene og derpå bestrukt med en presenning. Det lykkedes dem at nå over til Fyn, men det krævede flittigt arbejde med øsen. Båden blev i begyndelsen af 1920'erne hentet tilbage til Als og udstillet på Sønderborg Slot, men er senere gået til. (MS – Sønderborg Slot)

Flugt og flugtforsøg

De første flugtforsøg over landegrænsen til Danmark fandt sted allerede i foråret 1915, kun nogle måneder efter de første krigsfangers udstationering i Sønderjylland. Det var tre belgiere, der havde været i en lejr i Bergenhusen øst for Frederiksstad. De begav sig nordpå, og det lykkedes dem at slippe over grænsen til Ribe. Flugtruten blev hurtigt kendt; i sommeren 1915 blev således op mod hundrede russere registreret som flygtninge i Esbjerg. Rygtet om det heldigt gennemførte flugtforsøg gav hurtigt inspiration til andre. Myndighederne strammede derfor grebet både om vagtmandskabet og arbejdsgiverne ved at gøre disse to grupper personligt ansvarlige for fangerne. Hvert eneste tilfælde af flugt skulle nøje beskrives, hvad enten det var lykkedes eller ej. Der skulle bl.a. noteres, om kosten var i orden. Hvis dette ikke var tilfældet, blev arbejdsgiverens forplejningstilskud tilbageholdt af myndighederne, ofte for alle hans krigsfanger og ofte for en hel måned. Det var derfor af stor betydning, hvorledes disse indberetninger om flugtforsøg blev udformet. Hvis der havde været sammenstød mellem vagtmanden og den flygtede fange, var det vigtigt for vagtmanden at få fremstillet sin behandling af fangen som rimelig og nødvendig ud fra omstændighederne. Trods skærpet overvågen og straf fortsatte flugtforsøgene, og fra 1916 blev såvel tyske desertører som flygtende, allierede krigsfanger et stigende problem for myndighederne. Fra august 1916 blev der anbragt pigtråd i alle grøfter nær landegrænsen for at hindre, at flygtninge skjulte sig her. I oktober 1916 blev der udleveret en dusør på 20 Mark til alle, både bevogtningsmandskab og civile, der hjalp med at pågribe flygtninge. Undertiden kunne det ske, at de flygtende krigsfanger slog følge med unge sø

ville begå faneflugt. Dette var tilfældet i en flygtningegruppe på tre fra Rejsby sogn. Den ene af deltagerne fortæller herom:

»Som 16-årig tjente jeg hos Peter Vanning i Gånsager, og min gode ven og jævnaldrende kammerat Poul tjente hos Anders Kjær i nærheden. Vi vidste, at vi snart skulle på session, og jo længere vi ventede med at stikke af, jo værre ville det blive. For havde vi først fået indkaldelse til session, var der tale om faneflugt, og det kunne give dødsstraf. Der arbejdede en russisk krigsfange på gården. Han hed Afnav, og han ville med os over. Og i januar 1916 tog vi chancen.

Der var sne, og det frøs. Poul havde været i malerlære, så han tog sin hvide malerkittel på, og russeren tog et lagen over hovedet. Selv var jeg en lille fyr, og da jeg tjente hos en velvoksen bonde, huggede jeg en af hans hvide skjorter og tog over mig. Og så gik det af sted efter Spandet, hvor vi ville over grænsen. For mig ville det nok have været nemmere at gå over ude i Vadehavet, hvor jeg jo kendte naturforholdene, men det turde de to andre ikke.

Vi vidste, at der var udskiftning af vagter, fordi de soldater, der havde bevogtet grænsen et stykke tid, skulle til østfronten, så vi regnede med, at der ikke var helt den samme agtpågivenhed, som der plejede at være. Nå, men undervejs kom vi over en stor grøft, og Poul jublede: »Hurra, nu er vi i Danmark!«. Men russeren tyssede ham: »Niks Dania«, sagde han. Og det var det heller ikke. Vi vidste ikke helt nøjagtigt, hvor vi bevægede os. Men vi kom ud imellem nogle tørvegrave, og det var ved at blive lidt farligt det her. Vi gik over den forbandede pot-is [is uden vand under], og det knagede og bragede og lød som et tordenvejr. Og vi skulle jo helst være helt stille. Og midt i det hele dumpede jeg så i en tørvegrav – med hovedet først. Havde russeren ikke været hurtigt og hevet mig op igen, så havde jeg ikke siddet her. Russeren var en meget høj karl. Og meget agtpågivende. Lige pludselig tager han os i nakken og trykker os ned i sneen. Der kom tre eller fem tyske soldater lige imod os. Der lå vi så. Heldigvis havde vi jo det hvide tøj over os. De stod kun fem meter fra os. Så sagde den ene: «Her kan de ikke komme over på grund af mosehullerne». Mit hjerte slog, så jeg næsten havde på fornemmelsen, at sneen sprøjtede op omkring mig.«⁵

I dette tilfælde lykkedes flugtforsøget for de to unge, sønderjyske desertører og den årvågne, russiske soldat, men mange forsøg endte med tilfangetagelse ved grænsen. Sidst på året 1917 voksede antallet af flugtforsøg blandt de russiske fanger. Mange af dem havde da været fremmedarbejdere i et par år i Nordslesvig, og efter revolutionerne i marts og november var længslen efter fædrelandet og ønsket om at gense familien var blevet så intenst, at mange valgte at begive sig af sted helt i det uvisse. Flugten kunne foregå til fods over landegrænsen eller pr. båd ved at krydse Lillebælt fra den sønderjyske østkyst. Enkelte vovede sig også til fods gennem Vadehavet. Det var nok den farligste rute, da den krævede et grundigt kendskab til tidspunkterne for flod og ebbe.

Efter indgåelsen af en separat fred mellem Tyskland og Rusland

Nikolaj fra Hviderusland arbejdede hos gårdejer Peter Iversen i Bønderby ved Møgeltønder. Han var vellidt og yderst værdsat, da gård-ejeren var indkaldt i krigen. Nikolaj flygtede til Danmark i 1918 og sendte dette foto fra krigsfangelejren til familien i Bønderby med en tak. (MS – Sønderborg Slot)

i Brest-Litovsk i marts 1918 voksede flugtforsøgene hastigt. Det kunne godt være adskillige nætter at vandre fra Tønder eller Tinglev-området op til Kongeå-grænsen, og for mange krigsfanger kunne det være svært at orientere sig og vide med sikkerhed, hvornår de var sluppet ud af Det tyske Rige. Denne usikkerhed er baggrunden for en udbredt vandrehistorie:

En russer fra Tinglev-egnen havde bestemt sig til at flygte og drøftede sagen med sin værtsfamilie. Her havde han fået forklaret, at han kun måtte gå nordpå om natten og skulle skjule sig om dagen. Han skulle være udholdende og gå i en lille uges tid. Så ville han komme til en bred å, som han skulle vade eller svømme over – så ville han være i Danmark. Den russiske krigsfange fulgte rådet til punkt og prikke, gik kun om natten og lå i skjul, når det var lyst; men han kom ikke til en bred å. Først efter en halv snes dage nåede han en å, og den var så bred, at han ikke kunne vade over den. Så han måtte finde en båd for at sejle over. Der var en del strøm, men det lykkedes ham at nå over til den anden bred, hvor han gav sig til kende – det var i Vendsyssel! I andre versioner af historien træffer den flygtende russer i august 1915 en landsmand på Grindsted-egnen, men troede endnu at være på tysk område. I en beretning om to russere, som dukkede op i efteråret 1915 i Thy, fortælles, at først da de havde krydset Limfjorden, mente de sig i sikkerhed i Danmark. Historier af denne art vidner om beundring for de russiske krigsfangers udholdenhed, og de har virkelig en reel kerne, da flere russiske soldater blev opdaget langt oppe i Jylland, bl.a. i Odder og på Læsø.

Flugtforsøg var farlige, og undertiden kom det til kamp mellem de flygtende russere og grænsevagterne. I enkelte tilfælde lykkedes det nogle russere at afvæbne en grænsevagt, men i mange tilfælde medførte kampen, at de tyske grænsvagter skød flygtningene. I efteråret 1915 lå der bayerske landstormsmænd i Rejsby og Hviding sogne. Det hændte ret tit, at de standsede krigsfanger, der søgte at slippe over grænsen. En af landstormsmændene blev en dag overmandet af tre russiske flygtninge, der bandt hans hænder på ryggen, tog geværet fra ham og kastede det i vejgrøften, men de gjorde ham ingen fortræd og slap selv godt over grænsen. Nogen tid efter blev det meldt til vagtmændene, at der var flygtninge i plantagen øst for Rejsby, og i en beretning fra 1920-erne skildres, hvorledes disse flygtninge nedskydes. Det var en krigsepisode, som endnu ti år senere stod klart i erindringen hos mange på egnen:

»En russer kom til syne i skovens udkant, det var officers-stedfortræderen Ilja Pamlishim, 30 år gammel. I kirkebogen betegnes hans regiment »Königl. Podolsk Spirga«. Han blev skudt i baghovedet,»

»Hier ruhen vom Feinde ungenannt
Ein Belgier und einer aus Russenland.
Der Freiheitsdrang führte sie hier her,
Bis Reisisby, doch weiter kamen sie nicht mehr.
Sie haben in jener Schreckensnacht
An ihre letzte Stunde des Lebens noch nicht g'dacht.
Wie gross! – waren wohl der Beiden Sorgen,
Die jetzt Schleswigs Erde hüllt geborgen.
Und da die Erde uns alle vereint,
Seid Ihr hier! nicht mehr unser Feind.«⁷

I 1915 hørte flugtforsøg trods alt til undtagelserne, men de voksende kraftigt i løbet af krigsårene. Især efter novemberrevolutionen i 1917 forsøgte mange russiske soldater at flygte for at komme hjem og være med i skabelsen af det nye Rusland. Hvis de blev fanget under flugten og ikke skudt, blev de ofte udstationeret på den samme ejendom igen, fordi der på grund af den stigende fødevarerangel var hårdt brug for deres arbejdskraft.

Krigsfangernes hjemsendelse

Det tyske militær gik i sommeren 1918 i gang med at forberede en udveksling af krigsfanger med Frankrig og Belgien. Det forberedende arbejde var endnu i gang, da den tyske revolution brød ud i november 1918 og førte til krigens afslutning efter få dage. Herefter var det de tyske civile myndigheder, der overtog ansvaret for alle allierede krigsfanger og deres hjemsendelse. For ikke at tære på de beskedne ressourcer i Tyskland ønskede myndighederne hurtigt at få iværksat hjemsendelser. Allerede i januar 1919 blev opgaven overtaget af Den Interallierede Kommission med sæde i Berlin, og samtidig var borgerkrigen i Rusland eskaleret, og i denne kamp var de allierede stater involveret med hjælpekorps til den hvide side. Det var bestemt ikke formålstjenligt at hjemsende titusindvis af russiske krigsfanger, som man måtte formode i vid udstrækning ville gå ind i borgerkrigen på den røde side. Derfor blev hjemsendelsen af de russiske krigsfanger sat i bero, mens der blev arrangeret hjemtransporter for belgiere, franskmænd, luxembourgere, elsass-lothringere, italienere og rumænere først på året 1919.

I løbet af foråret 1919 blev russerne samlet i lejrene i Mecklenburg-Vorpommern og måtte gå uden beskæftigelse og tilstrækkelig kost i måneder, før de kom videre. Dette rygtedes hurtigt blandt de russere, der endnu var i Sønderjylland, og nogle af dem fandt ud af, at de kunne blive i landsdelen, hvis de selv kunne skaffe sig et arbejde og forelægge myndighederne et

herpå fra arbejdsgiveren. Andre valgte at gå under jorden, dvs. at blive i Sønderjylland uden myndighederne havde kendskab til det. Det er umuligt at opgøre hvor mange, der blev i landsdelen – legalt eller illegalt – men det synes at dreje sig om mindst et par hundrede mand.

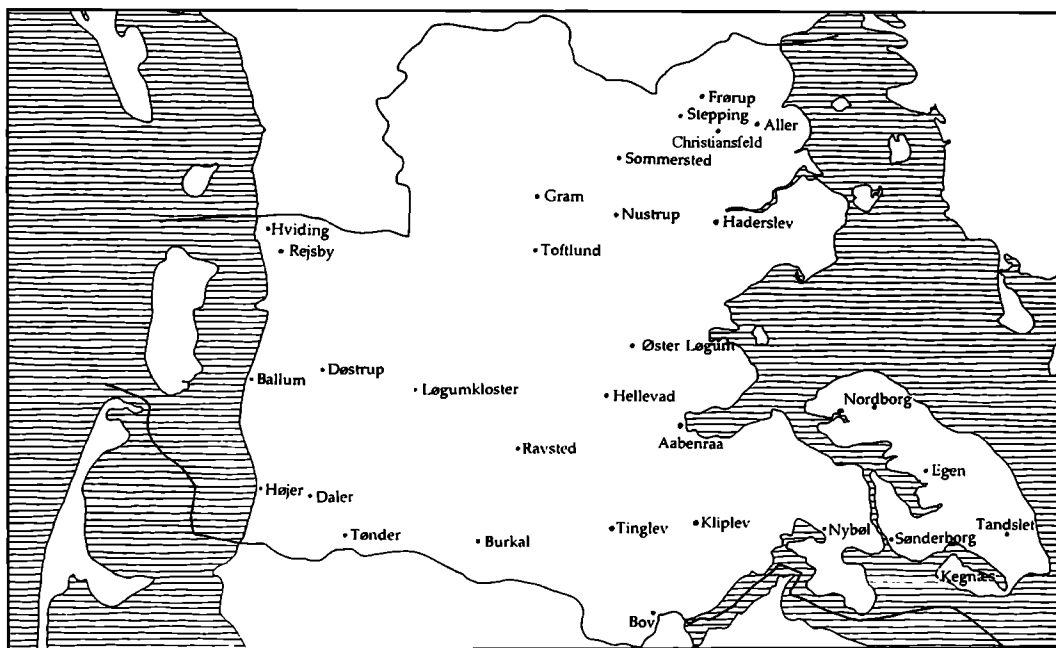
Det var ikke let at være rester af en tabende hær fra et imperium, som gik i opløsning. Og de russiske soldaters situation blev yderligere kompliceret af det forhold, at de var krigsfanger i et tabende land – tilmed og udstationeret i en grænseregion, som kom til at skifte statsligt tilhørsforhold. De var formelt statsløse efter genforeningen i 1920, og nogle af dem erhvervede dansk statsborgerskab i mellemkrigsårene, i reglen efter tilskyndelse fra arbejdsgivere eller naboer. Andre foretrak at vedblive at leve som statsløse i ubemærket, men de fik problemer efter det tyske angreb mod Sovjetrusland i juni 1941, hvor alle russiske statsborgere i Danmark blev arresteret.

Krigsfangegrave

I det sønderjyske kulturlandskab er der fortsat en række vidnesbyrd om de mange fremmede soldaters tvungne ophold. Der er ganske vist ikke rejst mindsten over nogen af de omfattende digebyggerier og jordforbedringsarbejder, men der er talrige grave. Indledningsvis blev gravlunden tæt på fangelejren i Løgumkloster omtalt. Også i den anden større fangelejr, Bajstrup ved Tinglev, skete der dødsfald blandt fangerne, og her døde 9 englændere, 1 franskmand og 6 russere i foråret 1915. De blev begravet på sognekirkegården, og lokale beboere viste sympati for disse soldater fra de fjendtlige hære ved – i skjul af mørket – at plante røde og hvide blomster på gravene.

Efter 1920 ønskede de franske myndigheder at hjemføre alle franske soldater, der var begravet i Tyskland. Resterne af den franske krigsfange på Tinglev Kirkegård blev optaget og sendt sydpå med jernbane, men de tyske grænsemyndigheder stoppede transporten i Padborg, og kisten måtte returneres til Tinglev, hvor den blev genbegravet. En række danske organisationer med nære handelsmæssige kontakter til England, bl.a. Landbrugsrådet og Dansk Industri, tog i 1924 initiativ til opsætning af et fælles mindesmærke for de allierede soldater i Tinglev og mindesmærker i sten på hver enkelt grav. Indvielsen, der fandt sted i 1925, afspejlede dansk udenrigspolitik, idet Storbritannien og Frankrig var repræsenteret på ambassadørniveau, men ikke Rusland. Ganske vist havde Danmark formelt anerkendt den bolsjevikiske regering i juni 1924, men mindesmærkekomiteen havde valgt at lade Rus-

Kort over sønderjyske kirkegårde med russergrave. Der er i alt 175, og langt hovedparten er døde af sygdomme, men flere er dræbt under flugtforsøg. (Tegnet af Inga Jornil. MS – Sønderborg Slot)

land være repræsenteret af baron Meyendorff, en forhenværende russisk diplomat. Biskoppen i Ribe forestod indvielsen af monumentet, der havde enslydende indskrifter på engelsk, fransk, russisk og dansk. Derpå talte den britiske og den franske ambassadør, de to staters nationalsange blev afspillet, og højtideligheden afsluttedes med »Der er et yndigt land«.

Også på mange andre sønderjyske kirkegårde kan man finde mange krigsfangegrave. De er næsten udelukkende russiske, da de jordiske rester af de franske og belgiske soldater efter ønske fra disse landes regeringer sædvanligvis førtes tilbage til deres hjemlande. For eksempel blev den belgiske soldat, der blev skudt ved Rejsby i 1915, tilbageført til sin hjemby, Liège, i 1923, og det samme var tilfældet med en af belgierne i Løgumkloster. De russiske fanger var i overtal og havde en sundhedstilstand, der oftest var ringere end de øvrige allierede fangers. I krigens allersidste måneder døde 20 russere, der hørte under fangekommandoen i Aabenraa, og de blev alle begravet på sognekirkegården. På deres grave blev der i 1925 rejst særskilte gravsten med kors, og indvielsen blev foretaget af popen fra den russisk-ortodokse kirke i København. Selvom der ligger flere allierede krigsfanger i Aabenraa end i Tinglev er der intet fælles mindesmærke, da der ikke var samme interesse fra danske organisationer for at vise sympati og taknemlighed over for Rusland som over for Frankrig.

CITATBOKS Ivan Abonasjoff

Ivan, Ivan Abonasjoff!
 Jo, ham hovser æ så godt.
 Ja, den stakkell, da han flygted',
 kam e vagt, og han bløv skådt.

Han var hielt nenn fro Odessa,
 høer' ålde fro sit hjem –
 hans madame og hans malinka,
 mon di no mod dem var slemm'?

Kun om dem hans tanke kredse,
 viist mæ, te hans bøen var smo
 te han græd den støer russe
 kunn æ somtid godt forsto.

Ivan, ja han gik jo åltid
 rulet om og var så mild.
 Somtid bløv han, men kun sjældent,
 hielt forfærdle gall og vild.

Miest med tegn vi snakked' sammel,
 åltid so han: Danskii gut!
 og hver dav han kam og spur' mæ
 om Germany var kaput?

Men Germany det var stærke' ,
 end vi tænt – og det var streng.
 Han holdt ud i novve åar,
 men det bløv ham dog for læng.

Fremmed folk di glemmes haste.
 Ivan han er snart forglemt.
 Til å knytt hans minde faste
 hærr æ da min vis' bestemt.

I e kri da læn'd dæ mænne
 hjem til dem, di ål de såv.
 Mænne vinter no forgæves
 ædde jenn som di holdt åv.

Martin N. Hansen

Martin N. Hansen fra Notmark sogn på Als skrev i 1918 dette digt om en af de russiske krigsfanger, som han havde kendt. Gengivet efter »Martins Visebog« 1975. (MS – Sønderborg Slot)

En rundspørge til de sønderjyske lokalhistoriske arkiver i 1991 gav oplysninger om, at der på 30 kirkegårde var eller havde været krigsfangegrave, og bortset fra Tinglev og Løgumkloster var det udelukkende grave med russiske soldater. I nogle tilfælde var der sat et mindesmærke af den dodes kammerater. I Nordborg lyder indskriften således: »Hier ruhet in Gott/ fern von der Heimat/

Gravsten på Broager kirkegård over en hviderusser, der valgte at blive landarbejder i Sønderjylland efter krigen. Han købte en landejendom i 1932 og giftede sig med en kvinde, der stammede fra Ukraine. (MS – Sønderborg Slot)

und den Seinen/ der russische Kriegsgefängene/ Nicolai Rogow, + in Oxbüll am 19.11.1918/ Von seinen Kameraden/ im Kreise Sonderburg gestiftet«. Denne sten må være rejst før tilbagesendelsen af krigsfanger blev indledt i 1919, altså ret hurtigt efter den pågældendes død. Derimod må en dansksproget sten på en russergrav på Hellevad kirkegård først være sat på graven efter genforeningen. Den meddeler lakonisk, at her hviler en krigsfange, der blev skudt ved den danske grænse under flugtforsøg i 1916.

Krigsfangerne og den sønderjyske befolkning

Generelt gik det forbavsende let for den sønderjyske befolkning at leve side om side med 6.000–7.000 krigsfanger

1918/19. For den dansksindede flertalsbefolkning repræsenterede krigsfanger ikke fjenden, og for hele befolkningen betød deres tilstedeværelse, at der blev udført samfundsnyttigt arbejde. Selvom krigsfangerne både sprogligt, religiøst og kulturelt var meget forskellige fra sønderjyderne, var det muligt at leve sammen uden egentlige sammenstød og uden udbrud af fremmedhad – til trods for verdenskrigen og den dermed forbundne nationalisme med anstrøg af chauvinisme.

Krigsfangerne blev hjemsendt til deres fædrelande i løbet af 1919, og en del af dem forsøgte trods borgerkrig og uro at holde forbindelsen til de familier, der havde modtaget dem med venlighed og behandlet dem anstændigt. For de krigsfanger, der valgte at blive boende i Sønderjylland eller i det øvrige Danmark var der tilsyneladende kun to muligheder: Fuld og hel integration eller en isoleret tilværelse som fremmedarbejder. Der er næppe nogen, der bevidst har valgt at leve i ensomhed, men muligheden for integration bestemmes både af de ydre omstændigheder og de pågældendes psyke. De krigsfanger, der valgte at blive i Sønderjylland efter 1920, kan man undertiden finde spor af. På kirkegården i Broager ligger der således en hviderusser, der blev husmand i Smøl. Han døde i 1953 og havde inden da valgt indskriften til sin gravsten: »Jeg er kommet som en fugl i luften/ Jeg har mistet min flok/ jeg hviler her i fremmed jord«.

Ikon medbragt i krigen af en russisk krigsfange. Han forærede den til sin modmor i Mølmark ved Broager før sin afrejse i 1918. Ikonen havde været hans kæreste eje, og familien var klar over, at det var den varmeste tak, som han kunne give. (Privateje, foto MS – Sønderborg Slot)

Sønderjyder i allieret krigsfangenskab

Af René Rasmussen

Mange af de soldater, som slap levende fra slagene på vest- og østfront, endte som krigsfanger. I efteråret 1918, mod slutningen af Første Verdenskrig, befandt sig i franske krigsfangelejre ca. 350.000 krigsfanger; i engelske 328.000 og i russiske fangelejre 2.250.000 krigsfanger. En lille del af disse mange fanger var danske sønderjyder – måske hen ved 4.000.

Det gik med tiden op for franskmænd, englændere og russere, at en del af deres tyske krigsfanger faktisk ikke var tyskere, men derimod tilhørte nationaliteter, som mod deres vilje var tvunget i tysk uniform. De var, hvad englænderne kaldte »friendly alien enemies« – altså »venligtsindede fremmede fjender«.

Der var i krigsfangelejrene ofte et vist fangeselvstyre, hvor officerer stadig havde kommandoen. Det skete, at preussiske officerer chikanerede dansksindede sønderjyder, men efterhånden opnåede de en bedre behandling og i løbet af 1915–1916 blev der oprettet særlige fangelejre til dem. Det lykkedes at samle en betragtelig del af de danske sønderjyske krigsfanger i disse særlige lejre, men mange andre måtte leve under de almindelige kår, der nu engang gjaldt for krigsfanger. Dette gjaldt ikke mindst i Rusland. Og langt de fleste sønderjyder tilbragte kortere eller længere tid i almindelige krigsfangelejre, før de kom til de særlige lejre.

De sønderjyske krigsfanger blev samlet i tre lejre: I Frankrig i *Aurillac* i landskabet Auvergne i det centrale Frankrig; i England i *Feltham* i grevskabet Middlesex umiddelbart vest for London – tæt på den nuværende Heathrow lufthavn; og i Rusland i hovedsagen i *Jurjeff-Polskij* i guvernementet Wladimir ca. 200 kilometer nordøst for Moskva.

Aurillac

Initiativet til at oprette en særlig lejr for de dansksindede, sønderjyske krigsfanger i Frankrig blev taget to steder på omtrent samme tid: I Frankrig af professor ved Sorbonne, Paul Verrier, og i København af gymnastikdirektør N.H. Rasmussen.

Paul Verrier (1860–1938) var ud af en gammel normannisk håndværkerslægt og mente at kunne føre sine aner tilbage til vikingerne. Han var et sproggeni, og han kastede navnlig sin kærlighed på de nordiske sprog: Oldnordisk, islandsk, norsk, svensk og dansk. I 1890'erne blev han brændende interesseret i det sønderjyske spørgsmål, fik kontakt med sønderjysk-interesserede kredse i København og besøgte selv Sønderjylland, hvor han traf sammen med førende sønderjyder som Gustav Johannsen, Jens Jessen og H.P. Hanssen. I 1905 blev Paul Verrier docent i moderne nordiske sprog ved det berømte Sorbonne-Universitet i Paris.

Da krigen brød ud i august 1914, meldte Paul Verrier sig til tjeneste hos det franske udenrigsministerium og det franske krigsministerium. Straks han erfarede, at der var sønderjyder med i den tyske armé, der havde overskredet grænsen til Belgien den 4. august 1914 (nemlig i Det IX Preussiske Armékorps, der var stationeret i Slesvig-Holsten, Mecklenburg, Hamburg og Bremen), foreslog Paul Verrier, at eventuelle sønderjyske krigsfanger skulle nyde samme privilegier som krigsfanger fra Alsace-Lorraine – altså franskmænd fra de provinser, som Frankrig havde mistet som følge af den fransk-tyske krig i 1870/71. Man burde ifølge Paul Verrier samle de sønderjyske krigsfanger i en fælles lejr.

Men først sent i 1914 blev der udnævnt en særlig direktør for det franske krigsfangevæsen – *Monsieur* Paul Matter, og først herefter kunne Paul Verriers planer om en særlig krigsfangelejr for danske sønderjyder komme under overvejelse. I mellemtiden arbejdede Paul Verrier så for, at de danske sønderjyder kunne opnå særlige privilegier i de lejre, hvor de nu engang befandt sig. Blandt privilegierne var tilladelse til at sende både breve og avisartikler hjem.

I januar 1915 mødtes direktøren for det franske krigsfangevæsen Paul Matter og Paul Verrier til de indledende forhandlinger. Paul Verrier havde gennempløjet listerne med navne på de tilfangede tyske soldater og sat kryds ved dem, der havde et dansk klingende navn. Forsynet med en liste på 200 navne på formentlige danske sønderjyder tog Paul Verrier så fat på at besøge krigsfangelejre fra en ende af. Han begyndte den 4. februar 1915 med en fangelejr i Nordfrankrig.

Den første fange, Verrier talte med, var fra Genner nord for Aabenraa. Han lå på militærhospitalet i Rennes, hvor han havde fået venstre ben amputeret. Verrier tiltalte ham på dansk og sagde stilfærdigt: »De er sønderjyde?«. Det kunne patienten bekræfte, og så talte de længe sammen. Professoren forærede den sårede cigarer, cigaretter, chokolade og danske bøger.

Den franske professor Paul Verrier (1860-1938) var længe før krigen engageret i de danske sønderjyders nationale sag og under krigen den drivende kraft i oprettelsen af en særlig krigsfangelejr for dansksindede soldater i Frankrig. (MS – ISL)

Gymnastikdirektør N.H. Rasmussen (1854-1924) var en af de mange nord for Kongeåen, som brændte for de danske sønderjyders sag. Han organiserede forsendelsen af breve, læsestof og pakker til de sønderjyske krigsfanger og virkede for oprettelse af særlige lejre for sønderjyderne i England og Rusland. (MS – Sønderborg Slot)

På denne måde opsporede Paul Verrier den ene sønderjyde efter den anden. Men endnu var de alle spredt rundt på mange forskellige lejre.

I mellemtiden havde gymnastikdirektør N.H. Rasmussen (1854–1924) længe været i aktion hjemme i Danmark. N.H. Rasmussen var cand.polyt., men havde siden 1880'erne helliget sig gymnastikbevægelsen i Danmark, fra 1887 ved sit eget gymnastikinstitut i København. Han var stærkt interesseret i det sønderjyske spørgsmål og tog i efteråret 1914 initiativ til en aktion til fordel for de sønderjyske krigsfanger. For den impulsive N.H. Rasmussen var der ikke langt fra tanke til handling: Han marcherede direkte op på *Røde Kors'* kontor for at finde ud af, om det kunne lade sig gøre at sende breve og pakker til de dansksindede sønderjyske krigsfanger.

Han fik den besked, at det nok kunne lade sig gøre – hvis han altså havde nogle adresser. Røde Kors var dog en strengt neutral organisation, der ikke godt kunne tage sig særligt af sønderjyderne. Men de tilbød at formidle Rasmussens breve og pakker til krigsfanger i *det hele taget*, uanset deres nationalitet. Det var ikke ligefrem det, N.H. Rasmussen var interesseret i. Hans motiver var nationale, og han ville først og fremmest hjælpe landsmænd i nød. Han gik derfor i gang på egen hånd.

En af hans første medhjælpere i det arbejde var professorinde Dagmar Schmiegelow (1863–1938) – en mangeårig ven af Sønderjylland. Hun var gået op på Røde Kors-kontoret med helt det samme ærinde som N.H. Rasmussen – og havde fået det samme svar. På Røde Kors-kontoret fortalte man desuden Dagmar Schmiegelow, at der lige havde været en hr. gymnastikdirektør Rasmussen. »Ham skal De vogte Dem for!«, sagde de. Dagmar Schmiegelow kunne ikke ønske sig nogen bedre anbefaling og tog straks kontakt til N.H. Rasmussen – og så var samarbejdet i gang.

N.H. Rasmussen begyndte også at arbejde på at få indrettet særlige lejre til sønderjyderne. Han blev dog hurtigt klar over, at Paul Verrier arbejdede på det samme, og overlod derfor ledelsen af arbejdet i Frankrig til ham. Selv tog N.H. Rasmussen fat på England og Rusland – men mere herom nedenfor.

En anden vigtig del af N.H. Rasmussens arbejde gik ud på at sende breve, bøger, aviser og pakker til de sønderjyske krigsfanger. Han tog med vældig energi fat på at organisere et helt korps af »gudmødre« eller »gudfamilier« i Danmark, som fik tildelt et antal sønderjyske krigsfanger, de kunne korrespondere med. I brevene fra N.H. Rasmussen fik i hvert fald nogen af fangerne allerede i januar 1915 at vide, at der blev arbejdet på at få oprettet en særlig lejr for sønderjyder. Og i marts 1915 kom der

i sagerne med særlejren. Paul Verrier blev kaldt til krigsministeriet, og det blev besluttet at bede direktøren for krigsfangevæsenet om at lade indrette en særlig lejr for sønderjyderne. Den oprindelige plan var, at lejren skulle ligge i Normandiet og at Paul Verrier skulle være knyttet til den. Sådan kom det nu ikke til at gå. I april 1915 blev det besluttet at lade lejren indrette i en beslågt katolsk kostskole i Aurillac i landskabet Auvergne i det centrale Frankrig. Sidst i april 1915 blev tyske krigsfanger under Verriers overvågning sat til at indrettet køjer, brikse og ikke mindst bogreoler – Verrier havde nemlig medbragt ikke mindre end 95 kilo danske bøger og aviser.

I foråret 1915 begyndte man så at samle fanger sammen fra fangelejrene over hele Frankrig og Nordafrika. De første sønderjyder ankom omkring 1. maj 1915.

Sønderjyden Hans Petersen har fortalt om, hvordan han en dag i fangelejren fik at vide, at alle slesvigerne skulle melde sig. Han diskuterede sagen med sine tyske kammerater, der alle advarede ham stærkt. De mente, at han ville blive puttet i fremmedlegionen og sendt direkte tilbage til fronten, denne gang i fransk uniform. Men hvis han rent faktisk skulle komme i en særlig lejr med bedre forhold end andre tyske krigsfanger, ja, så skulle de nok afregne med ham efter krigen! Hans Petersen valgte at tage med alligevel, og, som han skriver i sine erindringer: »Jeg kom ikke til at fortryde det!«

Jørgen A. Lyck fra Vr. Sottrup blev taget til fange i oktober 1916. Han fortæller om, hvordan der en dag stod en fransk soldat i alpejægeruniform i fangelejren og spurgte, om der var nogen, der kom fra Alsace-Lorraine, Polen eller Slesvig-Holsten. Jørgen A. Lyck meldte sig som slesviger, og der dukkede så en dansktalende fransk kaptajn op. Under forhøret erklærede den franske kaptajn, at han kendte det danske folk som et syngende folk. Kendte Jørgen Lyck nogen danske sange? Kunne han f.eks. synge »Jeg vil værge mit land?« Den er jo ganske vist norsk, men den stod i Den blå Sangbog, og Jørgen Lyck kendte den godt. Så sad de to og sang sammen. Kaptajnen spurgte om én til, som de også sang. Så omfavnede kaptajnen Jørgen Lyck og sagde: »Ja, nu er De færdig med tyskerne, for når krigen er slut, kommer Sønderjylland tilbage til Danmark, og nu skal De få det godt under resten af krigen«. Så blev der taget et fotografi, hvor kaptajnen sad på sin stol og Jørgen Lyck stod ved hans side. »Denne oplevelse blev ved med at følge mig, og jeg mindes den den dag i dag med samme glæde», fortæller Jørgen Lyck. »Jeg forstod, at jeg ikke var faldet i fjendevold«.

Chr. Høeg fra Sdr. Sejerslev var den første, der overhovedet

Også Dagmar Schmiegelow (1863-1938) var blandt ildsjælene i arbejdet for de danske sønderjyder og indgik et nært samarbejde med N. H. Rasmussen for at støtte de sønderjyske krigsfanger. Efter krigen blev hun formand for Danske Kvinders Slesvigske Forening. (Efter Sprogforeningens Almanak 1939, s. 73)

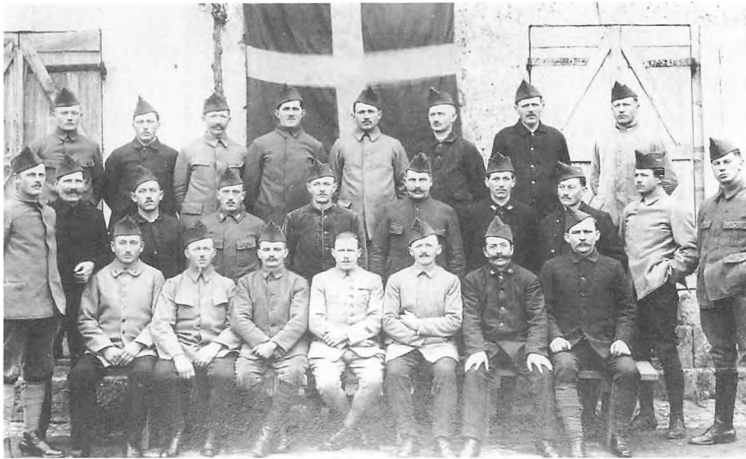
kom til Aurillac. Det skete i slutningen af april 1915. Men han fik snart selskab af flere landsmænd. Jens Jørgensen fra Bojskov kom til Aurillac 1. maj 1915 sammen med en flok på 27 mand, der på banegården blev modtaget personligt af Paul Verrier. De følgende dage og uger kom der flere sønderjyder.

Der var stor forskel på Aurillac og de almindelige fangelejre, og forskellen blev større, efterhånden som krigen skred frem. Navnlig forplejningen var betydeligt bedre i Aurillac. Jørgen Paulsen fra Varnæs blev taget til fange i september 1916. Han sad i forskellige lejre med dårlig forplejning, før han endelig kom til Aurillac sidst i oktober 1916. Han blev budt velkommen og straks sendt ud i køkkenet til Hans Fuglsang, hvor han blev budt på pølser. »Det kan nok være ... jeg fik pølser, mange flere, end jeg kunne tåle. Jeg blev syg, men jeg var jo så sulten«, fortæller Jørgen Paulsen.

Peter Jacobsen fra Broager kom først til Aurillac i november 1918. Han havde da allerede været i mange andre fangelejre, hvor det havde været knapt med føden, hvor de døjede med kulde og hvor lusene var ved at tage fuldstændig overhånd. Han fortæller, hvordan først polakkerne blev skilt fra, og hvordan han ventede på, at det skulle blive hans tur. Det blev det så. Han blev udstyret med en dåse sardiner og et stykke franskbrød, proppet i en godsvogn sammen med en masse andre fanger og så gik det med langsom fart afsted. Godsvognen blev kun lukket op en gang i mellem »og det var slemt«, fortæller han. »Der var én iblandt os, der havde tynd mave, og hver gang han fik en tur, hvilket skete hvert øjeblik, blev han af to mand holdt til lugerne. Børn, sikke et vejr!« Da han endelig kom til Aurillac, var han imponeret over, hvor godt de sønderjyske landsmænd dér så ud: De var »velplejede og havde runde kinder«.

Aurillac'erne levede altså godt med både mad og drikke. Johann Nissen fra Felsted kom til Aurillac i november 1915. Han mødte her sin ven, Peter Slipsager, der slet ikke kunne kende ham. »Om jeg havde forandret mig, eller P. Slipsager af den gode vin var kommet til at se lidt anderledes på tingene, får stå hen«, skriver Johann Nissen.

Inden de blev lukket ind i lejren skulle de afhøres af den dansk-talende sergent Boulanger. Hans Bondesen fra Fjelstrup var én af de første, der kom til Aurillac. Det skete den 15. maj 1915. Sergeant Boulanger, der var en ældre mand, så »noget skeptisk hen over brillerne på mig«, fortæller Hans Bondesen. »Men da jeg fik fortalt, at min fader var veteran fra 1848, strakte han begge hænder imod mig og sagde: 'De er en god dansk mand og bliver her!'«.

I maj 1915 åbnede den særlige lejr for dansksindede tyske soldater i Aurillac i det centrale Frankrig. Her fik fangerne betydeligt bedre vilkår end i de almindelige franske lejre for tyske krigsfanger. Her ses en gruppe af fangerne i Aurillac foran Dannebrog. (MS – ISL)

Afhøringen var ikke den rene formalitet, og flere måtte opleve at blive sendt væk igen. Niels Peter Dixen fra Fole fortæller, at han ved afhøringen den 20. oktober 1917 hele tiden kom til at sige »jawohl« i stedet for »javel« – »jeg havde jo ikke talt dansk i lange tider«. Det gav sergent Boulanger tvivl om ægtheden af hans danske alibi, »men ind slap jeg, og glad var jeg«, fortæller Niels Peter Dixen. Peter O. Grau fra Sebbelev på Als fortæller, at han sammen med otte andre slesvigere ankom til Aurillac 1. oktober 1918. Men der var kun to af de otte, der kunne tale dansk, så resten blev sendt retur igen. H.N. Lind fra Taarning kom til Aurillac med en transport på 15 mand fra Slesvig-Holsten, men han var den eneste, der havde hjemme nord for Ejderen og den eneste, der fik lov til at blive.

Paul Verrier sørgede for, at der blev givet undervisning i bl.a. dansk og fransk i lejren og at der var mulighed for at dyrke gymnastik. Desuden fik han knyttet en præst til lejren. Først aflagde den danske sømandspræst i Newcastle, L.A. Troensegaard-Hansen, en række besøg i lejren. Senere blev N.A. Jensen fast ansat som præst i lejren. Her var han »fangepræst« 1915–1916 – og kom senere til Rusland. Han har beskrevet sine oplevelser i Frankrig og Rusland i bogen »Ventetider« (1926).

Efterhånden blev den beslaglagte skole for lille til det stigende antal fanger, og lejren måtte flytte. »Valget faldt på en stor gammel og skummel bygning« fortæller P. Diedrichsen, men den blev pudset op og blev til sidst helt hyggelig. På førstesalen indrettede Verrier et bibliotek, der efter hånden talte ikke færre end 2.500 bind. Paul Verrier sørgede endvidere for, at der var to skræddere, der kunne tage sig af at reparere fangernes tøj. Han samlede også penge ind til indkøb af undertøj m.m. Men de fleste fanger op-

holdt sig ikke i fangelejren. De blev sendt på landarbejde i Aurillac og omegn.

Det landarbejde, krigsfangerne blev sat til, bestod hovedsageligt af høslagning. Der skulle slås hø med le og det skulle tørres og stakkes og køres hjem på vogne, der var forspændt med stude. Det var sønderjyderne ikke vant til, og flere har fortalt om, hvordan de dumme stude ikke ville lystre det danske sprog. Jørgen J. Refshauge fra Fjelstrup kørte en vogn i floden, bare fordi de elendige stude ikke kunne forstå hans sønderjysk! Andre fanger kom på »høpres-kommando«. En 6–8 mand betjente en mobil, dampdreven høpresse, som de så drog fra gård til gård med og pressede hø og halm.

En vending går igen i de mange krigsfangeerindringer, som er blevet udgivet, nemlig denne: »Vi lærte at slå hø, at køre med stude og at drikke vin«. Nogen gange kommer vinen ganske vist lidt længere fremme i rækkefølgen. Axel Jørgensen fra Sønderborg fortæller: »Vinen? Tal ikke om den, den savner man ofte her, hvor den er for kostbar til hverdagsbrug. Det var anderledes, da vi var krigsfanger«.

Fangerne ville gennemgående helst være ude på landet. Her fik man godt at spise og her gik tiden med arbejde. »Vi fik tykke pandekager og tykt fedt flæsk«, fortæller Christian Paulsen Hansen fra Ellum. »Det smagte en sulten mand!«

Madvanerne i Auvergne var anderledes, end sønderjyderne var vant til. Hovedingrediensen i ethvert måltid var suppe – *la soupe*. De fik suppe tre gange om dagen, morgen, middag og aften, fortæller Peter Jørgensen fra Sdr. Vollum ved Brede. Dertil enten flæsk og vin eller brød og ost. Alle fangerne roser osten i Auvergne som særdeles god. »Det var ensformig kost«, fortæller Peter Jørgensen, men »det var sund kost«.

Noget af det første, fangerne så efter, når de kom ud på en gård, det var, om der nu hang dygtigt med flæskesider under loftet i køkkenet og om der var *du vin dans la cave* – vin i kælderen! »Det kunne jo«, siger han, »spille en rolle m.h.t. arbejdet.«

Bønderne var som regel venlige over for sønderjyderne: Peter Flebbe fra Vedsted fortæller, at den familie, han opholdt sig hos, var »så omsorgsfuld for mig, som var jeg deres søn«. Og Heinrich Jacobsen fra Skodsbølmark fortæller, at konen på den gård, hvor han var, en dag sagde til ham: »Henri, når jeg ser dig, tænker jeg på mine drenge«. Hun havde selv to sønner og en svigersøn ved fronten.

Flere af fangerne fortæller, at sproget voldte vanskeligheder. Mange fik med tiden lært noget fransk, men i begyndelsen var det svært. Hans Bondesen fra Fjelstrup fortæller, at

en ældre kone i St. Simon, hvor han hjalp med at plante kål. »Langs med haven løb en å, hvoraf jeg hentede vand til at vande planterne med. Hun nikkede til mig og sagde: 'kommode'. »Kom pram pa, madam!«, sagde Hans Bondesen. Han forstod ikke, hvilken forbindelse, der kunne være mellem en å og en kommode. Da han kom hjem til lejren om aftenen kunne hans mere sprogbevagede kammerat, Hans Ries, fortælle ham, at *commode* betød »bekvemt«, og at konen altså havde ment, at det var bekvemt, at man kunne hente vand i åen til at vande kålene med.

»Den følgende dag kunne jeg forklare madame, at nu forstod jeg hende. Hun blev så henrykt, at hun, til trods for at hun stod med begge hænder fulde, straks serverede brød og vin for mig, og siden hang jeg naturligvis meget i med det franske«, fortæller Hans Bondesen.

I efteråret 1918 havde lejren bestået i 3½ år. Da var der ifølge lister i det franske krigsministerium over 500 sønderjyske krigsfanger i Aurillac.

Den 11. november 1918 blev der endelig våbenstilstand. Kirkeklokkerne begyndte at ringe over alt i Frankrig. Fangerne oplevede fredsslutningen meget forskelligt, alt afhængigt af, om de befandt sig på en bondegård eller i lejren. Niels Peter Dixen fra Fole befandt sig i fangelejren, da freden blev ringet ind. »Da brød en jubel ud, som jeg aldrig har oplevet magen til«, fortæller han. Det gjaldt både i fangelejren og byen. »Med ét slag blev folk revet ud af krigens mareridt, de var som overgivne børn; hurraråb og fanfarer, der blandede sig med klokkeklangen, lød ind til os.« I lejren holdt kommandanten, kaptajn de Fournaux, en tale, og fangerne råbte *Vive la France!* og *leve Danmark!* Både tricoloren og dannebrog blev hejst over lejren. »Der blev i lejren foretaget indsamling til en tønde vin, og om aftenen samledes vi i lejrens store stue, hvor der blev holdt taler og udbragt skåler. Det blev en dejlig aften«, fortæller Niels Peter Dixen.

Det kom til at vare endnu nogen tid, før sønderjyderne kunne komme hjem. Julen 1918 tilbragte fangerne i Aurillac sammen med Paul Verrier – som fangerne kaldte deres »julemand«, fordi han havde medbragt store kufferter og kasser med gaver i form af cigarer, cigaretter, frugter og bøger. Verrier viste lysbilleder og fortalte om Auvergne, om Danmark og om Sønderjylland, som mange ikke havde set i flere år. Og der blev sunget danske og sønderjyske sange.

L.A. Troensegaard-Hansen (1871-1945) var dansk sømandspræst i Newcastle. Han rejste rundt og besøgte de dansksindede sønderjyske krigsfanger i Storbritannien og virkede for, at de fik en særlig fangelejr svarende til Aurillac i Frankrig. Siden blev han sognepræst i Adsbøl-Gråsten. (MS – ISL)

Feltham

De første sønderjyske krigsfanger kom til England i efteråret 1914. Igen var det gymnastikdirektør N.H. Rasmussen, der tog initiativet. Han kontaktede i oktober eller november 1914 den danske sømandspræst i Newcastle, L.A. Troensegaard-Hansen, og opfordrede ham til at forsøge at opspore sønderjyder i de engelske fangelejr. Det kunne Rasmussen gøre temmelig let, for han sad nemlig selv i bestyrelsen for Sømandsmissionen. Troensegaard-Hansen satte sig straks i bevægelse.

Det engelske *War Office* var en del tungere at danse med end de franske myndigheder. Der skulle gå halvandet år, før der blev indrettet en særlig lejr for de dansksindede sønderjyske krigsfanger. Indtil da besøgte Troensegaard-Hansen dem enkeltvis i de lejre, hvor de nu engang var endt. Det betød også, at det var vanskeligere end i Frankrig at give sønderjyderne særlige privilegier, da dette let kunne skabe splid med de øvrige fanger. Troensegaard-Hansen og N.H. Rasmussen arbejdede ihærdigt på at give sønderjyderne tilladelse til at modtage aviser og breve fra Danmark – og til at sende breve til Danmark. Troensegaard-Hansen udførte det store arbejde med at studere listerne over tyske krigsfanger og notere de navne, der havde en dansk klang.

Troensegaard-Hansen beretter i et brev til N.H. Rasmussen, hvordan han, belæst med opbyggelig dansk og kristen litteratur, i marts 1915 aflagde en krigsfangelejr i Leigh et besøg. Her havde kommandanten samlet 26 sønderjyder. Troensegaard-Hansen var lykkelig: »Hvor var det dejligt at se alle disse prægtige ansigter, der lyste af ærlighed, sandhed og målbevidsthed, og så høre dem alle snakke op på deres ægte jyske sprog. Det var den lifligste musik i mine øren« – Troensegaard-Hansen var jo udsendt af Sømandsmissionen, og hans udtryksform er ikke ganske fritaget for sine steder at være til den salvesfulde side.

Efter at have noteret navnene på de 26 sønderjyder, holdt Troensegaard-Hansen gudstjeneste for dem. Han fortæller: »Vi fik salmebøgerne frem og så sang vi *Vor Gud han er så fast en borg*. Ja, denne sang, jeg mener *tonen* i sangen, var så betagende og så kraftig, at al uroen rundt omkring fra tyskerne lidt efter lidt døde bort! Tys, tys! lød det ind i mellem tonerne og det var som var vi i selve kirken. Ja, vi var jo også i kirken, thi Herren var midt iblandt os«.

Troensegaard-Hansen tog herefter afsked med sønderjyderne, der således var blevet styrket ved Herrens ord. Han lovede at komme igen en måned senere og forære dem pakker med chokolade og tobak, og, som han noterer i brevet til N.H. Rasmussen: »Disse sager gjorde øjensynlig lykke«.

I april 1916 åbnede briterne endelig en særlig lejr for dansksindede sønderjyder og soldater af andre nationaliteter, som var tvunget til tysk krigstjeneste, men ententevenlige. Den lå i Feltham tæt ved London. Her fik fangerne officielt ingen særbehandling, men reelt blev der set gennem fingrene ved overtrædelser af reglementet. Her ses en sønderjyder i lejrens beklædningsdepot – stadig i tysk uniform. (MS – ISL)

Således rejste Troensegaard-Hansen rundt i Storbritannien fra fangelejr til fangelejr. Det blev noget dyrt i længden med alt det rejseri. Først forsøgte N.H. Rasmussen at få fri rejse til Troensegaard-Hansen, og da det ikke lykkedes, så gav han sig med så meget desto større iver i kast med at få samlet sønderjyderne i én lejr, på samme måde som det i maj 1915 var skete i Frankrig. I dette arbejde fik de støtte af Paul Verrier, som kom til England

for at fortælle myndighederne dér om Aurillac-lejren i Frankrig. Troensegaard-Hansen aflagde selv flere besøg i Aurillac i 1915.

De engelske militærmyndigheder var ikke uvillige over for idéen. Men sønderjyderne kom dog ikke i en lejr for sig selv, som i Aurillac. De måtte dele lejren med andre »friendly alien enemies« – polakker og elsassere.

Lejren kom til at ligge i Feltham. Den 6. april 1916 kom de første fanger til Feltham, herunder fire sønderjyder. I de følgende uger steg tallet til henved 75 mand.

En af krigsfangerne skrev i et brev kort efter ankomsten: »Det er den lykkeligste time, jeg har oplevet endnu, da vi slap bort fra tyskerne og nu har fundet et sted, hvor vi føler os hjemme. Her kan vi synge vore kære danske sange, øve dansk gymnastik og alt, hvad vi vil, uden at blive overfuset af de tyske feldwebler«.

I Feltham boede fangerne på enkeltværelse. Lejren var indrettet i en tidligere opdragelsesanstalt. Der var både sportsfaciliteter, gymnastiksal, bad, snedkerværksted, en kirke o.s.v.

Officielt holdt englænderne sig strengt til Genève-konventionen, og de sønderjyske fanger fik således ikke særforplejning i forhold til de tyske fanger. Men lejrkommandanten, colonel Johnson, så gennem fingre med den omfattende »organisering« af ekstra mad, der blev skaffet ved køb ude fra og smuglet ind i lejren. Pengene skaffede man ved at sælge træarbejder, der blev udført i snedkerværkstedet.

Fødevarerne blev ligefrem smuglet ind i lastbiler, mens de britiske soldater så den anden vej. En engelsk officer overraskede på et tidspunkt en forsamling sønderjyder, der netop havde arrangeret et større sønderjysk kaffebord med friskbagt kage, bagt af varer, der var smuglet ind ude fra. Officeren spurgte, hvor de havde fået kagen fra? Ja, den havde de skam fået sendt fra Danmark, bedyrede fangerne. Officeren tog en bid af kagen, og sagde: »Oh, from Denmark! That's right ... and still hot!« Kagen var varm endnu! Så hilste han til kasketten og gik igen.

Nogen af fangerne drev ligefrem illegalt landbrug i lejren med æglæggende høns og med kaninavl.

Troensegaard-Hansen fungerede som præst for de danske krigsfanger fra 1914 til 1919. Indtil 1917 kom han blot på jævnlige besøg ca. hver 14. dag, men fra 1917 var han fuldt beskæftiget som lejrpræst for de danske fanger.

Der blev jo hele tiden taget nye fanger. Troensegaard-Hansen fortsatte med at møde op i krigsministeriet og gennemgå listerne over krigsfanger for navne, der lød danske. Så mødte han op i Feltham med sin navneliste og råbte navne op. Dette fænomen blev snart kendt som »generalforsamlingen«. For

Absender:—

*Prisoners of War
Mathias Jensen No 1487. G.
Camp Feltham Dist. Wood
DEN*

**OPENED BY
CENSOR.**

P.W. 36

Brev fra krigsfangen Mathias Jensen, sendt fra lejren i Feltham til Odense og kontrolleret af den britiske censur. (MS – Sønderborg Slot)

næsten én eller anden af de tilstedeværende, der kendte det navn, der blev råbt op – og vidste, om manden var dansk- eller tysksindet. Det betød også, at Feltham-fangerne på forhånd vidste, hvem der kunne forventes at ankomme til lejren snart, og så kunne de give ham en hjertelig velkomst. Én aften i oktober ankom på samme tid 107 sønderjyder til Feltham, så der blev en gevaldig fest, som der gik frასagn om i mange år.

Det skete, at der også kom hjemmetyskere til lejren. Hvis de ellers i øvrigt forholdt sig roligt, så fik de lov til at blive. Men hvis de sluttede sig sammen og gik i opposition, så blev de sendt bort til arbejdslejren Isleworth, der sorterede under Feltham. I november 1917 var der 265 danske sønderjyder i Feltham og 53 hjemmetyskere i Isleworth.

Jurjeff-Polskij

Den energiske N.H. Rasmussen var i efteråret og vinteren 1914 i fuld gang med at indsamle navne på sønderjyder i fransk og engelsk krigsfangenskab. Men han fik samtidig navne på sønderjyder, der var faldet i russisk krigsfangenskab. Dem måtte der også gøres noget for. Men Rusland er et stort land, og det viste sig hurtigt at være sværere at få kontakt til sønderjyderne i det vidtstrakte zar-rige, end i det velorganiserede Frankrig og England. Fangelejrene lå ofte spredt i det mægtige Sibirien: Chr. Hansen fra Hjerndrup befandt sig i vinteren 1915–1916 i Dauria to dages togrejse øst for Bajkal-søen og Chr. Lorenzen fra Blansskov var på samme tid i Nikolsk Ussurisk 200 km fra Vladivostok.

N.H. Rasmussen fik i marts 1915 kontakt til den russiske legationspræst i København, I. Stchelkunov, der var indstillet på at

CITATBOKS Der er langt hjem til Sønderjylland ...

Der er langt hjem til Sønderjylland,
der er lang vej at gå
gennem fremmede herrers lande,
over bølgerne de blå.
Men tankerne flyver,
for dem er der kort
til vor hjemstavn hist i Sønderjylland,
det land, som er vort.

Der er langt hjem til Sønderjylland,
der hvor minderne bo,
hvor vor fribårne slægt har hjemme
med vort håb og med vor tro.
Mens lærkerne kvidrer
derhjemme på vang,
så vil her vi i det fjerne synge
vort hjemland en sang.

Der er langt hjem til Sønderjylland,
men vi kommer engang,
vi har før lært den kunst at vente,
korte tiden med en sang.
Vi kommer, ja, vi kommer,
så snart som vi kan.
Ja, og måske kommer vi med sommer
for vort folk, vort land

Denne sang, skrevet af Ahrent Otterstrøm på melodien til den engelske soldatersang »Its a long way to Tipperary«, blev digtet til de sønderjyske krigsfanger i Feltham, men var også kendt af fangerne i Rusland.

hjælpe. Allerede i april 1915 blev der givet de sønderjyske fanger tilladelse til at skrive breve på dansk, og i det hele taget var det russiske gesandtskab i København meget behjælpelig. Men i selve Rusland så det anderledes ud. Ikke egentlig p.g.a. manglende vilje, men simpelthen fordi landet var så stort og dårligt organiseret. Mange af de breve og pakker, der blev sendt over til fanger i de russiske lejre, nåede aldrig frem eller også nåede de frem med måneders forsinkelse. N.H. Rasmussen fik kontakt til den danske konsul i Rostov, Andreas Nissen, der selv var sønderjyde. Med hjælp fra det russiske gesandtskab i København fik Andreas Nissen audiens hos enkekejsersinde Dagmar, datter af Christian IX. Hun tog sagen op med den største velvilje og satte sig personligt i bevægelse for at få fremskaffet navne på sønderjyske krigsfanger og finde ud af, i hvilke fangelejre de befandt sig.

Blandt de sønderjyske fanger i Rusland var den senere så kendte Frits Clausen. Omstændighederne omkring hans tilfangetagelse i februar 1915 er noget dunkle. Politiske modstandere påstod senere, at han var løbet over til russerne ved den første den bedste lejlighed. Det var jo en alvorlig beskyldning imod føreren for et national-socialistisk parti, der hyldede heroisme og mandsmod og anså frontindsats for at være den ultimative manddomsprøve. Helt galt var det jo, at det var *russerne*, han var løbet over til. Frits Clausen skriver i sine erindringer lidt kryptisk herom: Han havde ganske vist sagt til sine kammerater, at han ville løbe over, hvis han fik chancen, men det er altid »lettere at tale om at løbe over til fjenden end at gennemføre det i praksis«. Frits Clausen blev taget til fange under et russisk angreb, da den skyttegrav, han var ved at grave, pludselig befandt sig bag fjendens linjer. Det ville under alle omstændigheder have været formålsløst at kæmpe videre under de omstændigheder, hævdede Frits Clausen.

De fleste sønderjyder kom til krigsfangelejr i Sibirien. Her blev de sat til hårdt skovarbejde under meget primitive forhold. De fældede træer på akkord og kunne så købe mad for deres løn. Da de var uvante med arbejdet, blev det ikke til så meget. De sov i hytter på det bare gulv og de frøs skrækeligt. Der var så koldt, at de brød, der var hovedbestanddelen i deres kost, blev hårde som sten og måtte tøs op over bål, før de kunne skære skiver af, som de så kunne gumle i sig. Om sommeren var der til gengæld ulideligt varmt og fyldt med myg.

Frits Clausen fortæller, hvordan han efter et par måneders ophold den 6. juli 1915 fik brev fra gymnastikdirektør N.H. Rasmussen. Rasmussen fortalte, hvordan han arbejdede på at få oprettet en særlejr for dansksindede sønderjyske krigsfanger. Det blev endelig besluttet at oprette den i november 1915.

Den 12. november 1915 blev Frits Clausen så sat på en transport fra Sibirien (han havde været i både Tschita og Krasnojarsk) for at blive ført til den sønderjyske særlejr. Frits Clausen oplyser, at der opstod en hel række problemer i den forbindelse. For det første var der fangeselvstyre i mange af lejrene, og mange steder havde tyske lejrkommandanter simpelthen undertrykt meddelelsen om, at de dansksindede sønderjyder skulle flyttes et andet sted hen. I andre lejre var det blevet fordrejet, så alle fanger fra Slesvig-Holsten – tyske såvel som danske – skulle flyttes. Frits Clausen fortæller, hvordan han egenhændigt sørgede for, at også tysksindede sønderjyder fra egnene nord for Dannevirke kom med på listerne. Det gjaldt jo, skriver Frits Clausen i 1945, om at »vinde dem« for Danmark, så også de ville gå ind for en genforening med Danmark, når tyskerne havde tabt krigen.

I Rusland var de sønderjyske krigsfanger spredt viden om i det mægtige land. Disse fire varmt påklædte fanger befandt sig i skovlejren i Saporapol. Det er fra venstre H. From og C. Diksen, begge Haderslev, Jørgen Lausen fra Aabenraa og Marius Ries fra Haderslev. Det lykkedes kun at få en mindre del af de sønderjyske fanger samlet i særlejren for nationale mindretal i Jurjeff-Polskij (MS – ISL)

I første omgang kom Frits Clausen og hans kammerater til Pavlovo-Posadskij øst for Moskva, hvor der også var tjekker, polakker og andre nationale mindretal. Der var en hel egen bygning til de danske sønderjyder. Men det viste sig nu snart, at barakken var fyldt op – ikke med danskere, men med slesvig-holstenerne! Slesvig-holstenerne var jo traditionelt meget dansk-fjendtlige, så det skulle gå galt.

Først beklagede de sig over, at sønderjyderne som tyske soldater tillod sig at tale dansk indbyrdes. Og juleaften 1915 kom det til et nationalt opgør. I begyndelsen havde de to nationaliteter i samdrægtighed sunget med hver sin tekst til de fælles julemelodier. Man da danskerne efter fællessangen begyndte på en dansk julesang, istemte slesvig-holstenerne »Schleswig-Holstein - Meerum-
 Danskernes Historie Online
 1911-2025

schlungen«, der som bekendt er meget anti-dansk. Dermed var samdrægtigheden forbi, fortæller Frits Clausen. Den næste dag gik han til den russiske kommandant og satte ham ind i forholdene. Slesvig-holstenerne blev så flyttet over i en anden lejr, men, fortæller Frits Clausen, »så at sige alle hjemmetyskerne blev hos os«. Det førte til gengæld til, at slesvig-holstenerne gik til kommandanten og fortalte, at der stadig var tyskere i den danske barak, og kommandanten stillede nu hver enkelt krigsfange over for spørgsmålet: Dansk eller tysk? Stillet over for dette samvittighedsspørgsmål måtte de fleste af hjemmetyskerne forlade den danske barak. Der var nu kun 23 danske sønderjyder tilbage (inklusive et par hjemmetyskere, der var blevet). Det var jo lige få nok til en hel særlejr, indrømmer Frits Clausen, så de kom til at dele lejr med tjekker og polakker.

Flokken voksede den næste tid til 32 mand. De fordrev tiden med at anlægge en have og plante den til med røde og hvide valmuer i et dannebrogsmønster. Frøene havde de fået tilsendt af N.H. Rasmussen.

I september-oktober 1916 blev sønderjyderne flyttet til Jurjeff Polskij. Her var også lejr for slaviske krigsfanger, og desuden var der en officers-fangelejr med tyske officerer. De var alle rigtyskere og havde krav på oppassere. Hidtil havde de haft slaviske soldater fra den østrig-ungarske hær, men da de så, at der kom folk i tyske uniformer, forlangte de at få dem som oppassere i stedet. Det var en alvorlig streg i regningen, hvis de danske sønderjyder skulle til at fungere som oppassere for tyske officerer! Frits Clausen var talsmand for sønderjyderne og protesterede højt og inderligt over for kommandanten, idet han påkaldte sig enkekejsersinde Dagmars navn. Det hjalp.

Også til denne lejr sørgede N.H. Rasmussen for at sende pakker, bøger, blade o.s.v. til fangerne, og præsten N.A. Jensen, der havde også været i Aurillac, kom den 14. juni 1917 til lejren. Det havde ellers trukket ud med at få tilladelse til at sende pastor Jensen afsted, men igen greb enkekejsersinde Dagmar ind, og så kom der skred i tingene.

I Jurjeff-Polskij havde de sønderjyske krigsfanger det godt. De fik rigeligt at spise og mange kom ud og arbejde i landbruget. Det russiske landbrug var langt fra så effektivt, som det sønderjyske, og der blev ikke forlangt særligt meget af dem. Men forholdene i Rusland med to revolutioner i 1917 vanskeliggjorde arbejdet med at samle sønderjyderne, og der var aldrig mere end omkring 50 sønderjyder i Jurjeff-Polskij.

Revolutionen i Rusland førte til, at krigsfangelejrene til dels gik i opløsning, det blev knapt med maden og mange af sønderjyder-

N.A. Jensen (1869-1954) var præst for de dansk-sindede sønderjyske krigsfanger, først i Aurillac og siden i Rusland. Efter Genforeningen blev han præst i Møgeltønder. (MS – ISL)

ne gjorde forsøg på at komme hjem på egen hånd. De fleste blev dog på initiativ af danskere i Moskva og Petrograd (Skt. Petersborg) samlet og sejlet til Danmark via Stockholm i flere små hold på 5–6 mand. Frits Clausen hævder i sine erindringer, at han selv var én af de sidste, der kom til Danmark. Andre og måske mere pålidelige kilder nævner, at han var blandt de første, der kom til København allerede den 24. juli 1918. De sidste kom hjem fra Rusland i december 1918.

Hjemkomsten fra fangelejrene

Også m.h.t. hjemtransporten fik de danske sønderjyder i Aurillac særbehandling. Straks efter våbenstilstanden tog Paul Verrier initiativ til at få fangerne sendt hjem hurtigst muligt. De skulle jo hjem og stemme om Sønderjyllands fremtid. Det blev i marts 1919 vedtaget at sende sønderjyderne til Dunkerque og derfra sejle dem hjem med det danske dampskib »St. Thomas«.

Den 29. marts 1919 afsejlede Paul Verrier fra Dunkerque med 314 sønderjyder. H.N. Lind fra Taarning fortæller: »Det var med en mærkelig følelse, at vi en aften fra kasernen i Dunkerque førtes til havnen; vi ville synge, men kunne ikke. Efter at vi var kommen om bord på 'St. Thomas', følte vi os allerede på dansk grund. Et herligt bord stod dækket til os med mad, som vi ikke havde set magen til i fire år. Da vi sejlede ud af havnen og så ind mod den franske kyst og vinkede farvel til Frankrig, stod tårerne i øjnene på mig. Jeg takkede Gud, der havde ført mig uskadt igennem krigens fire år«.

I Nordsøen kom »St. Thomas« ud i en forrygende storm og måtte opgive at komme nord om Skagen. Mange var søsyge undervejs, »men da vi så den danske kyst, blev det straks bedre«, fortæller Jørgen Paulsen fra Varnæs.

Skibet sejlede gennem Kieler-kanalen og den vej til København, hvor det ankom mandag den 1. april 1919. »Sikke en modtagelse ved toldboden«, fortæller H.N. Lind fra Taarning. »Det var Danmark, vor moder, der bød os velkommen hjem«.

Næste transport afgik fra Dunkerque den 4. april 1919 og ankom til Odense den 7. april 1919. Det viste sig dog ved afrejsen, at der ikke var plads til alle fangerne om bord på skibet. En god snes mand måtte blive i Frankrig og vente til næste hjemtransport. De, der havde været længst i fangenskab, fik lov til at tage hjem først, og så måtte de, der var blevet fanget sidst, vente på næste transport.

Sønderjyderne blev ved ankomsten til Odense fejret efter alle kunstens regler med offentlig hyldest, taler af borgmesteren o.s.v. I tre dage var der festligheder i Odense. Alle fanger

№ 240

Soldatens Nr.: .....

Navn: *Carl Fred Hansen*
Aabenraa

.....

Kvarterværtens Navn og Stilling:
M. P. Drescher

.....

Kvarterværtens Bøpæl:
Sella „Risskøj“
Risskøj

.....

Hvilken Dato og hvorhen rejser Soldaten:
Juni 1919

.....

Det udleverede Armbind bæres paa venstre Arm med Flaget synligt.

Dette Kort returneres ved Afrejse til Indkvarteringskontoret.

Form D.

MEDDELELSE

TIL

SØNDERJYDERNE

.....

Enhver med Armbind forsynet Sønderjyde faar ved Henvendelse paa A/S „Fotorama“s Kontor, Skolegade Nr. 34, udleveret 15 Kroner til Hjemrejsen.

.....

Hvem der ikke har faaet tilsendt Bagage, der blev efterladt ved eller ombord paa „Sct. Thomas“, kan faa den udleveret fra Det forenede Dampskibsselskabs Pakhus ved Københavnsdamperen.

.....

Bagagen, der blev efterladt paa Kasernerne, faas udleveret ved Henvendelse sammesteds i Løbet af Tirsdag og Onsdag, dog ikke efter Kl. 5 Eftermiddag.

.....

Den sønderjydske Fond beder indtrængende Værterne være Sønderjyderne behjælpelige med ovenstaaende.

Den sønderjydske Fond, Aarhus.

Juni 1919

7708 CENTRALTRYKKERI A.S.

med »flunkende nyt tøj fra inderst til yderst«, fortæller Kristian Hundebøl fra Fole. Og de havde desuden et armbind om overarmen, der viste, at de var hjemvendte sønderjyske krigsfanger.

I juni 1919 kom næste skib med krigsfanger, denne gang til Århus, og i juli 1919 kom endnu et skib, denne gang til Vejle. Her var også fanger med fra Feltham i England. Fangerne fra Rusland kom derimod hjem i små hold i løbet af 1917–1918. Da var krigen endnu ikke forbi, og der kunne derfor ikke gøres større festivitas af dem.

For 37 Aurillac-fangers vedkommende fik hjemtransporten et andet forløb. De var en del af en krigsfangeudveksling, som Frankrig og Tyskland foretog i oktober 1918. De blev hjemsendt over Schweiz. Én af dem var Chr. Konstmann fra Brede. Han fortæller, hvordan han som Aurillac-fange blev sorteret fra af de tyske officerer på banegården i Constanz. Han blev udspurgt af en officer, der gik frem efter en navneliste, hvor der var sat krydser ud for navnene. Nogen af navnene var der tre krydser ud for, men, som Chr. Konstmann skriver: »Jeg var ikke af de slemme; jeg havde kun ét kryds!«. Officererne var meget interesserede i at

I løbet af foråret og sommeren 1919 kom de dansksindede sønderjyske krigsfanger hjem fra deres særlige lejre. Carl Fred. Hansen fra Aabenraa, der havde siddet i Feltham, kom hjem i juni 1919 med skibet Sct. Thomas til Århus, hvor han havde kvarter hos M.P. Drescher i Risskov. Den sønderjydske Fond stod for modtagelsen og gav penge til den videre rejse til Sønderjylland. (Privateje)

vide, hvordan de havde haft det i »förræderlejren«. De blev også senere afhørt af en professor, der spurgte dem meget indgående ud. »Professoren var ellers en flink mand«, fortæller Chr. Konstmann. Men »vi fortalte ham jo en del løgn«. Imens afhøringerne fandt sted, brød revolutionen ud i Tyskland, og de 37 sønderjyder kom ikke til at opleve nogen konsekvenser af deres ophold i Aurillac. På egen hånd fandt de vej nordpå til Sønderjylland, hvor de ankom enkeltvis i løbet af december 1918 og januar 1919.

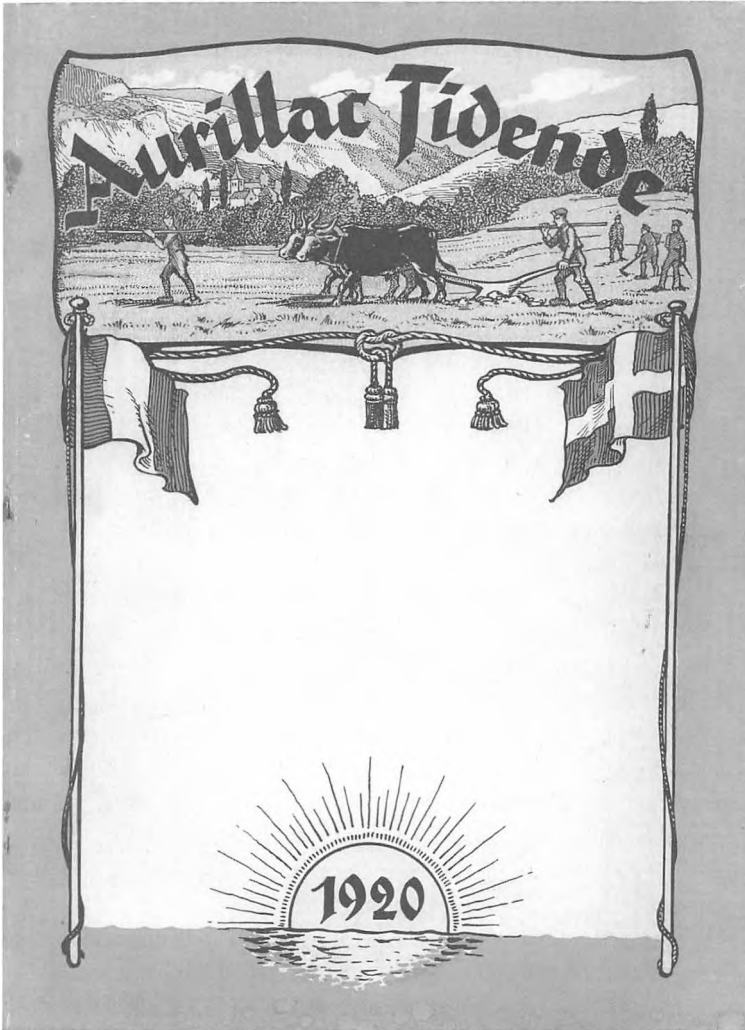
Efter festlighederne i København, Odense, Århus og Vejle gik det videre, hjem til Sønderjylland. Det skete tit på egen hånd. Sønderjylland var jo stadig tysk, og nogle af fangerne oplevede at blive hentet ind til forhør hos amtsforstanderen, da de kom hjem i april-maj 1919. Nis Kunstmann fra Sdr. Hostrup blev endda stillet for retten i Flensborg, anklaget for förræderi. Men eftersom han var blevet taget til fange sammen med 12.000 mand, så kunne retten dårligt bevise, at han var løbet over til fjenden, så sagen blev hævet igen.

Georg Böhlers fra Holbøl kom hjem med skibet over Odense. »Det var dejlige dage, som jeg forøvrigt stadig har mén af, idet jeg senere har giftet mig med mine plejeførelæres tjenestepige«, fortæller Georg Böhlers. »Hun er uforknyttet endnu, så den hjemkomst glemmer jeg ikke i dette liv, tilmed da hun har givet mig tre dejlige unger, en dreng og to piger«. Böhlers var forresten ikke den eneste, der knyttede varige forbindelser til »gudfamilierne«. Jens Rigelsen fra Svenstrup korresponderede under sit fangenskab med en Olga Olsen på Frederiksberg. De forlovede sig, da han kom hjem til Danmark, og blev gift i 1922.

Nicolai H. Widding fra Bovlund kom hjem med toget. Da han kom til Over Jerstal, ville konduktøren se hans billet. Sådan én havde han ikke, og Nicolai Widding erklærede, at når han var kommet gratis med toget til fronten, så kunne han vel også komme gratis hjem!

Erindring om fangenskabet

Efter krigen stiftede de tidligere krigsfanger foreninger: *Aurillacforeningen*, *Foreningen af forhenværende Fanger i Rusland* og *Feltahamforeningen*. Formålet var »at opfriske gamle minder og vedligeholde det venskab, der blev knyttet mand og mand imellem dernede i fangelejren, tillige at opretholde korrespondancen med vore venner og velgørere derovre i det gamle land, der med gavepakker og megen god læsestof forstod at sprede lys og glæde i denne vor tilværelse« (Aurillacforeningen) og »at opretholde og styrke kammeratskabet og derigennem samfølelsen af forhen

For at fastholde erindringen om fangenskab i de særlige lejre for dansksindede sønderjyske soldater blev der stiftet foreninger og udgivet blade og erindringsbøger, bl.a. Aurillac Tidende i 1920, der viser sønderjyder på markarbejde i Auvergne samt det franske og danske flag. (MS – Sønderborg Slot)

fanger samt at værne om vor i Feltham afdøde kammeraters minde« (Feltham-foreningen). De tidligere fanger mødtes en gang om året og mindedes fangetiden og de sørgede for, at erindringerne fra dengang blev fastholdt med en række bogudgivelser. Nogle af fangerne vedblev at holde kontakten til de familier, de havde tjent ved som krigsfanger. De skrev breve eller besøgte dem. I 1937 tog Aurillac-foreningen til Frankrig for at gense de steder, hvor de havde opholdt sig som fanger tyve år tidligere og genopfriske gamle venskaber. Endnu i dag er der forbindelser i tredje og fjerde generation mellem efterkommere af sønderjyske krigsfanger og efterkommere af de bønder i Aurillac, hvor fangerne tjente.

Sikringsstilling Nord, Zeppelinbasen og andre militære anlæg

*Af Hans Schultz Hansen, Inger Lauridsen og
Inge Adriansen¹*

Sikringsstilling Nord

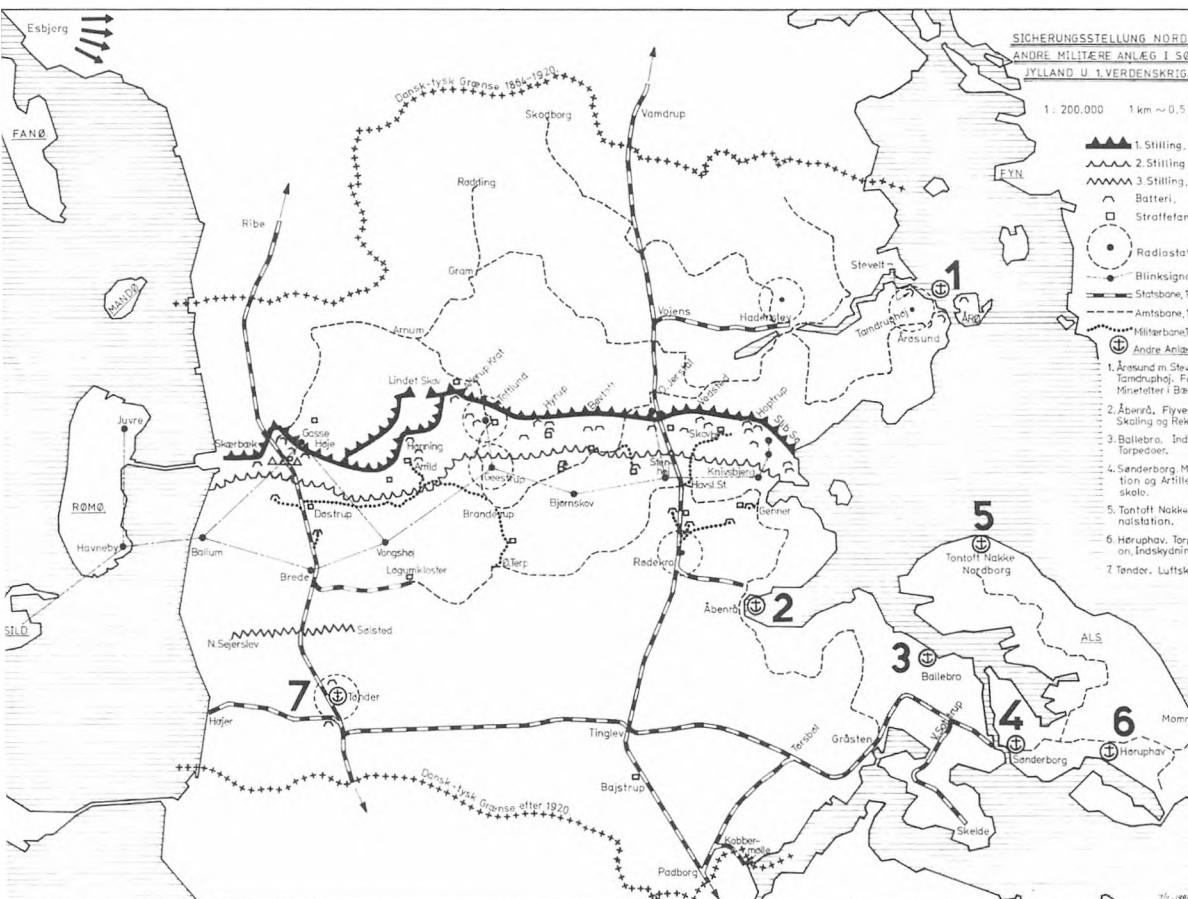
Sikringsstilling Nord – på tysk *Sicherungsstellung Nord* – er et system af forsvarslinjer tværs over den sønderjyske landsdel fra Skærbæk i vest til Hoptrup i øst, en strækning på i alt ca. 50 km. Den blev bygget i årene 1916–17 af den kejserlige tyske hær og omfattede ca. 900 bunkers, 40 kanonbatterier, flere linjer af skyttegrave, signalstationer, oversvømmelsesanlæg og militære jernbaner. Sikringsstilling Nord var dermed en af den Første Verdenskrigs stærkeste stillinger, bygget som den var uden fjendens forstyrrelser og på grundlag af erfaringer, som var indhøstet efter to års stillingskrig på vestfronten. Stillingen kom aldrig i kamp, men blev gjort ubrugelig ved den danske hærs sprængninger efter Genforeningen i 1920. De tilbageværende anlæg er imidlertid velbevarede og udgør et enestående historisk levn også i et internationalt perspektiv.

Sikringsstilling Nord's baggrund og opførelse

I 1905 forlød det i den franske presse, at Storbritannien i tilfælde af en ny fransk-tysk krig skulle have lovet Frankrig at gå i land med 100.000 mand i Esbjerg og med dem angribe ned i Tyskland for at erobre Kielerkanalen og dermed spærre den tyske flåde inde i Østersøen. Oplysningerne fik den tyske generalstab til at lægge planer for at imødegå denne hidtil oversete trussel om en nordfront. Under den Første Verdenskrig valgte briterne imidlertid at bruge deres overlegenhed på havet til at åbne en ny sydfront. Det

---

1. Afsnittet om Sikringsstilling Nord skulle oprindeligt være skrevet af militærhistorikeren, kaptajn Thorsten Lindhe, der desværre døde i sommeren 2005. Det er i stedet skrevet af Hans Schultz Hansen, hovedsagelig på basis af Sønderjyllands Amts hjemmeside om Sikringsstilling Nord, hvortil Thorsten Lindhe havde leveret teksten. Afsnittet om Zeppelinbasen i Tønder er forfattet af Inger Lauridsen, og de øvrige militære anlæg er beskrevet af Inge Adriansen.

skete ved et kombineret flåde- og hærangreb ved Dardanellerne i foråret 1915 for at ramme Tysklands tyrkiske allierede og sikre forbindelsen ad søvejen til Sortehavet og dermed til Rusland. Men den tyske generalstab kunne ikke vide sig sikker på, om der ikke også var planer om at åbne en nordfront. I august 1916 krævede den øverste hærledelse ved Hindenburg og Ludendorff en sikring af den tyske nordflanke som forudsætning for at godkende iværksættelsen af den uindskrænkede ubådskrig. Man frygtede nemlig, at denne ville drive Danmark i armene på de vestallierede. I september 1916 fik kommandanten i Altona ordre om at iværksætte byggeriet af en stilling tværs over Nordslesvig efter de planer, der var lagt en halv snes år tidligere. Den 10. september ankom de første pionerer til landsdelen: en pionerbataljonsstab til at lede byggeriet og seks pionerkompagnier. Sammen med enheder af militære straffefanger, der blev holdt samlet i 15 særlige lejre langs linjen og som skulle gøre det groveste arbejde, gik de i gang med

Sikringsstilling Nord gik tværs henover den sønderjyske landsdel fra Hoptrup til Skærbæk og skulle modstå en britisk landgang ved Esbjerg (markeret med fire pile). Sikringsstillingen skulle fuldt udbygget bestå af tre linjer. Kortet viser endvidere de tilhørende batterier, jernbanestationer og blinksignaler samt de øvrige militære anlæg fra den Første Verdenskrig. Det er tegnet af Mogens Scott Hansen. (MS – Sønderborg Slot)

arbejdet. Den 7. februar 1917 var det nået så langt, at Tyskland kunne erklære den uindskrænkede ubådskrig. I slutningen af 1917 var stillingen helt færdig.

Stillingen blev holdt så kort som muligt og lagt i et forsvarseget terræn, idet den fulgte de naturlige støttepunkter fra Vadehavet i vest til Lillebælt i øst: Højdedragene Gasse Høje (51 meter) ved Skærbæk og Skikkild Bjerge (62 meter) ved Arrild samt Toftlundpartiet (51 meter), derefter nogle åløb med de syd herfor liggende højdedrag og til sidst morænebakkelandet ud mod Hoptrup. Sikringsstilling Nord blev dermed lagt i så tilpas en afstand fra det sandsynlige landgangssted i Esbjerg, at den tyske hær kunne nå at besætte den, før briterne nåede frem.

Skyttegrave og fortærræn

Sikringsstilling Nord var ikke planlagt med én, men med to stillinger, idet der en 3–5 km bag den første stilling var projekteret en anden. I det udsatte område vest for Toftlund var forsvarsanlægget tiltænkt en særlig dybde; her blev der planlagt og tildels bygget både en tredje og en fjerde stilling.

Overalt i den første stilling blev der anlagt to *skyttegravslinjer*, den første på forskråningen af de omtalte bakkedrag, hvorfra fortærrænet kunne overskues og beskydes, den anden en 100–400 meter længere tilbage oppe på bakkekammen eller umiddelbart bag denne. De to linjer var for hver 200 meter forbundet med hinanden ved løbegrave. Skyttegravene havde traverser (»hak«), så bestrygning på langs kunne forhindres, selv om det skulle lykkes fjenden at erobre et stykke af gravene. Mellem hver travers var der en 10–15 meter, hvor en infanterisektion på 13 mand kunne tage stilling og kæmpe samlet. Løbegravene havde enten traverser, slange- eller zigzag-form. I første omgang nøjedes man med at grave skytte- og løbegrave i ét spadestik dybde, men i fuld bredde. Dermed var de markeret i terrænet, så den styrke, som skulle bemane stillingen, let kunne gøre gravearbejdet færdigt. I skovstrækninger blev gravene dog gravet helt til 3/4 meters dybde, da det ellers ville tage for lang tid at grave her på grund af trærødderne.

I fortærrænet til den første skyttegravslinje blev der opstillet en *pigtrådsspærring* med to rækker pigtråd, der hver var 7–9 meter brede og havde et tilsvarende mellemrum. Den anden række lå i en afstand af 50–60 meter fra skyttegraven; det var langt nok til, at fjenden ikke kunne kaste håndgranater fra hegnet og ned i skyttegraven, men heller ikke længere, end at man fra skyttegraven kunne observere, hvis nogen om natten forsøgte at klatte sig

igennem spærringen. Desuden blev der ved åløbene anlagt et stort antal dæmninger, og ved alle broer i området blev der indbygget stemmевærker og placeret opstemningsmateriel, så der kunne iværksættes *oversvømmelser*, som kunne vanskeliggøre fjendens fremrykning. To kilometer vest for Bevtoft mølle blev der således af pionererne bygget en meget solid militær betonbro med stemmевærk. Mellem første og anden skyttegravslinje var der en enkelt række pigtråd.

Soldaterne i skyttegravene ville alle være bevæbnet med infanterigeværer, der kunne skyde 10–12 skud i minuttet ud i en afstand på 400 meter. Endvidere skulle der fordeles et antal tunge maskingeværer med en skudhastighed på 600 skud i minuttet og en skudafstand på 2.700 meter. I begyndelsen af krigen var der i en tysk infanteribataljon et maskingevær for hver 180 mand, i slutningen et for hver 21–22.

Skyttegravslinjerne blev støttet ved bygning af forskellige typer af *bunkers* i beton. Skjult i terrænet blev der anlagt *flankeringsbunkers*, der pludseligt kunne beskyde fjenden i flanken, når han var hæmmet af sine bevægelser f.eks. ved forcering af oversvømmelser eller pigtrådspærring. Det var meningen, at de skulle udstyres med 37 mm revolverkanoner, der kunne skyde op til 40 granater pr. minut ud i en afstand på ca. 3.000 m. Til beskyttelse for soldaterne blev der opført *mandskabsbunkers*. De fandtes i forskellige størrelser: Til 6 mand (posteringsbunkers, altid i første linje), 13 mand (sektionsbunkers, i første og anden linje) og 34–36 mand (halvdelingsbunkers, næsten alle i anden linje). Disse bunkers var udstyret med huller til periskoper og kroge til mandskabets køjer. På oversigtspunkter blev der bygget *observationsbunkers* med tilhørende kraftige periskoper og telefonlinjer bagud. Herfra kunne fremskudte observatører lede artilleriets indskydning på den fremtrængende fjende.

Artilleristillingerne bagude

Artilleriet selv befandt sig bag anden linje. Der var i stillingen 25 lette og mellemsvære batterier, der var udstyret med i alt 87 kanoner med kaliber fra 75 mm til 15 cm. Et sådant batteri bestod i reglen af fire kanoner, der var opstillet på en lige linje på 100–200 meter vinkelret på skudretningen. Kanonerne var ved nedgravning forsænket i jorden. Til hver kanon hørte to ammunitionsbunkers og en mandskabsbunker; batteriet havde desuden en fælles kommandostation. Desuden fandtes otte svære batterier, der alle var placeret endnu længere bagude, bag den anden stilling. Sådanne batterier fandtes ved Genner (påbegyndt), Lerskov,

Sikringsstilling Nord's største og kraftigste batteri var placeret i Gammelskov nordøst for Agerskov. Batteriet var bestykket med to 24 cm marinekanoner i pansertårne, hvoraf den ene ses på dette illegale foto fra 1918. (MS – ISL)

Andholm, Rugbjerg, Strandelhjørn, Gammelskov, Drengsted og Mjolden. De havde én kanon hver med en kaliber på 24 eller 28 cm, der var udtaget fra udrangerede krigsskibe. Kanonerne havde en rækkevidde på 16–17 kilometer, og en granat vejede 150–190 kg. De var på land monteret i de samme kanontårne som oprindeligt på skibene med en pansertykkelse på op til 140 mm. Gammelskovbatteriet, der som det eneste havde to kanoner, kunne skyde hele vejen rundt, og denne del af stillingen udgjorde dermed i realiteten et fort, men også de andre lette, mellemsvære og svære batterier var bygget til at kunne holde stand i en nærkamp og fortsætte med beskydningen trods fjendtlig omringning. Til hver kanon i de svære batterier var der knyttet en dobbelt ammunitionsbunker og to mandskabsbunkers. Der var desuden anlagt jernbanelinjer for at føre kanonerne og siden ammunitionen frem.

Sikringsstilling Nord var udstyret med datidens mest virkningsfulde typer skyts. Batterierne var typisk anlagt på bagskråninger, så de ikke umiddelbart kunne observeres af fjenden. Desuden var de sløret, så de ikke så nemt kunne ses fra luften. Begge dele skulle forhindre, at batterierne blev sat ud af spillet af fjendens artilleri og fly. Kanonerne kunne skyde med tre typer af ammunition: brisantgranater, kardæsker og shrapnels. Brisantgranater kunne indstilles til at eksplodere, enten når de ramte nedslagspunktet eller med forsinkelse. Det første blev benyttet mod fremrykkende tropper. Her kunne en 15 cm granat ved splinter eller trykvirkning dræbe eller såre udækkede fjender.

på 20 gange 40 meter. Det andet blev brugt i kamp mod fjendens befæstningsanlæg eller – med meget lav skudhøjde så granaten »slog smut« hen over jorden og eksploderede et par meter oppe i luften – mod fjender i åbent terræn. Kardæsker var cylindriske blikbeholdere med et stort antal zink- eller jernkugler. Ved skudafgang havde de samme virkning som et kæmpestort haglgevær, idet kuglerne blev slynget vifteformet ud fra våbnets munding. Kardæsker var beregnet til fladeskydning og blev især benyttet i nærforsvar mod stormende infanteri. Hvis fjenden var på længere afstand, anvendtes shrapnels. Det var aflange blikbeholdere med en ladning med sprængstof og en masse blykugler. Projektilet var tidsindstillet, så eksplosionen skulle finde sted cirka 100 m foran og 30 m ovenover de fremstormende fjendtlige tropper. Shrapnels havde en rækkevidde på op til 5.000 m, og de havde stor virkning mod tropper i åbent terræn, fordi de eksploderede i luften, så blykuglerne regnede ned over dem. De engelske tropper blev udstyret med stålhelme i en særlig udformning for at afbøde herpå.

Kommunikationslinjer og militære jernbaner

Til at forbinde Sikringsstilling Nord's enkelte skyttegravsafsnit, bunkers, batterier og kommandostationer og koordinere forsvaret blev der anlagt et trestrengt kommunikationssystem. Det primære var felttelefonerne. Ud til hver bunker var der nedgravet telefonkabler, der var telefonkabler mellem observationsposterne og batterierne, og der var forberedt telefonlinjer ud til skyttegravene. I tilfælde af, at telefonsystemet skulle blive ødelagt, blev der opstillet blinkstationer med store 50 cm karbidprojektører, der kunne ses på en afstand op til 15 km gennem en kikkert. De var opstillet, så fjenden ikke kunne se blinkene, når der blev sendt morsesignaler. Der kunne af en øvet operatør sendes omkring 120 tegn i minuttet. Endelig havde Sikringsstilling Nord som noget helt moderne radio som det tredje kommunikationsmiddel. Der var faste radiostationer ved Årøsund, Haderslev, Knivbjerg, Rødekro, Toftlund, Gestrup og Zeppelinbasen i Tønder. De første radioer var meget tunge og krævede meget høje antennemaster; radiostationen i Rødekro havde fem master på hver 85 meters højde!

I forbindelse med stillingen blev der anlagt militære baner. I byggefasen blev der udlagt tipvognsspor til feltbaner med en sporvidde på 600 mm beregnet til transport af grus m.m. De blev flyttet i takt med byggeriet, men enkelte blev bibeholdt til brug for den færdige stilling. Det var bl.a. banerne fra Skærbæk mod nordøst og øst, linjen fra Arrild til Lindet skov, fra Arrild til Hønning, banen fra Vedsted over Lille Vedbøl og banen fra Skov-

Halvanden km sydøst for Strandelhjørn findes resterne af et svært batteri, der var bestykket med en 24 cm marinekanon. To ammunitionsbunkers har overlevet sprængningerne, som den danske hær gennemførte 1923-26 for at hindre, at Tyskland igen kunne benytte stillingen. Her ses de to bunkers og batterigraven, da danske ingeniørsoldater var på besøg. (MS – ISL)

by Skovvej langs med Skovbyvej mod Hoptrup, der endte i en grusgrav lige syd for Hoptrup. Andre militære jernbaner opstod i tilknytning til det eksisterende civile jernbanenet. Fra den statslige længdebane mod øst blev der nord for Rødekro lagt baner ud til batterierne i Rugbjerg, Andholm og Lerskov, mens der fra vestbanen nord for Bredebro blev lagt spor til batteriet i Drengsted og fra Døstrup til batteriet ved Mjolden/Ottersbøl. Disse baner havde den normale statsbanesporvidde på 1435 mm. I tilknytning til de smalsporede amtsbaner med 1000 mm sporvidde blev der ligeledes fra Døstrup lagt et spor helt til Branderup med en stikbane til Arrild. I Branderup var der forbindelse med den civile amtsbane nordpå over Toftlund mod Arnum og østpå over Strandelhjørn videre mod Over Jerstal; fra denne bane gik der spor ud til de svære batterier i Gammelskov og Strandelhjørn. Fra Branderup Mølle lige øst for Branderup blev der med retning mod syd til Øster Terp station på amtsbanen Aabenraa-Hovslund-Løgumkloster bygget et 1000 mm spor, hvorved der blev skabt en forbindelse mellem Haderslev og Aabenraa amters jernbaner, der ikke fandtes i fredstid. Fra sidstnævnte banelinje blev der bygget et 1000 mm militært spor fra Hovslund station til Skovby og et ganske kort spor ud fra Genner til det nærliggende svære batteri.

Sikringsstilling Nord's videre skæbne

Stillingen stod som nævnt næsten færdig ved slutningen af 1917, men der blev bygget på den lige indtil krigsafslutningen i 1918.

af batterierne blev indskudt og bemandet, men senere hen i krigen, formentlig i begyndelsen af 1918, blev mandskabet udtyndet eller trukket helt ud, og kun en vagtstyrke blev tilbage. Da krigen sluttede i november 1918, forsvandt de sidste soldater medtagende det lette og mellemsvære skyts, mens de tunge kanoner først blev hentet i 1919; samtidig blev militærbanerne taget op.

Efter Genforeningen i 1920 mente den danske hær, at Sikringsstilling Nord udgjorde en sikkerhedsrisiko for Danmark, idet den fristede den tyske hær til at rykke frem og besætte stillingen i tilfælde af en ny krig mellem stormagterne. Da stillingen ikke kunne »vendes om«, besluttedes det at ødelægge den ved sprængninger af betonanlæggene. Disse sprængninger blev efter forudgående opmålinger foretaget i årene 1923–26 under ledelse af danske ingeniørofficerer. Det var dog langt fra alle anlæg, som blev

FAKTABOKS Sikringsstilling Nord – de bedst bevarede offentligt tilgængelige rester

Hoptrup: Ved landbrugsejendom i den sydvestlige del af byen en halvdelingsbunker og vest for hovedvejen i den sydlige del en flankerings- og en observationsbunker

Vedbøl: Syd for byen en halvdelingsbunker

Skovby: På østlige side af tilkørsel 69 til motorvejen som eneste rester af svært batteri to mandskabsbunkers og to små ammunitionsbunkers

Pothøj: Syd for Vedsted en bunker til en 37 mm revolverkanon og en observationsbunker

Abkær Mose: Nord for mosen en observationsbunker med et lille mandskabsrum i posteringsstørrelse

Lerskov: Lige nord for vejen gennem plantagen rester af svært batteri

Andholm: Lige øst for vejen Rødekro-Hovslund rester af svært batteri – det bedst bevarede

Strandelhjørn: 1½ km sydøst for byen to ammunitionsbunkers som rester af svært batteri

Gammelskov: 3 km nordøst for Agerskov rester af stillingens største enkeltanlæg. På trods af sprængningerne fås et godt indtryk af batteriets størrelse

Bevtoft: Nordvest for byen pionérbro med stemmeværk. På broen en indskrift fra 1918

Hyrup: Nord for byen en maskingeværbunker

Toftlund: Nær rensningsanlægget en sektionsbunker og i skoven lige øst for stadion en flankeringsbunker

Arrild: 1 km nordnordvest for byen en revolverkanonbunker.

Øster Gasse: I vestlige del af byen i have 50 m nord for vejen en dobbelt ammunitionsbunker

Gasse Høje: 1 km nordvest for Øster Gasse en maskingeværbunker

Kalby plantage: Ved rasteplads i østlige del en sektionsbunker og i vestlige del en maskingeværbunker

Drengsted: Øst for hovedvejen en dobbelt ammunitionsbunker

Se kort over stederne og yderligere information på Sønderjyllands Amts hjemmeside

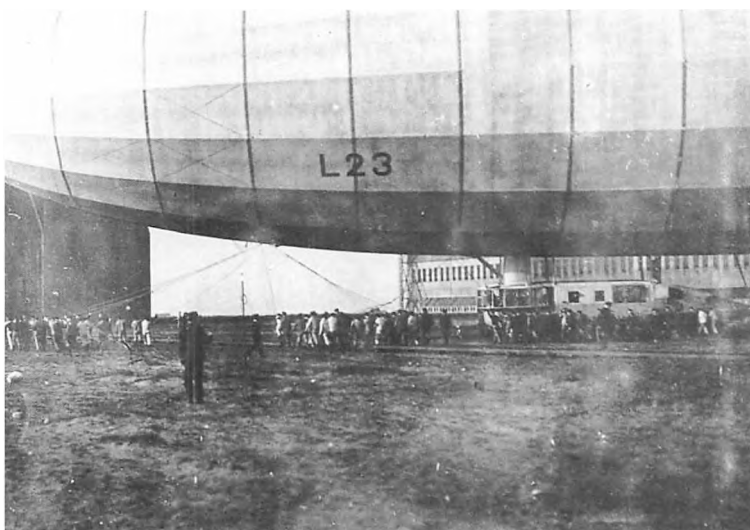
ødelagt, og der er ca. 60 bunkers tilbage i nogenlunde god stand. Efter en stor registreringsindsats først og fremmest ved ingeniør Mogens Scott Hansen og hans hustru Mette Sarus Hansen har Sønderjyllands Amt sikret stillingens bevaring og etableret skiltning ved anlæg, hvortil der er offentlig adgang.

Zeppelinbasen ved Tønder

Allerede få måneder efter, at Første Verdenskrig var brudt ud, ønskede den tyske krigsmarine, at der blev oprettet et antal marineluftskibsbaser, især i den nordlige del af det tyske rige, hvorfra det ville være muligt gennem rekognosceringsflyvninger at holde øje med den britiske flådes bevægelser i Nordsøen. Den 16. september 1914 fremlagdes et forslag fra det tyske krigsministerium om at etablere sådanne baser, én ved Nordholz, Cuxhaven og én ved Tønder, som man ønskede at placere i det annekterede Nordslesvig, nær kysten indenfor øen Sild. En lokalitet ca. 2½ kilometer nord for Tønder blev valgt, fordi der var god plads, der skulle ikke fældes træer, og stedet lå tæt ved kysten.

Opførelsen af basens to første luftskibshaller, en hangar og mandskabsbarakker blev lagt i hænderne på det tyske firma A. Müller og Co. Hver af de to første luftskibshaller var 180 meter lange, 31 meter høje og 40 meter brede. De var forsynet med underjordiske tankanlæg, der kunne rumme 20.000 liter brændstof. Hver af de to haller kunne rumme et luftskib, og de blev i første omgang navngivet Marine og Joachim. Den første luftskibshal, Marine, afleveredes til den tyske marine i marts 1915, den anden en måned senere. Samtidig afleveredes de nødvendige brugsbygninger til mandskab samt til oplagring og begyndende produktion af gas, og basen kunne tages i brug.

Den 23. marts 1915 landede det første luftskib på basen ved Tønder. Det var et såkaldt Parceval luftskib (PL-25) med blød krop, nærmest en kæmpemæssig oppustet cigar. En måned senere ankom den første rigtige zeppelin til Tønder, L-7. I de tre år og knap tre måneder, Zeppelinbasen ved Tønder eksisterede, var her på skift stationeret 15 zeppelinere. Af disse blev de fire ødelagt på selve basen ved hændelige uheld, altså ikke i forbindelse med krigshandlinger, hvilket siger en del om luftskibenes store skrøbelighed. At der ikke skulle ret stor årsag til, at en zeppelin brød i brand, er ødelæggelsen af luftskibet L-24 et talende eksempel på. Da dette luftskib 28. december 1916 under dårlige vejrforhold skulle bugseres på plads i dobbelthallen Toska, stødte det mod en tændt elektrisk pære i hallens loft. Luftskibet brød straks i en eksplosionsagtig brand, der bredte sig til

Zeppelinbasen i Tønder var hjemsted for luftskibe, der fløj over Nordsøen mod England. Her ses jordpersonel under manøvrering af luftskibet L-23. Luftskibet trækkes til jorden ved hjælp af tove. (Zeppelinmuseet i Tønder)

skib, der allerede var parkeret i hallen. Begge luftskibe udbrændte totalt.

En zeppeliner havde et skelet af sammennittet aluminium, bestrøket med tætvet lærred. Inden i skelettet var der plads til 14 gassektioner, »balloner« til brint, fremstillet af kvægtarme, der limes sammen i mange lag og beklædtes med tætvet bomuldsstof. Det var nemlig altafgørende, at gassektionerne var så tætte som muligt, idet udsivende brint ville udgøre en dødelig eksplodingsrisiko. Foruden gassektionerne var der plads til løbeganget mellem disse, således at luftskibets mandskab kunne bevæge sig mellem sektionerne og udføre nødvendige reparationsarbejder. Under luftskibets krop var mandskabs gondolerne placeret, og øverst oppe, foran på luftskibet var der en åben platform til tre maskingeværskytter. En typisk zeppeliner var 198 meter lang og havde en besætning på 15–17 mand. Når det var kommet i luften ved hjælp af den lette luftart brint, blev det ført fremad ved hjælp af fem Maybach motorer, der gav en zeppeliner en maksimumshastighed på ca. 100 kilometer i timen.

Den dobbelte luftskibshal Toska og gasværket bygges

Allerede inden de to første luftskibshaller var blevet indviet i marts 1915, havde den tyske marine taget skridt til at udvide basen med endnu en luftskibshal – en dobbelthal, der skulle kunne rumme to luftskibe på samme tid. Den nye hal, der fik navnet Toska, blev færdiggjort i løbet af sommeren og efteråret 1915. Den var 243 meter lang, 73 meter bred og 42 meter høj, et enormt

bygningsværk. Samtidig med, at Toska blev indviet i november 1915, ændredes navnene på de to første luftskibshaller til Toni og Tobias, idet det var lettere for den tyske marine at identificere hallernes beliggenhed, når alle tre haller havde navne, hvis to første bogstaver var identiske med den nærliggende by, Tønders første bogstaver: To for Tondern.

Samtidig med, at Toska blev opført, blev der bygget et gasværk til basen, der kunne fremstille mellem 8.000 og 10.000 kubikmeter brint i døgnet. Til oplagring af gassen opførtes der tankanlæg både over og under jorden med en samlet kapacitet på 50.000 kubikmeter brint.

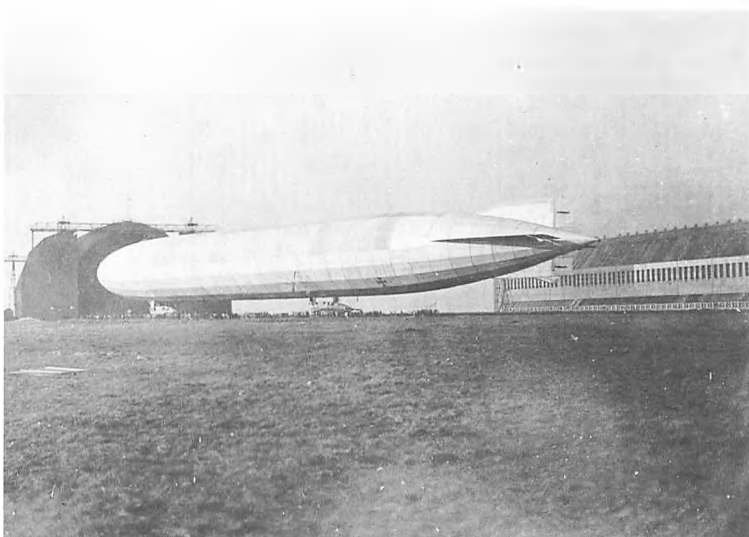
Gasværket blev anlagt en lille kilometer fra luftskibshallerne, således at gassen blev ført til luftskibene dels gennem rørledninger og dels på specialbyggede jernbanevogne, der kørte mellem gasværket og luftskibshallerne på et nyanlagt baneanlæg.

Basen var nu fuldt udbygget og havde et personel på ca. 500 mand, der boede i den barakby, der var blevet opført i basens første byggefase. Herefter bestod basen af de tre store luftskibshaller, et antal mandskabsbarakker lidt syd for Toni, en hangar samt et jernbanespor, der dels førte ud til den nord- og sydgående jernbanestrækning og dels hen til gasværket, der var placeret ca. 1 km fra hallerne.

Arbejdet med zeppelinerne

På basen var det jordpersonellets opgave at klargøre zeppelinerne til start, at sørge for påfyldning af brint, olie, benzin, bomber og proviant og at udføre reparationer på maskiner, gassektioner og andet materiel. Men især skulle jordpersonellet sørge for, at luftskibene kom sikkert til jorden efter en vellykket rekognosceringsflyvning. Det kunne være yderst vanskeligt, når vinden var kraftig, at få de store kæmper bugseret sikkert ind i en af hallerne.

Når et luftskib lagde an til landing, lod kaptajnen på luftskibet dette gå ned til en højde af ca. 20 meter over jorden. Derefter blev der kastet en mængde tove ned, som jordpersonellet greb fat i for at trække det kæmpemæssige luftskib ned. Samtidig med at de skulle hale luftskibet ned, skulle de passe på, at mandskabs-gondolerne, der hang under selve luftskibet, ikke stødte mod landingsbanen. For at undgå dette var der fæstnet en slags gelænder til gondolernes sider, således at nogle fra jordpersonellet ved samlet hjælp kunne løfte luftskibet en smule op, mens andre fik tid til at fæstne landingstovene til såkaldte løbekatte med hjul, der anbragtes i en skinne, på hvilken mandskabet derefter kunne køre luftskibet ind i hallen.

Luftskib på vej ind i luftskibshallen Toni, der var den ene af de to mindre luftskibshaller. I billedets højre side anes den store hal, Tosska. (Zeppelinmuseet i Tønder)

Det var et meget slidsomt arbejde at manøvrere de mægtige zeppelinere ud og ind, og i blæsevejr var op til 400 mand nødvendige for at holde luftskibet nede, mens det blev gjort klar til bugsering ind i en af hallerne. Hvis luftskibet under nedtrækningen kom ud af kurs eller nærmede sig jorden for hurtigt, måtte det lænses for store ballastreserver af vand. Sådanne lænsninger bevirkede, at jordpersonalet i tilgift til sliddet fik et ufrivilligt styrtebad.

Det, at luftskibene havde så stor en overflade beklædt med stof, samtidig med at deres indre var fyldt med brint, gjorde, at brandfaren og eksplosionsfaren for zeppelinerne var uhyggelig stor. Man forsøgte at afelektrificere zeppelinerne, så snart de var landet, ved at koble afledere på luftskibene med store kobberplader, der var placeret lige under jordoverfladen langs med zeppelinhallerne.

Ombord i et luftskib var der foruden kaptajnen, der havde det overordnede ansvar for luftskibet, styrmænd og navigatører samt forskellige håndværkere. En sejlmager og hans assistent skulle hele tiden se til gassektionerne og sørge for, at lækager staks blev repareret. Det var nødvendigt altid at arbejde to sammen inde i luftskibene, fordi udsivende gas kunne forårsage ildebefindende og bevidstløshed. Desuden skulle der være maskinister til at varetage de fem motorer og maskingeværskytter, der skulle sidde parat oven på luftskibet i tilfælde af angreb. Endelig skulle der være et antal personer om bord, der alene ved deres vægt skulle kunne afbalancere luftskibet, dersom dette under flyvningen fik slagside. Afbalanceringen skete på gangbroer indvendig langs luftskibets sider.

På billedet ses den fuldt udbyggede Zeppelinbase i Tønder med de mindre haller og de øvrige bygninger forrest og den store hal Tosska bagest samt et opstigende luftskib. (MS Sønderborg Slot)

Basens mandskab og lokalbefolkningen

Det, at så mange marinesoldater, officerer og øvrigt personale var stationeret i Tønder i de godt tre år, basen var i drift, betød, at livet i marskbyen i stor grad blev præget af soldaternes tilstedeværelse. Der blev arrangeret koncerter, danseaftner og sportsarrangementer for basens soldater, og det var naturligt, at en del tyske marinere fandt deres hustruer blandt Tønders unge, giftefærdige kvinder. Flere af de mænd, der under krigen havde været tilknyttet luftskibsbasen, blev i Tønder og fik deres liv og familie der.

I den tyske befolkning var der stolthed over udviklingen af luftskibene til militært brug, og lærerne forsøgte at begejstre skolebørnene med indførelsen af en ny supplerende morgenbøn: »Siehst du hoch oben Zeppelin fliegen, helf uns, helf uns, dass wir siegen«. Den reelle militære betydning af zeppelinerne blev dog meget begrænset.

Luftskibene i krig

Luftskibene blev som nævnt især anvendt til rekognoscering over havet, mens deres egnethed som militære angrebmaskiner var uhyre lille. Imidlertid mener man, at luftskibene havde en meget

stor psykologisk afskrækkende effekt, når de om natten i stor højde fløj ind over engelske byer. Deres intense brummende lyd kunne ved en overflyvning høres i op til en time, hvilket i sig selv må have virket stærkt afskrækkende. I alt udførte tyske luftskibe under Første Verdenskrig 1200 rekognosceringsflyvninger over Nordsøen og ind over England, mens antallet af egentlige angrebsflyvninger med luftskibe over engelske byer var ca. 350.

På grund af luftskibenes egnethed til rekognoscering var det engelske luftvåben selvsagt meget interesseret i at få ram på luftskibsbaserne i det tyske rige, og især de baser, der lå i nærheden af Nordsøen, ikke mindst basen i Tønder. Allerede i marts 1916 forsøgte engelske fly at finde og angribe basen i Tønder, men distancen var for lang, og flyene kunne vanskeligt nå ud og hjem på den mængde brændstof, de kunne medføre. Kun to af fem fly vendte tilbage til deres udgangspunkt efter angrebsforsøget. Imidlertid fandt de engelske flyvere ved den lejlighed ud af, at basen ved Tønder ikke lå ved Højer, som man havde troet. Der blev fra engelsk side gjort flere forgæves forsøg på at ødelægge Zeppelinbasen, men først i sommeren 1918 var englænderne parate til det afgørende angreb.

I forsommeren 1918 havde englænderne fået et hangarskib, en ombygget krydser, ved navn H. M.S. Furious. Samtidig havde det engelske luftvåben udviklet sine fly og rådede nu over en type jagerfly, Sopwith Camel, der kunne klare et angreb på basen i Tønder. Angrebet på luftskibsbasen i Tønder skulle blive det første i verdenshistorien, hvor fly, der var lettet fra et hangarskib, gennemførte et angreb mod mål på landjorden. Efter nogle forsøg, der mislykkedes på grund af tæt tåge, blev basen angrebet 19. juli 1918. De engelske jagerfly startede fra hangarskibet kl. 3.14. Kl. 4.35 indledtes angrebet, og tre fly ramte dobbelthallen Toska med i alt fem bomber. Lidt efter stod flammerne op gennem hallens tagkonstruktion. Ca. 20 minutter senere fulgte endnu et angreb, der ramte Toska med endnu to bomber, mens en tredje bombe forfejlede sit mål og ramte markedspladsen i Tønders sydøstlige udkant (i dag ligger Tønderhallerne på stedet). Luftskibene L-54 og L-60 udbrændte helt, men ingen mennesker mistede livet ved dette angreb, der blev den eneste krigshandling i årene 1914–1918, som direkte berørte den sønderjyske landsdel.

Bombningen af Toskahallen sluttede reelt luftskibenes æra i Tønder, selvom luftskibsbasen fortsat kunne udnyttes som nødhavn. De to mindre haller var ved angrebet allerede ude af drift, og inden planerne om Toskas genopbygning var færdige, kom våbenhvilen 11. november 1918.

To af de engelske bomber, som blev kastet ned over Zeppelinbasen ved Tønder den 19. juli 1918. (Manfred Petersen foto, MS – Tønder)

Zeppelin-æraen på museum

Med Genforeningen i 1920 blev Tønder en dansk garnisonsby, og Sønderjysk Kommando rykkede ind i Zeppelinbasens mandskabsbaracker, indtil der fandtes bedre egnede lokaler til garnisonen i 1922. Basens bygninger blev revet ned, undtagen hangaren, og i mange år var der stille omkring Zeppelinbasen. Først i slutningen af 1960'erne begyndte en gruppe ivrige lokalhistorikere at undersøge de rester og fundamenter, der måtte være tilbage af basens bygninger. Deres arbejde fortsatte i ubemærkethed, indtil det i 1991, gennem et udstillingsprojekt igangsat af Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, gjordes muligt for gruppen, i samarbejde med Tønder Museum, at udarbejde en spændende udstilling om basens historie. Udstillingen gav stødet til, at Tønder Kommune, Tønder Garnison og Tønder Museum sammen med zeppelin-gruppen fik udvirket, at de mange fund fra Zeppelinbasen kunne etableres som en permanent museumsudstilling i et tidligere garageanlæg, beliggende en lille km øst for basens endnu eksisterende fundamenter. Zeppelinmuseet, der drives med frivillig arbejdskraft, er i dag associeret med Tønder Museum og udfører et stort undersøgelsesarbejde om et spændende kapitel i Første Verdenskrigs historie.

Andre tyske militære anlæg i Sønderjyllands Amt

Ganske vist var Sikringsstilling Nord og Zeppelinbasen langt de største og mest imponerende militæranlæg, men der var også andre anlæg af strategisk eller taktisk betydning, og de fleste af dem lå på den sønderjyske østkyst.

Efter krav fra den tyske regering havde det neutrale Danmark i august 1914 udlagt miner i Storebælt og Lillebælt. Herved blev sejlads hindret – og de tyske kyster sikret mod engelsk angreb. Den tyske hærledelse frygtede imidlertid, at minerne skulle blive fjernet igen enten af den danske eller den engelske flåde, og for at overvåge og kontrollere indsejlingsruterne og minefelterne i Lillebælt etableredes Marinestation Årøsund med et kystbatteri med 4 kanoner. Skytset stod bag en lav jordvold på betonunderlag, såkaldte briske. Kommandostationen bestod af en bunker med observationsrum med instrumenter og signalmateriel og beboelsesrum, mens et ammunitionsmagasin var indbygget i en nærliggende skrænt. Fra observationsrummet kunne trafikken i Lillebælt nøje følges, og fra radiatorummet kunne alle

Tyske soldater fra basen i Tønder har ladet sig fotografere, så de ser ud, som om de sidder i en flyvemaskine. Flyvemaskinen var fremtidens luftvåben, mens zeppelinerne repræsenterede fortiden. Det blev klart, da britiske fly fra hangarskibet HMS Furious angreb basen den 19. juli 1918 og bombede Toskahallen og ødelagde to luftskibe. (Tønder lokalhistoriske Arkiv)

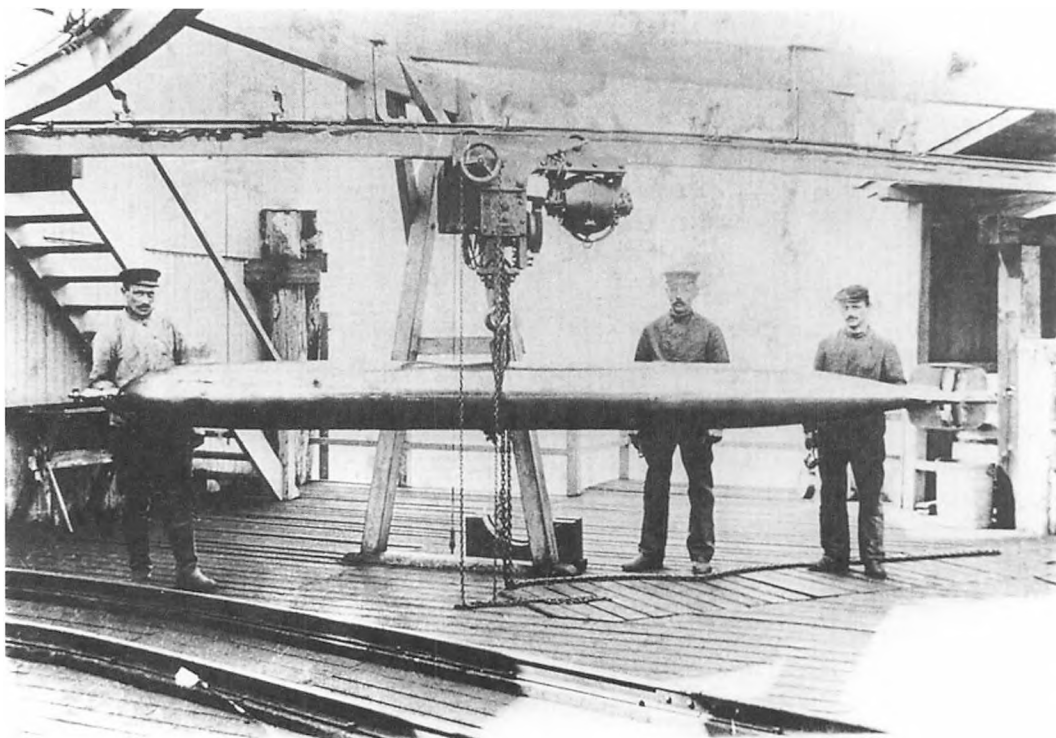
rapporteres til de tyske militære myndigheder. Herfra kunne man også bestryge fjendtlige skibe i Lillebælt. Såvel kanonstandpladser som bunkeren eksisterer stadig og er offentligt tilgængelige.

Ikke så langt herfra ligger Sønderjyllands største oldtidshøj, Tamdruphøj på Haderslev Næs. Med en højde af 49 m giver denne gravhøj en fortrinlig mulighed for at iagttage trafikken i bæltet, og derfor indrettedes en observationspost på højens top med en radiostation ved foden af højen. Denne observationspost hørte under Marinestation Årøsund, og det samme var tilfældet med et batteri med feltskyts i Stevelt på nordsiden af Haderslev fjord. Herfra kunne man både beskytte minefelterne i bæltet og overvåge indsejlingen til fjorden. Dette batteri var først udstyret med 3 kanoner, og en udvidelse til 6 var påbegyndt før krigens afslutning. Sporene af disse anlæg er forsvundet.

Brug af luftvåben var en ny form for krigsførelse, der blev stærkt udviklet under Første Verdenskrig. Hertil krævedes uddannelse af piloter, og ved havnen i Aabenraa blev der i 1915 oprettet en flyveplads med en flyvestation i det gamle slagteri. Her blev nye piloter oplært og indøvet i rekognosceringsflyvninger for marinen. I 1917 blev flyvepladsen udvidet, så der blev plads til stationering af op til 18 maskiner på én gang. Bystyret i Aabenraa frygtede derfor, at basen kunne blive angrebet og tegnede en forsikring mod bombeskade, men der blev dog ikke brug for den.

For den tyske marine var skibene fortsat af langt større militær betydning end luftvåbnet, og det afspejlede sig i fire andre militære anlæg. Sønderborg var i 1907 blevet base for en del af den tyske østersøflåde, og ved siden af marinestationen blev der opført en skibsartilleriskole. På Tontoft Nakke på nordspidsen af Als var

Torpedostationen i Høruphav 1916-1918. Torpedo klargøres til prøveafskydning og indstilling. (MS – Sønderborg Slot)

indrettet en marinesignalstation, der ligesom Marinestation Årø-sund var opført med henblik på at følge trafikken i Lillebælt.

Torpedoer er undervandsprojektiler, hvis forreste del består af en sprængladning, og den bageste del af en motor og styreanordning. Det var et krævende arbejde at få indstillet styremekanismen, så den 1500 kg tunge torpedo kunne gå lige mod målet. Det skete under prøveaffyringer – naturligvis uden sprængladninger – og det kunne kræve op til 100 afprøvninger, før en torpedo var finindstillet. Fra omkring år 1900 blev torpedoer et vigtigt våben, og den tyske marine lod selv fremstille torpedoer, og derfor blev der i tilknytning til Marinestationen i Sønderborg opført et prøveskydningsanlæg i Knarhøj Bugt ved Ballebro.

Et tysk orlogsskib, »Wilhelm der Grosse«, der havde fået fjernet alt skyts, blev omdannet til stationært fartøj og fortøjet i Als Fjord lidt syd for Ballebro. Fra at have været en del af den kejserlige højsøflåde blev det reduceret til at være afskydningsrampe for torpedoer. I Als Fjord var der flere steder udlagt flydende mål for torpedoerne på skydebanerne, der gik i retning mod Snogbæk Hage og Sandvig. Mandskabet, der afprøvede, justerede og indskød torpedoerne, boede i barakker på Blans Øst

rådet var indhegnet og godt bevogtet, og her må også være foregået militære aktiviteter, da der gik tipvognsspor fra barakområdet til anlægsbroen i Ballebro, og denne bane var anlagt af krigsfanger. I slutningen af krigen ophørte prøveskydningerne, og personellet blev overført til en stor torpedostation på Sydals. Efter krigens ophør blev anlægget ved Ballebro demonteret og »Wilhelm der Grosse« blev sejlet sydpå. Alle bygningerne på land blev fjernet, og der er intet spor i landskabet efter torpedostationen i Blans-Ballebro-området.

Hovedparten af torpedoer blev indkøbt fra private våbenfabriker, der havde foretaget finjusteringer på egne torpedostationer, blandt andet på Sydals. Lige vest for Høruphav på Sydals lod den store tyske våbenfabrik »Berliner Maschinenbau« opføre en torpedostation i 1905. Stedet var særdeles velvalgt, da det uden større gener for den civile søværts trafik var muligt at anlægge fire baner til prøveafskydninger: 500 m- og 3000 m-banerne gik i Lillehav, henholdsvis mod Æblebjerg og mod Drejet, mens de to længere baner på 5000 og 11.000 m gik tværs over Flensborg Yderfjord i retning mod henholdsvis Langballigau og Aschberg. Skydeskiverne stak kun $\frac{1}{2}$ m over vandet, men der var til gengæld $4\frac{1}{2}$ m under vandoverfladen, og torpedoen skulle helst ramme den i en dybde af ca. 2,80–3,30 m.

I sommeren 1914 blev der arbejdet energisk med afprøvninger af store leverancer til den russiske og den argentinske flåde, men før de var blevet afsendt, kom krigsudbruddet i august 1914. Hele produktionen blev nu beslaglagt af den kejserlige marine, der også overtog driften af torpedostationen, som under krigen kun leverede torpedoer til den tyske flåde. Indtil 1914 havde der været beskæftiget cirka 50 mand her, men i løbet af krigen blev antallet forøget først til cirka 300, og i slutningen af krigen blev også mandskabet fra torpedostationen ved Ballebro, 40–50 mand, overflyttet til Høruphav.

Efter krigen blev bygningerne ikke nedbrudt, for torpedostationen var solidt byggeri, og den fandt anvendelse til forskellige formål, blandt andet som tysk feltlazaret under Anden Verdenskrig og som flygtningelejr 1945–1947. Først i 1976 blev den nedrevet og hele området udstykket til byggegrunde. I strandkanten er dog endnu spor af afskydningsramper.

Grænsespørgsmålet under krigen

Af Hans Schultz Hansen

Ved krigsudbruddet blev den danske bevægelse lammet. Da den udøvende magt gik fra den slesvig-holstenske overpræsident i Kiel over til den kommanderende general for det 9. armékorp i Altona, ophævedes samtidig de borgerlige frihedsrettigheder som presse-, møde- og forsamlingsfrihed, og forbindelserne til Danmark blev afbrudt. Indkaldelsen af 30.000 mænd til fronttjeneste og hjemmefrontens mange vanskeligheder gav næppe overskud til andre gøremål, end hvad dagen og vejen krævede. Der var således mange grunde til, at det danske nationale arbejde lå stille under krigen.

I begyndelsen af krigen regnede de fleste såvel tysk- som dansk-sindede nordslesvigere med en tysk sejr. Men håbet om en grænseflytning blev ikke glemt af de dansksindede og blev måske hos nogle snarere oplivet af de verdenshistoriske begivenheder. Således skrev de danske sønderjyders rigsdagsmand i Berlin H. P. Hanssen allerede i sin dagbog for den 11. september 1914:

»Jeg tog i Gaar Eftermiddags i Bil til Flensborg. M. Andresen ledsagede mig. Ved Krusaa lod vi Bilen holde og besaa Terrænet til begge Sider af Landevejen. Vi var enige om, at her vilde Danmarks Grænse blive sat efter Krigen, hvis Pragfredens § 5, som vi begge haaber, bliver udført«. ¹

Det slesvigske grænsespørgsmål blev også fra tid til anden diskuteret i den udenlandske offentlighed, hvor blade ved enkelte lejligheder tog Slesvig op i forbindelse med diskussioner af de allieredes krigsmål. Dette fik man ikke kendskab til i Nordslesvig. Her satte den manglende information under censuren i efteråret 1915 gang i rygter om, at Nordslesvig ville komme tilbage til Danmark. Myndighederne måtte reagere. Den 26. november 1915 erklærede provinsen Slesvig-Holstens overpræsident Friedrich von Moltke efter krav fra den kommanderende general i Altona og regeringen i Berlin:

»I forskellige kredse i provinsen er fornylig blevet udbredt det rygte, at Nordslesvig efter krigen vil blive tilbagegivet Danmark, og dette enten af vore fjender som gave eller af den tyske regering som belønning for den af Danmark iagttagne neutralitet. Undertegnede kongelige overpræsident ser sig foranlediget til på enhver måde at erklære, at sådanne udgydelser savner ethvert grundlag«. ²

Mod sin hensigt skabte dette dementi snarere øget opmærksomhed end ro om grænsespørgsmålet. Imidlertid ønskede den danske regering af hensyn til sin neutralitetspolitik absolut stilhed om sagen, og den søgte med betydeligt held at påvirke den rigsdanske presse til at lade den ligge.

Den afgørende tyske sejr lod vente på sig. I sommeren 1917 styrkedes de moderate kræfter, der ønskede en fred »uden erobringer og krigsskadeerstatninger«. Flertallet i den tyske rigsdag vedtog den 19. juli en fredsresolution med disse mål. Under debatten afgav H. P. Hanssen følgende erklæring:

»Idet jeg henviser til de danske Nordslesvigeres nationale Rettigheder, som jeg har den Ære at repræsentere her, og under den Forudsætning og i fast urokkelig Tillid til, at deres nationale Ønsker og Krav efter Krigen vil blive opfyldte i fuldt Omfang, stemmer jeg af almindelige politiske Grunde for den foreliggende Fredsresolution«. ³

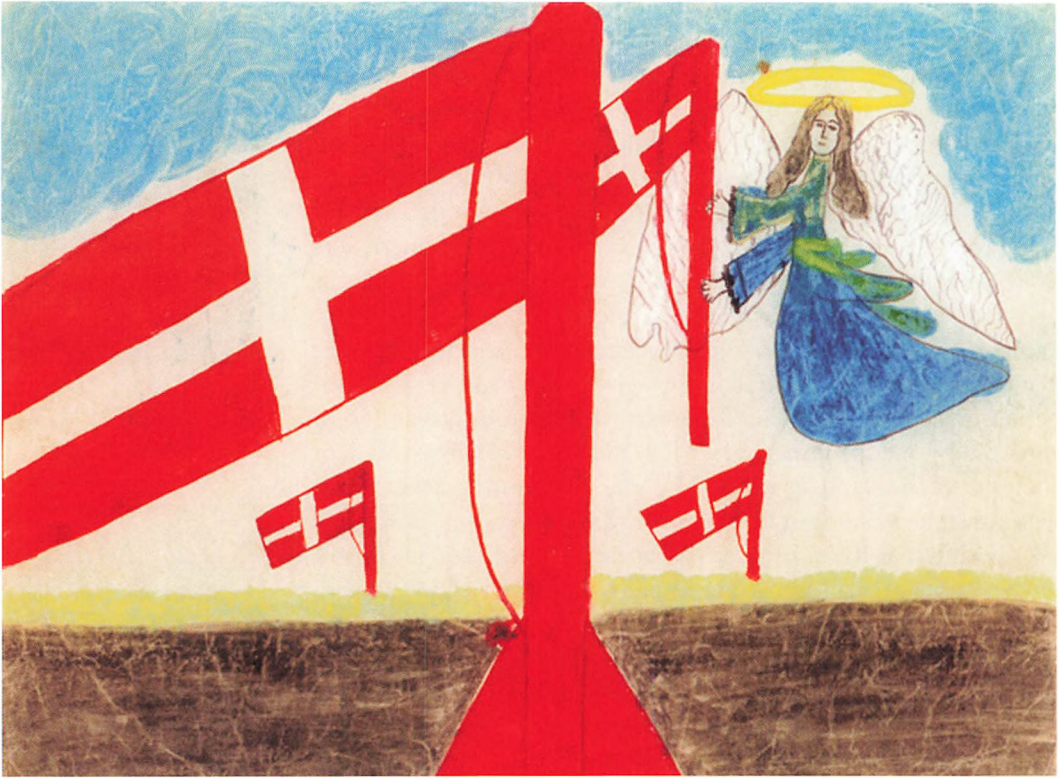
Næppe nogen var herefter i tvivl om, at H. P. Hanssen i tilfælde af et tysk nederlag ville rejse de danske sønderjyders krav om en genforening med Danmark.

I Stockholm samledes i sommeren 1917 efter indbydelse fra de socialdemokratiske partier i Holland, Danmark, Sverige og Norge repræsentanter for flere europæiske landes arbejderpartier til en fredskonference. Udover indbyderne var det bl.a. de tyske, de øst-rig-ungarske og de russiske socialdemokrater, men ingen fra de vestallierede lande. En hollandsk-skandinavisk komité fik til opgave at formulere et slutdokument, som var klar den 15. september 1917. Heri fremhævedes, at den kommende fred skulle indeholde: »En venskabelig løsning af spørgsmålet om Nordslesvig gennem en overenskomst mellem de interesserede stater på grundlag af en grænseregulering og efter at befolkningen bliver spurgt«.

I oktober-november 1917 øgedes rygtestrømmen på ny. Bl.a. sattes Nordslesvigs genforening nu i dele af den allierede presse i forbindelse med Danmarks salg af de dansk-vestindiske øer til USA, idet salgsprovenuet angiveligt skulle bruges til at købe Nordslesvig af Tyskland. Nogle rygter omhandlede en afståelse alene af Haderslev amt. Den 11. december 1917 blev der på et offentligt møde i Stockholm på foranledning af byens socialde-

De dansksindede sønderjyders leder og rigsdagsmand H.P. Hanssen (1862-1936) så tidligt i krigen den mulighed, at et tysk nederlag kunne føre til landsdelens genforening med Danmark, og fra årsskiftet 1917/18 begyndte han for alvor at forberede en aktion for at nå dette mål. (MS-ISL)

Maria Gørrigsen fra Iller Mark på Broagerland fik efter sin brors død ved fronten flere syner. Om den 22. juli 1917 beretter hun følgende: »Da seer jeg, hvor alle Dannebrog vaiede her ved os. Og Vorherre sagde, at Broager Kirke skulle kaldes Dannebrogsg Kirke. Og jeg saa det store Flag paa Kirken som vil komme«. Efterfølgende tegnede hun dette billede af sin åbenbaring om den kommende genforening. (Inge Adriansen: Første Verdenskrig i Mikroperspektiv – Maria Gørrigsens Åbenbaringer, Sønderborg 2003, s. 81)

mokratiske borgmester Carl Lindhagen vedtaget en resolution. Her udtryktes generelt håbet om, at freden ville bringe selvbestemmelsesret til de undertrykte folk, og specielt hed det:

»Mødet som sympatiserer varmt med vore skandinaviske venners, sønderjydernes, kamp for nationalitetsretten, vil ved denne lejlighed særskilt rette en appel til det tyske folk og dets regering om, i henhold til rettens krav og Pragfredens paragraf 5, at lade visse dele af Slesvig atter knyttes til Danmark og at der i de landsdele, hvor en dansk minoritet findes og som fortsat bliver forenede med Tyskland, gives frihed til udvikling af dansk kultur«. ⁴

Resolutionerne fra Stockholm gav anledning til fornyede rygter, og overpræsident Moltke rykkede den 27. december 1917 ud med et fornyet dementi.

I Sønderjylland var H. P. Hanssen allerede i slutningen af 1916 begyndt på at afholde fortrolige møder rundt omkring i landsdelen med de lokale danske tillidsmænd. I begyndelsen var det mest for at lodde stemningen og høre om tyske overgreb. Men i

december 1917 fik de en anden drejning. I sin dagbog for den 6. december skrev H. P. Hanssen: »Udviklingen gaar nu i en Retning, som gør det nødvendigt, at vi forbereder os paa i givet Fald at kunne foretage en hurtig Aktion«. Den 22. december 1917 mødtes bestyrelserne for de store nationale foreninger og enkelte andre fremtrædende dansksindede hos H. P. Hanssen. Her blev det bl.a. vedtaget at genopvække de nationale foreninger, at der i landdagen skulle afgives en erklæring om de danske sønderjyders krav om selvbestemmelsesretten ved snarest givne lejlighed, at nedsætte et udvalg, som skulle indsamle materiale til »Slutningskampen« og at udpege hjælpesekretærer til Vælgerforeningen. Der udspandt sig en diskussion, hvor landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager udtalte sig mistrøstigt om udsigterne for en genforening med Danmark. Hertil svarede H. P. Hanssen, at han »betragtede Tysklands endelige Nederlag som uundgaaeligt, fordi dets Reserver var udtømte, mens de Allierede endnu havde rige Hjælpekilder, og deres Kræfter voksede fra Dag til Dag. Jeg tvivlede derfor heller ikke om, at vi ved Fredsslutningen vilde naa vore Ønskers Maal, hvis vi var aarvaagne paa vor Post og rede til modigt at gribe ind i det rette Øjeblik«.

Den amerikanske præsident Woodrow Wilson bekendtgjorde den 8. januar 1918 sine berømte »14 punkter« til den kommende fred, hvor nationernes selvbestemmelsesret var et fremtrædende krav – uden at Nordtyskland dog særskilt blev nævnt som et område, hvor den skulle praktiseres. Den 21. januar afgav Kloppenborg-Skrumsager som aftalt en erklæring i den preussiske landdag, der prægedes af Wilsons 14 punkter og fredsforhandlingerne mellem Tyskland og Rusland i Brest-Litovsk:

»Med Glæde hilser vi, at *Nationernes Selvbestemmelsesret* er bleven rykket i Forgrunden i Brest-Litovsk. Om dette store retfærdige Princip drejer sig jo alle Forhandlinger. Vi har stadigt været Tilhængere af Selvbestemmelsesretten, og vi haaber, at naar denne Ret nu bliver anerkendt af det tyske Rige og det tyske Folk, saa vil det ogsaa bringe os Opfyldelsen af vore kæreste Ønsker«. ⁵

Imidlertid var det endnu for tidligt at gå i aktion. Tværtimod styrkedes udsigterne til en tysk sejr efter freden med det bolsjeviske Rusland i Brest-Litovsk af 3. marts 1918. Den fik intet med selvbestemmelsesretten at gøre, men afspejlede den tyske militærledelses krigsmål og muliggjorde, at 50 divisioner kunne flyttes fra øst- til vestfronten. De to store tyske forårsoffensiver i marts-april og maj-juni så længe ud til at lykkes, men gav dog ikke det tilsigtede gennembrud. Den tredje tyske offensiv i juli-august slog fejl, og det store allierede modangreb indledtes. Den 8. august

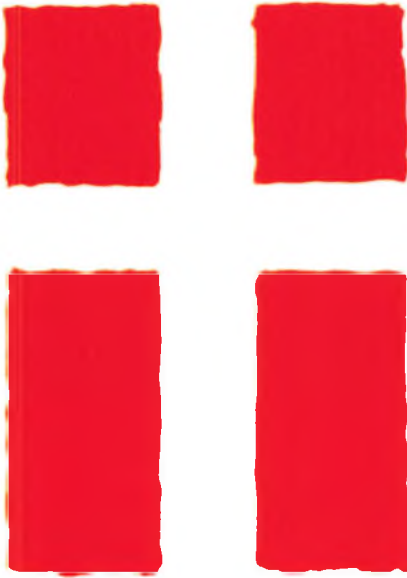
H.D. Kloppenborg-Skrumsager (1868-1930) fra København erklærede i januar 1918 i den preussiske landdag, at de danske sønderjyder var tilhængere af den amerikanske præsident Wilsons tanker om en fredsslutning på grundlag af nationernes selvbestemmelsesret. (MS-ISL)

Vished om landsdelens forestående genforening med Danmark fik sønderjyderne først ved H.P. Hanssens tale ved det store møde på Folkeshjem i Aabenraa den 17. november 1918, mindre end en uge efter våbenstilstanden. Her fortalte han, at den danske Vælgerforening krævede den nye grænse mellem Danmark og Tyskland draget efter en folkeafstemning. (MS-ISL)

var den tyske hærs »sorte dag«, hvor de allierede brød igennem, og den 13. opfordrede Hindenburg og Ludendorff regeringen til at indlede fredsforhandlinger. Det tyske nederlag aftegnede sig. H. P. Hanssen blev klar over, at et tysk sammenbrud var inde for rækkevidde den 26. september. Den 3. oktober aftalte han med polakkerne i rigsdagen at rejse kravet om Nordslesvigs genforening. Den 5. oktober sammenkaldte han Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd til et møde i Flensborg den 12. oktober. Den 9. oktober enedes H. P. Hanssen med de to landdagsmænd Kloppenborg-Skrumsager og Nis Nissen om at arbejde for en grænse syd om Tønder og nord om Flensborg. På mødet den 12. i Flensborg fik de tilslutning hertil, bortset fra to tilsynsrådsmedlemmer, som ønskede en sydligere grænse. Og den 23. oktober 1918 krævede H. P. Hanssen i rigsdagen Nordslesvigs genforening med Danmark i henhold til paragraf fem i freden mellem Østrig og Preussen fra 1866. Den endelige fastlæggelse af de danske sønderjyders grænsepolitik skete efter våbenstilstanden på mødet i Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd på Folkeshjem den 10.

Wenn
wieder die Fahne
ist weiss und rot

dam ist beendet
die bittere Not

Folkeafstemningerne om Sønderjyllands statslige tilhørsforhold fandt først sted i februar-marts 1920. I den anden afstemningszone, Mellemslesvig inkl. Flensborg, spillede økonomiske argumenter en betydelig rolle i agitationen. Plakaten her påstår, at den bitre nød, som krigen var skyld i, vil forsvinde, når fanen atter bliver hvid og rød, dvs. når området kommer til Danmark. (MS – Sønderborg Slot)

og 17. november 1918. Mødet sluttede med, at H. P. Hanssen fra Folkehjems balkon kunne fortælle de 3000 fremmødte om Vælgerforeningens beslutning og de gode udsigter for en genforening med Danmark.

Krigens afslutning og revolutionen i november 1918

Af Axel Johnsen

I 1918 gik man ind i det fjerde krigsår. På den tyske hjemmefront tog utilfredsheden med situationen efterhånden til. Stemningen nærmede sig nulpunktet. Dertil kom indtrykket af den russiske revolution i marts 1917, som tvang zaren til at abdicere. Her kunne de krigsplagede tyske arbejdere se, at det nyttede at protestere. I januar 1918 nedlagde en halv million arbejdere i Berlin arbejdet – over hele Tyskland løb antallet af strejkende op i en million.

Revolutionen i Rusland var altså et vendepunkt i krigen, fordi den såede revolutionære frø i den tyske befolkning. Men revolutionen var også et vendepunkt på en anden måde. Den banede nemlig vejen for afslutningen af krigshandlingerne på østfronten. Militært set blev freden i Brest-Litovsk i marts 1918 et særdeles vigtigt vendepunkt, for nu kunne den tyske hærledning sætte alle ressourcer ind på vestfronten og med en sidste kraftanstrengelse forsøge at vende udviklingen og om ikke vinde krigen, så dog opnå et gunstigt forhandlingsgrundlag i de våbenstilstands- og fredsforhandlinger, som måtte komme før eller siden.

Krigens slutfase

Hjernen bag Tysklands militære dispositioner i krigens sidste år var generalkvartermester Erich Ludendorff. Den totale krigsmobilisering af det tyske samfund havde givet ham nærmest diktatoriske beføjelser. Han kunne handle fuldkommen frit og intuitivt – helt uden om parlamentet, men også uden om feltmarskal Hindenburg og kejseren, der i realiteten var Ludendorffs lydige redskaber.

På tysk side stod nu 200 divisioner med 3,5 mio. soldater – det samme som de engelske og franske styrker tilsammen. I alt iværksatte tyskerne i foråret og sommeren 1918 fem storstilede offensiver på forskellige frontafsnit. Alle offensiver begyndte med tysk fremgang, men endte med tysk tilbagetrækning. Den femte og sidste offensiv ved Marne, der blev indledt den 15.

Trauer-Anzeige.

Es verschied sanft, ohne nennenswerte Schmerzen im 48. Lebensjahre, das

Deutsche Kaiserreich.

Während 50 Monaten zwang es sein Volk heldenhaft gegen fast die ganze Welt zu kämpfen.

Als treue Stütze diente ihm der

Militarismus.

Bei der treuen Hülfe ist auch dieser hinübergangen. Wir schämen uns nicht, zu sagen, daß wir dessen froh sind.

Er verschonte weder Jüngling noch Mann und schwang sein strenges Regiment über alle. Bürdete dem Volke unerhörte Lasten auf und wird hoffentlich nicht wieder zum Leben erweckt.

Aus der Asche des deutschen Reiches erblühte die Republik und bringt den

Frieden.

Presse- und Redefreiheit und viele andere guten Dinge bringt die Zukunft.

Und wird der Friede auch schwer sein, so wird die Last von Jahr zu Jahr leichter werden, und so schließen wir mit dem Nachruf: „Was frag' ich viel nach Papiergeld,

Wenn ich den Frieden habe.“

Die getrösteten Hinterbliebenen.

Den tyske hærs nederlag og kejserrigets sammenbrud blev hilst med lettelse og sarkastiske kommentarer i brede dele af befolkningen, således som dette postkort fra november 1918 afspejler. (MS – Sønderborg Slot)

brød sammen efter blot to dage. Ressourcerne i den tyske krigsmaskine var sluppet op. Tre dage senere kom den allierede mod-offensiv, der blev støttet af friske forsyninger og amerikanske styrker. Fra nu af gik tyskerne tilbage. Det afgørende vendepunkt i krigslykken kom i slaget med Amiens fra den 8. til 11. august 1918. Her fik de allierede et afgørende gennembrud, blandt andet takket være 450 nye kampvogne. Nu var tyskerne blevet trængt

tilbage til omtrent samme stilling som ved indledningen af den første offensiv. Selv Ludendorff, der ellers ikke var kendt for at være sortseer, kaldte slaget for »den tyske hærs sorte dag«.

Ludendorff var militærmand. Det viste sig ikke mindst i den aktuelle situation, hvor den tyske krigsmaskine var kørt uhjælpeligt fast. Ludendorff tænke først og fremmest på at redde *hæren*. Nederlaget måtte, når nu det var uundgåeligt, iscenesættes således, at det blev *nogle andre* end ham selv, hæren og det loyale preussiske embedsmandsapparat, der kom til at bære skylden for sammenbruddet. Hæren skulle gå over i historien som *im Felde unbesiegt*. Ludendorff var klar over, at der hurtigst muligt måtte begæres våbenhvile – men det skulle være rigsdagens flertal, det vil sige Socialdemokratiet, Fremskridtspartiet og Centrum, der skulle gå den tunge vej til forhandlingsbordet.

Hvis rigsdagsflertallet med socialdemokraterne i spidsen skulle tage denne opgave på sig, måtte de have noget til gengæld. Her havde Ludendorff den ultimative modydelse i baghånden: Parlamentarikerne kunne få deres højeste ønske opfyldt, nemlig afskaffelsen af monarkiet og indførelsen af det parlamentariske demokrati i Tyskland. På den måde ville hærens ry forblive uplettet, mens parlamentarikerne ville få opgaven at styre Tyskland igennem de behårde fredsbetingelser, der var i vente. Man aner allerede her konturerne til den dolkestødslegende, som blev et af nazisternes stærkeste politiske våben.

På vej mod parlamentarisme

I den nye regering blev prins Max af Baden kansler. Udadtil synede dette systemskifte ikke af meget; i hvert fald var det svært for de allierede at få øje på et helhjertet forsøg på at afskaffe aristokratiets magtmonopol i Tyskland. Også i den almindelige tyske befolkning havde man svært ved at se noget dybtgående systemskifte.

Natten mellem den 3. og 4. oktober 1918 afgik det tyske fredstilbud til præsident Wilson, ledsaget af et ønske om øjeblikkelig våbenstilstand. Nu begyndte en længere udveksling af noter, og først efterhånden afslørede amerikanerne deres krav. Våbenhvilen skulle udelukke en genoptagelse af krigshandlingerne, og fredsforhandlingerne kunne kun gennemføres med en virkelig parlamentarisk valgt regering – og sidst, men ikke mindst: Kejseren måtte abdicere.

Det var alligevel mere samfundsomvæltning, end Ludendorff umiddelbart havde forestillet sig. Nu begyndte han at trække i land – helt i overensstemmelse med sin skjulte dagsorden om at give parlamentarikerne ansvaret for krigens udfald. Ludendorff krævede, at Wilsons fredsbetingelser blev afvist og

optaget. I en hærbefaling, der blev udsendt helt uden om regeringen, gav han den 24. oktober 1918 ordre til at fortsætte modstanden af yderste kræfter. Det var naturligvis en fuldkommen uansvarlig handling, hvilket Ludendorff var helt på det rene med. På den måde stødte han ansvaret for fredsprocessen fra sig.

Men her overspillede Ludendorff faktisk sine kort. Prins Max af Baden forlangte nu af kejseren Ludendorffs afskedigelse – hvis ikke Ludendorff gik, ville han selv gå – og 26. oktober 1918 om morgenen afgjorde kejseren sagen. Ludendorff blev afskediget. Hans tro følgesvend, feltmarskal Hindenburg, bad også om lov til at gå af, men fik besked på at blive.

Max af Badens regering havde flertalspartierne tillid, men ikke den brede befolkning. Det skyldtes, dels at hærens vældige organisation tilsyneladende ikke var under regeringens kontrol, dels at kejseren hårdnakket modsatte sig at abdicere. I befolkningen bredte der sig efterhånden frygt for, at det i virkeligheden var militæret og kejseren, der stod i vejen for krigsafslutningen, at monarken sammen med hæren ville modsætte sig at gå til forhandlingsbordet og imod al fornuft fortsætte krigen. Stemningen på hjemmefronten blev mere og mere anspændt. Nu kunne man endelig se en ende på fire års bestials krig; hvorfor døde soldaterne så fortsat i skyttegravene? Hvad ventede man på?

Oprør og modoprør i Kiel

I slutningen af oktober begyndte også den øverste flådeledelse at røre på sig. Den besluttede sig for at sende den stolte tyske højsøflåde, der længe havde ligget inaktiv i henholdsvis Wilhelmshaven og Kiel, ud i et sidste spektakulært slag med den engelske flåde. Slaget skulle ikke kun redde den tyske flådes ære; det var også et bevidst militært mytteri mod de nye parlamentariske magthavere. Officererne gjorde oprør mod parlamentarikerne. Men nu gjorde også *matroserne* oprør mod officererne.

Det begyndte natten til den 29. oktober 1918 i Wilhelmshaven, hvor mandskabet på skibet »Markgraf« nægtede at lette anker. Uroen bredte sig snart til andre skibe, således at flådeledelsen til sidst måtte afblæse selvmordsaktionen i Nordsøen. Til gengæld blev mytteriet slået ned. Cirka 400 mand blev taget til fange og transporteret pr. skib til Kiel. Her var krigstrætheden og utilfredsheden mindst lige så stor som i Wilhelmshaven, og mytteriet forplantede sig derfor hurtigt til skibene dér. Den kommanderende admiral Souchon forsøgte forgæves ved hjælp af strenge straffe at holde oprøret nede, men den 2. november 1918 sluttede skibsværftsarbejderne sig til matroserne. Nu kunne bevægelsen ikke længere brem-

Ligesom i Kiel og Sønderborg bestræbte arbejder- og soldaterrådet i Flensborg sig på at opretholde ro og orden og hindre plyndringer og sammenbrud i den offentlige orden, og det skete i samarbejde med de lokale politimyndigheder. (Landsarkivet for Sønderjylland)

An die Bevölkerung Flensburgs!

Befehl des Arbeiter- u. Soldatenrats!

Die militärische und zivile Gewalt ist von heute ab in die Hände des Arbeiter- und Soldatenrats gelegt. Jeder hat sich den Anordnungen dieser Stellen **sofort und unbedingt** zu unterwerfen! Jede Zuwiderhandlung wird streng bestraft!

Die militärische Verwaltung liegt ausschließlich in den Händen des Soldatenrates.

Die Zivilverwaltung wird von den bisherigen Beamten weiter geführt. Dem Oberbürgermeister ist als Vertreter des Arbeiter- und Soldatenrats der Stadtverordnete W. Sørensen beigeordnet. Alle Anordnungen der Stadtverwaltung haben mit seinem Einverständnis zu erfolgen.

Die bisherigen polizeilichen Sicherheitsbeamten werden gemeinsam mit den militärischen Wachmannschaften die öffentliche Ruhe und Ordnung aufrecht erhalten.

Jede Störung der Ordnung, Angriffe auf die Person und das Eigentum werden hart bestraft.

Plünderungen werden auf der Stelle standrechtlich geahndet!

Flensburg, den 7. November 1918.

Der Soldatenrat. Der Arbeiterrat.

Kühne.

Paul Diez.

ses. I første omgang krævede den, at de tilfangetagne matroser blev frigivet, men under mødet den 2. november blev der formuleret et egentligt revolutionært program. Mødet sluttede med, at der blev bebudet et nyt og større møde dagen efter.

Dette nye møde, altså den 3. november 1918, blev afholdt som planlagt og sluttede med et samlet optog til arresthuset, hvor man ville forlange de tilfangetagnes frigivelse. Undervejs blev skaren standset af et hold ikke-mytterister, der fyrede mod

dræbte otte demonstranter. Nu brød oprøret ud i lys lue. Det, som var begyndt som simpelt mytteri, blev nu til en regulær revolutionsbevægelse. I løbet af dagen fik matroserne kontrollen over samtlige skibe, og der blev dannet soldaterråd. I de følgende dage bredte revolutionen sig som en steppebrand til resten af Tyskland.

Overalt frygtede moderate og borgerlige kredse, at revolutionen skulle ende som i Rusland, altså i en total samfundsomvæltning, hvor produktionsapparatet blev socialiseret, hvor der indførtes planøkonomi, og hvor al magt blev koncentreret hos sovjetterne, det vil sige rådene. Dette var der imidlertid så langt fra tale om i Tyskland i 1918. De mest yderligtgående, spartakisterne, rådede slet ikke over en organisation, der kunne gennemføre en samfundsomvæltning. Spartakisterne var yderst fåtallige og kom aldrig i nærheden af magten. Den sad socialdemokraterne foreløbig på. Det viste sig også snart i Kiel, arnestedet for revolutionen, hvor situationen hurtigt kom under kontrol. Hverken soldaterne eller arbejderne ønskede et sovjetisk Tyskland. Fra regeringen i Berlin sendtes den 4. november 1918 den socialdemokratiske rigsdagsmand Gustav Noske til Kiel for at få genoprettet ro og orden. Noske fik en heltemodtagelse og blev omgående af de forenede arbejder- og soldaterråd udråbt til guvernør over Kiel.

I socialdemokraternes øjne var Noske en helt, men i spartakisternes var han en forræder mod revolutionen. Den opgave, som Noske havde fået fra Berlin, var at få revolutionen til at »rulle baglæns«, det vil sige stille sig i spidsen for den og tæmme den. Arbejder- og soldaternes fordringer blev imødekommet, men til gengæld blev statsapparatet, inklusive militæret, bevaret intakt. Efter et par dage kunne Noske melde hjem til Berlin, at revolutionen var under kontrol, og at de ydmygede officerer havde fået deres autoritet tilbage. Alle de matroser, der var blevet i Kiel, gjorde igen normal tjeneste.

Den 7. november udsendte Noske en opfordring til at danne arbejder- og soldaterråd i Slesvig-Holsten. Det var allerede sket 6. november i Sønderborg, og rådsbevægelsen bredte sig i de følgende dage ud over hele Nordslesvig. Og det var ikke kun et købstadsfænomen. Også i flækkerne og i mindre byer blev der frem til den 15. november oprettet arbejder- og soldaterråd. Kun Augustenborg haltede tilsyneladende lidt efter. Her dannedes rådet først den 15. december 1918.

Soldater- og arbejderrådernes opgaver

Formålet med soldaterrådene var *ikke* at lave rav i den – tværtimod. Deres formål var at sørge for opretholdelsen af ro og orden under

Gustav Noske (1868–1946) var tysk højrefløjsocialdemokrat. I november 1918 lykkedes det ham i meget vid udstrækning at få kanalisere de revolutionære strømninger ind under det moderate SPD's kontrol. (MS – ISL)

de kaotiske magtforhold i de få dage, hvor samfundet gik fra militærdiktatur til parlamentarisk demokrati. Derudover skulle rådene tage sig af de indre militære forhold, herunder hjemsendelsen af soldater og modtagelsen af hjemvendte soldater fra fronten.

Overalt i Tyskland var soldaterrådene spydspidserne, der bane-ede vejen for de bredere funderede arbejderråd. Soldaterrådene var først og fremmest en mytteribevægelse – et spontant oprør mod krigens fortsættelse. En af soldaterrådernes vigtigste drivkræfter var i øvrigt soldaternes brændende ønske om at komme hjem hurtigst muligt – helst inden jul. Den egentlige politiske og demokratiske dimension lå i arbejderrådene, der bestod af hjemmehørende socialdemokrater – folk, som på et lokalt eller regionalt plan påtog sig det ansvar at holde administrationen og fødevarerforsyningen på skinner, indtil den nye orden var blevet oprettet. Allerede ved udgangen af 1918 var soldaterrådernes rolle mere eller mindre udspillet.

Arbejderrådene var alt andet end autonome enheder. De blev som regel til på initiativ af eksisterende lokale arbejderorganisationer, fagforeningskartellerne og de socialdemokratiske foreninger, som på deres side sørgede for, at der jævnlige blev aflagt rapport om rådernes virksomhed. Det var også de eksisterende arbejder- og partiorganer, der gennemførte valg til rådene. Enhver arbejdstager over tyve år var stemmeberettiget.

Arbejderrådene overtog kontrollen med den lokale og regionale administration. Dette foregik ved, at de enkelte offentlige embeder blev forsynet med særligt tilfornede, en slags opsynsmænd, der skulle sørge for, at alt foregik i overensstemmelse med rådernes beslutninger. Disse tilfornede skulle kontrasignere samtlige udgående forordninger, og de kunne endda nedlægge veto i nogle dage, indtil en afgørelse kunne indhentes fra regeringen. En af arbejderrådernes væsentligste opgaver bestod i at sikre fødevarerforsyningen. Den katastrofale vareknaphed fik smughandlen og hamstringen til at blomstre, og mange bønder tjente godt på at sælge deres varer på den sorte børs i stedet for at levere dem til byerne. Arbejder- og soldaterrådernes opgave var at bekæmpe denne virksomhed.

En sidste variant af rådsbevægelsen var de såkaldte landarbejder- og bonderåd. Disse råd blev hverken til spontant eller på lokalt initiativ. Tilskyndelsen til oprettelsen af dem kom fra regeringen – netop som et forsøg på at organisere fødevarerforsyningen. Bønderne i det udpinte landbrug havde svært ved at levere de landbrugsvarer, som der oppefra blev stillet krav om. Efterhånden var det også begyndt at knibe med *lysten* til at levere. Med oprettelsen af landarbejder- og bonderåd ville regeringen sikre

Beschlüsse des Soldatenrates.

Die Verpflegung wird in der bisherigen Weise geregelt.

Es ist Sicherheit geschaffen worden, daß eine ordnungsmäßige Zahlung der Ernährung erfolgt.

Den Anordnungen der gewählten Soldatenräte der einzelnen Formationen ist im Interesse unserer Sache Folge zu leisten.

Der Arbeitsdienst in der Gasanstalt, dem Elektrizitätswerk, beim Einladen der Züge mit Lebensmitteln ist unbedingt weiter zu leisten, bis eine anderweitige Regelung getroffen wird.

Einstimmig ist vom großen Soldatenrat beschlossen worden, daß der militärische Sicherheitsdienst in der Offise voll aufrecht erhalten wird.

Die Ruhe und Ordnung auf den Straßen ist unbedingt zu bewahren.

Jedes zwecklose Schießen hat zu unterbleiben.

Der große Soldatenrat fordert, daß jedes unbefugte Waffentragen unterbleibt. Munition ist von den Delegierten zu verwahren.

Zivilisten haben sofort alle Waffen bei der nächsten militärischen Dienststelle abzugeben.

Patrouillen sollen nur auf Anordnung des Soldatenrats gehen.

Sämtliche Anordnungen des Soldatenrates haben die Unterschrift des Vorsitzenden, des Reichstagsabgeordneten *Noske*, und eines weiteren Mitgliedes des Soldatenrats zu tragen.

Der Soldatenrat macht es allen Kameraden zur dringenden Pflicht, im eigensten Interesse nur solche gezeichnete Anordnungen zu befolgen, diese aber unbedingt und sofort.

Kiel, den 5. November 1918.

gez. *Urteft.*

gez. *Noske.*

Sonderburg, den 7. November 1918.

Soldatenrat Sonderburg.

gez. *Topff.*

Den første bekendtgørelse fra Soldaterrådet i Sønderborg den 7. november 1918 var en direkte gentagelse af beslutningerne i soldaterrådet i Kiel den 5. november. Herved anskueliggøres klart, at begivenhederne i Sønderborg helt og holdent var en del af den tyske revolutionære bevægelse. Datering og underskrifter fra Kiel er gengivet først, og formanden for soldaterrådet i Sønderborg, Bruno Topff, har kun kontraseret. (MS – Sønderborg Slot)

tilstrækkelige og ligelige leverancer af landbrugsvarer. Opfordringen til at oprette disse råd udgik fra regeringen den 12. november 1918. I slutningen af 1918 var der oprettet landarbejder- og bonderåd i stort set alle kommuner i Slesvig-Holsten, og i januar 1919 blev der tillige oprettet overordnede råd på kreds niveau. Landarbejder- og bonderådene fik aldrig den helt store betydning i Nordslesvig. Den overvejende dansksindede landbefolkning anså i bedste fald rådene som et nødvendigt onde i en overgangsfase. Det kneb med loyaliteten og med leverancerne.

Rådsbevægelsen var ikke samfundsomstyrtende – hverken i

Nordslesvig eller i det øvrige Tyskland. Den forholdt sig loyalt overfor den parlamentariske regering i Berlin, det vil i praksis sige over for SPD, og her var man netop opsat på at *bevare* kontrollen over statsapparatet – uden at lade det falde fra hinanden. Et andet forhold, som bør understreges her, er revolutionens fredelige forløb. Historikeren Dorrit Andersen har i en artikel i *Sønderjyske Årbøger* i 1972 hæftet sig ved, at revolutionen i Nordslesvig foregik uden vold og blodsudgydelser. Ifølge Dorrit Andersen skyldtes fredsommeligheden blandt andet, at landsdelens overvejende dansksindede befolkning var positivt indstillet over for enhver omvæltning af det gamle preussiske system. Det er næppe nogen dækkende forklaring, for på dette tidspunkt forløb revolutionen nemlig overalt i Tyskland forholdsvis fredeligt. Også i Flensborg, der jo var overvejende tysksindet, gik det udramatisk for sig. Nyheden om matrosernes oprør i Kiel blev kendt i byen om aftenen den 5. november. På marinestationen i Mürwik tog matroserne våbnene fra officererne og smed dem på porten. Fodfolkene på Duborg-kasernen sluttede sig til marinesoldaterne og grundlagde soldaterråd. Der blev ikke løsnet ét eneste skud. Situationen i Flensborg svarer til det generelle billede af begivenhederne i Tyskland i november 1918.

Den tyske rådsrepublik på Als

De mest kendte revolutionsbegivenheder i Nordslesvig fandt sted i Sønderborg i dagene fra den 6. november 1918: Her rejste den 32-årige skræddersvend fra Potsdam, Bruno Topff, sig fra sit sygeleje på marinelazarettet i Sønderborg og stillede sig i spidsen for soldaterrådet i byen. I tre dage regerede Topff som præsident for soldaterrådet. Ifølge myten var han præsident for den selvstændige republik Als. Spørgsmålet har været genstand for utallige undersøgelser. En af de nyeste munder ud i, at der var tale om en overfortolkning af de begreber, der var i spil. Bruno Topff var ganske vist præsident, men kun præsident for *soldaterrådet*. Som et udslag af alsingernes lokalpatriotisme er det siden hen blevet til, at Bruno Topff var præsident over republikken Als. Den republik, som han proklamerede i gården på marinelazarettet i Sønderborg den 6. november, var *den tyske republik*. Als blev altså ikke en mere selvstændig republik end f.eks. Haderslev eller Tønder.

Hvis Als virkelig var blevet udråbt til selvstændig republik, var det under alle omstændigheder snart forbi med selvstændigheden – og med Bruno Topffs præsidentperiode. Han led af tuberkulose, og efter tre dage som leder af soldaterrådets præsidium trak han sig stærkt svækket tilbage den 9. november

Forretningsudvalget for arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg lod sig fotografere sidst på året 1918. På forreste række yderst til venstre sidder formanden for arbejdderrådet, murer Richard Hempel, der var leder af Sønderborgs arbejderbevægelse. (MS – Sønderborg Slot)

tidspunkt var hans arbejde også ført til ende. Han havde sørget for ro og orden i republikkens første forvirrende dage. Da han trådte tilbage, var revolutionen gennemført over hele det tyske rige. I Sønderborg dannedes et arbejdderråd den 10. november.

Aabenraa: En flyver ved navn Krüger

Også Aabenraa var med fra første færd i revolutionen i Nordslesvig. Byen var blevet garnisonsby i løbet af krigen, og på havnen var der oprettet en lille flyvestation med plads til 18 vandflyvemaskiner. Den 6. november oprettede mandskabet et soldaterråd, betegnende nok med stationens kommanderende, Oberleutnant Barg som præsident. Samme dag fløj han med et andet medlem af rådet til Kiel for at få videre instrukser. Dagen efter vajede det røde flag over Aabenraa, og der blev afholdt møde på Colosseum. Her gjorde man klart for byens bekymrede borgere, at man ikke sigtede mod en revolution efter russisk forbillede, men at man ville støtte den nye demokratiske regering i Berlin og i øvrigt lade byens styre fortsætte som hidtil. Det virkede åbenbart betryggende på borgerne i Aabenraa, der med få undtagelser forholdt sig i ro, mens medlemmer af soldaterrådet med afrevne kokarder og rødt armbind patruljerede i byens gader. Den 10. november blev der afholdt et stort borgermøde i gymnastikhallen. Her talte byrådsmedlem Nagott, der blandt andet kunne meddele, at kejseren nu omsider havde abdiceret. Efter mødet gik forsamlingen til rådhuset, hvor den tyske republik blev officielt udråbt og den røde fane hejst.

Afslutningen af Første Verdenskrig fik som bekendt lykkelige konsekvenser for det danske flertal i det nuværende Sønderjylland. Allerede i dagene den 16.-17. november 1918 rådslog de danske nordslesvigere på Folkehjem i Aabenraa om vilkårene for den kommende genforening med Danmark. Det ville føre for vidt i denne sammenhæng at komme ind på begivenhederne under dette møde. Blot skal det fremhæves, at arbejdsrådene, der først og fremmest bestod af tysksindede socialdemokrater, bestemt ikke var begejstrede for tanken om, at landsdelens nationale tilhørsforhold skulle afgøres ved en folkeafstemning.

En enkelt episode fra mødet på Folkehjem i Aabenraa bør alligevel nævnes her. Forud for mødet anmodede arbejder- og soldatterrådet i Aabenraa nemlig Gustav Noske om at få en repræsentant fra Kiel op til mødet for at garantere forsamlingen, at den dansksindede befolkning ville få »ubetinget ligeberettigelse« i det nye demokratiske Tyskland. Rådet mente, at en sådan garanti ville være en betryggelse for mange vaklende i det nationale spørgsmål, og at disse vaklende derfor ville stemme for Tyskland. Men Noske afviste tanken om en charmeoffensiv over for nordslesvingerne. Der kom derfor ikke nogen officiel repræsentant fra Kiel i mødet i Aabenraa den 17. november.

Det gjorde til gengæld en flyver ved navn Krüger. Over for mødedeltagerne gav han indtryk af at være udsendt af Noske – hvad han næppe var. Krüger, der tilsyneladende havde været fræk nok til at tage ordet lige før H.P. Hanssens store tale, fortalte, at Noske havde sagt til ham, at de danske skulle have lov til at holde deres møde i fred og ro og endda også have lov til at hejse Dannebrog. En af de tilstedeværende ved mødet, den 17-årige Marius Chr. Schmidt erindrede 50 år senere Krügers effektfulde optræden fra balkonen på Folkehjem således:

»Men han fik så da allivel ørenlyd deroppe omsider, å så råft han jo u'e, at han haj' fløjen for Noschke å ke'en ham personlich å så'j ham som de' wå, å så haj Noschke såje: 'Taj då bar' til Affenraa å sej, I ka' hold' møje så galt I vil. Å då ka hels dem å sej', I må godt hej's Dannebroch'. Å så brøj æ jubel løs. Å så kom H.P. Hanssen. Æ huske' it hans ta'l, æ skal it refer'e å komm' mæ naue a' den!«¹

Krügers tale gjorde tilsyneladende indtryk på forsamlingen, der straks stemte i med »I alle de riger og lande«, men også på den unge Marius, der helt glemte at høre efter, da den store H.P. Hanssen talte derefter. Eftertiden har ment, at Krüger var en svindler. Hans påståede mandat fra Noske har hverken kunnet be- eller afkræftes. Spørgsmålet er i sig selv mindre interessant. Det væsentlige i denne episode er, at Krügers optreden på værel-

gerforeningens møde tvang soldater- og arbejderrådene til at tage stilling i det nationale spørgsmål.

Rådet i Haderslev protesterede til Noske den 25. november. Medlemmerne havde intet til overs for den danske sag og ville ikke finde sig i dansk-nationale demonstrationer som dem på Folkehjem. Når Krüger havde sagt, som han gjorde – og tilmed hævdede at have mandat fra Noske, måtte det bero på en misforståelse. Noskes svar til rådet i Haderslev var henholdende. Der var ingen grund til panik, alle borgere på tysk grund – også de dansksindede – havde ret til at ytre sig frit, men selvfølgelig måtte tysk-nationale også have lov til at forsvare sig mod en agitation, der sigtede på at løsrive dele af det nødstedte fædreland »for usle pengeinteressers skyld«, som det hed i brevet fra Noske. Også arbejderrådet i Aabenraa protesterede over Krügers tale til Noske den 30. november. De klagede over, at flyverens demonstration havde provokeret den tyske side. Det var ikke godt, mente de, for gode socialdemokrater førte ikke national kamp, men stod principielt på selvbestemmelsesrettens grund.

Hvad selvbestemmelsesretten i praksis betød for de nye magthavere, viste sig i øvrigt netop på denne tid, hvor den tilforordnede hos den slesvig-holstenske regeringspræsident, den socialdemokratiske redaktør Eduard Adler, foreslog en deling af Slesvig-Holsten, således at den nordligste del med de dansksindede fik kulturel autonomi. Han var af den opfattelse, at selvbestemmelsesret var lig med kulturel frihed *inden* for rigets grænser og ikke udenfor. Hvis den kulturelle frihed blev sikret, ville befolkningen ikke føle nogen trang til at komme til Danmark, mente man. Denne plan blev naturligvis pure afvist af de danske nordslesvigere. De ville have en afstemning og efterfølgende grænseflytning.

Moderate revolutionære i Haderslev

Den tyske revolution i 1918 var ikke nogen revolution efter sovjetisk forbillede – hverken i Aabenraa eller andre steder i Tyskland. Men mange frygtede det værste. Anders Lebeck, redaktør af *Dannevirke-Modersmaalet* i Haderslev, letter i sine dagbøger noget af sløret for den stemning, der herskede blandt byens moderate borgere i disse dage. Her beretter Lebeck om stemningen den 5. november om aftenen:

»Ved den tyske vestfront går det stadig tilbage, krigens afslutning er nu et spørgsmål om dage, måske timer. I aftes var et par danske borgere hos mig for at drøfte, hvad vi skulle gøre, hvis bolchevismen brede sig til os – sikke tider!«.²

Redaktør Anders Lebeck (1868–1926) var blandt de fremtrædende dansksindede Haderslevborgere. Han blev interneret i august 1914. Efter sin løsladelse var han ledende i velgørehedsarbejdet for byens fattige. I november 1918 frygtede han bolsjevismen og så hen til en hurtig genforening med Danmark som det bedste værn herimod. (MS – ISL)

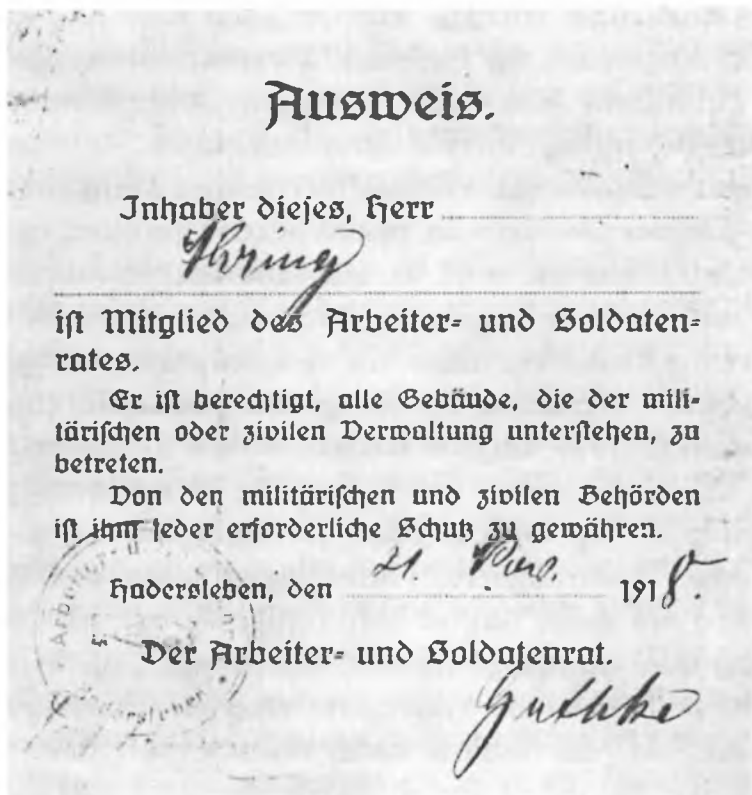
To dage senere var spændingen – og Anders Lebecks bekymringer taget mærkbart til: I sin dagbog lod han tankerne flyve tilbage til krigsudbruddet og til ånden og tiden dengang – og så frem til situationen her og nu:

»Hvor mærkeligt at tænke tilbage til den aften, da jeg ved krigens udbrud blev arresteret og gennem fængselsgitteret stirrede ud mod aftenhimlen og mine tanker i voldsomt arbejde med, hvad der nu ville komme. Nu er vi altså komne igennem, jeg står ved den anden ende, og hvordan ser ikke denne ende ud! Bolchevismen er i fuld udvikling i Tyskland, efter Kiel har Hamborg i går fået sit arbejder- og soldaterråd. Ikke så sært, at kansleren i et opråb formaner til ro og orden i denne afgørende stund. Ulykken for Tyskland er stor nok med det militære nederlag, kom der indre kaos til, ville rædslen være grænseløs. Nu kommer i sandhed høsten efter den tyske militarismes dragesæd. Godt, at vi har udsigt til at slippe ud af fængslet, blot vi kan komme i havn, inden bolchevik-bølge-slaget også får fat i os.«³

Netop den 7. november 1918 nåede revolutionen også til Anders Lebecks hjemby Haderslev. Her blev Lebeck i nogen grad beroliget. Revolutionen foregik til hans overraskelse roligt og værdigt. Midt på dagen blev der afholdt møde i Nis Juhls lokaler, hvor folk stod som sild i tønde. Lebeck beretter, hvordan en matros fra Kiel og flere infanterister talte, mens forsamlingen lyttede i stilhed. Talerne forsikrede om, at de først og fremmest var opsat på at opretholde roen, og at de ikke ønskede at gribe ind i den civile forvaltning. De udtrykte desuden deres ubetingede loyalitet over for ledelsen i Kiel med Gustav Noske i spidsen. På alle måder var man opsat på at undgå konfrontation. På mødet blev det forlangt, at alle fanger på kasernen skulle frigives, og at alle soldater skulle marchere til kasernen for at forlange dette. Også på dette punkt blev der fundet en mindre provokerende løsning. Der blev valgt en deputation, som skulle forhandle med kommandanten. Anders Lebeck noterede i sine dagbøger:

»Derefter skiltes forsamlingen under indtrængende advarsler: ingen kravaller, og skulle mødes igen kl. 19.30. Jeg fulgte strømmen. Det gik alt ordentligt og roligt til, men selvfølgelig prægede sindenes optagethed stemningen og de løsrevne stumper af samtaler, øret fangede.«⁴

På trods af den udprægede ro og orden, der herskede i Haderslev, var stemningen trykket. Klokkeren 19.30 mødtes man igen. Deputationen, der skulle gå til kasernen, blev bemyndiget til at stille krav om løsladelse af fangerne, indførelse af gensidig »kammeratlig« hilsen, aflevering af officerernes skydevåben og afgivelse af kontrollen over ammunitionen. Deputationen gik afsted, men kom tilbage med et afslag. Soldaterne rådslog nu

Af frygt for uroelementer i tiden omkring den tyske revolution blev der indført legitimationskort til de vigtigste aktører. Dette kort er udstedt til et medlem af arbejder- og soldaterrådet i Haderslev og underskrevet af begge råds formænd. (Haderslev byhistoriske Arkiv)

des om at tage skrappe midler i brug, herunder trussel om magtanvendelse. Omsider gav officererne efter og nedlagde bestillingen. Dermed var magtskiftet fuldbordet i Haderslev – også her uden sværdslag. Der blev valgt et soldaterråd med en Feldwebel ved navn van Guthke i spidsen, og kort efter hejstes en lille rød klud på kasernen.

Samme dag, altså den 7. november 1918, blev der også valgt et arbejdsråd i byen. Det bestod af 19 socialdemokrater og havde brugsforvalter Ferdinand Zimmermann som formand. Alle 19 var moderate, altså SPD-folk. Senest på dette tidspunkt måtte det være blevet klart for Anders Lebeck, at revolutionen ikke foregik efter russisk forbillede. Som andre steder blev soldater- og arbejdsråd slået sammen. Tobaksspinder Heinrich Pabst blev tilfornet for borgmester Schindelbauer, mens landråd von Löw fik tobaksspinder Robert A. Grünert som tilfornet. Der blev afholdt et enkelt folkemøde, nemlig i Ungdomshjemmet på Lembckesvej. Her talte to flensborgere, den ene på vegne af soldaterrådet i Flensborg, marinesoldat Tomsen, den anden på vegne af arbejdsrådet, socialdemokraten Peter Michelsen.

I Haderslev blev det for alvor tydeligt, hvor moderat den revolutionære bevægelse var. Under mødet i ungdomshjemmet blev det blandt andet vedtaget, at arbejderrådet skulle udvides med repræsentanter for handelsstanden og for embedsmændene, ja, sågar med repræsentanter fra arbejdsgiverne. Ganske vist kun som rådgivende medlemmer uden stemmeret, men alligevel.

I øvrigt er det karakteristisk, at Sønderjysk Arbejderforening i december 1918 blev afvist, da den søgte om at blive optaget i arbejderrådet. Kun medlemmer af tyske fagforeninger eller af det tyske socialdemokrati kunne blive optaget. Rådsbevægelsen i Haderslev var altså forholdsvis rummelig med hensyn til, hvilke socialklasser der kunne optages, men med hensyn til nationalt sindelag var man derimod striks. Der var altså grænser for det internationale arbejderfællesskab i Haderslev.

Begivenheder på Vesteregnet

Den 7. november 1918 nåede revolutionen også til Tønder. Her udgik rådsbevægelsen fra personellet på Zeppelinbasen nord for byen. Om aftenen blev der dannet arbejder- og soldaterråd, men først den følgende morgen blev magtovertagelsen synlig for tøndringerne. Marinesoldater med felthuer uden kokarder patruljerede i byens gader og foretog »revision«, det vil sige husundersøgelser, der skulle afsløre smughandel og hamstring. Og repræsentanter fra soldaterrådet for frem og tilbage gennem byen i en åben hestevogn, som ellers havde været forbeholdt officererne. Den røde fane blev flere gange ført igennem byen og hejst på posthuset, på rigsbanken, på jernbanestationen og på rådhuset.

Om eftermiddagen blev der afholdt en større forsamling på torvet i Tønder. Rådet havde befalet landråd Böhme at deltage, men da denne udeblev, blev der sendt et automobil med opplantet rød fane afsted for at hente ham. Böhme kunne imidlertid ikke drømme om at stige på oprørsvognen. Han ville gå selv. Fire marinere blev sat til at eskortere ham, men heller ikke det ville landråden være med til. Han sagde: »Leute, ich will Ihnen was sagen, ich gehe voraus!«. Og det fik han så lov til. Sammen med en stedfortrædende borgmester og redaktøren af *Tøndernsche Zeitung* skred han adstadigt ind på pladsen, hvor han dernæst måtte love ikke at foretage sig noget imod revolutionen. Bankdirektør Rossen huskede i sine erindringer de videre begivenheder således:

»Efter dette var der igen møde på »Tonhalle« klokken 4 om eftermiddagen. Her drøftedes årsagerne til revolutionen. Det hed sig, at krigsflåden den 5. november, om tirsdagen, havde fået ordre til at gå i søen ind
 Danskernes Historie Online
 gå-i-søen.indd

englænderne, altså ind i den sikre undergang, og at det havde givet stødet til revolutionens udbrud. En for en del år siden indvandret tysker, en murer, blev tilfornodnet hos landråden, og en anden, ligeledes indvandret tysker og snedker, skulle føre tilsyn på borgmesterkontoret, begge steder gik forretningerne i den følgende tid deres vante gang under den røde fane. De røde småflag – de var i meget ringe grad imponerende – på de offentlige bygninger forblev på deres plads ved dag og nat. Men det var noget, som tyskerne var vante til. De strøg aldrig flaget ved solnedgang.⁵

Der gik et par dage, før revolutionen nåede til Skærbæk. Det skete den 9. november, hvor en flok svært bevæbnede marinesoldater henvendte sig til amtsforstander Erichsen og forelagde ham den fuldbyrdede kendsgerning, at byen Skærbæk var under revolutionsstyrkernes kontrol. At få de nye magtforhold demonstreret var vist nok i øvrigt vanskeligt i Skærbæk, hvor man havde svært ved at finde et stykke rødt stof, der var regulært nok til at gøre det ud for en fane. Det fandt man først dagen efter, så først fra og med den 10. november 1918 var Skærbæk rigtig revolutionsby. Der blev uddelt løbesedler, hvori der blev indkaldt til revolutionært møde på »Schützenhof«, et forsamlingshus i byens nordlige udkant. Mødet forløb også her uden voldshandlinger, selvom stemningen var trykket. På scenen stod der nogle tyske marinesoldater med opplantede bajonetter og så krigeriske ud. En af dem holdt en flammende tale, hvori han fortalte, at kejseren een gang for alle nu havde kørt vognen i grøften, og alting stod foran en omvæltning. Krigen måtte slutte og freden begynde. Alle militarister skulle udrenses. Der blev valgt et arbejder- og soldaterråd, der trådte sammen umiddelbart efter mødet. Her rådslog man om situationen. Man vedtog blandt andet, at man ved hjælp af maskingeværreder på strategisk vigtige steder rundt omkring i byen skulle forsvare denne mod en eventuel modrevolution. Der blev oprettet vagt- og patruljetjeneste, og over hele byen blev der ophængt proklamationer, der befalede indbyggerne til betingelsesløst at underkaste sig byens nye magthavere.

En times gang længere mod nord, i Brøns, fandt magtovertagelsen sted samme dag, altså den 9. november. En holstener, der var havnet som soldat i Brøns, hvor forsamlingshuset i øvrigt fungerede som messe, fortæller, at hans kompagni under en øvelse blev opsøgt af to marinere: »Schluss machen, Kameraden, jetzt gibt's keinen Dienst mehr!«, råbte marinerne. Beretningen fra Brøns fortsætter:

»Den var vi svært med på, og med de to marinere foran fulgte vi banelinjen til Møllevejen ved Brøns Stationskro ... Snart bemærkede vi en holdende militærbil ud til forsamlingshuset, og bange anelser kom over os. 'Sæt nu det var majoren fra Toftlund?', frygtede holsteneren fra Brøns og hans kammerater. Han fortsatte: 'Måske blev hver 10. mand pillet ud og

skudt?’ Situationen var yderst prekær. Nå, heldigvis var det godt med graner til venstre eller syd for vejen. Snart smuttede en og så en anden over grøften og ind mellem træerne, og da marinerne nåede helt hen til bilen, var hele kompagniet blæst væk fra jordens overflade. Jo, vi var skam nogle gæve fyre.«⁶

På trods af denne lidt forkølede indsats lykkedes det de revolutionære i Brøns at holde stand mod modrevolutionen, her personificeret ved majoren fra Toftlund. Han blev holdt op af marinerne, fik distinktionerne flået af og blev skubbet ind i bilen med ordre om at skrubbe af. Umiddelbart efter blev den røde fane hejst over forsamlingshuset i Brøns.

Dermed slutter denne lille rundrejse til revolutionens arnesteder i Nordslesvig i disse første dage af november 1918. Der kunne berettes fra talrige andre lokaliteter. Men overalt er mønsteret det samme: Soldaterne gør mere eller mindre spontant mytteri mod krigens fortsættelse, organiserer sig i soldaterråd, der midlertidigt tager magten. Soldaterrådene består ifølge sagens natur først og fremmest af folk, der er udstationeret til krigstjeneste i den fjerne provins. En vigtig drivkraft for disse folk er ønsket om at få krigen standset, så man kan komme hjem. Overalt optræder soldaterrådene som lokale repræsentanter for den revolutionære central i Kiel. Her har socialdemokraten Noske fået kontrol over situationen. Det virker modererende på revolutionen. Arbejderne slutter sig til soldaterne og overtager kontrollen med forvaltningen i nøje overensstemmelse med de centrale instanser i Kiel og Berlin, hvor man for alt i verden ikke vil have en samfundsomvæltning som den i Rusland, og hvor man under ingen omstændigheder vil se rådsbevægelsen som andet end et overgangsfænomen – et nødvendigt onde, indtil den nye parlamentariske orden er tilvejebragt.

Våbenstilstanden

Samtidig med disse begivenheder i Nordslesvig sluttede blodsudgydelserne ved fronten. Den 5. november meddelte præsident Wilson den tyske regering, at man var villig til at påbegynde forhandlingerne om en våbenstilstand på baggrund af de berømte 14 punkter, der blandt andet indeholdt ambitionen om, at Europas fremtidige grænser skulle fastsættes ud fra princippet om folkenes selvbestemmelsesret. Den 8. november 1918 mødte repræsentanten for den tyske rigsdag, Matthias Erzberger, op i jernbanevognen i Compiègneskoven. Han regnede med at skulle forhandle mundtligt, men blev i stedet stillet over for et ultimatum. Den tyske delegation fik 72 timer til at overveje ultimatummet og drøfte det med sin regering.

imødekomme kravet. Havde han afvist det, ville han have udløst borgerkrig. Gennem telefoniske samtaler forsøgte kansleren at få kejseren til at forstå, at løbet var kørt, at masserne ikke kunne kontrolleres, med mindre man gav efter. Abdikationen lod fortsat vente på sig, og den 8. november 1918 indgav kansleren selv sin afskedsbegæring til kejseren, men blev afvist. Prins Max blev beordret til at blive!

Om aftenen den 8. november er der endnu ikke kommet noget svar på socialdemokraternes ultimatum. Det afføder en reaktion. Den 9. november erklæres der generalstrejke. Arbejderne marcherer i Berlins gader. I det militære hovedkvarter i Spa i Belgien sidder kejseren og rådslår med den øverste hærledelse. Det kommer til et følelsesladet opgør, hvor generalerne forsøger at overbevise kejseren om, at revolutionen er for fremskreden og tropperne for upålidelige til at nedkæmpe den. Den 9. november kl. 11 om formiddagen ringer Max af Baden igen til Spa og forlanger abdikationen omgående. Hærledelsen svarer, at erklæringen er undervejs, men at den ikke er færdigredigeret. Den rævekage, man pønser på i hovedkvarteret, er, at kejseren kun skal frasige sig *kejsertitlen* og fortsætte som konge af Preussen. Kl. 12 begynder tusindvis af arbejdere i Berlin at strømme ud af arbejderkvartererne for at demonstrere. I den situation mister Max af Baden tålmodigheden og frigiver meddelelsen om, at kejseren har abdiceret – på trods af, at den ikke er rigtig. Samtidig anbefaler han Friedrich Ebert til posten som ny rigskansler, og der varsles valg til en forfatningsgivende tysk nationalforsamling.

Men masserne synes ikke at blive beroliget ved denne besked. I titusindvis af arbejdere forsamlés nede for rigsdagen og forlanger kejserens abdikation og krigens afslutning. Masserne kalder på Friedrich Ebert og Philipp Scheidemann, SPD's generalsekretær. Sidstnævnte er en øjeblikkets mand. Han griber chancen og finder en velegnet balkon, hvorfra han vil tale til masserne. I en fart får Scheidemann et par folk til hjælpe sig op på balustraden, herunder i øvrigt H.P. Hanssen, der holder Scheidemann i frakkeskøderne, så denne ikke falder ned. Forsamlingen tier, mens Scheidemann improviserer sin tale. Han slutter med de forløsende ord, der udløser endeløs jubel i forsamlingen: »Folket har sejret over hele linjen – leve den tyske republik!«

Meddelelsen virkede efter hensigten – men den var ikke i overensstemmelse med virkeligheden. Tyskland var ikke nogen republik. Endnu havde kejseren rent faktisk ikke abdiceret. Formelt set gjorde han det først flere uger senere fra sit eksil i Holland. Og våbenstilstanden var heller ikke kommet i stand endnu. I Berlin kendte man endnu ikke til de allieredes betingel

„Es zogen drei Bursche wohl über den Rhein.“

Druck u. Verlag Kohfahl & Beike Hamburg 1.

I det militære hovedkvarter i Spa sad generalerne som ledere af en kæmpende millionhær. Og kejseren, den øverstbefalende, var flygtet. I den situation valgte officererne at forholde sig loyale til Eberts regering, det vil sige trække sig tilbage, så snart våbenstilstanden trådte i kraft, forhindre yderligere frafald og en yderligere optrapning af revolutionen. Om aftenen den 9. november var det gamle kejserlige Tyskland afgået ved døden. Nu manglede der kun én ting: Tyskernes underskrivelse af våbenstilstandsbetingelserne. Det skete den 10. november – med virkning fra den 11.11. 1918 kl. 11.

Sangen »Es zogen drei Bursche« er skrevet af Ludwig Uhland, der var en liberal digter og politiker i 1840'erne. Med dette satiriske postkort knyttes afsættelsen af kejser Wilhelm og indførelsen af republikken således sammen med 1800-tallets tyske liberalisme. (MS – Sønderborg Slot)

Den lange hjemrejse

Fredsudskabet var en forløsning for de allerfleste – ikke mindst de menige soldater ved fronterne, hvor man længe havde vidst, at den krig, som man risikerede liv og lemmer for, ikke længere kunne vindes. En dansk nordslesviger beretter om, hvordan tyske og franske soldater på vestfronten på slaget 11 den 11.11. standsede skyndningen og sprang op af skyttegravene for at falde de tidligere modstandere om halsen. Det var den umiddelbare, spontane reaktion. Men forløsningen havde en mørk bagside for de tyske soldater. Nu var

Vaterlandslosen Gesellen var et skældsord, som det konservervative borgerskab brugte som betegnelse for tyske socialister. Efter den afsatte kejser Wilhelm valgte at gå i eksil i Holland, blev betegnelsen anvendt om ham selv. Han ses her på vej bort fra det nye Tyskland, hvor frihedens sol er ved at oprinde. (MS – Sønderborg Slot)

det heldigvis slut med at bringe store menneskelige ofre. Men hvad havde man fået ud af krigen? Den tysksindede seminarielærer i Tønder, Claus Eskildsen, der ved hjemkomsten i 1918 skiftede til dansk sindelag, beretter således om den særlige ambivalente stemning, fredsbudskabet udløste ved fronten:

»Beløgen und betrogen! Den tyske fronthær står med en besk smag i munden. – slidt og lidt i fire år til ingen nytte! – Taget ved næsen, snydt af alle og enhver! Hvad blev der af eventyret, vi greb efter? – Der var intet lyst og skinnende ved krigen, det hele var kun snavs og savn og søvnløse nætter. Hvor var ære og berømmelse, belønningen for mandsmod og heltegerning? ... Hvad blev der af 'Fædrelandets tak'? Krigsspekulanter og fra fronten hjemreklamerede skrabede penge sammen i dynger, frontstaklen blev puttet i jorden, regnet ringere end et dyr. Hvor var kejseren, da vandet steg frontsoldaten op til halsen? ... Det var den tyske frontsoldats stemning i disse dage, mens polakker, elsassere og sønderjyder ånder op, og franskmænd græder af glæde.«⁷

For Claus Eskildsen som for de fleste andre begyndte nu en hjemtur på omkring en måned. Han nåede banegården i Tønder i begyndelsen af december 1918. På dette tidspunkt opfattede han endnu krigsafslutningen som andre tyskere – det vil sige både som en befrielse og som en byrde.

De danske nordslesvigere, der ikke havde oplevet 1914 som et eventyr, kunne nemmere give glædesudbruddet frit løb. Johannes Jessen fra Korup i Ravsted Sogn fortæller om sin oplevelse af fredsbudskabet:

»Klokken ni om formiddagen skulle vi som sagt længere tilbage – det var altså den 11. Undervejs mødte vi en ordonnansofficer fra bataljonen, der kom galopperende og råbte til os 'Friede, Friede'. Efter at have konfereret med kompagnichefen kom kommandoen: 'Kehrt, marsch, zurück in die alten Quartiere!' Først stod vi bomstille, men så brød jubelen løs. Nogle knaldede gevæerne i vejen, andre hev det ind over hegnet. På en mark ved siden af vejen var en pige i færd med at tage roer op. Hun blev fluks hentet, og vi opførte runddans omkring hende. Hun var mindst lige så glad som vi. Næste dag ved middagstid begyndte så tilbagetogsmarchen.«⁸

Om hjemrejsen fortæller Johannes Jessen, at hans regiment marcherede over Eiffelbjergene ned mod Rhinlandet. Otte dage før jul nåede de Rhinen ved Bonn:

»Der skete såmænd mange ting på den tilbagerejse. Den spanske syge huserede blandt os, der blev drukket tæt fra de forladte depoter ... Endnu, mens vi gik i bjergene, var der stor utilfredshed med de lange marcher, og man lovede os, at så snart vi kom over Rhinen, skulle vi kunne blive kørt i tog, og det glædede vi os til. Men loven er ærlig, dog holden besværlig, og enden blev da også, at vi måtte gå. Det blev til en lang tur tværs gennem Tyskland og helt til nærheden af Kassel, hvor vi et par dage lå i en by, der hed Bergen, men nu havde vi fået nok af at gå. Julen nærmede sig, og vi ville hjem nu og ikke opleve en femte jul borte fra hjemmet. Jeg blev som ordfører sendt til kompagniledelsen for at forlange papirer til hjemrejsen, og det skulle være nu, så vi kunne nå middagstoget i Kassel, der gik mod nord efter Hamborg til. Der var stillet kompagniet et ultimatum med trussel om uro og oprør, hvis vi ikke fik vort ønske opfyldt. Det gik i orden, og med smalsporet bane kørte vi forbi kejserslottet »Wilhelmshöhe« til Kassel, hvor der var trængsel alle vegne på sporvogne, gaderne og på banegården af hjemvendende soldater. Min ven, Hans Hansen fra Skovbøl, og jeg trængte os ind i det første tog, der gik nordpå efter Hamborg til. Så – nu var vi på den rigtige side af tilværelsen, for nu var vi på vej hjem og mod jul. Togene var kolde, vinduerne i stykker, og vi frøs som små hunde, men trods alt humøret var højt. Fire gange havde vi fejret jul i felten; når vi denne gang kom hjem, kunne vi blive der og skulle ikke tilbage igen. Det gik langsomt, både den 22. og 23., og endelig den 24. kl. 21., juleaften altså, nåede vi Flensborg. Men der gik ikke flere tog nordpå den dag. Vi fandt så ud af, at vi kunne komme fra Flensborg til Sønderborg. Det gjorde vi og stod af i Tørsbøl, hvorfra vi gik til Hans' hjem i Skovbøl, hvor vi ankom kl. 24.00 juleaften. Hans' forældre var gået i seng, da de ikke ventede os mere den dag. Hans mor stillede lidt efter med langkål og flæsk. Mæt og veltilpas sov jeg dér den nat. Juledagsmorgen tog jeg med 'æ Kleinbahn' til Aabenraa og gik så til mit hjem i Stollig. Her stod min mor og søster på trappen for at gå i kirke, men nu blev de hjemme. Så var da den krig forbi.«⁹

De sønderjyske krigsinvalider og hjælpen nordfra

Af Birgitte Vestergaard Futtrup

Krigen og ofrene

Første Verdenskrig blev langt mere barsk, end de fleste havde forestillet sig, da de på vej til fronten i august 1914 blev hyldet og tiljuble af befolkningen. Mange havde regnet med en hurtig krig, og den tyske kejser havde ligefrem lovet tropperne hjem, før efterårsløvet faldt. Virkeligheden blev en ganske anden. Krigen udviklede sig til en opslidende og blodig skyttegravskrig, og da krigen endelig var slut, havde næsten 9 millioner mænd sat livet til på slagmarken.

Da Første Verdenskrig brød ud den 4. august 1914, havde den tyske hær efter mobiliseringen ca. 4 mio. soldater under våben, mens den tyske marine disponerede over ca. 73.000 mand. Dette tal øgedes betydeligt, således at der i løbet af hele krigen 1914–1918 var ca. 13 mio. indrulleret i de tyske styrker. Tabene af menneskeliv var enorme, ca. 2 mio. mistede livet i de tyske hære og ca. 34.000 i marinen, hertil skal lægges ca. 3,6 mio. sårede.

Også Sønderjylland blev mærket af krigen. En stor del af den erhvervsaktive mandlige befolkning blev indkaldt til krigen, omtr. 30.000 fra det nuværende Sønderjylland. De fleste sønderjyder blev udkommanderet til 1. armés 9. armékors eller 9. reservarmékors. Deres troppeenheder indgik i fremrykningen gennem Belgien og Nordfrankrig, og de blev senere involveret i svære kampe på vestfronten. 5.270 soldater fra det nuværende Sønderjylland faldt, og ca. 4.000 blev krigsskadede. Krigen sociale konsekvenser var ikke til at overse, og da landsdelen i 1920 blev dansk, stod regeringen med den store opgave at forsørge de mange krigsinvalidere og efterladte. Hidtil havde det været de tyske kredsvelfærdskontorer, som havde haft ansvaret for krigens ofre.

Hjælpen fra den danske stat

At krigsinvalidere og de efterladte skulle forsørges, også efter genforeningen, stod ikke til debat. Derimod var det ikke

CITATBOKS Krigens spor på sjælen

Livet ved fronten satte ofte sine spor på sjælen. Jørgen Friis fra Fjelstrup ved Haderslev fortæller her i et brev til hustruen Inger om sine grusomme oplevelser den 20. august 1916:

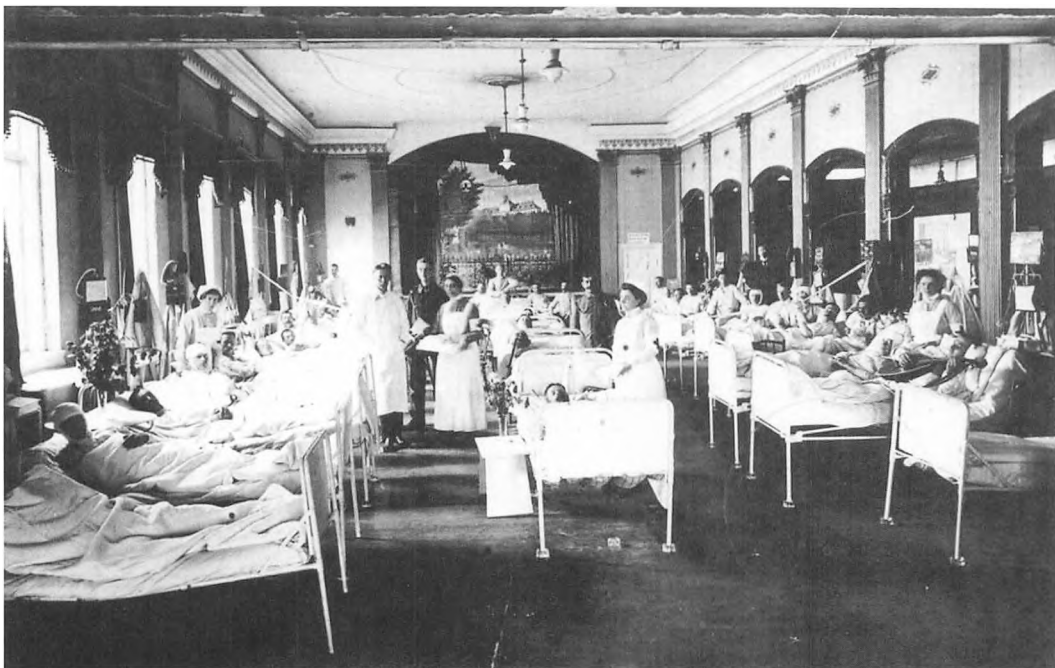
Ved syvtiden om aftenen fik vi pludselig befaling til at gøre os færdige til kamp. Vi lå i første reservestilling, 2. og 3. kompagni, mens 1. og 4. kompagni lå forude. Det var dem, vi skulle ud og hjælpe, da franskmændene stormede stillingen. Vi havde hver 200 patroner med, samt 4 håndgranater, og nu gik det ad skyttegraven ud mod stillingen. Det varede ikke længe, inden jeg så den første sårede. Han lå i graven, og en sanitetssoldat var ved at forbinde ham, men inden han var nået så vidt, var den sårede død. Det gjorde et uhyggeligt indtryk på mig. Våbenfrakken var helt opknappet, såvel som skjorten, og sanitetssoldaten stod der med blodige hænder op til handledet. For at komme forbi den døde uden at træde på ham, måtte jeg og en kammerat lægge ham lidt til side. Derved fik jeg den ene støvle helt overløbet af blod, hvad just heller ikke var et kønt syn. Vi måtte skynde os videre og i løb gik det fremad for at komme ud af spærreildsafsnittet. Granaterne slog ned rundt omkring os, men vi kom godt igennem og nåede derud. Der var heller ikke godt at være, for maskingeværkuglerne pøb gennem luften, hele tiden var der noget, der svirrede en om ørene. Da vi var kommet derud, hvor vi skulle være, søgte jeg straks at dække mig, så godt jeg kunne. Et par skridt fra mig stod der 5 eller 6 soldater i en klynge, og pludselig segnede den ene af dem til jorden, han var blevet ramt af en kugle i brystet, der gik gennem ryggen, en blodstrøm vældede ud af såret samt ud af næse og mund. Han gjorde blot et par trækninger, og så var han død. De andre soldater sagde blot: »Så, der faldt han«. Jeg havde bare kendt ham et par dage, han hed Dreyer og var en gift mand på omtrent 40 år. Da kompagniet hen på morgenstunden atter fik lov til at gå tilbage, havde man mistet 83 mand.

Annette Østergaard Schultz: Mellem Fjelstrup og fronten, s. 196–197.

der skulle betale. Fra dansk side gik man ud fra, at forsørgelsen skulle ske for tysk regning. Det var jo i tysk krigstjeneste, at soldaterne havde pådraget sig deres skader, og ligeledes på grund af den, at kvinder, børn og forældre mistet en forsørger. Fra tysk side hævdedes, at Danmark måtte overtage forsørgelsen sammen med landsdelen.

I begyndelsen af juni 1920 nedsatte Statsministeriet »Udvalget til behandling af de Sønderjyske Krigsinvaliders fremtidige Stilling«. Udvalgets arbejde mandede ud i lov af 1. december 1920 om midlertidig understøttelse til militære invalider og sådannes efterladte i de sønderjyske landsdele samt lov af 20. december 1920 om sygehjælp for militære invalider i de sønderjyske lands-

Mange sønderjyske soldater blev såret under krigen og stiftede bekendtskab med de tyske lazaretter som dette i Slesvig by. Sammenlignet med andre hære lå omsorgen for de sårede på et højt niveau i den tyske hær. Alligevel fik ca. 4.000 sønderjyske soldater varige skader. (MS – ISL)

dele. Førstnævnte lov betød, at krigsskadede og krigsenker, som før grænsedragningen havde modtaget pension fra den tyske stat, stadig ville få deres pension. Tyskerne skulle fortsat udbetale markunderstøttelsen, mens Danmark forpligtede sig til at betale differencen op til parikurs, således at der for hver 9 mark udbetaltes 8 kr. Men stik imod aftalen blev der fra tysk side ikke udbetalt understøttelse til krigsinvaliderne, og Tyskland meddelte den 8. september 1920, at man nu havde vedtaget at indstille betalingen af krigsinvaliderefter fra genforeningsdagen den 15. juni 1920 at regne. Forsørgerbyrden faldt dermed tungt og ensidigt på den danske statskasse.

I løbet af foråret 1921 indledte Danmark og Tyskland forhandlinger om de nærmere regler for løsningen af de mange opgaver, der fulgte med grænseflytningen. Danmark var på det tidspunkt klar over, at man ikke ville få udbetalt erstatning for de betydelige udgifter til krigsinvalidere og efterladte. Da traktaten blev underskrevet den 10. april 1922, påtog Danmark sig således endegyldigt alle forpligtelser overfor de sønderjyske invalidere og faldnes efterladte. To år efter, den 29. marts 1924, vedtog Rigsdagen en ny lov om forsørgelse af de sønderjyske krigsinvalidere. Denne afløste den midlertidige lov fra december 1920.

For at få ekstra midler til plejen af krigsinvaliderne gennemførte man under krigen den såkaldte Ludendorff-Spende, en indsamling der skulle give invaliderne værktøjer i hænde til et nyt liv. Som led heri fremstillede tyske kunstnere postkort, her Ludw. Hohlwein. (MS – Sønderborg Slot)

Invalidenævnet, Invalidekonsulenterne og Invaliderrådet

I henhold til loven af 1. december 1920 oprettedes Invalidenævnet den 1. februar 1921. Det fik sæde i Sønderborg og fik til opgave at fastsætte krigsinvalidernes understøttelse og generelt varetage de problemer, der knyttede sig til krigsinvaliderne og de efterladte. Invalidenævnet blev sammensat af fem personer: en amtmand eller en amtassessor som formand, en repræsentant for de invalide og tre andre medlemmer, hvoraf én skulle være læge og én jurist. Til nævnet knyttedes endvidere to lægekonsulenter: en mediciner og en kirurg.

For Invalidenævnet blev der nok at tage fat på. Noget fortunlet af arbejdsbyrden konstaterede kontorchefen efter blot to måneder, at nævnet havde modtaget 1100 nye ansøgninger om invalide- og efterladte-understøttelse. Sagsmængden voksede med stor hast, og halvanden måned senere var antallet steget til 3000. Personalet havde ikke tid til oplæring, og selv om man hurtigt fik tilegnet en specialviden, indebar en ansættelse i Invalidenævnet en hel del overarbejde. Alle ønsker om ferie blev foreløbig afvist, og selv den ugentlige frieftermiddag, som ellers var kutyme for personalet ved de offentlige kontorer i Sønderborg, måtte assistenterne og kontoristerne ved Invalidenævnet kigge langt efter. Det blev snart nødvendigt at ansætte flere folk, og i 1924 var kontorsektionen bemanded med en kontorchef, tre sekretærer, en

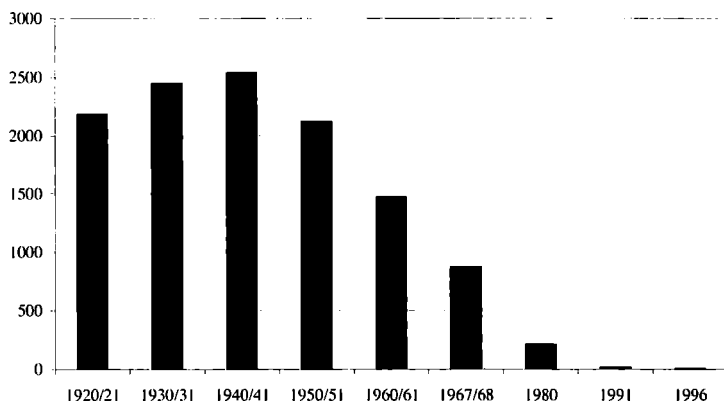

Friedrich Andresen (1892-1969), der selv havde varige mén fra krigen, var en vigtig mand for de sønderjyske krigsinvalidere, dels som konsulent for Invalidenævnet, dels som mangeårig formand for Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Han var desuden lokalredaktør for det tyske mindretals avis i Tønder. (MS – ISL)

journal- og regnskabsfører, syv kontorassistenter, en stenotypistinde og et kontorbud.

Antallet af krigsinvalidere og efterladesager aftog gradvist med årene, og nævnet skrumpede efterhånden ind til en halvtids kontorassistent. Til slut kunne Invalidenævnet helt nedlægges, hvilket skete i 1990. Nævnet havde da eksisteret i knap 70 år. Sønderborg kommune overtog den fortsatte administration af ydelserne til de krigsinvalidere og efterladede. I 1990 drejede det blot sig om 19 krigsinvalidere og 29 enker. Den længstlevende krigsinvalidere døde i 1996, 97 år gammel. I 2003 modtog kun 3 soldaterenker understøttelse.

Krigsinvalidere understøttet af den danske stat 1920–1996

For at lette forbindelsen mellem nævnet, invaliderne og de efterladede blev der til hver af byerne Haderslev, Aabenraa og Tønder knyttet en invalidekonsulent. Sønderborg var ikke tiltænkt en konsulent pga. Invalidenævnets placering her. Konsulenterne, som selv var krigsinvalidere, rådgav og vejledte invaliderne. De hjalp f.eks. med at skrive ansøgninger og fortalte om invalidernes rettigheder.

En afgørelse ved Invalidenævnet kunne inden for en frist på tre måneder indbringes for en overordnet appelinstans, Invaliderådet. Invaliderådets afgørelser var endelige, dvs. de kunne ikke indbringes for domstolene. Rådet sad på Slotsholmen i København og bestod af fire medlemmer: to jurister, en læge og en repræsentant for Foreningen af Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte. Invaliderådet og Invalidenævnet havde Finansministeriet som den overordnede myndighed.

De krigsskadede og krigsrenten

Invalidenævnets store arkiv indeholder i dag 6.496 invalidesager, men heriblandt er formentlig også sager for ansøgere, som har fået afslag. Et forsigtigt skøn peger på, at ca. 4.000 eller hver ottende af de ca. 30.000 sønderjyske værnepligtige, som blev indkaldt under Første Verdenskrig, blev krigsinvalider.

Skudlæsioner i arme eller ben var den hyppigste årsag til krigsskade, men der fandtes mange andre årsager til invaliditeten, hvoraf der her blot skal nævnes nogle få: Høreskader som følge af artilleriild. Skader ved fald eller slag. Hestespark var f.eks. ikke ualmindelige, da heste var meget anvendte ikke alene ved rytteriet, men også som trækdyr for det tunge skyts. Nogle soldater fik frost- og kuldeskader. Andre bukkede under for smitsomme sygdomme, som blev fremmet af de dårlige hygiejniske forhold i skyttegravene. Endelig kunne krigens oplevelser give varige psykiske mén.

Krigsinvalidere blev udbetalt, hvis invalideprocenten eller erhvervsindskrækningen, som man også kaldte det, var 10 % eller derover. Nedenstående skema viser eksempler på krigsskader og de af dem betingede invalideprocenter.

For en krigsinvalid med en rente på 25 % (f.eks. en gift landmand med flere børn) beløb den årlige forsørgelse sig til ca. 660 kr. Sammen med indtægterne fra et mindre landbrug var det nok til at føre en tryk tilværelse uden egentlige økonomiske problemer. For en 100 % invalid var ydelsen i 1924 2.400 kr. årligt. Sammenlignet med i dag var denne rente tæt ved den skattepligtige bundgrænse. Krigsrenten blev som regel også fritaget fra skat, men først i 1943 blev der vedtaget en lov herom. Renteprocenten kunne ændres med årene, og den invalide blev derfor med passende intervaller indkaldt til fornyet undersøgelse. Denne kunne resultere i korrektioner af renten i både op- og nedadgående retning; renten kunne sågar helt slettes.

Var invalideprocenten mindre end 25 %, kunne den invalide ansøge om en affindelsessum én gang for alle. Affindelsessummens størrelse for en 25 % invalid var 3.975 kr. I dag ville dette beløb svare til ca. 80.000 kr. I særlige tilfælde kunne man få udbetalt et éngangsbeløb af invalidepensionen, hvis ansøgeren kunne sandsynliggøre, at det ville forbedre af hans situation. Mange invalide udnyttede denne mulighed, f.eks. til udvidelse af landejendom, køb af kreaturer, køb af forretning m.m.

Kun ansøgere med dansk indfødsretsbevis kunne komme i betragtning til rente. Indtil 1924 var der ingen frist for, hvornår man kunne ansøge om invaliderente. Efter 1924 skulle det ske senest et år efter lovens ikrafttræden, dog kunne der dispenseres herfra, hvis

Soldaterne risikerede ikke alene at blive dræbt eller såret af geværkugler og granater; de dårlige hygiejniske forhold i skyttegrave og dækningsrum indebar også en stor sygdomsrisiko. Et vigtigt led i hygiejnen blev det derfor at få fjernet luse-
ne, hvilket krævede hjælp fra kammeraterne som på dette billede fra vestfronten. (MS – ISL)

erhvervsindskrænkningen først viste sig på et senere tidspunkt. En ansøgning fra 1970 blev dog afvist pga. fristforsømmelse.

Invalidenævnets læger havde stor indflydelse på de afgørelser, som blev truffet. Senere studier har vist, at der i langt størsteparten af sagerne ikke er grund til at anfægte de lægelige bedømmelser. Kun i enkelte tilfælde ville man med nutidens viden have vurderet anderledes. Afvisningerne skyldtes enten, at ansøgerens invalideprocent var for lille, eller at skaden ikke kunne relateres til militærtjenesten. En tømrer fra Sønderborgområdet søgte således om rentetildeling pga. epilepsi og nervesvækkelse. Han angav at være skudt gennem hovedet. Krigsdokumenter kunne ikke bekræfte denne hændelse. Ved en undersøgelse fandtes et lille ar i panderegionen, som afslørede at stamme fra en tidligere fjernet talgknode i underhuden. Ansøgningen blev herefter afslået.

Invaliditetsprocenter

Tab af begge ben	100 %
Tab af et ben	66,7–80 %
Tab af arm	75 %
Totalt synstab	100 %
Tab af ét øje	40–50 %
Aktiv tuberkulose	100 %
Lårbensbrud	33,3 %
Svær høreskade	op til 66,7 %
Ansigtslæsion	20 %
Hjertelidelse	20–66,7 %

CITATBOKS En krigsinvalid

Friedrich K. blev født i en lille by ved Hamborg i 1891. Den tyske snedkervend var således 23, da han ved krigsudbruddet i 1914 straks blev indkaldt. I 1915 blev Friedrich ramt af en fjendtlig kugle i halsen og indlagt på et lazaret i Saarburg. Efter en kort sygeorlov blev han atter sendt til fronten, men den gamle skade i hals og nakke generede stadig, og han blev efter et års tid fritaget fra krigstjeneste. I stedet kom han til en snedkermester i Aabenraa, og her mødte han sin hjertenskær Sophie. De nåede at gifte sig, inden Friedrich atter blev indkaldt den 12. februar 1918. Den 6. august ramte splinterne fra en granat Friedrich i højre ben, og han flyttedes nu fra lazaret til lazaret, inden han endelig den 20. maj 1920 kunne lægge soldatertrøjen og vende tilbage til Aabenraa og Sophie. Han fik atter ansættelse ved snedkermester Hansen, men det stod sløjt til med helbredet. Hans højre ben var blevet 4½ cm. kortere, og han kunne de første år efter hjemkomsten trække knoglesplinter ud af arret på benet.

De tyske myndigheder havde vurderet Friedrichs erhvervsindskrænkning til 50%, og han var derfor berettiget til en rente på 60 mark, eller rettere det skulle have givet ham en rente på 60 mark. Pengene kom aldrig, for i mellemtiden blev Nordslesvig dansk, og som så mange andre blev Friedrich nu ramt af det uafklarede spørgsmål om, hvilket land der havde forsørgerpligten. Der gik næsten et år før han modtog de første renter i alt 291 kr. og 30 øre.

Landsarkivet for Sønderjylland, Invalidenævnets arkiv, krigsinvalidesag nr. 1.

Krigsinvalideskolen

Krigsinvaliderne var uden tvivl mærket af krigen på krop og sjæl. Selv om de fik invaliderente, og selv om denne var mere rundhåndet end i Tyskland, kunne pengene næppe opveje de problemer, mange af dem stod med. Flere krigsinvalidere følte sig ikke som en del af det øvrige samfund og havde vanskeligt ved at tilpasse sig og klare sig i konkurrencen om beskæftigelse med deres raske, demobiliserede kammerater. Den tyske forvaltning havde i den henseende efterladt et tomrum. I Tyskland havde krigsinvaliderne haft fortrinsret til stillinger i stat og kommune, noget der i hvert fald på papiret var en garanti for ansættelse. En sådan garanti anså Krigsinvaliddeudvalget for ikke at være mulig – man kunne anbefale de offentlige myndigheder at ansætte krigsinvalidere, men ikke mere. Først i 1935 blev det eksplicit pålagt Invalidenævnet at formidle job til krigsinvaliderne.

For at afhjælpe arbejdsløsheden blandt krigsinvalidere blev der i 1920 oprettet en krigsinvalideskole i Sønderborg. Her kunne

Selv soldater, der havde mistet begge ben, kunne hjælpes med proteser som denne meget unge mand, der i tre omgange fik stadig længere proteser. Det var nødvendigt med denne gradvise fremgangsmåde for at lære patienten at bruge kroppen på den rigtige måde. (Konrad Biesalski: Kriegskrüppelfürsorge. Leipzig og Hamborg 1915, s. 26f).

krigsinvalider, der ikke længere kunne bestride deres gamle erhverv, blive oplært i et håndværk. Krigsinvalideskolen byggede på et samarbejde mellem stat, Røde Kors og Den sønderjydske Fond. Staten betalte opholdet og kosten på skolen, mens de øvrige udgifter blev delt mellem Røde Kors og Sønderjydsk Fond. Den daglige ledelse blev lagt i hænderne på overlæge dr. J. Overgaard. Med sig i bagagen havde han en god portion erfaring, da han i perioden 1914–1918 havde arbejdet på et lignende institut i Wien til behandling og oplæring af krigsinvalider.

Krigsinvalideskolen blev indviet på kong Christian 10.s fødselsdag den 26. september 1920. Den fik til huse i den tidligere tyske marinekasernes hovedbygning, hvor også Invalidenævnet blev etableret på 1. sal. På 2. sal var skolens hospitalsafdeling med 30–40 senge væsentligst belagt med ortopædkirurgiske patienter. Afdelingen var indrettet med et røntgenrum, et laboratorium og en operationsstue. Her udførte overlægen bl.a. amputationer og fjernede fremmedlegemer i form af projektiler og granatsplinter. Af de lægelige årsberetninger fremgår det, at der i perioden fra den 26. september 1920 og frem til 31. marts 1922 var indlagt 358 handicappede sønderjyske krigsdeltagere, de fleste som følge af læsioner på arme og ben. En del havde tuberkulose i lunger, knogler eller led. Ved udgangen af 1923 var der kun to patienter indlagt på afdelingen, som derefter blev nedlagt, da den havde løst sin opgave. I hovedbygningens stueetage blev der indrettet et bandageværksted, som viste sig overordentlig nyttigt. En opgørelse i 1946 viste, at bandageværkstedet siden 1924 havde fremstillet ca. 5.500 proteser og foretaget godt 30.000 reparationer.

Selve skolen nåede ikke for alvor at blive taget i brug i 1920. Dels var der mangel på værktøj, dels skulle de få invalider, der meldte sig, først have et ophold på hospitalsafdelingen. Skoleafdelingen bestod af seks værksteder. Her blev der indtil lukningen i 1925 uddannet og omskolet 171 invalider i en treårig oplæringstid inden for skomager-, snedker-, bogbinder-, sadelmager-, skrædder- og mekanikerfagene. Derudover blev der tilbudt en træskomageruddannelse, som kun tog ni måneder.

Eleverne boede på skolen. Nervøse elever og elever med tuberkulose lå på femmandsstuer, alle andre på sovesale med plads til 25. Gifte elever, som havde familie i Sønderborg eller nærmeste omegn, cyklede som regel hjem efter hvert aftensmåltid og overnattede. Efter arbejdsophør kunne eleverne modtage undervisning i dansk, skrivning og regning samt bogholderi. Om lørdagen sluttede arbejdet kl. 12.00, hvorefter de fleste elever tog hjem.

De første tre måneder blev betragtet som en prøvetid, hvor det stod eleven frit at forlade skolen. Derefter klappede

På Krigsinvalideskolen i Sønderborg kunne de krigsbeskadede i årene 1920-25 blive oplært til at fungere i et andet erhverv end deres hidtidige, hvis invaliditeten forhindrede dem i at udøve dette. Billedet viser et af værkstederne. (MS – ISL)

forholdt sig nemlig således, at udeblev man fra skolens undervisning, blev der fratrukket 3 kr. pr. dag i invaliderenten. Invalidenævnet var fast besluttet herom. Årsagen var, at den invalide fik sit ophold betalt samtidig med, at hans familie modtog en understøttelse pga. den mandlige forsørgers fravær. Oveni dette modtog eleven en invaliderente. Som modydelse for denne begunstiggelse forventede Invalidenævnet, at eleverne blev på skolen tiden ud og fik deres uddannelse, ellers ville ekstraudgiften for nævnet være spildt.

Men hvordan gik det så de udlærte krigsinvalider? Af de i alt 171 elever, der havde gået på skolen, drog de 118 praktisk nytte af deres uddannelse. To døde kort efter uddannelsen, og der var således 51 elever, der ikke fik arbejde inden for deres nye felt.

De faldne og deres efterladte

Ved grænsedragningen den 15. juni 1920 overtog Danmark 1.605 efterladesager (E-akter), som allerede var færdigbehandlet af tyske myndigheder. Disse indebar forsørgelsen af 1.100 enker, 3.100 børn og 400 andre, som var blevet forsørget af soldaterne, altovervejende forældre. De pensionsberettigede efterladte er dog vanskelige at kategorisere, idet der i hele perioden var tale om både tilgang og afgang.

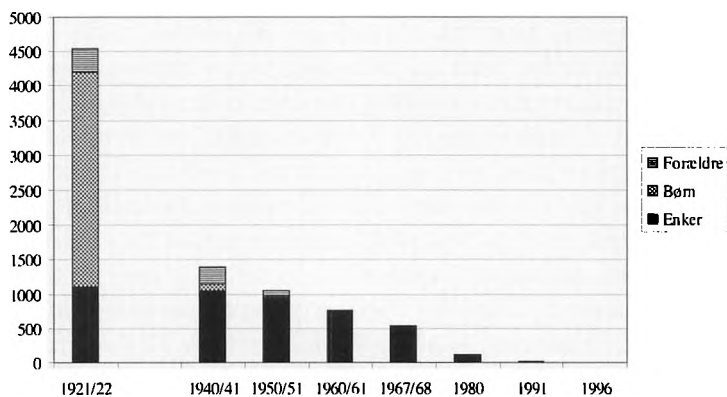
Krigsenkeforsørgelse udbetaltes dels til enker, hvis mænd var døde under krigstjeneste, dels til hustruer, hvis mænd døde senere af en krigsbetinget lidelse eller sygdom. I 1924 fastsattes enkepensionen til 720 kr. årligt med et tillæg på 300 kr. for det første barn og 180 kr. for hvert yderligere barn. Hvis en enke giftede sig

igen, blev der i årene 1920–1924 udbetalt et engangsbeløb på 890 kr., hvis enken vel at mærke giftede sig med en dansk statsborger, og hvis enken ikke var fyldt 55. De sociale myndigheder blev forinden anmodet om en udtalelse, som skulle klargøre parrets økonomi, deres skudsmål, om de var arbejdsomme og hæderlige, og om summen ville tjene et godt formål. Fandt giftermålet sted efter 1924, udbetaltes en affindelsessum på 1440 kr. svarende til to års enkepension.

Unge og yngre mænd bidrog ofte helt eller delvist til gamle forældres og bedsteforældres underhold. Tabet af en søn eller et barnebarn i krigen kunne derfor få store konsekvenser. I sådanne tilfælde blev der fra staten ydet en forældreforsørgelse, såfremt forældrene havde dansk statsborgerskab og boede i Danmark. Forsørgelsen blev inddraget, hvis betingelserne for udbetalingen af aldersrente var opfyldt ved 65-års alderen.

Efterladte understøttet af de danske stat 1920–1996

Årlige forsørgelsesbeløb til krigsenker og umyndige børn

	Krigsenker	Ældste umyndige barn	For hvert følgende barn
1920–1924	267 kr.	53 kr.	53 kr.
1924	720 kr.	300 kr.	180 kr.
1943	840 kr.	300 kr.	180 kr.
1963	3.315 kr.	1.190 kr.	714 kr.
1975	10.248 kr.	3.684 kr.	2.208 kr.
1986	14.856 kr.	5.340 kr.	3.204 kr.

Privat hjælp – Den sønderjyske Fond

Det var langt fra alene statslige initiativer, som blev iværksat for at hjælpe de krigsskadede og efterladte. Privatpersoner og foreninger gik også ind i hjælpearbejdet. Allerede i 1915 blev der fra dansk side taget initiativ til en storstilet indsamling til fordel for Nordslesvig. Den 6. december 1915 kunne man således i *Roskilde Avis* læse følgende:

Om nogen kunne ønske at bidrage til at berede enker og børn i Nordslesvig, som har mistet deres forsørger i verdenskrigen, en glædelig julefest, kan penge – helst inden 18. december – sendes til etatsråd Hiort-Lorenzen i Roskilde.

Andre blade bragte ligeledes opfordringen, og inden nytår 1916 var der indsamlet 30.178 kr. Det hed nu videre:

Bidrag modtages fremdeles også efter nytår, så længe verdenskrigen varer, eftersom at det må antages at nøden bliver større.

Etatsråd H. R. Hiort-Lorenzen, der var søn af den sønderjyske nationale pioner Peter Hiort Lorenzen i Haderslev, døde i juni 1917. Indsamlingen, som nu gik under navnet »Indsamlingen til faldne Nordslesvigeres efterladte«, fortsatte under ledelse af etatsrådets søn, departementschef Frederik Hiort-Lorenzen. Næsten 600.000 kr. blev indsamlet, og pengene gik til en lang række støttemprojekter. Først og fremmest blev de faldnes efterladte tilgodeset, men også nordslesvigske soldater, som vendte hjem fra fronterne, kunne ansøge om starthjælp. Sønderjyske børn fik tilbud om feriekoloni, og unge, der havde påbegyndt universitetsstudier i Tyskland, fik økonomisk støtte til at læse videre på Københavns Universitet. For blot at nævne nogle få af initiativerne.

Etatsråd H. N. Andersen formåede også som privatperson at danne en hjælpekommité for Sønderjylland. Komiteen sendte til en begyndelse 25 jernbanevogne med tøj og levnedsmidler til Sønderjylland. Den 29. november 1918 stiftedes endnu en hjælpeorganisation, nemlig »Nationalfondet af 1918«. Fondet havde som formål at skaffe kirkeklokker til de nordslesvigske kirker. Det tyske militær havde mange steder fjernet klokkerne, da de var lavet af malm, som kunne omsmeltes til kanoner.

Allerede mens de ovennævnte organisationer var ved at dannes, fremsatte fhv. minister I.C. Christensen et forslag om, at al hjælpearbejde skulle foregå under en fælles ledelse, en centralkommité. Forslaget udmøntede sig konkret i stiftelsen af »Den sønderjyske Fond« den 7. december 1918. Den sønderjyske Fonds formål

Etatsråd H.R. Hiort-Lorenzen (1832-1917) i Roskilde, der i årene 1868-75 havde været redaktør af avisen Dannevirke i Haderslev, men var blevet udvist af de tyske myndigheder, tog under den Første Verdenskrig initiativ til Indsamlingen til faldne Nordslesvigeres efterladte. (MS – ISL)

Nationalfondet af 1918 indsamlede penge for at erstatte de sønderjyske kirkeklokker, som under krigen var blevet støbt om til ammunition. (MS – Sønderborg Slot)

var at lindre krigens følger i Sønderjylland, dels gennem direkte økonomisk hjælp, dels ved at yde støtte til stiftelser og institutioner, der økonomisk eller kulturelt kunne hjælpe på forholdene for dansksindede syd for grænsen. Det var således ikke ene og alene krigsinvalider, faldne og deres efterladte, som fik glæde af fondens midler. Der blev f.eks. indsamlet tøj og fødevarer til landsdelen. Sønderjyder, som havde lidt økonomisk pga. krigen, kunne ligeledes ansøge fonden om et lån, uanset om de var krigsinvalider eller ej.

Fondens første og største opgave blev en landsindsamling til fordel for det betrængte Sønderjylland. Indsamlingen mødte bred opbakning og bidragene strømmede ind i et sådant omfang, at fonden i 1918 kunne disponere over godt seks millioner kroner. De mange penge skulle primært gå til:

- De faldnes efterladte: enker, børn og forældre
- Sønderjyske krigsinvalider
- Fattige sønderjyder, som havde været indkaldt og som nu led af sår eller sygdomme erhvervet under krigen. Dette gjaldt også sønderjyder, som Invalidenævnet mente uberettiget til invaliderente, fordi de var under 10 % invalide. Understøttelse kunne gives både som pengehjælp og sygehjælp.

For at være berettiget til hjælp skulle ansøgeren være i besiddelse af dansk indfødsret eller have ansøgt herom. Derudover måtte ansøgeren ikke have begået en vanærende handling eller have demonstreret antidansk sindelag. Fondens var af den holdning, at Den sønderjyske Fond var en gave fra danske til danske. Man mente således, at fonden ikke var lige så forpligtet overfor tysksindede som overfor dansksindede personer.

Nogle af dem, som fik glæde af fondens midler, var de fattige krigsenker. De modtog et beløb i størrelsesordenen 100–200 kr., også selvom de atter havde giftet sig. Kvinder, hvis helbred var blevet nedbrudt på grund af overanstrengelse og underernæring i krigstiden, fik desuden hjælp til rekreationsophold. Forældre-løse børn, hvis fædre var faldet i krigen, fik tilbudt plads på »Den sønderjyske Fonds Børnehjem« i Haderslev. Børnehjemmet blev indviet i marts 1922 og havde plads til 20–25 børn. Fondens ledelse var klar over, at det allerbedste var at få børnene anbragt i private hjem, men da der i 1922 var 106 forældre-løse soldaterbørn, måtte nogle anbringes på børnehjem. Udover børnehjemmet blev der den 14. juni 1920 indviet et Helsehjem ved Vilstrup strand. Stedet var tænkt som rekreationsopholdssted for svagelige sønderjyske børn og havde plads til 100 børn.

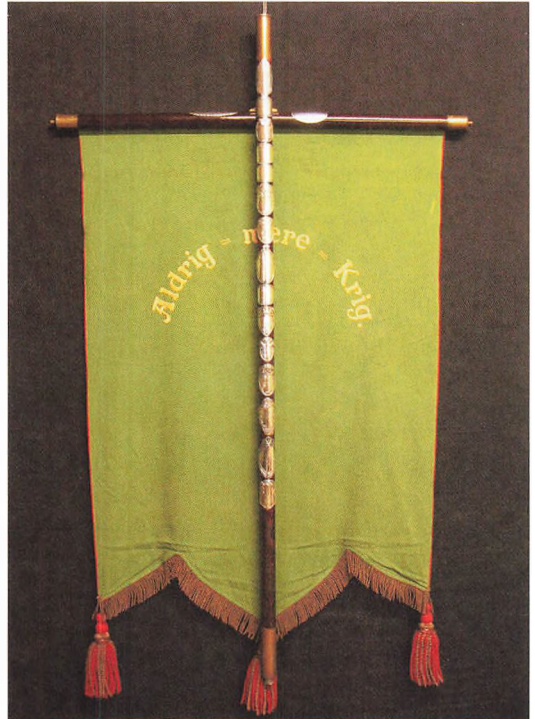
Den sønderjyske Fond støttede bl.a. de sønderjyske krigsinvalider og faldnes efterladte. Faderløse konfirmander fik som konfirmationsgave et ur med fondens logo (de to slesvigske løver) og påskriften Den sønderjyske Fond og Til Minde om din Fader. Her vises uret til drengene; pigernes var noget mindre. (Efter Knud Kretschmer: Den sønderjyske Fond, Aabenraa 1960, s. 83)

I de første 25 år af Helsehjemmets historie fik ikke færre end 7343 børn ophold her.

Mange familier fik hjælp til anskaffelse af børnenes konfirmationstøj. Konfirmander, hvis fædre var faldet i krigen, modtog tillige et konfirmationsur med de to slesvigske løver indgraveret i urkapslen. Uret havde desuden inskriptionen »Den sønderjyske Fond« og »Til Minde om din Fader«. I alt blev der uddelt 2.900 sådanne ure. Efter konfirmationen kom langt de flest børn ud at tjene, men for dem der ønskede det, var det muligt at optage lån til efterskole- og højskoleophold, uddannelse ved seminarier, handelsskoler eller højere læreanstalter. Når tiden var inde til ægteskab, kunne et barn efter en falden anmode om en bryllupshjælp på 100–300 kr. Det var som regel præsten, der ved vielsen overrakte pengesummen med ordene: »I mindet om den i krigen faldne fader og med ønsket om lykke og held i ægteskabet«.

Fonden var også behjælpelig med forældreunderstøttelse. Denne blev givet i de tilfælde, hvor den faldne eller krigsinvalides søn helt eller delvist havde bidraget til forældrenes underhold.

Krigsinvaliderne var fra første færd genstand for fondens sær-

Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterlades afdeling i Vojens havde en smukt broderet fane, der på den røde forside var prydet med afdelingens stiftelsesår, egeløv, de slesvigske løver, foreningens initialer i et femkløver og en opgående sol med påskriften Fred. På den grønne bagside stod mottoet Aldrig mere krig. På fanestokken ses metalskjolde fra foreningens andre afdelinger. (MS – Sønderborg Slot)

lige omsorg. Under sygdom og økonomiske vanskeligheder kunne der blive tale om reel understøttelse. Arbejdsløse blev tilbudt lån på lempelige afdrags- og rentevilkår. Disse penge var ofte et kærkomment bidrag til at begynde egen virksomhed.

Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes efterladte

Krigsinvaliderne lod sig ikke løbe overende af de politiske beslutninger om deres vilkår, men kæmpede selv for deres sag. Allerede i 1917 havde de sønderjyske krigsofre organiseret sig under den tyske organisation »Reichsbund der Kriegsbeschädigten, Kriegsteilnehmer und Kriegerhinterbliebenen«. Ved genforeningen måtte samarbejdet med »Reichsbund« afbrydes, og man grundlagde i stedet »Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte« ved et fællesmøde i Tinglev den 28. august 1920. I 1921 havde foreningen allerede 21 lokalforeninger lidt skævt fordelt over landsdelen med tyngden i den sydøstlige del. I 1930 var der 37 afdelinger, i 1940 44. Medlemstallet kendes først fra 1936; da var der ved årets udgang 1.922 i foreningen.

tilsvarende 2362 medlemmer, i 1970 704 medlemmer og i 1981 ca. 200.

Foreningens hovedformål var at »varetage og fremskynde krigsbeskadedes og faldnes efterladdes sociale og økonomiske forhold«. Konkret betød det, at foreningen arbejdede for at få indflydelse på behandlingen af invalidesager både i Invalidenævnet og Invaliderrådet og på lovgivningen via Statsministeriet. Dette lykkedes i vid udstrækning, idet foreningen blev repræsenteret med en mand i Invalidenævnet og fik indstillingsret til Invaliderrådet.

Desuden havde foreningen til formål at »arbejde for fredssagens fremme«, altså støtte den fredsbevægelse, som rejste sig som reaktion mod Første Verdenskrigs rædsler. Det kom bl.a. til udtryk i foreningens blad *Krigs-Invaliden*, der i sit bladhoved havde et sønderskudt hus og ødelagte træer samt fredsbevægelsens motto »Aldrig mere Krig!«, ligesom foreningen indgik i den internationale krigsoffersammenslutning »Ciamac«, der tillige var en fredsorganisation. Som bekendt led fredssagen et alvorligt nederlag med udbruddet af den Anden Verdenskrig, men ved foreningens jubilæumsstævne i 1951 udtrykte formanden Viggo Hansen fra Haderslev alligevel håb til den nye internationale organisation FN, idet han sagde: »Lad os, som kender krigens hårde lov, og som kender den skæbne som krigen kan påføre den enkelte krigsdeltager og de, som står krigens ofre nær, krigsenkerne, børnene og alle dem der kender virkningen af krigens følger, bevare vor tro og vor håb til, at verdensfreden frem for alt må bevares og at statsmændene må bruge forhandlingens vej til bilæggelse af stridighederne«.

Af foreningens formålsparagraf fremgik tillige, at foreningen skulle arrangere belærende og underholdende foredrag for medlemmerne. Det blev understreget, at politiske og religiøse bestræ-

Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte var krigsinvalidernes og enkeres interesseorganisation. Den udgav bladet *Krigsinvaliden*, hvis bladhoved viste et hus og et landskab hærget af krigen samt mottoet *Aldrig mere Krig!* Bladhovedet var tegnet af krigsdeltager, museumsinspektør Jens Raben, Sønderborg. Det viser den pacifistiske holdning, der prægede mange krigsdeltagere i mellemkrigsårene. (LAÅ, Foreningsarkiver acc. 25/1)

Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte drev bl.a. et rekreationshjem i Sønderhav. (Postkort i MS – ISL)

belser var udelukket fra foreningen. Det betød i praksis, at den var nationalpolitisk neutral. Foreningens mangeårige formand, invalidekonsulent Friedrich Andresen fra Tønder, tilhørte således det tyske mindretal.

Krigs-Invaliden var foreningens kontakttled til medlemmerne. Det viderebragte aktuelle love og bekendtgørelser og gav vejledning herom. Desuden blev der iværksat to store landsindsamlinger samt afholdt en række basarer, bortlodninger o.l. Midlerne blev brugt til at hjælpe særligt trængende krigsofre, f.eks. med sygehjælp, konfirmations- og julehjælp. Endelig drev foreningen et rekreationshjem i Sønderhav, en feriekoloni ved Kelstrup strand og et feriehjem ved Emmerlev Klev og Lakolk på Rømø – institutioner som i sommermånederne var fuldt belagt med krigsofre og deres familier. Efterhånden som medlemmerne faldt fra, mistede foreningen sin mission, og i oktober 1981 nedlagde den sig selv. Samtidig indstilledes udgivelsen af *Krigs-Invaliden*.

De forurettede krigsinvalider

I marts 1931 opstod en ny krigsinvalideforening, »Foreningen af forurettede sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte«. Foreningen tiltrak ikke særlig mange medlemmer

Foreningen af forurettede Sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte.

afholder

Stor Protest-Møde

Søndag d. 31. Juli Eftm. Kl. 2

hos Gæstgiver Thede, Nørregade.

Vort Program er imod den uretfærdige Behandling som vi er udsat for fra Rævnets og Raadets Side.

Vi forlanger Rævnet og Raadet fjernet og erstattet med Domstolen, for at sikre Krigsinvaliderne og Faldnes Efterladte deres berettigede krav.

Vi forlanger den Danst-Tyske Traktat respekteret.

Vi forlanger at blive behandlet som første Kl. Borgere og ikke som anden Kl. og skal være et retsløst Folkefærd.

Vi forlanger fuld Opregning for de Tab vi har lidt, under Rævnets og Raadets Styrelse.

Da derfor Kammerater med takrigt, og stor dikse Krav som fuldtud vil blive dokumenteret som berettiget.

Vi forlanger det indgivet for den internationale Domstol i Haag.

Alle interesserede indbydes venligst

Administrationen.

Kambrade Bogf.

I 1931 grundlagdes Foreningen af forurettede sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte, som udsprang af utilfredshed med Invalidenævnets afgørelser. Den afholdt bl.a. et protestmøde og rettede henvendelse til Tyskland om støtte overfor den danske regering. (Plakat i LAÅ, foreningsarkiver acc. 25/11)

heller ikke nogen trussel mod den gamle forening. Efter godt et år havde foreningen 119 medlemmer, men ret meget større blev foreningen næppe.

Foreningen voksede frem omkring en utilfredshed med Invalidenævnet og med overlæge J. Overgaard især. De fleste af medlemmerne mente således, at Invalidenævnet og -rådet havde truffet forkerte og uretfærdige afgørelser i deres sag. De ønskede nu at få bragt invalidesagen for domstolen, skønt Invaliderrådets afgørelser var endelige og derfor ikke kunne indbringes for domstolene.

Fra foråret 1931 sendte foreningen en lind strøm af artikler til

sønderjyske og landsdækkende aviser omhandlende den nød og elendighed, krigsinvaliderne var udsat for. Dernæst henvendte foreningen sig til de tyske partier og den tyske regering for ad den vej at lægge pres på den danske regering. Foreningen havde dog ikke held med sine anstrengelser, og hovedmændene bag protesterne, nemlig foreningens formand og næstformand, blev i 1935 idømt fængsel i henholdsvis 80 og 60 dage på grund af injurier.

Krigen, ofrene og hjælpen fra Danmark

Efter grænsedragningen i 1920 stod Danmark med den store opgave at hjælpe de mange krigsinvalider og efterladte. Instrumentet til at varetage disse forpligtelser blev Invalidenævnet i Sønderborg og Invaliderrådet i København. Men staten stod ikke alene. For at afhjælpe de akutte problemer som følge af krigen gik mange andre foreninger og privatpersoner ind i hjælpearbejdet, og sammen formåede man at løse en opgave af ganske betydelig økonomisk karakter. I dag er sporene efter krigen som godt som udslettet, og den sidste krigsinvalid gået bort. Tilbage findes kilderne, som beretter om de krigsinvalides og de efterladdes historie. Det er historien om sorg og social nød, men også om gåpåmod og overlevelse, og tillige historien om en stor hjælpeindsats fra stat, foreninger og privatpersoner.

FAKTABOKS Hvor mange sønderjyder faldt i den Første Verdenskrig?

I slutningen af krigen og lige efter denne fremkom der et skøn over antallet af faldne fra det nuværende Sønderjylland lydende på 6.000. Her kan vi imidlertid opnå et mere nøjagtigt tal takket være de mange mindesmærker, den sønderjyske befolkning rejste over sine faldne i købstæder, flækker og landsogne. Den tyske historiker Karl Alnor talte sig ad denne vej i 1926/29 frem til 5.136 faldne nord for grænsen af 1920, mens redaktør Niels Hansen med samme metode i 1933/34 nåede frem til 5.270. Denne sidste opgørelse forekommer at være den mest nøjagtige.

Man har gjort forsøg på at beregne, hvor mange af de faldne, der var henholdsvis dansk- og tysksindede. Ingen af de anvendte metoder er sikre, da man ikke uden videre kan føre styrkeforholdet og den skarpe adskillelse mellem nationaliteterne i 1920 tilbage til krigens tid. Forud for rejsningen af monumentet med de mange navne i Mindeparken ved Marselisborg i Århus i 1934, hvor kun de dansk-sindede faldne måtte nævnes, nåede man frem til ca. 3.900 danske faldne fra det nuværende Sønderjylland. Det svarer til 74 % af landsdelens 5.270 faldne og rammer dermed meget præcist andelen af danske stemmer ved afstemningen i 1. zone i 1920.

Antallet af dansksindede faldne fra Sydslesvig er helt usikkert, men det skal højst tælles i få hundreder. I alt faldt der ifølge de sydslesvigske folkeregisterførere 11.250 soldater fra Flensborg by og kredse i Flensborg land, Sydtønder, Husum, Ejdersted, Slesvig og Egernførde samt fra Helgoland. Fra hele Slesvig faldt således 16.520 soldater.

Jørgen Kühn og Jens Ødegaard: Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig (Sønderjyske Årbøger 1990, s. 167–174).

Karl Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage II, Neumünster 1926/29, s. 848–853.

Niels Hansen: De Faldnes Minde paa Sønderjyllands Kirkegaarde (Vore Kirkegaarde, 10. Aargang, 1933–34, s. 62–64, 67–72).

Anton Marckmann: Ofrene fra Den store Krig 1914–1918, Aabenraa 2005, s. 72, 110.

Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder

Af Inge Adriansen

I det nuværende Sønderjylland findes over 100 mindesmærker fra Første Verdenskrig, især i form af stiltfærdige mindesten på kirkegårdene eller mindetavler i kirkerne. De er alle rejst på initiativ af den lokale befolkning, og de fleste har været i aktiv brug indtil for et par årtier siden. Da Anden Verdenskrig i en vis grad er kommet til at skygge for Første Verdenskrig, er det ikke overraskende, at der i dag gror mos på nogle af disse mindesmærker. Men de er ikke alle blevet reduceret til kulturelle parenteser, og ved nogle af dem foregår der fortsat ceremonier hvert år på våbenstilstandsdagen den 11. november. Det største og mest kendte af dem er Mindeparken ved Marselisborg i udkanten af Århus, og dette mindesmærke har ofte undret sønderjyderne. Hvorfor er de faldne sønderjyder blevet mindet her langt fra deres hjemstavn? Og hvorfor rejse et krigsmindesmærke i Midtjylland, når Danmark var neutralt under verdenskrigen? Det er ikke overraskende, at der jævnligt fremsættes forslag i dagspressen om at flytte monumentet til Sønderjylland. Men det ville ikke være hensigtsmæssigt, for Mindeparken var oprindeligt slet ikke tænkt som et mindested for faldne sønderjyder.

Mindeparken ved Marselisborg – et monument med konfliktpotentialer

Mindeparken ved Marselisborg nær kongefamiliens sommerbolig er på 15 hektar, og midt i den står et monument i form af en cirkulær mur, der er bygget ind i den skrånende terræn. Denne rotunde er 40 m i diameter og 4 ½ meter høj, og den indvendige side er 130 m lang og beklædt med fliser i en lys fransk kalksten. Muren er udsmykket med fire store relieffer, der hver har en længde på 5 m. De dybe relieffer rummer i alt 36 naturalistiske figurer i overstørrelse, hvor hele krigens forløb skildres. På det første relief tager soldaterne afsked med hjemmet og deres

brødre drager til hver sin side. Brødrene kæmper imod hinanden på det andet relief, og på det tredje ser vi våbenhvile, forsoning og krigens afslutning. Det fjerde relief viser hjemkomsten, hvor nationens moder sørger over en af sine faldne sønner.

Den vigtigste del af monumentet er imidlertid ikke dets kunstneriske udformning, men de tusindvis af navne, der er hugget ind i kalkstensfliserne. Her findes i alt anført 4.140 navne og data på faldne i Første Verdenskrig. Siden indvielsen i 1934 har der hvert år den 11. november kl. 11 været afholdt en mindehøjtidelighed med kransenedlæggelser, hvor efterkommere til de faldne er til stede og dvæler ved det sted, hvor navnet på deres far, bedstefar eller onkel er anført. Mindesmærket fungerer som en kenotaf, en tom grav, der fremkalder minder om den afdøde. Indtil for få år siden kunne man som deltager i højtideligheden opleve at se gamle veteraner fra Første Verdenskrig, der dybt bevægede nedlagde kransen ved mindesmærket, men i 2004 døde den sidste sønderjyske veteran fra Den store Krig.

Der faldt cirka 5.270 fra det nuværende Sønderjylland i tysk krigstjeneste, og de ligger begravet tæt ved slagmarkerne på vestfronten og østfronten. De er næsten alle erindret i deres hjem-

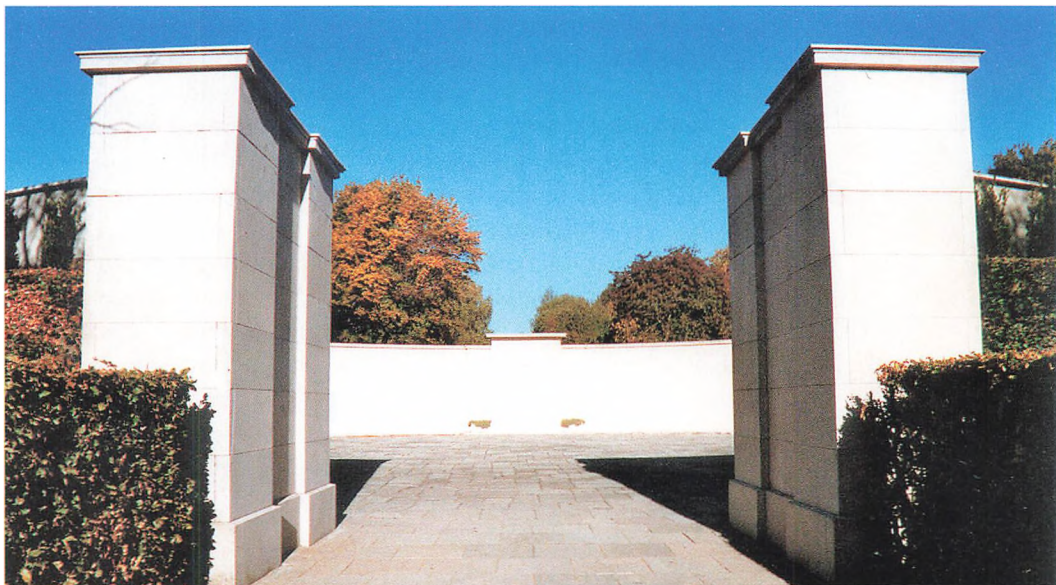
Kort over de faldne fra Sønderjylland 1914-1918 fordelt sognevis. (Udarbejdet på grundlag af Niels Hansens opgørelse i Vore Kirkegaarde 1933/34, s. 63)

stavn i sognekirkerne eller på kirkegårdene, og mange af dem er også mindet på det gigantiske monument i Århus. Men langt fra alle faldne sønderjyder har fået deres navne indhugget her, for der er kun 4.140 navne på tavlerne i Mindeparken, og heriblandt er der omkring 200 rigsdanskere, der havde meldt sig som frivillige. At ikke alle faldne sønderjyder er medtaget, vækker undren hos mange, og det samme gør Mindeparkens placering. Det ville have været naturligt at rejse dette imponerende monument i den landsdel, hvorfra befolkningen var tvunget til at deltage aktivt i krigen. Forklaringen på de over 1000 manglende navne og den tilsyneladende paradoksale placering i Midtjylland afspejler imidlertid en speget historie, som afdækkes, når man nærmere undersøger oprettelsen og initiativtagerne. For brugen af monumentet har lige siden indvielsen i 1934 iscenesat bestemte dele af historien og kastet glemsel over andre dele.

Kuldsejlede mindesmærkeprojekter

Baggrunden for Mindeparken er to mislykkede danske mindesmærkeprojekter. Den blev oprindeligt ikke planlagt som et monument over faldne sønderjyder, der var tvunget i tysk tjeneste, men over faldne danske frivilligt hvervede soldater. I 1919 modtog en dyrlæge i Århus meddelelse om, at hans eneste søn var faldet som amerikansk soldat i Nordfrankrig lige før krigens afslutning i november 1918. Dyrlægen kontaktede andre danske forældre, der også havde mistet sønner i krigen, og de dannede en komité, der skulle skabe et mindesmærke for alle unge danske, omkommet i allieret krigstjeneste. Forældrekomiteen forsøgte at skaffe midler og tilladelse til at rejse en høj obelisk i Rebild Bakker, et lyngbevokset område i Rold Skov med dybe kløfter og stejle skråninger. Arealet var blevet købt af to dansk-amerikanere i 1910 og skænket til den danske stat som nationalpark, hvor USA's uafhængighedsdag 4. juli kunne fejres. Overdragelsen var betinget af, at området »stedse skulle henligge i Naturtilstand«, og derfor kunne fredningsmyndighederne ikke give tilladelse til at rejse obelisk i det naturskønne landskab. Forældrekomiteen planlagde i stedet for at rejse obelisk i Rådhusparken i Århus, men da det kun lykkedes at skaffe 12 % af de nødvendige midler til den store obelisk, valgte forældrekomiteen i 1923 at opgive alle planer.

Selvom der var vanskeligheder med indsamling af midler til erindringsformål, blev der alligevel få måneder senere stiftet en ny mindesmærkekomité i Århus. Den ville skabe en mindepark for danske i udlandet, og takket være en omfattende lobbyisme med inddragelse af fremtrædende erhvervsfolk og

fik den overdraget et areal i udkanten af Århus nær Marselisborg Slot med kongefamiliens sommerbolig. Her blev der afholdt en storslået indvielse i 1925 med kongen i spidsen for at markere, at her skulle være sammenkomster for »Danmarks udvandrede sønner«. Desuden var det hensigten at opstille et mindesmærke for de danske udvandrere, der i det fremmede havde kastet glans over deres fædreland samt de i verdenskrigen faldne danske. De indsamlede midler fra Forældrekomiteen var nemlig overdraget til det nye projekt, og derfor var der åbnet mulighed for at opsætte et mindesmærke for faldne danske frivillige. Men i virkeligheden synes skabelsen af Mindeparken især at skulle tjene til synliggørelse af landets næststørste by, Århus, da det erklærede formål om at mindes udenlandsdannerne allerede var blevet opfyldt i hovedstadsområdet.

Oprettelse af erindringssteder var netop en del af den moderniseringsproces, som karakteriserede 1920'erne og 1930'erne. Kun en måned efter indvielsen af Mindeparken i Marselisborg, der foreløbig kun bestod af en græsplæne, blev der indviet et storslået erindringssted i Søndermarken i nærheden af København. Det havde kostet 12.000 dollars og var finansieret af dansk-amerikanere. En af samtidens mest originale danske billedhuggere, Anders Bundgaard, havde her skabt en oldtids-kæmpehøj med en lang stengang ind til et indvendigt kammer med relieffer, der skildrede danske emigranternes liv og færd i det fremmede. I midten af rummet står en legemsstor statue af Moder Danmark med

Indgangen til Mindeparken i Marselisborg giver følelsen af at betræde et helligt rum, og de meget store dimensioner anslår en stemning af ærefrygt. I centrum af ro-tunden er indhugget et digt skrevet af fhv. statsminister I.C. Christensen, der var formand for komiteen for Mindeparken indtil sin død i 1930. (MS – Sønderborg Slot)

to børn, og på gulvet er en stor stjerne, der symboliserede de fem verdensdele, som udvandrerne var draget ud til.

Selvom hovedstadsområdet således var kommet først med et markant mindested for danske udvandrere, arbejdede den jyske komité uforknytt videre med Marselisborg Mindepark. I samarbejde med *Dansk Samvirke*, foreningen for udenlandsdanskere, blev der afholdt årsfester i 1926, 1927, 1928, men med et vigende antal deltagere, og derfor blev disse møder indstillet efter kun tre år. I mellemtiden var det prægtige renæssanceslot ved Øresund, Kronborg, blevet færdigrestaureret, og i riddersalen her valgte *Dansk Samvirke* at lægge sine årsmøder fremover. Det var langt mere imponerende rammer end en græsplæne i udkanten af Århus. Desuden var det i bekvem afstand af København og derved lettere at få hovedstadsaviserne til at dække sammenkomsten. Kronborg-møderne overflødiggjorde således møderne i Marselisborg, og Mindehøjen i Søndermarken overflødiggjorde planerne om mindesmærker for udenlandsdanskere i Århus-området. Så allerede før den pompøse åbning i 1925 lurede det problem, at der i grunden slet ikke var behov for at erindre noget i den århusianske mindepark. Behovet lå nok snarere i en markedsføring af Århus, hvad ingen dog nævnte direkte.

Jagten på noget at erindre

En lille tilføjelse i vedtægternes § 5 løste imidlertid problemet for den nyoprettede Mindepark. Da forældrekomiteen i 1924 overdrog sine beskedne indsamlede midler til projekt Mindepark, var der blevet indflettet en tilføjelse til vedtægternes § 5. Heraf fremgik, at mindeparken kunne bruges til opstilling af mindesmærker for fortjenstfulde udenlandsdanskere, og nu blev der tilføjet »samt for de i verdenskrigen faldne danskere«. I 1927 blev denne tilføjelse gjort til et hovedformål: »Først og fremmest rettes bestræbelserne på at rejse et smukt og ædelt minde om de danske, der omkom under verdenskrigen«.¹

Med de to kuldsejlede mindesmærkeprojekter i mente valgte bestyrelsen at få nedsat en monumentkomité med landets mest kunstkyndige, især professorer med tilknytning til Kunstakademiet i København, samt en række fremtrædende erhvervsfolk. Hovedparten kom fra København, og herved understregedes, at det ikke var en lokal opgave, men en national. Man ville her skabe noget, der ikke fandtes andetsteds i Danmark – et mindesmærke for danske og dansksindede, der var faldet i verdenskrigen på de forskellige fronter og i de forskellige staters hære. Det betød, at mindesmærket skulle fastholde erindringerne på de

om de tusindvis af faldne dansksindede sønderjyder, der som tyske statsborgere var tvunget ud i krigen, og om de 140 unge danske, der frivilligt havde ladet sig hverve og var omkommet i britisk, canadisk, fransk eller amerikansk tjeneste.

Der udviklede sig hurtigt en forestilling om, at alle de faldne i virkeligheden kæmpede for den samme sag – Sønderjyllands tilbagevenden til moderlandet. De dansksindede sønderjyder kunne siges at have opfyldt »pligtens tunge bud« ved at deltage i krigen som tyske soldater i stedet for at begå faneflugt. Ved at opfylde deres borgerpligt havde de bevaret deres borgerrettigheder og kunne efter krigens ophør atter arbejde for Sønderjyllands indlemmelse i Danmark. De unge danskere, der, ofte af eventyrlyst eller for at slippe hjemmefra, havde ladet sig hverve som frivillige soldater, blev af eftertiden tillagt det hovedmotiv, at de havde villet yde deres bidrag til at sikre det tyske nederlag. Det slagte Tyskland var gået med til, at dets grænser skulle ordnes efter princippet om folkenes selvbestemmelsesret. Herved blev det muligt at afholde en folkeafstemning. I Nordslesvig, det vil sige det nuværende Sønderjylland, stemte 75 % for Danmark, og i Mellemslesvig stemte 80 % for Tyskland, og i overensstemmelse med disse afstemninger var den dansk-tyske grænse rykket cirka 80 km mod syd.

Denne udvikling kunne ingen imidlertid forudse ved verdenskrigens udbrud i 1914, og det var en løsagtig påstand, at de danske frivilligt hvervede soldater ønskede at kæmpe for Sønderjyllands tilbagevenden. De to grupper faldne, som skulle løftes ud af glemslen og op i mindesmærkesfæren, kunne ikke sidestilles, og de faldne sønderjyder var allerede erindret på mindsten og -tavler i deres hjembyer. Men monumentkomiteen har givetvis ønsket at medtage de tusindvis af faldne sønderjyder ud fra en erkendelse af, at netop dét ville gøre mindesmærkerejsningen til en virkelig folkesag og national opgave og således muliggøre en officiel indsamling af midler over hele landet. Sønderjylland eller Slesvig var et positivt begreb i samtiden, fordi der var national stolthed og glæde over landsdelens frivillige tilbagevenden til Danmark.

Stridbare kunstnere og en højesteretsdom

Komiteen lod i 1925 udskrive en offentlig skitsekonkurrence om et monument for faldne danske og dansksindede. Det skulle rejses i en hulning i terrænet i parken i sigtelinjen fra Marselisborg Slot ned mod kysten, og det skulle rumme »stemning og fred«, og det var ønskeligt, at det kommende monument gengav »episoder fra

Billedhuggeren Axel Poulsen har udført fire store relieffer med motiverne: Afskeden fra hjemmet, Kampen, Våbenhvile og Hjemkomsten med en falden soldat. Ved siderne og oven over relieffet ses stenpladen med indhuggede navne. (MS – Sønderborg Slot)

krigen og våbenstilstanden, navnlig den, at danske fra de modsatte fronter rakte hinanden hånden af glæde over kampens ophør. Det var en smuk tanke, men episoder af denne art specielt mellem danske og dansksindede kendes ikke fra krigen. Derimod udvekslede soldater fra forskellige hære håndtryk ved våbenhvilen i 1918, ligesom det var tilfældet ved den lille våbenhvile i julen 1914, som soldaterne ved vestfronten selv iværksatte.

Fem af de indkomne forslag blev præmieret, og de gik videre til en lukket konkurrence, hvortil fem andre kunstnere blev indbudt. Det var mest fremtrædende danske billedhuggere og havearkitekter, som blev opfordret til at komme med et detaljeret forslag til et anlæg, hvor det ville være naturligt at nedlægge krans. Det endelige valg af kunstnere blev afgjort ved en afstemning i Mindeparkens repræsentantskab, hvor et flertal valgte et naturalistisk forslag fra billedhuggeren Axel Poulsen. Dette forslag fik dog ingen stemmer fra de særligt kunstkyndige i komiteen. De pegede på to andre forslag, der skildrede »følelsernes symbolik« med tidsypiske nyklassicistiske elementer som obelisker, urner og sokler med brændende ild. Der udvikledes nu en stærk strid om tildelingen af 1. præmien og dermed valget af kunstner. De to kunstnere, Utzon Frank og Mogens Bøggild, som vandt henholdsvis 2. og 3. præmie, blev så fortørnede, at de førte processer i de næste år, først ved Byretten, så ved Landsretten og til sidst ved Højesteret. De tabte imidlertid, men først efter Højesterets afgørelse i 1928 kunne realiseringen af vinderprojektet gå i gang.

For komiteen blev de tre år med sagsanlæg belastende, og der var brug for en energisk formand til at holde modet oppe.

valgte den tidligere statsminister og venstrepolitiker I.C. Christensen som formand for monumentkomiteen, men han døde allerede i 1930, og det blev den sønderjyske amtmand, greve O.D. Schack, der kom til at lede fuldførelsen af projektet. Oprindeligt var planen at indvie monumentet i 1928, men der kom til at gå seks år mere. Først og fremmest krævede det mange midler, som blev skaffet gennem en landsindsamling i 1930, hvor alle husstande i hele Danmark blev opsøgt af repræsentanter for de 900 lokal-komiteer, der var blevet nedsat. Det er det største indsamlingsprojekt af sin art, der har været i Danmark, og det frembragte 212.000 kroner. Mindesmærket kostede 234.000 kr., og restsummen blev dækket af midler fra Århus Byråd og Ny Carlsbergfondet. Da 90 % af midlerne således kom fra den landsdækkende indsamling, kunne komiteen med fuld ret hævde, at der var en virkelig folkelig vilje bag rejsningen af mindesmærket.

Hvem skulle medtages og hvem skulle udelukkes?

Monumentet i Mindeparken fremstår symboltyngt i enhver henseende, selvom det er i naturalistisk stil. Stenene kom fra et stenbrud i Euville nær Verdun, hvor nogle af de hårdeste kampe på vestfronten foregik. De første stenblokke ankom i 1932 til Padborg, den nye danske jernbanestation ved grænsen til Tyskland. Her blev det franske godstog modtaget af krigsveteraner og unge sønderjyske piger samt dansksindede piger fra Sydslesvig. Hvidklædte, smukke, unge kvinder var på denne tid en uundværlig del af den kulturelle brug af et mindesmærke, og de strøede grønne kviste på stenblokkene, især laurbær og buksbom, og smykkede jernbanevognene med grønne grene og danske flag. Derpå var der en højtidelighed for krigsveteranerne, og stationsforstanderen deklamerede et velkomstdigt til stenblokkene, altså en personificering af de stenblokke, hvoraf monumentet skulle skabes:

»Tavse Stene, I som Slægtens Ungdom saa,
da den blødende på Valen laa.
I skal vidne nu med mejslet Stemme:
Sønner, vi jer aldrig, aldrig glemme.«

Denne højstemte retorik fortsatte gennem de to næste år, hvor rotunden blev opsat og navnene blev indhugget. Jævnside med denne patos var der debat i offentligheden om mindesmærket og betydelig uenighed internt i mindesmærkekomiteen helt frem til

indvielsen. Først og fremmest var der store problemer forbundet med at fremskaffe navne på alle de faldne, og der kunne være endnu større problemer med at vurdere de faldne sønderjyders »danskhed«. Dette begreb var nemlig det helt afgørende kriterium for, at navnet på en person blev indhugget i mindemuren. Mange kræfter blev brugt på at afgøre, hvem der skulle inkluderes og hvem der skulle ekskluderes blandt de cirka 5.270 faldne. Man ville jo kun have *dansksindede* sønderjyder, men kategorien 'dansksindet' og 'tysksindet' var langt fra relevant at bruge på alle. Sønderjyderne havde som værnepligtige deltaget på lige fod i krigen, uanset om de var dansksindede eller tysksindede, og nogle af dem var nationalt indifferente.

For socialdemokraterne gav den nationale opdeling ingen mening, da de tilhørte et erklæret internationalistisk parti. Og stærkt religiøse grupper, for eksempel en del af Indre Mission, afstod fra at deltage i det nationalpolitiske arbejde og undlod at afgive deres stemme ved landsdags- og rigsdagsvalgene. Endelig var der mange unge, der endnu ikke var afklaret med hensyn til det nationale spørgsmål. Et eksempel var en meget dansksindet bondefamilie, hvor sønnen studerede medicin ved universitetet i Kiel. Han var kommet hjem i juleferien 1913 og havde en tysk studenterhue på, da han fulgtes med sine forældre til kirke. Han faldt i 1915, og i 1930 blev han af andre beboere i forældrenes landsby vurderet som tysksindet, fordi han havde båret den karakteristiske tyske studenterhue. Ifølge familietraditionen græmmede hans mor sig i graven over denne afgørelse. Et andet eksempel var en kvinde fra Haderslev, der var tysksindet, mens hendes mand var dansksindet. Hun frabad sig at få hans navn indhugget i Mindeparken, og hendes svigerforældre blev dybt ulykkelige over dette. Der var talrige tvivlstilfælde, som måtte overlades til komiteens afgørelse. Enken efter en soldat, der var født i Husum i Sydslesvig og bosat i Rise i Nordslesvig, ønskede hans navn indhugget. Ved komiteens forespørgsel hos den lokale sognepræst, fik den faldne imidlertid karakteristikken »nærmest tysksindet«, fordi han et par gange havde været med til fejringen af kejserens fødselsdag, der blev markeret overalt i Det tyske Kejserrige. Men enken fastholdt, at hendes mand havde været »upolitisk«, og komiteen valgte i dette tilfælde at følge hende.

De faldne rigsdanskere, der havde ladet sig hverve til fremmed krigstjeneste, udgjorde et særligt problem. Udgangspunktet for hele monumentet var jo planerne om et mindesmærke for unge danskere i amerikansk tjeneste, men senere blev dette udvidet til at omfatte alle danske og dansksindede mænd, der havde gjort krigstjeneste på begge fronter og dræbtes i krigen

HEIDE 10-16	SPANDEY KJØNGUR 27-9-82 + 22-4-18	BREDEBERG MOULIN 4-1-90 + 27-3-15	ØRSTED GUSTROW 23-5-06 + 1-10-18	FRØBERG ALMICH 21-7-97 + 9-8-18	JOHANNES MURLEY I 20-12-89
JENSEN KRIG 10-16	NIS P. HANSEN DYBBØL SCHRATZMANNLE 22-3-88 + 13-10-15	PETER H. HANSEN VISEY BEFESOWKA 17-6-91 + 23-5-16	CHRISTIAN L.L. HEDE RØDDING MØRCHY 18-4-81 + 12-3-18	MADS HENRIKSEN JAELE PROVART 21-6-95 + 30-7-18	PETER VOLLMEYER 20-9-95
JENSEN NERNE 2-18	O. JOHAN HANSEN SØNDERBORG BIRNBAUM 20-5-91 + 5-10-16	PETER H. HANSEN ØRSTED CHAULLES 19-6-90 + 11-10-16	PETER HEDEGAARD FLOV MØVVAL 2-7-81 + 12-10-16	NICOLA HENRIKSEN LYSABILD CHALGIE 27-11-92 + 8-9-14	HANS ZABRITZ 10-5-94
JENSEN BEKE -18	OVE A. H. HANSEN KØBENHAVN BREST 19-10-83 + 23-1-19	PETER T. HANSEN DUNNEY MORISEL 8-11-91 + 15-4-18	EDMUND HEDEMARK KAZU IOWA 25-12-86 + 19-3-19	F. WILHELMIA HERBST HABERSLEV FRANKRIG 16-12-90 + 15-10-15	ANDREA DYLL 25-8-95
JENSEN -18	PAUL HANSEN KOLSNAF MOULIN 14-11-77 + 5-6-15	PETER T. HANSEN SKOVØLLING SOISSONS 29-9-84 + 18-7-18	HIELS P. HEDEMARK LOVRUP BULLUCH 21-4-91 + 27-9-16	HIELS P. HEDEMARK BROALLE FRANKRIG 26-7-83 + 25-4-15	JÜRGEN SILLERUP 15-2-95
JENSEN 16	P. CHRISTIAN HANSEN BRANDØL FRANKRIG 14-5-92 + 13-8-15	PETER W. HANSEN SØSTRUP LANGELVADE 2-6-86 + 22-11-14	MAX H. HEISEL REJBY LILLE 26-4-95 + 27-7-16	HANS M. HEDEMARK FRANKRIG 26-7-93 + 21-8-17	DYR HJYLL 31-3-18
JENSEN 7	PETER J. HANSEN STENDERUP FRANKRIG 7-11-87 + 28-9-14	PASKUS HANSEN SKRYDSTRUP VIKRY 1-7-81 + 29-9-15	HANS C. HEISSVIG LAKKELEV RÖGOWICZ 14-10-91 + 23-12-14	ANDREAS J. HEISEL TRAAEBØL VERBUE 5-1-79 + 30-5-16	CHRIST GRØTH 16-13-18
JENSEN 18	PETER HANSEN BROAGER FRANKRIG 19-3-81 + 25-9-14	SØREN HANSEN SOMMERLEDT SKOMEROCY 28-6-95 + 8-9-16	C. FREDERIK HEISEL VIBØGE FRANKRIG 24-7-85 + 2-3-15	HANS P. W. HEISEL ULKEBØL AVENSHED 21-4-95 + 29-10-18	CHRIST ALLE 4-2-18
JENSEN 16	PETER HANSEN DYBBØL ARRAS 1-12-96 + 7-8-18	SØREN C. HANSEN HELS FRANKRIG 25-7-94 + 1-11-18	CARL J. HEISEL AARENRAA NÖUVRON 25-8-86 + 1-9-15	JOHANNES HESS ODENSE AISHED 6-1-88 + 29-9-18	LORENZ SK 11-11
JENSEN 16	PETER HANSEN DYNDVED RITHIL 18-4-97 + 3-5-17	THEODOR HANSEN KLAGSBØL LOSTAJA 8-7-80 + 28-10-17	HANS P. HEISEL KASSØ RURGAN 5-1-86 + 27-11-15	OLE J. HESSELBERG FÆSTED ARGOMMERBE 25-12-84 + 20-9-14	EMIL SØREN 24-18
JENSEN 16	PETER HANSEN HJESTED MOULIN 16-9-89 + 12-4-15	THOMAS HANSEN BROAGER KOWBAN 15-5-92 + 30-6-16	LORENZ P. HEISEL BOLDERSLEV SPOVEDA 26-8-92 + 12-12-14	PETER H. HESSELBERG SKRYDSTRUP SAVNET 26-8-89 + 6-9-14	P. OSV KØBE 30-1
JENSEN 16	PETER HANSEN HØNSNAP TOBOLY 21-4-90 + 11-9-16	THOMAS HANSEN STIRBAK CALMBEL 3-3-98 + 24-3-18	IVER J. HESSELBERG ØJERSTAL THVIN 22-5-84 + 7-10-14	JØRGEN HESSELBERG KØLSTRUP ESTELLE 21-2-89 + 19-7-16	JØRN H 1-3
JENSEN 16	PETER HANSEN KØDING VERDUN 20-4-96 + 18-10-16	VALDEMAR E. HANSEN HABERSLEV DONA 25-12-86 + 19-3-19	FRIG HILDIT BIRNING FRANKRIG 25-12-86 + 19-3-19	JOHN H. HILDEBRANDT LADEGAARD RUPSTED 25-12-86 + 19-3-19	HAN LUD 1-3

te følge af den. Derfor medtoges også danske, der havde meldt sig som frivillige i tysk tjeneste, selvom det unægteligt var svært at få dette forhold indpasset under formelen »Slesvigs land genvundet – det er kampens mål!« I vejledningen anførte komiteen eksempelvis, at en person, hvis far var amerikansk og hvis mor dansk, kunne få sit navn indhugget, selvom han var død i USA før afrejsen til fronten, hvis det blot skete under indøvelsen af krigstjeneste. Ligeledes blev en dansk-canadier med en dansk far og canadisk mor inkluderet, selvom han var blevet torpederet, før han nåede til fronten. Udeladt blev derimod de mange søfolk, der omkom på handelsskibe, der sejlede under allieret flag, da der var et mindesmærke undervejs i København for denne gruppe. Det blev indviet i 1928 på Langelinje. Det er udført i kalksten med relieffer i et forenklet stiliseret formsprog og indhuggede navne på de omkomne søfolk.

Komiteen for Mindeparken i Marselisborg lagde som nævnt stor vægt på at sikre, at der udover de relativt få rigsdanske, kun blev indhugget navne på faldne *dansksindede* sønderjyder og ikke faldne *tysksindede*. Den grundlæggende tanke bag mindesmærket var jo at skildre *danske* mænds krigsdeltagelse, og det skulle således være et udtryk for det nationale fællesskab. Men, som det er

Den vigtigste udsmykning i Mindeparken er navnene på 4.200 faldne, indhugget på stenpladerne hele vejen indvendig i rotunden. Her er ikke blot navne, men også fødeår og fødested samt dødsår og dødssted. Det krævede et meget stort udredningsarbejde at sikre, at alle data var korrekte. (MS – Sønderborg Slot)

blevet påpeget af den amerikanske professor Benedict Anderson i bogen *Forestillede Fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*, må dette fællesskab af indlysende grunde være noget, man forestiller sig, da det jo er umuligt at kende alle de andre. Det gjorde komiteen og dens store skare af medhjælpere da heller ikke, og den lod i 1931 trykke et hefte med en fortegnelse over faldne dansksindede sønderjyder. Listen var udarbejdet sognevis af lokale kontakter, ofte sognepræsten og sognefogeden, som man i samtiden karakteriserede som gode danske mænd. Der var 2.739 navne i oversigten, men i løbet af det næste år kom der oplysninger om yderligere cirka 1.200 dansksindede.

De tysksindede sønderjyder følte sig imidlertid ikke stødt over udelukkelsen. Tværtimod følte mange tysksindede ubehag over hele tanken bag monumentet, da det stred imod deres opfattelse af soldaternes kammeratskab på tværs af alle sociale og nationale skel. Adskillige skrev derfor til komiteen og frabad sig eftertrykkeligt, at deres slægtninges navne blev indhugget. I 1932 skrev *Ver ein ehemaliger deutscher Soldaten und Kriegsteilnehmer* til komiteen med anmodning om, at oversigten med navne blev tilsendt alle afdelinger af denne forening, så den kunne sikre, at der ikke var medtaget tysksindede. Tyske kredse i Sønderjylland skrev også til grev Schack, at det var »med befrielse«, at de havde erfaret, at monumentet kun var et minde over dansksindede.

Moder Danmark som nationens personificering

Det var ikke uden problemer, at man medtog navne på alle rigsdanske frivillige, uanset om de havde kæmpet i de allierede hære eller på tysk side. For det var jo kun om de førstnævnte, at man med en vis ret kunne hævde, at de havde kæmpet for at muliggøre landsdelens genforening med Danmark. Den fælles indskrift måtte derfor udformes med allerstørste omhu, og den blev skrevet af formanden, I.C. Christensen, der som landsbyskolelærer havde været vant til at skrive lejlighedssange og desuden var en dreven politiker. Med brug af samtidens traditionelle nationale billedsprog dækkede han over det paradoks, at monumentet var rejst over soldater, der havde kæmpet mod hinanden, og han afstod fra at tale om tapperhed og heroisme, hvad der ellers er vanligt på krigsmindesmærker. Endelig undgik han helt at berøre det forhold, at det kun var en udvalgt del af de faldne sønderjyder, som her blev erindret.

1914–1918

DANMARK VOR MODER,	DANMARK VOR MODER
LØFTER SIT ØJE	TIDERNE SKIFTE.
SER OVER LANDE	FREDEN VIL LÆGE
SØNNERNES FÆRD.	SORGER OG SAAR.
KRIGSTID OG VOLDSTID	SAVNEDE SØNNERS
HJERTERNE GRUE,	NAVNE VI TEGNE.
BRODER MOD BRODER	MINDET VIL LEVE
DRAGER SIT SVÆRD.	I TUSINDE AAR.

Indskriften blev indhugget i centrum af rotunden med to relieffer på hver side, og der er en nøje samklang mellem indskriften og den billedlige fremstilling. Derpå blev der opsat stenplader, hvori der var indhugget navne på 4.140 faldne og oplysninger om deres fødested, fødselsdag og fødeår samt dødssted, dødsdag og dødsår. Det var en kraftpræstation af stenhuggerfirmaet, som i løbet af kun to år klarede at indhugge 172.000 bogstaver, tegn og tal i de hårde kalkstensfliser. Både i samtiden og eftertiden er det blevet fremhævet som den største monument-indskrift nogensinde, men her er tale om dansk selvovervurdering. Langt den mest omfattende indskrift er indhugget på *Menin Gate Memorial* i Ypres i Belgien, hvor der er indhugget 55.000 navne på savnede officerer og menige fra det britiske imperium, og på det nærliggende *Tyne Cot Memorial* i Passchendaele er der 35.000 navne på savnede, hvis grave er ukendte. Desuden er der på denne del af vestfronten også andre mindesmærker, hvorpå der er anført fra 5.000 til 11.000 navne på faldne.

The Menin Gate Memorial blev indviet i 1927, i 10-året for de hårde månedslange kampe omkring byen Ypres, og den danske mindesmærkekomité kan være inspireret til navneindhugningen herfra. Navnene på faldne tilfører nemlig et monument en særlig autenticitet og opvejer herved de manglende grave. Navnene er med til at sikre, at monumentet bliver til et virkeligt erindringssted, hvortil slægtninge kommer for at dvæle, og hvor der foregår officielle ceremonier med kransenedlæggelser.

Tilstræbt neutralitet

De mange konflikter og modstridende værdifællesskaber, som monumentet dækker over, blev tydeligt ved indvielsen i sommeren 1934. Det ville have været naturligt at invitere ambassadører fra de stater, hvis soldater var repræsenterede her, og det var jo først og fremmest fra Tyskland. Men på forhånd havde regeringen fået en tilkendegivelse om, at Tyskland ikke ville lade sig repræ-

Hvert år på våbenstilandsdagen den 11. november er der kl. 11 kransenedlæggelse i Mindeparken ved de militære og civile myndigheder i Århus. Her ses borgmester Louise Gade, der nedlægger en krans sammen med chefen for Søværnets Operative Kommando i 2004. (MS – Sønderborg Slot)

sentere, og det kan næppe undre. Mindesmærkets indskrift udtrykker klart, at de faldne var »Danmarks sønner«, og dermed ikke Tysklands. Og ved at medtage navne på alle de rigsdanske, der havde ladet sig hverve af de allierede til at kæmpe mod Tyskland, kom mindesmærket til at fremstå som et udtryk for det neutrale Danmarks reelle tilknytning til de allierede stater.

For at undgå, at dette forhold blev anskueliggjort for tydeligt, valgte man at gøre indvielsen til et rent dansk foretagende. Statsminister Thorvald Stauning havde personligt henstillet, at der kun måtte flages med danske flag og kun salutes fra danske skibe i Århus bugt. Komitéformanden, grev Schack talte, henvendt til Moder Danmark, om de ensomme gravpladser på Ruslands sletter og Frankrigs kamppladser og overdrog derpå monumentet til Århus bystyre. Men denne neutrale tone blev ikke opretholdt. Et af komitémedlemmerne, biskoppen i Århus, talte om de tusinder af valmuer, der dækkede slagmarkerne, og han overbragte en hilsen fra de røde valmuer. Det var en klar tilkendegivelse, da *the red poppies* i efterkrigstiden var blevet det mest udbredte symbol på allierede grave på vestfronten. Herved blev dansk sympati for de allieredes soldater anskueliggjort, og mindesmærket, der tilsyneladende fremstod som neutralt i forhold til verdenskrigens partnere, blev inddraget på allieret side. Det samme kom til udtryk, da ærespræsidenten for Det danske Brodersamfund i USA overbragte en hilsen. Det har dog ikke været muligt at spore nogen reaktioner fra tysk side på dette

Indvielsen var en national begivenhed med deltagelse af kongehuset, repræsentanter fra regeringen og rigsdagen samt, ifølge pressen, omkring 50.000 deltagere, flere end der nogensinde før eller siden har deltaget i indvielsen af et mindesmærke. Heraf var der 6.000 sønderjyder, som der var sikret siddepladser til, og de fik mulighed for efter det officielle Danmark at gå rundt i hele monumentet. Efter indvielsen blev mange i timevis i Mindeparken og studerede navnepladerne for at finde, hvor slægtninge og venner var anført. Det samme var foregået ved indvielsen af *The Menin Gate* i Ypres i Belgien i 1927, hvortil der også var kommet tusindvis af slægtninge til savnede for at finde navne på stenpladerne. Men der er den markante forskel, at mindesmærket i Ypres er rejst midt i det område, hvor kampene var foregået og de faldne begravet, mens Mindeparken i Marselisborg er løsrevet for enhver territorial sammenhæng med krigens landskab – og opført i en stat, som slet ikke deltog i verdenskrigen.

Historiebrugen siden 1934

I dag står dette kæmpemonument fredfyldt og harmonisk i Mindeparken, og tilsyneladende er det en enkelt og ligetil historie om Danmarks faldne sønner, der berettes om. Hvert år på våbenstilstandsdagen 11. november har der siden indvielsen været en mindehøjtidelighed med kransenedlæggelser. Gennem årtier var DSK, foreningen Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere, hovedaktøren i denne ceremoni, men i 1988 deltog foreningen DSK for sidste gang i mindehøjtideligheden. Til denne kransenedlæggelse var der mødt 19 krigsveteraner med ledsagende familier og fanebærere, i alt 60 personer. Året efter blev foreningen nedlagt, og ceremonien blev nu videreført af SOK, Søværnets Operative Kommando, der har hovedsæde i Århus. Det er kommandøren, der lægger en stor krans med rød-hvide bånd fra det danske militær foran hovedindskriften, og i reglen er også borgmesteren i Århus til stede. Den sidste veteran døde som nævnt i 2004, men der kommer dog fortsat nogle civile for at overvære ceremonien.

Nogle mindesteder får tilføjet nye lag, mens andre efter nogen tid synker hen i glemsel, som det blev tilfældet med Mindehøjen i Søndermarken. Ingen af delene er sket i Marselisborg, derimod har den historiebrug, som er foregået her, medvirket til at kaste glemsel over det konfliktpotentiale og de paradokser, som monumentet rummer. Alligevel er historien latent til stede, og når man graver lidt i den, finder man sindelagsgranskning og ekskludering. Herved adskiller dette store danske mindesmærke sig markant fra de mindre og mere ydmyge mindesmærker i Nordslesvig,

Mindestøtte på Kirketorvet i Sønderborg med navne på byens 192 faldne og krigens årstal, men uden indskrift. Herved samler mindestøtten både danske og tyske samt de nationalt indifferente. (MS – Sønderborg Slot)

hvor de fleste mindesmærker er inkluderende, det vil sige medtager alle faldne fra området, uanset om de var danske, tyske eller indifferente i national henseende.

Mindesmærker for begge nationaliteter i Sønderborg og Aabenraa

I virkeligheden var hele anlægget med Mindeparken og det store monument med de 4.140 navne overflødigt. For de faldne sønderjyder var for længst blevet mindet. I tiden 1920–1925 var der som nævnt over hele landsdelen blevet rejst mindesmærker på kirkegårdene med navne på de faldne. De allerfleste steder er *alle* sognets faldne anført – uanset deres sindelag. For at favne over de nationale modsætninger og sproglige forskelle er indskrifterne korte, og undertiden står der kun årstallene 1914 og 1918.

Det er således tilfældet på mindestøtten i Sønderborg, som blev rejst i 1922 på byens gamle kirkegård ved Skt. Marie Kirke. Den er et godt eksempel på den nationalpolitiske neutralitet, som præger de sønderjyske monumenter i de områder, hvor den danske og den tyske folkegruppe var jævnbyrdige. Ved folkeafstemningen to år tidligere havde 56 % stemt for Tyskland, men da byen lå i 1. afstemningszone med et stort dansk flertal, kom den med til Danmark. Det er rimeligt at antage, at omkring halvdelen af de 192 faldne, der er nævnt på mindestøtten, må have været tysksindede. Derfor er enhver form for indskrift udeladt, og der er ikke anden kunstnerisk udsmykning end en sørgekrans.

Mindesmærket kom fra 1930 til at stå på en parkeringsplads. Det var ganske vist ikke blevet flyttet, men derimod var kirkegården blevet sløjfet og arealet anvendt til parkering. Herved kom mindesmærket til at stå i et verdsligt og ikke et kirkeligt rum. Det fik tilsyneladende indflydelse på brugen af det. I de første 15 år var der ikke nogen mindehøjtidelighed på våbenstilstandsdagen, men fra 1938 har der hvert år været en ceremoni med nedlæggelse af krans og blomster 11. november, forestået af foreningen DSK. I reglen foregik mindehøjtideligheden efter en aftengudstjeneste i kirken. Fra dette tidspunkt begyndte også det tyske mindretal at bruge mindesmærket i stigende grad, og der var marcher hertil med kransenedlæggelse på tyske mindedage og den første søndag efter våbenstilstandsdagen, som man i Det Tredje Rige ikke ønskede at markere. Den sekulære placering på torvet var tilsyneladende med til at fremme den tyske nationalpolitiske brug af mindesmærket i tiden under den tyske besættelse.

I perioden 1940–45 ophørte dagspressen med at Danskernes Historie Online bringe omtale

af kransenedlæggelsen. Men fra november 1945 indgik mindehøjtideligheden i et samlet forløb først med gudstjeneste, derpå kransenedlæggelse og til sidst kaffebord på Sønderborghus med danske sange og en tale om et aktuelt emne af national karakter. Ved jubilæerne, der er foregået hver 10. år siden 1928, har der været særlige markeringer med presseomtale, og i 1958 bragte Danmarks Radio en udsendelse med klip fra mindehøjtideligheden.

Frem til 1988 var DSK hovedaktør ved ceremonien på våbenstilstandsdagen ligesom det var tilfældet de fleste steder. Efter nedlæggelsen af foreningen i 1989 overtog den danske kaserne i Sønderborg ansvaret for mindehøjtideligheden sammen med bystyret. Der lægges sædvanligvis krans både af borgmesteren og garnisonskommandanten eller en officer fra kasernen. Byens tyske mindretal medvirker ikke i højtideligheden, der således udelukkende har et dansk præg – og det kommer indirekte til udtryk i kransenes rød-hvide blomster og bånd.

I en anden købstad, Aabenraa, hvor der også var et lille tysk flertal i 1920, enedes de to nationale grupper om at lave et fælles mindesmærke, og der blev udskrevet en konkurrence, hvori der deltog både tyske og danske kunstnere. En dommerkomité med både tyske og danske kunstkyndige valgte billedhuggeren Johannes Bjergs forslag. Det er en høj tilhugget granitsten med et bronzerelief med tre skikkelser i legemsstørrelse, og en letfattelig symbolik: En engel fører en dansksindet og tysksindet soldat til de dødes rige. De to nationale grupper kæmpede jo side om side i den samme hær og i de samme uniformer, derfor kan det synes umuligt at gengive den identitetsmæssige forskel. Men billedhuggeren har diskret markeret identiteten med hovedbeklædningen. Den dansksindede soldat er barhovedet, mens den tysksindede soldat har stålhellem på, og netop stålhelmen blev i samtiden opfattet som et kernetysk symbol. På den grå sandstenssokkel står med en tosproget indskrift i bronzebogstaver: »VORE FALDNES MINDE 1914 – 1918 UNSE-REN GEFALLENEN SÖHNEN«. Dette mindesmærke skildrer således de faldne som enten danske eller tyske, men som nævnt så virkeligheden anderledes ud, for der var en ikke-betydelig gruppe, som ikke kunne kategoriseres ud fra et nationalt tilhørsforhold.

I Aabenraa er der ingen kaserne og ingen lokale repræsentanter for den danske hær til stede 11. november ved mindehøjtideligheden, der er præget af det civile samfund. Både den kunstneriske udformning og den tosprogede indskrift lægger op til en ceremoni, hvori begge nationale grupper deltager, og der har gennem alle årene sædvanligvis været repræsentanter fra *Volksbund Deutscher Kriegsgräberfürsorge*. Da dette monument står op ad kirkens mur og har karakter af et gravmæle, var det ikke genstand for

Krigsmindesmærket i Aabenraa har indskrift på to sprog – her dækket af kransen – og en billedlig fremstilling af en engel med dansk-sindet og en tysksindet soldat i hånden. (MS – Sønderborg Slot)

den samme tysknationale brug i perioden 1933–45, som det var tilfældet i Sønderborg, men i 1934 udspillede en markant episode. Den tyske konsul i Aabenraa nedlagde på *Volkstrauertag* en krans med bånd i de rigstyske farver, sort-rød-hvid, og med hagekors. For at forhindre at kransbåndene skulle blive fjernet, holdt medlemmer af det tyske mindretal vagt ved mindesmærket i det næste døgn. Det danske svar herpå var at placere et dannebrog så præcist, der netop dækkede over hagekorset – men ikke over de tyske farver i kransbåndet. Fra tysk side blev der klaget til Justitsministeriet, som beordrede, at dannebrog skulle flyttes en smule, så hagekorset på ny blev synligt. Den danske sognepræst afsluttede imidlertid striden om det fælles mindesmærke ved egenhændigt at fjerne både dannebrog og de tyske kransbånd. Herefter enedes man fra begge sider om at afstå fra nationale demonstrationer ved det fælles mindesmærke, og denne aftale blev respekteret, også i besættelsesårene.

National strid om mindesmærkerne i Haderslev

I Haderslev er der fire mindesmærker for Den store Krig, to tyske og to danske. I denne by var der dansk flertal ved folkeafstemningen. I 1922 blev der i det ene af byens to sogne, Gammel Haderslev, anlagt en mindelund på kirkegården med 90 granitsten med navne på alle faldne. I midten blev der anlagt en jordhøj med en stor sten med et digt, der fokuserer på lidelsen, og enhver form for tapperhed og heroisme er fraværende. Med et klart kristent budskab forsøger dette mindesmærke at favne over de to nationaliteter, og de nævnes indirekte allerede i første linje:

SKILT AF MEGET BAR DE SAMMEN
LIVET, LIDELSEN OG DØDEN.
HUSK, O HADERLSEV VED DAMMEN
DINE FALDNE SØNNERS NAVNE!

SENT GAAR NATTEN,
TUNG ER NØDEN
DER ER LANGT TIL MORGENRØDEN:
LØFT OS FRELSER I DIN FAVN.

I byens anden sognemenighed tog den tyske del af menigheden initiativ til et mindesmærke, og det kom til at give udtryk for en anden fortolkning af krigen. I 1925 blev der på klosterkirkegården i Haderslev indviet en stor kraftig sandstensblok med denne indskrift:

IN DANKBARER ERINNERUNG GEWIDMET
UNSEREN TEUREN ANGEHÖRIGEN
DIE IHR LEBEN LIESSEN
FÜR'S VATERLAND
1914–1918
BRÜDER DIE BESTEN VON UNS,
IM LEBEN UND TODE DIE UNSEREN
LIESSEN WIR INS KAMPF ZURÜCK
ZEIGEN WIR IHRER UNS WERT!

Her fremstår tabet som et offer på fædrelandets alter, og de faldne som blomsten af krigsgenerationen. Denne fortolkning gælder ikke blot for faldne fra den tyske folkegruppe, men også for andre, idet navnene på hovedparten af de faldne fra Haderslev er

På Klosterkirkegården i Haderslev er der et tysk-patriotisk mindesmærke, der på siderne har navne på alle faldne fra byen, både tysk- og dansksindede. Stålhjelmene var i samtiden et kernetysk symbol. (MS – Sønderborg Slot)

indhugget på siderne af sandstensblokken.² Mindesmærket er prydet med en stålhjelm liggende ovenpå en laurbærkrans, hæderens og tapperhedens symbol, og det bliver herved til et *Ehrenmal*. Der foregår en mindeceremoni hvert år i november, dog ikke på våbenstilstandsdagen men søndagen derefter. To tyske foreninger *Kameradenverein Hadersleben* og *Denkmal-Ausschuss Hadersleben*, står for kransenedlæggelserne.

At hovedparten af de faldne i Haderslev var anført med navn på dette *Ehrenmal*, hvor der tales om *für's Vaterland*, måtte uundgåeligt føre til et dansk modtræk. Det kom to år senere på samme kirkegård, og det blev lige så symboltyngt som det tyske. Det var en høj ottesidet stenblok, og ovenpå var anbragt en stor stendysse. Både i samtiden og eftertiden er stendysser blevet opfattet som kernedanske, selvom de kendes i andre lande, ikke mindst i Nordtyskland. På soklen er opsat stentavler med navne på 112 dansksindede soldater. Der må således være foretaget en vurdering af den nationale identitet hos de faldne, hvoraf 112 er blevet udvalgt som dansksindede og inkluderet på mindesmærket. Det har ikke været muligt at finde skriftlige kilder, der belyser denne udvælgelse.

Kransenedlæggelsen ved en ceremoni 11. november forestås af bystyre og militæret, og fra omkring 1995 er der også blevet nedlagt danske kranser ved det tyske mindesmærke på klosterkirkegården. Denne bemærkelsesværdige ændring i mindekulturen kan have sammenhæng med 75-års-jubilæet for folkeafstemningen og Genforeningen i juli 1995. Ved denne lejlighed var formanden for det tyske mindretal, *Bund deutscher Nordschleswiger*, indbudt som officiel taler i Dybbøl Skanser, et af de mest symboltyngede danske erindringssteder.

Et alternativt danskpatriotisk mindesmærke på samme kirkegård, kun med navne på sognets dansksindede faldne. Stendyssen var i samtiden et keredansk symbol. (MS – Sønderborg Slot)

»Faldet på ærens mark« i Tønder

Den fjerde af de sønderjyske købstæder, Tønder, havde et stort tysk flertal, 77 %, i 1920, og dette forhold afspejler sig i mindesmærkerne. I korrundingen i Kristkirken i Tønder blev der i sommeren 1920 ophængt 8 store mindetavler med navne på byens 156 faldne. Den fælles indskrift lyder: »Den 1914–1919 auf dem Felde der Ehre Gefallenen. Die Kirchengemeinde Tondern«. Tavlerne er udskåret i egetræ på *Kunst-Gewerbe-Fachschule* i Flensborg, og i form og indskrift er de et udtryk for tysk kultur og krigsfortolkning. Endvidere var der ved Tønder Seminarium i 1919 blevet rejst en mindesten over faldne lærere og studerende, og endelig fik to tyske veteranforeninger i 1922 opsat et mindesmærke for faldne kammerater, og begge har tysksprogede indskrifter. At det centrale mindesmærke i kirken også har en tyskspa-

Mindesmærke for Ensted sogns faldne med indskrift kun på dansk. Det klassicistiske formsprog er karakteristisk for mange af mindesmærkerne for Første Verdenskrigs faldne. (MS – Sønderborg Slot)

triotisk indskrift, er ikke overraskende, da der ikke var repræsentanter fra den danske folkegruppe i menighedsrådet før efter Genforeningen, og den var således ikke med i beslutningen om at få udført mindetavlerne. Tilsyneladende har der ikke været debat om indskriftens ord om de faldne på »ærens mark«. Det kan tolkes som udtryk for den fredelige omgangstone, der karakteriserede forholdet mellem mindretal og flertal i Tønder i mellemkrigsårene.

Hvis vi ansøger krigsmindesmærkerne i de fire købstæder under ét, finder vi ikke fælles træk, men derimod en stor variation. Aabenraa har en tosproget mindesten og symbolik for begge nationer. Sønderborg har en neutral mindesten helt uden symbolik eller indskrift, kun med krigens årstal. I Haderslev har der været strid om fortolkningen af krigstjenesten, og en overtydelig symbolik kendetegner de mindesmærker, der er lavet som svar og modsvar. Derimod har Tønders tysk-patriotiske mindesmærke ikke udløst noget dansk modsvar.

Mindesmærker for 1914–1918 i landsognene

På landet levede folk, uanset om de var danske eller tyske, side om side i de små samfund, og her er det sjældent at møde nationale modsætninger i mindesmærkekulturen. Som nævnt er der blevet rejst omkring 100 mindesmærker for Første Verdenskrig over hele landsdelen, og hovedparten blev rejst i perioden 1920–25. Næsten alle kirkesogne fik sit eget mindesmærke, og i en oversigt fra midten af 1930'erne anføres det, at Augustenborg er det eneste sogn uden krigsmindesmærke.

I mellemkrigsårene blev der også rejst mindesmærker for Genforeningen, og indskrifterne her giver udtryk for glæde over det danske, mens derimod krigsmindesmærkerne sædvanligvis har en indskrift, der favner begge nationaliteter. Også formsproget er forskelligt. Genforeningsmindesmærkerne er ofte utilhuggede granitsten, der er rejst på højkant med en indhugget fyndig indskrift og oldnordisk præg. På krigsmindesmærkerne har man ofte valgt at bruge et formsprog præget af nyklassicisme, som det for eksempel er tilfældet i Ensted. Indskriften er kun på dansk, men den er helt neutral. I den nærliggende landsby Løjt er formsproget mere bastant, tysk vil man nok sige i eftertiden, men også her er indskriften på dansk, men den er neutral, da det er et bibelcitater. I enkelte landsbyer tæt på grænsen, for eksempel i Abild, findes der både et dansk og et tysk mindesmærke, og nogle få steder er der som i landsbyerne Sæd og Ubjerg helt tæt på grænsen kun tyske mindesmærker.

På Løjt sogns mindesmærke foran kirken er formsproget bastant, men med kristen tone. Også her findes navne på alle faldne uanset national identitet, og der er intet i udformningen, som kan virke specielt dansk eller tysk. (MS – Sønderborg Slot)

Et mindesmærke, der rummer flere lag, findes i Løgumkloster i et anlæg lige øst for kirkegården. Det er en stor sten, der oprindeligt var overliggende på en stendysse i Lindetskov. Den blev i 1888 transporteret til Løgumkloster, hvor den blev opsat som mindesten for den netop afdøde tyske kejser og forsynet med denne indskrift: »Dem Gedächtnis unseres grossen Kaisers und Königs Wilhelm I gewidmet von treuen Untertanen Lügumklosters und Umgegend«. Efter Genforeningen foreslog byens forskønnelsesforening, at mindesmærket over det tyske kejserriges grundlægger skulle omdannes til et mindesmærke over de i verdenskrigen faldne. Dette forslag blev bakket op af både Foreningen for Krigsbeskadede og den tyske folkegruppe, og takket være både kommunale og private midler kunne der skabes en mindelund. Kejserstenens tyske indskrift blev borthugget, og i stedet for blev der indhugget: »Minde om Borgerne fra Løgumkloster faldne i den store Krig 1914–18«. I anlægget blev der også sat tre sten med navne på de 61 faldne.

Det var af overordentlig stor betydning for de efterladte, at navnet på den faldne blev anført på eller ved mindesmærket, for herved fik de et konkret sted, hvor de kunne gå hen og erindre. Det var ofte på mærkedage som den faldnes fødselsdag eller dødsdag. I landsbyen Ravsted gik en soldaterenke således hvert år fra 1920 til sin død i 1977 til kirkegården, og her lagde hun blomster under hans navn på mindestenen, og det skete på hans fødselsdag, dødsdag og på bryllupsdagen. Ved disse lejligheder var hun altid iført sin sorte brudekjole, som hun også havde besluttet at ville begraves i. »Det er, så Hans kan kende mig, når vi mødes i himlen«, sagde hun.³

Mindehøjen i Broager har sten med navnene på hver enkelt af de 175 faldne fra sognet. Brødre og far og sønner står anført på samme sten. (MS – Sønderborg Slot)

Det smukkeste af alle mindesmærkerne på landet fra Første Verdenskrig er på Broagerland lidt uden for Sønderborg. Her var befolkningen som andetsteds blandet dansk-tysk, og der var mange arbejdere og dermed mange socialdemokrater på de mange teglværker, der var her i området. Det betød, at der var mange, for hvem den nationale identitet var underordnet i forhold til den sociale identitet og det klassemæssige tilhørsforhold. Derfor ville det være uden mening at kategorisere de døde i dansksindede og tysksindede. Efter udkast fra den danske maler Joakim Skovgaard blev der skabt et meget indtryksfuldt mindesmærke – en stor jordhøj, udformet som en oldtidshøj, omkranset af sten med navne på hver enkelt af sognets faldne. Finansieringen skete gennem en sogneindsamling, hvortil alle husstande bidrog. Mindesten for de faldne i hver landsby var anbragt sammen – ligesom gravene på selve kirkegården, hvis indretning i bogstaveligste forstand afspejler »de dødes sogn«. Den samme tanke ligger bag denne høj, hvor mindsten over folk, der har været naboer i levende live, er anbragt ved siden af hinanden. Alle sten er fundet på Broagerland, nogle er endda fra de gårde, hvorfra de faldne kom. Familienmedlemmer er anbragt på samme sten, og der er således to sten, der har navne på fire brødre, og en anden med en far og to sønner. Når man går rundt om hele højen og betragter de 175 sten med navne på faldne fra dette lille landsogn,

alvor, hvor hårdt krigens tab ramte i den brede befolkning. Det er et mindesmærke, hvis budskab man tilegner sig rent fysisk.

For de fleste sønderjyder har mindesmærkerne på sognekirkerne og kirkegårdene været det vigtigste erindringssted – og ikke Mindeparken i Marselisborg. De lokale mindesmærker blev oprettet 10–14 år før indvielsen af det store fælles monument i 1934. De var mere enkle og nærværende og kunne bruges i sorgbearbejdelsen og erindringsarbejdet.

Udblik til Europa

Alle de mindesmærker, som her er præsenteret, er en del af den masseproduktion af mindekultur, der blev udviklet i mellemkrigsårene, især i det første årti efter verdenskrigen, hvor der blev skrevet tusindvis af digte, romaner, erindringer og historiske værker om krigens baggrund og forløb. Der blev også skabt i hundredtusindvis af mindesmærker i de krigsførende lande. Samtidig blev de tidligere slagmarker mål for pilgrimsfærder og slagmarksturisme i stor stil. Første Verdenskrig blev i samtiden proklameret som en krig mellem nationer – ikke kun mellem stater, og krigsdeltagelsen blev anskuet som udtryk for fædrelandskærlighed og offervilje. De tyske, franske og engelske mindesmærker, der blev rejst i 1920'erne og 1930'erne, afspejler denne opfattelse ved at udtrykke offervilje og patriotisme. De sønderjyske monumenter er forskellige fra dem, man møder syd for den dansk-tyske grænse i Slesvig-Holsten, hvor der i reglen anføres: »Sie starben für's Vaterland«. Af indlysende grunde blev denne retorik kun yderst sjældent anvendt i Sønderjylland, for hovedparten af soldaterne herfra følte ikke, at de kæmpede for deres *fædreland*, kun for den *stat*, hvor de var borgere.

En af følgevirkningerne af Første Verdenskrig var, at begreber som »folkenes selvbestemmelsesret« og »nationalitetsprincippet« blev udbredt som det rette grundlag for statsdannelser. Det betød, at den ideelle stat kun burde rumme én nationalitet. Ved fredsslutninger og en række folkeafstemninger i tiden omkring 1920 opstod der ikke blot nye stater, f.eks. Tjekkoslaviet, men også nye grænser mellem gamle stater, som det var tilfældet mellem Danmark og Tyskland. Herved blev de nationale mindretal ganske vist formindsket, men de forsvandt ikke. For de dansksindede sønderjyder, der havde deltaget i krigen som tyske soldater, var det tyske nederlag en lykkelig udgang på krigen, for den var baggrunden for den tyske regerings accept af folkeafstemningen i 1920. Når krigsnederlaget igangsatte en udvikling, som flertallet opfattede som lykkelig, kunne mindesmærkerne hverken hylde

at selvstændigheden var en belønning for irednes loyale krigsdeltagelse som britiske soldater.

Også i den østrigske hær var der soldater, der måtte følge pligtens bud. Det var dels tjekkisk-sprogede soldater fra Bøhmen, som drømte om at få deres egen stat, dels italiensk-sprogede soldater fra Sydtyrol og Trentino, som drømte om indlemmelse i Italien. De kom i en helt særlig konflikt fra 1915, hvor deres 'moderland', Italien, gik ind i krigen på allieret side, og hvor de således gennem mere end tre år måtte kæmpe mod soldater, som de følte var deres landsmænd. I Trentino bliver krigsdeltagelsen omtolket til at være en del af den nationale befrielseskrig fra Øst-rig, og der fokuseres på denne kamp, også i taler foran monumenter over de lokale folk, der faldt i østrigsk uniform.

I disse europæiske grænseregioner møder vi loyalitetskonflikter af samme art, og krigsmindesmærkerne i Sønderjylland minder også om dem, man kan se i Trentino og Alsace, mest om de sidstnævnte, hvis indskrifter ofte er lige så lakoniske som på mange sønderjyske. Her står typisk kun »Pour les morts« og så navnene på de faldne. Placeringen svarer også ofte til hinanden. Det er typisk på kirkegårde, og der er også store lighedspunkter formmæssigt. De fleste er helt enkle tavler eller sten, og der er kun få figurative mindesmærker, og de udtrykker næsten altid sorg.

Danske særtræk ved mindekulturen

Et karakteristisk træk ved danske erindringssteder er, at de be-givenheder, som de fortæller om, ofte fremstår som en del af det danske folks historie og ikke som løsrevne enkeltstående hændel-ser. Mindekulturen i Nordslesvig sammenknytter undertiden ver-denskrigen og Genforeningen. Det kan være enten i indskriften eller placeringen, hvor mindestenene for verdenskrigens faldne og mindesten for Genforeningen kan være rejst i nærheden af hinanden, så beskueren kan se fra det ene erindringssted til det andet. Næsten umærkeligt udvikles herved forestillingen om krigsdeltagelsen på tysk side som prisen for Genforeningen med Danmark, og den er ofte blevet udfoldet på det retoriske plan i officielle taler ved afsløring af mindesmærkerne og ved ceremoni-er i jubilæumsårene.

Sammenkædningen blev, som omtalt s. 333, skabt af H.P. Hans-son i den berømte tale på Folkehjem 17. november 1918, og hans fortolkning af tabene som sejrens pris blev hurtigt videreført af andre, først og fremmest af den danske nobelpristager i litteratur, Henrik Pontoppidan. Han skrev et digt, der blev offentliggjort i

dagspressen i december 1918 og hurtigt herefter fik en sangbar melodi, så digtet blev til en del af den folkelige danske sang fra 1919–1920:

»Det lyder som et eventyr
et sagn fra gamle dage:
en røvet datter dybt begrædt,
er kommet frelst tilbage!

...

Du sad i bolt og fangejern
til spot for vilde drenge.
Seks tusind unge sønners liv
var dine løsepenge.«

En billedmæssig fremstilling af denne fortolkning om verdenskrigens faldne som prisen for grænseflytningen findes på en mindestøtte, der skildrer både krigen og Genforeningen. Den står i Spang ved Ulkebøl på Als og er et af de ret få kunstnerisk udførte mindesmærker. Mindestøtten står i en vejgaffel, hvor tre veje mødes. Billedhuggeren Jens Lund har taget udgangspunkt heri og skabt en tresidet billedstøtte med relieffer, der skildrer den civile kamp for modersmålet i tiden under tysk styre, den militære kamp ved fronterne og hjemkomsten til Danmark. Under hvert relief står en strofe af digteren Valdemar Rørdam, der uddyber relieffernes tema. Om krigen og Genforeningen står her:

TUNGE BYRDER SLED VOR MARV
FREMMEDE KRIG VAR PLIGTENS BUD
I DEN BRYDEKAMP MED GUD
FRELSTE VI VOR FREMTIDS ARV.

VI KOM HJEM, GIK OPREJST IND.
FEST BLEV FULGT AF ARBEJDS DAG.
STRENGE KÅR GAV FASTE SIND
UNDER DANMARKS FRIE FLAG

Mindesmærket er blevet rejst i 1937 som led i den genoptagne nationale kamp efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland. Det var den vindende part i 1920, som her formulerede sig i højstemt national retorik. De faldne tolkes som den nødvendige pris for at blive danske borgere. Mindesmærket er udelukkende bekostet af Ny Carlsbergfondet, og det var en regional, ikke lokal komité, som tog initiativet.

Hvis man går nogle få skridt fra dette mindesmærke til sognekirken i Ulkebøl, kan man se to mindesmærker med

Den tresidede mindestøtte i Spang i Ulkebøl er udført af billedhuggeren Jens Lund og bekostet af Ny Carlsberg-fondet. Den knytter tabene i Første Verdenskrig tæt sammen med Genforeningen. (MS – Sønderborg Slot)

der er væsensforskelligt, selvom vi er i samme sogn. I Ulkebøl stemte 84 % dansk ved folkeafstemningen i 1920. Samme år blev der ved kirkens østgavl lavet et lille anlæg med en to meter høj natursten, der hviler på en stensætning med 11 store granitblokke. Alle stenene var vandreblokke, der blev fundet i marker, skove og hegn og skænket af befolkningen. I den oprejste sten er indhugget kirkens gamle korsmærke og en kort lakonisk indskrift, som inkluderer alle faldne: »Denne Sten er rejst til Minde om 76 Mænd fra Ulkebøl Sogn, falden langt fra Hjem og Kære i den store Krig 1914–18«. I kirkerummet blev der to år senere ophængt en mindetavle af træ med indskårne navne og data på alle faldne og indskriften »Til Minde om de faldne i Ulkebøl Sogn i den store Krig 1914–18.« Navnerækken indeholder både danske og tyske navne, og mindesmærket er udført og bekostet af lokale.

Sammenkædningen af mindekulturen for Første Verdenskrig og Genforeningen kom også til udtryk i februar 2006, hvor der i Augustenborg, det eneste sogn uden et mindesmærke for 1914–1918, blev indviet en mindetavle i kapellet på kirkegården. Det skete den 10. februar, på årsdagen for folkeafstemningen i 1920,

hvor der i Augustenborg flække blev afgivet 52 % danske og 48 % tyske stemmer. Det vides ikke, hvorfor denne by ikke fik et mindesmærke i mellemkrigsårene, men efter flere tilløb har en lokal borgergruppe med tilknytning til Lokalhistorisk Forening og Arkiv rådet bod på denne mangel ved at fremskaffe de nødvendige midler, tilladelser og udarbejde en sikker liste med navne og data på byens 18 faldne. Denne opsætning af en mindetavle for en krig, der blev afsluttet for 88 år siden, kan ses som et udtryk for den fornyede interesse for Første Verdenskrig, som er opstået i mange europæiske lande siden 1990'erne.

Det er imidlertid ikke blot Genforeningen, som sammenkædes med Første Verdenskrig, men også Anden Verdenskrig. I Sønderborg blev der 11. november 1945 afsløret et mindesmærke for fire henrettede danske modstandsfolk, og samme dag blev der i Nordjylland indviet et mindesmærke for allierede flyvere, der var skudt ned over Danmark. I talerne ved indvielserne af disse mindesmærker knyttedes forbindelse tilbage til krigen 1914–1918. Og det var også tilfældet, da der på Klosterkirkegården i Haderslev i 1948 blev indviet en statue af en af de første nationalpolitiske aktører i Sønderjylland, Peter Hiort Lorenzen. Indvielsen skete 11. november, og som hovedtaler var indbudt formanden for *Foreningen af Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte*. Han formåede i sin tale at favne hele landsdelens historie fra de første dansk-tyske modsætninger i 1840'erne over de slesvigske krige til de to verdenskrige. Efter indvielsen af statuen var der kransenedlæggelser ved både det danske og det tyske krigsmindesmærke på kirkegården. Herved kom Første Verdenskrigs faldne til at indgå i den århundredlange strid mellem dansk og tysk.

Siden 1920 er der således foregået et identitetsarbejde både omkring skabelsen af mindesmærker for 1914–1918 og historiebru- gen af dem. Set i dansk perspektiv er denne mindekultur enestående, selvom den i nutiden er ret upåagtet. Set i europæisk perspektiv er den ikke så unik, men den er interessant af flere grunde: Mindesmærkerne rummer nogle grundlæggende identitetskonflikter, der findes i mange europæiske lande mellem nationale flertal og mindretal, og de belyser også spændinger mellem nationale, regionale og lokale identiteter. Endelig anskueliggør de betydningen at have »magten over mindet«, det vil sige retten til at være den, der definerer kampen, sejren og deres pris.

FAKTABOKS Hvordan finder man sønderjyske krigsgrave fra Første Verdenskrig?

Den tyske organisation Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. hjælper gerne med at finde frem til krigsgrave for sønderjyder, som er faldet i tysk krigstjeneste 1914–1918. Det er dog ikke altid, det er muligt at lokalisere en grav, da mange faldne blev begravet i massegrave uden nærmere registrering eller aldrig blev fundet.

Det nemmeste er at benytte Volksbunds on-line database over krigsgrave på internetadressen: www.volksbund.de. Det er dog endnu ikke (2006) alle krigsgrave som findes i databasen. Man skal benytte punktet »Gräbersuche« i menuen og have følgende data parat til indtastning i et spørgeskema: efternavn, fornavn, fødselsdato, døds/savnetdato. Man kan også indtaste fødested. Endvidere bliver man bedt om at indtaste sit navn og andre oplysninger. Hvis søgningen ikke giver resultat, angiver hjemmesiden alternative muligheder.

Man kan også skrive eller ringe til:

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.
 Bundesgeschäftsstelle
 Werner-Hilpert-Straße 2
 D-34112 Kassel
 Telefon: 0049 180 570 09-99

*Begravelser i felten i træki-
 ster. Alle grave var numme-
 rerede, og derfor var det ef-
 ter krigen muligt at flytte
 gravene og samle dem på
 store kirkegårde, bl.a. i Ver-
 dun. (MS – Sønderborg
 Slot)*

Sønderjyske soldatergrave i Frankrig og England

Af Inge Adriansen

Fra massegrave til individuelle grave

Frem til Første Verdenskrig blev faldne menige soldater begravet i massegrave, og det var sædvanligvis kun officerer, som fik individuelle grave. Denne understregning af de sociale forskelle kan iagttages på Dybbøl Banke, hvor danske og tyske menige soldater ligger side om side i fire store massegrave, mens officererne er jordfæstet på de nærliggende sognekirkegårde i særskilte grave med smukke mindesmærker eller for manges vedkommende er blevet transporteret til deres hjembyer og begravet her.

Under Første Verdenskrig opstod en ny militær gravskik, der kan synes paradoks. Samtidig med, at der foregik militære slag af så større dimensioner end tidligere og med så mange tab som aldrig før, kom jordfæstelsen af de faldne til at foregå i individuelle rammer. I de første måneder af verdenskrigen blev ligene af de mange faldne lagt i massegrave, undertiden først efter nogle dage. En sønderjysk krigsdeltager, Hans Holdt fra Løjtland, har i sin dagbog fra de første uger af krigen skildret synet og lugten af slagmarken i august 1914:

»Til middag kom vi til et sted, hvor vores dragoner havde redet attack mod det fjendtlige kavaleri. Det var et frygteligt syn, vi fik at se. Der lå døde heste – soldater, tyske, som franske, indfiltret mellem hinanden. Vi kunne allerede begynde at lugte ligene på lang afstand. Bare der dog ville komme nogen og begrave fæ og folk. Gid jeg ikke hører til den kommando, der står for dette.«¹

Der var mange menige soldater, der som Holdt nødigt ville i gang med at udføre begravelser på slagmarken. Men arbejdet skulle jo gøres, det var indlysende, og efter større slag var massegrave den eneste løsning. Men hvor det var praktisk muligt i den daglige krigsførelse reagerede de menige mod den hidtidige praksis med massegrave og opkastede i stedet for særskilte grave til deres faldne kammerater. Det skete som regel direkte på slagmarkerne, og gravene blev markeret med et trækors og blev tillige indtegnede på

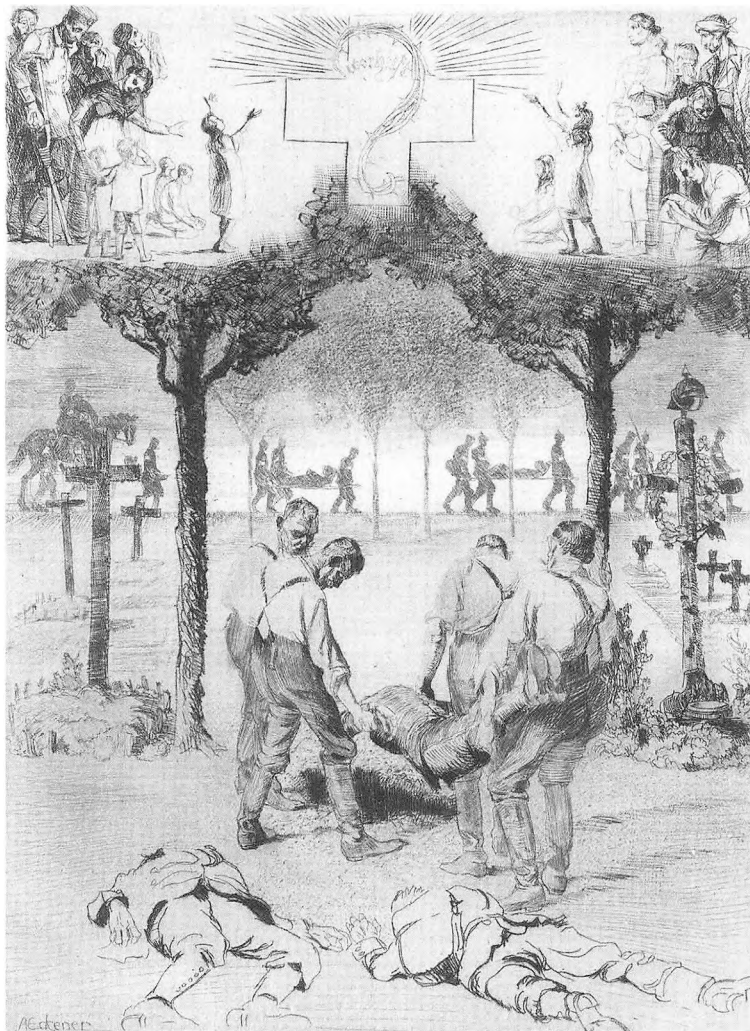
landkort, så efterladte senere ville have mulighed for at opsøge graven. Herved blev det understreget, at de faldne var individer, der havde kæmpet for fædrelandet – og ikke bevidstløse masser. Denne ændring kan også tolkes som et resultat af en stigende demokratisk bevidsthed.

Denne nye praksis, der blev ledsaget af en officiel registrering af gravene, begyndte i den engelske hær og bredte hurtigt sig til de andre hære. I det tyske krigsministerium blev der i 1915 oprettet et *Zentral-Nachweis-Bureau*, der samlede alle oplysninger om faldne og savnede og tillige lavede oversigtkort over tyske soldatergrave. For at gøre dette arbejde så præcist som muligt blev det i marts 1915 udsendt en forordning om, at soldatergrave ikke måtte flyttes. Det blev også understreget, at når krigen var forbi, ville krigsministeriet sørge for at flytte de mange enkeltgrave til større soldaterkirkegårde og udsmykke dem med værdige gravmæler. Derfor ønskede myndighederne, at de midlertidige grave kun blev markeret med beskedne trækors. De cirka 5.270 faldne fra det nuværende Sønderjylland blev i lighed med alle andre faldne i tysk uniform begravet på eller tæt ved slagmarkerne i Belgien og Frankrig og på østfronten, og mange sønderjyske familier modtog fotos af gravene, fremsendt fra de faldnes kammerater. Næsten alle sønderjyder, der faldt ved fronten, blev jordfæstet på denne vis. Sårede sønderjyder, der døde på lazaretter, blev begravet enten på militærkirkegårde eller i særlige militære afsnit på tyske sognekirkegårde. I nogle få tilfælde betalte de faldnes familier for en hjemtransport af den døde, men det var dyrt.

Hvis kampene rullede videre, kunne gravene ude ved fronten

Efter slagene blev der lavet foreløbige kirkegårde tæt på fronterne, og de blev i reglen udstyret med trækors og omhyggeligt registrerede. Her ses en af disse interimistiske kirkegårde på vestfronten. (MS – Sønderborg Slot)

Maleren Alex Eckener, der var en af de mest kendte medlemmer af Egersund-kunstnerkolonien, har udført denne radering med begravelse i felten. (MS – Sønderborg Slot)

komme til at ligge i kampzonen, og alle markeringer af gravstederne kunne let væltes omkuld og forsvinde i krigens malstrøm. Efter krigens ophør er der især på vestfronten fundet talrige grave med rester af tyske soldater, som ikke har kunnet identificeres, og de er blevet flyttet til store tyske soldaterkirkegårde og forsynet med et kors med indskriften »Allemand inconnu«. Mange af de faldne sønderjyder, hvis grave er ukendte, må formodes at være forsynet med denne benævnelse.

Efter 1920 gik man i alle de krigsførende lande i gang med at indrette de interimistiske gravpladser til permanente kirkegårde med ensartede gravsteder og gravmæler og en markant fælles udsmykning enten med en kristen symbolik eller i

lånt fra antikken. I Sønderjylland opstod nu den tanke, at de dansksindede sønderjyder burde have deres helt egne kirkegårde, hvor de lå for sig selv – ikke sammen med de tyske kammerater, som de havde kæmpet sammen med. For at realisere dette formål blev foreningen *Sønderjyske Soldatergrave* stiftet i 1921, og den fik hovedkontor i Haderslev med stiftamtmand Viggo Haarløv som formand. Der blev også oprettet underafdelinger såvel i København som i Paris. Den københavnske afdeling bestod især af folk med tilknytning til Den Sønderjyske Fond, og det var afgørende, da det var den fond, der kom til at stå for hovedparten af finansieringen.

Etableringen af en sønderjysk krigskirkegård i Braine

Foreningen Sønderjyske Soldatergrave valgte at bruge kræfterne på vestfronten, og i første omgang skulle man indhente tilladelse fra den belgiske og franske regering til at flytte de faldne fra en kirkegård til en anden. Dernæst skulle der fremsættes et ønske fra de efterladte om opgravning og flytning af den faldne. Og endelig skulle man være i stand til at lokalisere den faldnes grav. Den franske regering stillede et areal ved byen Braine i nærheden af Soissons i Isle de France til rådighed. Grundstykket var ganske vist i brug som tysk soldatergravplads, men den stod for at blive rømmet, da alle gravene skulle overføres til en større permanent kirkegård. Her var 300 gravsteder, og da der jo var faldet omkring 5.270, skulle denne kirkegård kun være den første blandt flere sønderjyske kirkegårde på vestfronten.

Det blev slet ikke tilfældet – og der blev ikke engang brug for hele arealet i Braine. For det at flytte indholdet af en grav flere år efter jordfæstelsen var ikke blot et besværligt, men også et uhyggeligt og beskidt arbejde. Dertil kom, at det kostede cirka 500 franc for hvert lig, der skulle graves op, lægges i ny kiste, transporteres og genbegraves.

Ifølge Versailles-traktaten havde hver stat ansvaret for de grave, der fandtes på dets territorium. Den franske stat indvilligede derfor i at betale omkostningerne for flytning af grave med dansksindede sønderjyder, mens der fra dansk side skulle betales for gravsten til hver enkelt grav samt bekostes et eventuelt fælles monument på kirkegården. Men først og fremmest skulle man fra dansk-sønderjysk side finde faldnes efterladte, som ønskede at medvirke i oprettelsen af kirkegården. Foreningen Sønderjyske Krigergrave udsendte derfor opfordringer til alle krigsenker og

I få tilfælde blev de faldne hjemført, men det var kun de færreste, der havde penge og overskud til selv at klare at få arrangeret en opgravning af liget ved vestfronten, nedlægning i en ny kiste og hjemtransport med godstog. Her ses Jens Jensens grav på Dybbøl kirkegård. Han faldt ved Verdun 13. september 1917 og blev tre måneder senere genbegravet i familiegravstedet. (MS – Sønderborg Slot)

andre slægtninge om at melde sig. Men der kom forbavsende få henvendelser. Måske har de efterladte været klar over de problemer, der var forbundet med identifikation, optagning og flytning af lig adskillige år efter dødens indtræden. Trods flere kampagner fra foreningen indkom der kun 254 anmodninger om flytning af soldatergrave, og i første omgang var det kun muligt med sikkerhed at lokalisere 20 % af disse, i alt 50 grave.

Samtidig med at eftersøgningsarbejdet og overflytningen var i gang, forhandlede formanden for Den Sønderjyske Fond med billedhuggeren Rudolph Tegner om køb af skulpturen »Sejren« til at stå som midtpunkt på kirkegården. Af økonomiske grunde blev dette køb dog ikke til noget, og det er der næppe grund til at beklage, da Tegnens symbolik og hans voldsomme

formsprog lå fjernt fra datidens forestillinger om et værdigt gravminde. Også et andet forsøg på at erhverve et markant kunstværk mislykkedes. Det var et stort relief af den i Paris bosatte danske billedhugger Stefan Sinding. Monumentet viste en sørgende kvinde, gudinden Saga, der indhugger navne på faldne danske. Herunder var indhugget citatet »Slesvigs Land genvundet/ det er Kampens Maal«. Dette kunstværk stod i den danske ambassade i Paris, og kunstneren havde sigtet på at skabe et mindesmærke over faldne rigsdanske, der havde tjent i Fremmedlegionen, og det endte også med at blive anvendt til dette formål. Før da blev det i øvrigt overvejet at lave en fælles kirkegård for faldne sønderjyder i tysk tjeneste og faldne danske fremmedlegionærer i fransk tjeneste, men det blev opgivet, først og fremmest fordi det ikke var muligt at lokalisere legionærgravene.

Hovedparten af finansieringen blev klaret af Den Sønderjyske Fond, der var blevet oprettet i 1919 ved private indsamlinger i kongeriget til støtte for særlige formål i Sønderjylland. På genforeningsdagen den 15. juni 1924 blev den sønderjyske soldaterkirkegård i Braine indviet. Indgangen skulle minde om en dansk kirkegård og var udformet som en lang, hvidkalket mur tækket med røde teglsten. Der var ganske vist ikke lykkedes at erhverve et fællesmonument, men der var blevet overført 50 faldne til den nye kirkegård. Selve indvielsen blev forestået af Troensegaard Hansen, der havde været præst i Felthamlejren i England. Han havde medbragt en stor portion jord fra kirkegården i Adsbøl, hvor han nu var sognepræst. Denne jord blev strøet på alle grave for at markere, at de faldne ikke længere lå i »fremmed jord«, men i hjemlandets. Den første soldat, der blev overført til Braine, var Søren Jensen fra Haderslev. Ved indvielsen af kirkegården deltog hans far, bager Peder Jensen, og han havde medbragt jord fra Haderslev til at lægge på sønnens grav.

Efter indvielsen blev der i de næste år overført ligene af yderligere 29 personer, så der i alt er 79 grave på den sønderjyske kirkegård. Det blev således aldrig nogen folkesag for sønderjyderne at få opgravet og flyttet deres faldne. Der blev nemlig kun rejst anmodning om flytning af 5 % af de faldne, og af disse kunne kun en tredjedel overhovedet findes. Hovedparten af de 79 faldne, der blev flyttet til kirkegården i Braine, stammede fra Haderslevområdet, og det skyldes antageligt, at her lå hovedkontoret for foreningen Sønderjyske Soldatergrave, og det har således i denne by været de bedste muligheder for at agitere for flytning af faldne sønderjyder.

Ligesom det var tilfældet ved Mindeparken i Marselisborg, måtte man vurdere anmodningerne fra de efterladte, for det skul-

Hefte skrevet og udgivet af sognepræst Hans Tonnesen, Høptrup. Han var i en år-række formand for Indre Mission i Sønderjylland og stammede fra en hjemmetysk familie. Efter hans yngste søn faldt i 1915, udgav han skrifter med trøsteord til forældre i samme situation. Men det blev sværere, efterhånden som krigen trak ud. I 1917 skrev han i anledning af 400-året for den tyske reformation: »Den kendsgerning at reformationsjubilæet falder i det fjerde år af en verdenskrig, som med rette kaldes folkeslagenes vanvid, lægger os den tanke nær, at de sidste dage er for hånden.« (MS – Sønderborg Slot)

Tilde I. J. Andersen Bøgerbortl. Heden

le jo udelukkende være en kirkegård for *dansksindede* – og ikke for faldne sønderjyder i al almindelighed. Der er ikke kilder til belysning af den vurdering, som er foretaget, men oversigten over alle 79 genbegravede i Braine indeholder personer med tyske navne uden angivelse af fødested, og her er også personer født i Tyskland som for eksempel Friedrich W. Dohrmann fra Satjendorf og Fritz Götsche fra Delbrücke. Det er ikke muligt at afgøre, om de pågældende virkelig har været dansksindede, eller flytning af dem skyldes et ønske hos deres efterladte. Spørgsmålet om, hvem der skulle inkluderes, og hvem der skulle ekskluderes, har næppe været let.

Mindekultur kræver midler

Den manglende interesse hos efterladte for hele projektet med en særlig sønderjysk soldaterkirkegård kom også til at præge den færdiggørelsen af anlægget, som blev trukket i langdrag. De sidste marmorsten med navne blev først købt og afskibet i 1929. Inden da var der allerede i 1926 opstået problemer med pasning og vedligeholdelse af anlægget, idet foreningen Sønderjyske Soldatergrave slet ikke opkrævede medlemskontingent, og derfor ikke havde midler til pasning af den kirkegård, som den fået oprettet. Det var egentlig den franske stat, der skulle sørge for den almindelige pleje, og det skete på samme vis som på de franske soldaterkirkegårde – med en noget lavere grad af vedligeholdelse, end det var ønskeligt ud fra danske normer.

Det blev atter Den Sønderjyske Fond, der måtte holde for, og det var også den, der i 1934 finansierede en tiltrængt renovering i 10-året for kirkegårdens anlæggelse og betalte opsætning af et monument. Det gav imidlertid anledning til kommentarer i den tyske presse, der tolkede det som et tegn på en upassende dansk-fransk forbrødring.

Siden da har vedligeholdelsen været et stadig tilbagevendende problem, og gentagne gange måtte Den Sønderjyske Fond klare det. Derfor endte fonden med at påtage sig forpligtelsen og at gøre dette klart for omverdenen. I forbindelse med en restaurering i 1952 lod fonden opsætte en indskrifttavle med tekst på dansk og fransk: »Her hviler i Frankrigs Jord 79 unge danske mænd fra Slesvig. De ofrede deres liv i Krigen 1914–1918 sammen med Tusinder af Landsmænd, der pligtro kæmpede i den tyske Hær for en Sag, der ikke var deres. Fred være med deres Sjæle. Dette Sted værnes af Den sønderjyske Fond i Danmark og Byen Braine.«

Året efter gav fonden et engangsbeløb på 50.000 kr., og renterne heraf skulle sikre den fremtidige pleje. Men inflationen udhulede hurtigt disse midler, og forfaldet bredte sig atter. Den sønderjyske Fond blev nedlagt i 1970, og derfor var det Haderslev kommune og Sønderjyllands Amt, som i 1983–84 forestod en restaurering med støtte fra private fonde, så kirkegården kunne fremtræde i god stand i 60-året for oprettelsen. Det blev fejret med højtidelighed i Braine under nærværelse af såvel den sønderjyske amtsborgmester som Haderslevs borgmester, og den danske hær havde indvilliget i at lade Slesvigske Fodregiments Musikkorps drage til Frankrig. Et sønderjysk kor sang ved denne lejlighed en fædrelandssang fra Treårskrigen, »Slumrer sødt i Slesvigs jord«, ud over gravene.

Fra 1930'erne har der jævnligt været arrangeret ture til slagmarkerne på vestfronten og den sønderjyske soldaterkirkegård i Braine. Turene kulminerede nok i 1960'erne, hvor det som her var krigsveteraner, der besøgte kammeraters grave. Turene foregår fortsat i en vis udstrækning, men har i dag mere karakter af slagmarksturisme end af mindefærd som her. (Ole Bech foto i MS – ISL)

Mindekultur kræver imidlertid med jævne mellemrum betydelige midler, og i 1990 var det påkrævet at udskifte alle navnepladerne, der var medtaget af vejr, vind og mos. Det var kostbart, da der skulle indhugges og opmales navne og data i nye hvide marmorplader, og indsamlingen af de nødvendige midler blev forestået af sønner af DSK-ere. Men med udgangen af 2006 vil Sønderjyllands Amt blive nedlagt i lighed med Den Sønderjyske Fond. Da den danske stat hidtil har afvist at videreføre opgaven, må det formodes at blive de fire nye sønderjyske kommuner, der vil få ansvaret for dette stykke dansk mindekultur i Frankrig.

Pilgrimsrejser og kulturturisme

Allerede i 1920'erne blev der arrangeret pilgrimsrejser for efterladte til slagmarkerne på vestfronten, og mange forældre og enker forsøgte gennem *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* at få oplyst, hvor deres søn eller ægtefælle var faldet. De sønderjyske dagblade forestod også rejser og berettede om de efterladte, som på de store soldaterkirkegårde fandt frem til grave for deres slægtninge. Siden 1924 har kirkegården i Braine været mål for mange rejser. Foreningen DSK, der blev oprettet i 1936, arrangerede både før og efter Anden Verdenskrig ture til vestfronten, hvori der altid indgik et besøg i Braine. I 1951 blev rejsen tilrettelagt sammen med dagbladet *Vestkysten*, og 57 DSK-ere deltog i en rejse til de egne i Frankrig, hvor de havde kæmpet i sin tid.

punkt var besøget på den sønderjyske kirkegård. Selvom det var 33 år efter krigens afslutning, var den fælles nationale fortælling på den sønderjyske kirkegård bevaret intakt. Redaktør Anker Nørgaard har skildret besøget således:

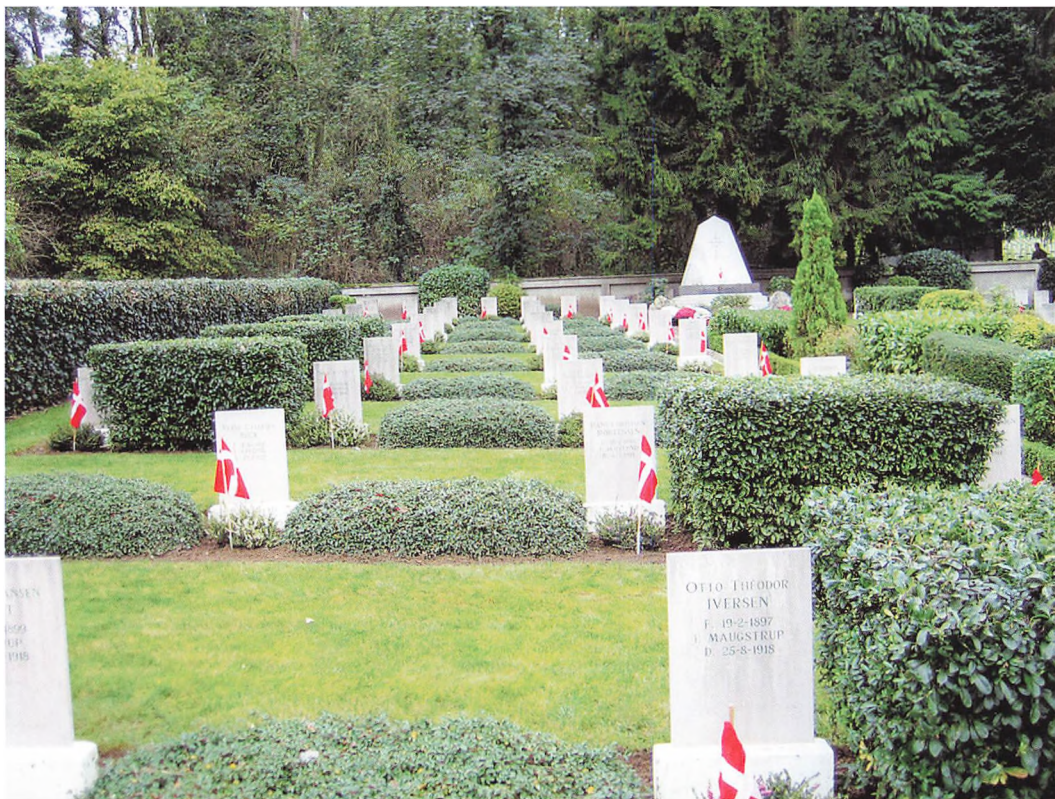
»Efter i flere dage at have set den ene store franske krigskirkegård efter den anden, alle smukke og velholdte, men med fremmedartede mindesmærker og fremmed arkitektur, var det en mærkelig følelse her i udlandet pludselig at stå overfor en kirkegård, der var typisk dansk. Fra vejen, hvor vi stod, så vi op ad den brede stentrappe, op mod den lysende hvide kirkegårds mur i hvilken arkitekt Finsen har formået at indlægge noget typisk dansk, således at alene synet af muren fører tanken hen på en dansk landsbykirke.

På skrånningen bag muren lå gravene, side om side, række om række, hver med sin hvide plade. Øverst var mindesmærket, en smuk regelmæssig sten med korsets symbol. Fra flagstangen bag mindestenen vejede dannebrog, og på hver enkelt af gravene var plantet et lille dannebrogslag. Ikke en vind rørte sig, og flaget hang ubevægeligt i den stille sensommereftermiddag. Fra en skyløs himmel bagte solen ned over den rødlige muld. Varmen og muldens rødlige farvetone samt de små flag var det eneste, der mindede os om, at vi ikke stod på en dansk kirkegård. To store blomsterdekorationer i de nationale farver blev lagt ved mindesmærkets fod, den ene fra DSK, den anden fra Braine kommune. Politimesteren i sin blå uniform og med krigsdekorationer på brystet gjorde honnør, den katolske sognepræst stod hensunken i bøn, og alle havde blottet hovedet.

Efter et minuts stilhed var der en, der begyndte at synge, og alle stemte i med sangen »Altid frejdig, når du går«. Det skete, at de kraftige mandstemmer knækkede over og forsvandt, medens den enkle melodi lød over gravene, ud over kirkegårdens hegn og ind over de mange hundrede grave på den franske kirkegård ved siden af.: »Kæmp for alt, hvad du har kært, dø om så det gælder! Da er livet ej så svært, døden ikke heller.«

En æske med jord hentet fra de franske soldatergrave på Damager kirkegård ved Haderslev, velsignet og forseglet hjemme i Danmark, blev åbnet, og så gik den katolske præst fra grav til grav og strøede den sønderjyske muld ud over de dødes sidste hvilested. Senere blev den samme æske fyldt med jord fra kirkegården. Præsten indviiede jorden og velsigende den, og en god uges tid senere blev den ved en lignende højtidelighed strøet ud over de franske grave i Haderslev.«²

Disse ture til de gamle slagmarker er fortsat gennem årtier, men efterhånden som der ikke længere hverken var DSK-ere eller nære slægtninge til de faldne med på disse ture, kom de til at ændre karakter. Den sønderjyske kirkegård blev mere til en turistseværdighed end til et mindesmærke over faldne, men den er dog fortsat et af de faste punkter, der *skal* beses, hvis man er på tur langs vestfronten i bedstefars fodspor. Lasse Johansen fra Lysabild besøgte Braine på en grupperejse i 1976 velvidende, at det ikke længere var DSK-ernes perspektiv, som ville sætte hovedpræget:

Hvert år på den 11. november sættes der små dannebrogflag på de 79 grave på den sønderjyske kirkegård i Braine som her i 2005. I reglen er der repræsentanter fra den danske ambassade i Paris til stede. (Foto: Ning de Coninck Smith, privateje)

»Dog besøger vi denne plet med smukt vedligeholdte grave med en andagt så stor, som vel ingen andre steder. Husk også på alle de år, der er gået. Vi skriver trods alt 1976 nu. På en sådan dag, på et sådan smukt sted som Braine, da er det som om man føler, at gammelt had og fjendskab imellem landene er blevet forvandlet til »venskab over grænserne«.

Senere gik vi så med franskmændene på deres kirkegård, og der blev også holdt en lille højtidelighed, for så derefter at besøge byens danske hus., Det er et lille museum med nogle få danske ting og ikke mindst en gæstebog, hvor vi alle måtte skrive. Igen var der rigeligt med vin og kager, og munterheden bredte sig.«³

I 1975 blev der oprettet en venskabsaftale mellem byerne Braine og Haderslev, da mange af de genbegravede på kirkegården i Braine var fra Haderslev-egnen, og desuden er der 24 soldatergrave i Haderslev med tilknytning til Frankrig. Her ligger soldater fra Alsace-Lorraine, der var tvangsudskrevet til at kæmpe i den tyske hær i Anden Verdenskrig – og de oplevede således de samme identitetskonflikter som de dansksindede soldater i Første Verdenskrig. De to kirkegårde i Haderslev og Braine materialiserer således det forestillede fællesskab mellem de to byer

Kresten Andrezen var gårdmandssøn fra Sundeved, jf. s. 334. Han faldt ved Somme i 1916, og forældrene satte en mindesten over ham på græsplænen foran stuehuset. Her har stenen stået siden. Der er blevet plantet blomster ved den og hæget om den, først af forældrene, så af brødre og søskendebørn. I forbindelse med et ejerskifte i 2004, hvor gården gik ud af Andrezen-slægtens eje, blev stenen placeret uden for hækken ved allévej, og denne placering blev tinglyst. (MS – Sønderborg Slot)

Sønderjyske grave ved krigsfangelejr

Blandt de første genbegravelser i Braine var fem sønderjyder, der alle var døde under ophold i den særlige fangelejr for dansksindede sønderjyder i Aurillac i Auvergne. Der er således ikke nogen sønderjyske grave i Aurillac, men det er derimod ved den tilsvarende fangelejr i England for dansksindede sønderjyder, eller som det hed i samtiden »Entente-friendly« fanger. De dansksindede sønderjyder blev samlet i en lejr i en sydlig forstad til London, Feltham, og i vinteren 1918–19 døde her fire fanger, som blev begravet i udkanten af lejrens område, hvor der blev lavet fire gravsteder i et lille anlæg prydet med et stendysse for at signalere noget særligt dansk.

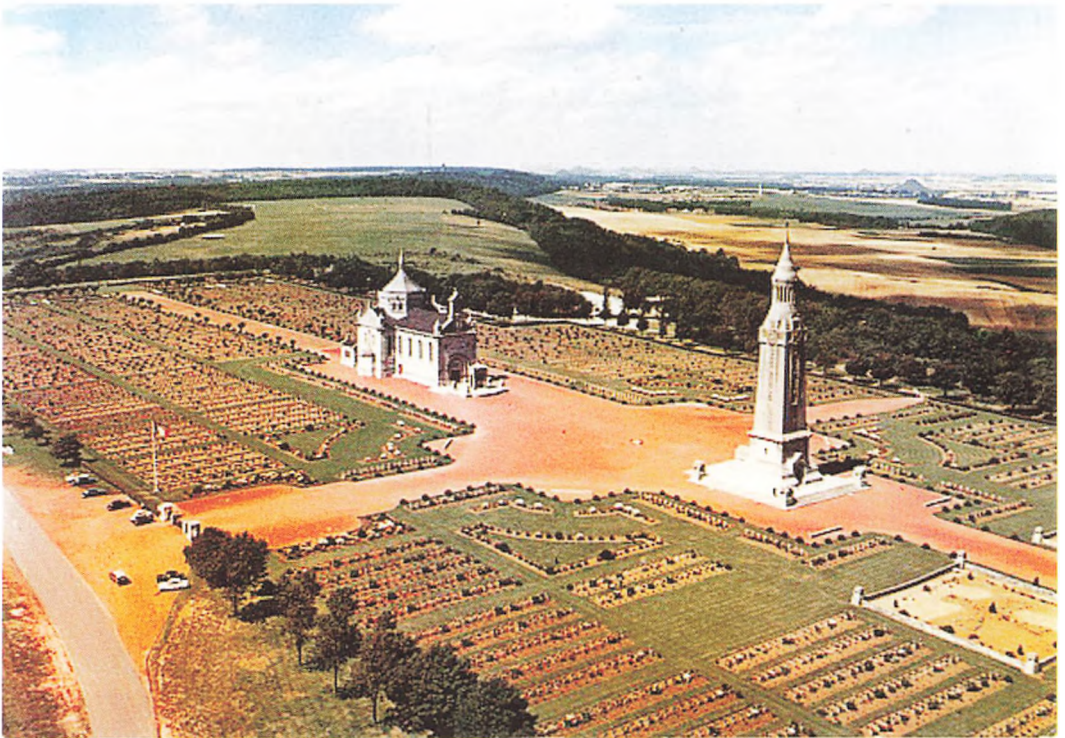

I Felthamlejren døde fire sønderjyske krigsfanger. De blev begravet i udkanten af lejren og fik hver sin navneplade på jorden. Medfanger anbragte senere en mini-stendysse som et fælles gravminde. Felthamlejren anvendes i dag som fængsel, og dets ledelse har hidtil sørget for gravenes vedligeholdelse. Den danske statskonsulent Martin Hermansen foretager her kransenedlæggelse 10. februar 1995 som et udtryk for, at gravene repræsenterer et stykke danmarkshistorie i England. (Foto A.K. Mikkelsen, MS – ISL)

Felthamlejren bruges i dag som ungdomsfængsel, og alle bygninger fra Første Verdenskrig er for længe siden nedrevet, men de fire grave med sønderjyske fanger er bevaret. På den store overligger på stendysen står indhugget: »Dette minde sættes over vore landsmænd og kammerater, der døde her, just da de og vi glædede os til vor hjemrejse og Nordslesvigs genforening med Danmark«. På initiativ af en dansker, bosat i England, bliver afstemningsdagen den 10. februar markeret med en kransenedlæggelse, hvor også en repræsentant fra den danske ambassade i London er tilstede.

Glemsel og erindring

Knap 5.200 af de faldne sønderjyder ligger i dag på store tyske krigskirkegårde, hvor vedligeholdelsen og plejen af gravpladserne varetages af *Volksbund deutsche Kriegsgräberfürsorge*. Nogle ganske få sønderjyder er blevet hjemført af de efterladte, og endelig blev 79 faldne i 1924 overflyttet til den nyoprettede sønderjyske kirkegård i Braine og genbegravet her. Den danske ambassade i Paris sender hvert år repræsentanter til mindehøjtideligheden den 11. november, hvor alle grave smykkes med et lille dannebrog. Undertiden har også sønderjyske borgmestre deltaget i højtideligheden, og danske militære musikkorps har medvirket. Der har altid kunnet skaffes både private og offentlige midler til istandsættelse af gravpladsen for de 79 i Braine, når der

»Her hviler de sønderjyske ofre i verdenskrigen«, fastslog Peter Hell fra Lambjerg i 1988.⁴ Han var i en årrække en af drivkræfterne bag restaureringen af den sønderjyske kirkegård. Udtalelsen afspejler, at i erindringen hos dansksindede sønderjyder er kirkegården i Braine blevet til et symbol på *alle faldne fra hele landsdelen*.

Dette luftfoto viser kirkegården ved Notre Dame de Loretta, hvor der er 20.000 grave med ukendte, dvs. ikke identificerede soldater fra kampene i området. (MS – Sønderborg Slot)

DSK – Foreningen af Danksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914–18

Af Hans Schultz Hansen

H. P. Hanssen finder en mening i sønderjydernes tab

Den 17. november 1918, en lille uge efter våbenstilstanden, samledes over 3.000 danske sønderjyder på »Folkehjem« i Aabenraa for at høre rigsdagsmand H. P. Hanssen tale om mulighederne for landsdelens genforening med Danmark. H. P. Hanssen begyndte sin tale med at mindes verdenskrigens faldne sønderjyder:

»Vor Tanke skal i Dag først dvæle ved dem, der maatte drage i Felten. Henved 30.000 Nordslesvigere drog ud. Over 6000 af dem er blevne derude. Verdenskrigen har kostet dobbelt saa mange Danske Livet, som Kri-gen i 1864.

Spredt ud over Landene ligger nu vore faldne Brødres Grave. De findes i Ruslands susende Naaetræsskove og vidtstrakte Sumpe, langs Polens Floder og i Serbiens Dale, i Argonnerne og Karpaterne, i Makedonien og ved Dardanellerne, i Palæstina og Mesopotamien. Særlig tæt ligger de i Frankrig, i Vogeserne, foran Verdun og fra Champagne op over Landet til Flandern. Og mange har fundet deres sidste Hvilested i de store lukkede Jernkasser dybt paa Havsens Bund.

Der var blandt dem en Ungdom med Guldglorie om Hovedet, begejstrede Idealister, evnerige Mænd, hvis Hjerter brændte af Længsel efter et Arbejde i vort Folks Tjeneste, og Tusinder af støtte trofaste danske Mænd. Vi ved, hvor ofte og hvor gerne deres Tanker fandt Vej herhjem. Censuren har undertrykt mange Feltbreve og lemlæstet andre. Og dog viser saa at sige alle hidtil offentliggjorte Breve derudefra, at Hjemmet var Lyspunktet i deres tunge, triste og farefulde Tilværelse. Med hvilken Kærlighed omfattede de ikke til det sidste deres nære Paarørende, vort lille Folkesamfund og vort minderige Hjemland med al dets Ynde, dets Nutidstrængsler og Fremtidshaab. Vi siger: Ære være deres Minde!

Ud over Landet sidder nu deres Forældre, Hustruer og Børn, Fæstemø-er, Slægt og Venner tilbage i Sorg og Savn. Mangt et Hvorfor vil ikke forstumme. Mangt et Sind kan ikke finde Ro. Men Gud ske Lov! Nu lysner det i Øst. Morgenrøden er ved at bryde frem. En lysere og lykkeligere Tid vil snart oprinde. Og da haaber vi, at ogsaa de, der er ramt haardest, vil kunne sige med Terje Vigen:

Stort har jeg mistet, men stort jeg fik

— —

Og saa faar Du ha' Tak da, Gud!«¹

For de danske sønderjyder var der ingen mening i det store tab, de havde lidt. Deres faldne havde været tvunget til at kæmpe for det Tyskland, som undertrykte deres nationalitet, og imod de allierede magter, som skulle befri dem fra det tyske herredømme. Midt i denne meningsløshed stiftede H. P. Hanssen med sin tale en ny mening: De mange ofre var prisen for den forestående genforening med Danmark. Han antydede denne sammenhæng ved kun at tale forblømt om en lysere og lykkeligere tid; men der var nok ingen, som var i tvivl om, hvad han mente.

H. P. Hanssens forsigtighed fremgår især af det citat, som afsluttede denne del af talen. Det stammer fra Henrik Ibsens digt »Terje Vigen« fra 1861. Men H. P. Hanssen sprang en linje over; stroferne lyder nemlig: »Stort har jeg mistet, men stort jeg fik. Bedst var det, kan hænde, det gik, som det gik«. Måske fandt H. P. Hanssen, at det var bedst, om de efterladte selv fandt frem til den konklusion. Da han i 1929 skrev om Sønderjylland under verdenskrigen til værket »Det danske Folks Historie«, citerede han igen fra Terje Vigen, og denne gang tog han alle strofer med, for da var den mening, han stiftede i november 1918, forlængst blevet den bærende for Sønderjyllands danske befolkning. I sin korteste form er den udtrykt i Henrik Pontoppidans digt »Det lyder som et eventyr« fra julen 1918, hvor en berømt strofe lyder: »Seks tusind unge sønners liv var dine løsepenge«.

Når H.P. Hanssen i sin tale på Folkehjem den 17. november 1918 talte om en ungdom med en guldglorie om hovedet, tænkte han måske på sin søstersøn Kresten Andresen (1890–1916) fra Ullerup, der var udset til at stå for udbygningen af Sprogforeningens bog-samlinger, men knap nok kom i gang, før krigen brød ud og standsede hans arbejde. (MS – Sønderborg Slot)

Skyttegravsgenerationen

De faldne og deres efterladte var ikke krigens eneste ofre. Der var også krigsinvaliderne og deres familier, og i videste forstand var det alle krigsdeltagere, da der næppe var mange frontsoldater, som kom hjem fra krigen uden ar på psyken. Det var længe før psykologer stod parat til at tage hånd om soldaterne. I stedet måtte deres nærmeste træde til, når dystre minder truede med at bemægtige sig nerverne, måske præsten eller lægen, men bedst var det nok at søge støtte hos de andre krigsdeltagere, for de forstod, hvad det drejede sig om.

Gårdejer Marten Refslund Poulsen fra Bovlund, der havde været med i krigen i Rumænien, skriver i sine erindringer, at folk i den første halve snes år efter 1918 ustandseligt talte om krigen:

»Jeg sad efter Sammenbruddet i det gamle Kommuneraad og i Sogneraadet til 1928. Saa snart det saglige var til Side – ja ind imellem, saa der maatte kaldes til Sagen – blev Krigsoplevelserne drøftet. De, der havde været med, hvor det gik haardt til, holdt ikke af at mindes det grufulde. Tværtimod maatte de kæmpe for at faa det ud af Sindet. Men der var

nok andre Hændelser. For alle var Krigen den store Oplevelse – og ganske særlig for dem, der ikke ellers havde været meget hjemmefra. Alle var lede og kede af Soldatertilværelsen – men trods det var Livet derved kommet ud af det Smaaborgerlige – havde faaet et højere Sving, som var nyt i Forhold til det ensformige Hjemliv. De Hjemmeværende blev hurtigt trætte af Krigsoplevelserne. Konerne sagde, at nu vilde de ikke høre mere om det. Ja, det blev endog en Gang aftalt, at nu skulde den, som den Aften begyndte med Krigssnak, betale en Bøde til Skoleforeningen.«²

Refslund Poulsen skriver desværre ikke noget om, hvor meget der kom i bødekassen ved den lejlighed, men det har sikkert ikke været så lidt!

I den grad dominerede krigen sindene i 1920'erne, at der kom et indadvendt præg over skyttegravsgenerationen. De hjemvendte soldater trængte til fred og ro til at genfinde deres plads i familien og samfundet. Genopbygningen efter krigsårenes nedslidning, omstillingen til danske erhvervsforhold og de økonomiske kriser tog hårdt på kræfter og nerver. Som en krigsdeltager, bibliotekar Jakob Petersen fra Aabenraa, sagde i 1939:

»De fire Aars Lediggang og fire Aars Trængsler følte vi først tilfulde, da vi kom hjem og skulde tage fat. Det var svært at komme i Gang, og det var endnu værre at komme ind i de gamle Livsvaner. Dette med at skulle selv var ikke saa let, som vi havde troet. Lediggangen havde taget os, og der maatte et kraftigt Tag til for at komme ud af den ... Meget kan tale til Undskyldning for den passive Holdning. En af de første er, at vi ikke altid havde Nerverne i Orden. De fire Aars Belastning var mere, end de fleste kunde holde til. Jeg maa i mit stille Sind ofte undres over, saa god vor Holdning er. Det er meget let at tale overlegent om dette med Nerverne, men det skulde Folk, der ikke har prøvet at leve mellem Haab og Frygt i fire Aar, nødig tale for meget med om.«³

Mange unge mænd grublede over filosofiske og religiøse emner. Adskillige havde fået nok af den nationale ideologi, fordi de havde set, hvilke ulykker, overdrivelser førte med sig. De var trætte af at høre på nationale taler og synge nationale sange. Skæbnefællesskabet med tyske soldaterkammerater i skyttegravene havde givet dem et positivt syn på det jævne tyske folk. Det fordomsfrie samvær mellem dansk- og tysksindede krigsdeltagere bekymrede de ældre nationale ledere, som savnede krigsungdommen i det danske arbejde. Bekymringen blev styrket ved, at de tysksindede krigsdeltagere flokkedes i deres særlige foreninger. I 1922 samledes de tyske krigerforeninger i »Verband der Vereine ehemaliger deutscher Soldaten im abgetretenen Nordschleswig« (se faktaboks om tyske veteranforeninger). Forbundet var en højborg for tysk-nationale revanchetanker og en stærk fortaler for

Im Namen des Führers und Reichskanzlers

Rentner Hans, J ö r g e n C h r i s t e n s e n ,

i n S o n d e r b u r g ,

ist auf Grund der Verordnung vom 13. Juli 1934 zur Erinnerung an den Weltkrieg 1914/1918 das von dem Reichspräsidenten Generalfeldmarschall von Hindenburg gestiftete

Ehrenkreuz für Kriegsteilnehmer

verliehen worden.

Apenrade , den 15. August 193 5

Der Deutsche Konsul.

Nr. B. 94 / 3 5

Dän.

Vidmann

sion. Hvis dansksindede krigsdeltagere søgte herhen for at få kontakt med frontkammerater, ville det se skidt ud set fra et dansk synspunkt.

Stiftelsen af DSK

Dette var, hvad stifterne af Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere ville forhindre, da de i efteråret 1936 tog initiativ til den sammenslutning af veteraner fra den første verdenskrig, som snart skulle blive kendt under forkortelsen DSK.

Baggrunden for oprettelsen af DSK var Hitlers magtovertagelse i Tyskland og ledende slesvig-holstenske nazisters kampagne mod den dansk-tyske grænse i 1933. Den fremkaldte en dansk modreaktion, som især blev båret af ungdommen – herunder den ikke længere helt så unge skyttegravsgeneration. Vel var der ikke opbakning i Berlin til grænserevisionen, men kampagnen indledte en nazificering af det tyske mindretal, og internationalt var der også grund til bekymring. Tyskland overskred Versaillesfredens begrænsninger på tysk militær. I 1935 genindførte Hitler den almindelige værnepligt, værnemagten oprustede i lyn tempo, og i foråret 1936 marcherede den ind i Rhinlandet. Det kunne nok give de gamle soldater grund til øget frygt for en grænseflytning,

Tysksindede sønderjyder kunne som Hans Jürgen Christiansen fra Sønderborg søge om at få tildelt det tyske æreskors for krigsdeltagere, som rigspræsident Hindenburg indstiftede i juli 1934. Men også dansksindede sønderjyder havde brug for at være med i et fællesskab, der vedrørte deres krigsdeltagelse. (MS – Sønderborg Slot)

der nemt kunne betyde, at unge sønderjyder igen skulle tjene som soldater på tysk side i en europæisk storkrig. Ifølge den danske fortolkning af sønderjydernes tab under verdenskrigen som »løsepenge«, der skulle ydes for at opnå en genforening med Danmark, ville en grænseflytning tilmed betyde, at de dansksindede soldaters ofre og lidelser havde været forgæves. Det var en svær tanke at bære, og det øgede sikkert viljen til at gå imod den tyske grænseflytningsagitation.

Initiativet til DSK kom fra skræddermester Wilhelm Hansen i Aller. I Haderslev havde han hørt, at det tyske mindretal ville samle krigsdeltagerne til fælles kammeratskabsaftner rundt omkring i landsdelen. På hjemvejen drøftede han rygten med Mathias Pors, værten på forsamlingsgården »Frej« i Tyrstrup. Sammen kontaktede de to bankbestyrer Peter Ravn og malermester Johan Madsen i Christiansfeld. Allerede samme aften samlede de fire en kreds af krigsdeltagere på »Frej«. Her enedes de om at grundlægge en forening. Pors og Ravn skrev til omkring 100 krigsdeltagere, og på våbenstilstandsdagen den 11. november 1936 mødtes de indbudte så til DSK's stiftende generalforsamling på »Frej«.

Forud for mødet var der forfattet et opråb, hvori det om den kommende forening hed:

»Foreningens Formaal er at samle alle dansksindede Krigsdeltagere uden Hensyn til Stand og Stilling eller partipolitisk Sindelag til et Værn for vore Hjem. Den 11. November 1918 blev vor Frihedsdag. Da slap vi og vor Hjemstavn ud af det prøjsiske Regimente. Denne vor Frihed vil vi værne, og vi vil bekæmpe de tyske Lyster til en Grænseflytning med alle de Midler, vor Forening kan tilvejebringe. Derfor, Kammerater, ind i Rækkerne til Danmarks Grænseværn!«⁴

Møllermester Anton Houborg fra Haderslev mindede som hovedtaler om, at Danmark og Norge var skiltes fredeligt i 1814: »Dette var et Eksempel for alle Lande i Verden! Krig kunde afskaffes, dette havde vort Fædreland Danmark og Norge bevist!«. Hermed gav Houborg som den første mæle til den krigsmodstand, der prægede DSK. Houborg omtalte tillige den fredelige afstemning i 1920, men også dens høje pris: »6000 unge sønderjydske Sønner maatte først ofres før vor Genforening med Moderlandet Danmark kunde finde sted«. Houborg fortalte om de tyske grænse revisionskrav og sagde: »Vi Sønderjyder skal staa i forreste Række, til Værn for vor Grense, og det øvrige Danmark maa staa fast bag os«. Om tyske statsborgere i Danmark, der var illoyale mod den danske stat, sagde han: »Vi vil ikke drikke »Dus« med den der spytter i hvort Krus. Sønderjydske dansksindede Krigsdeltagere rejser sig i Dag, 16 Aar efter Krigen. Tyskerne skal sættes i den rette Baas.«

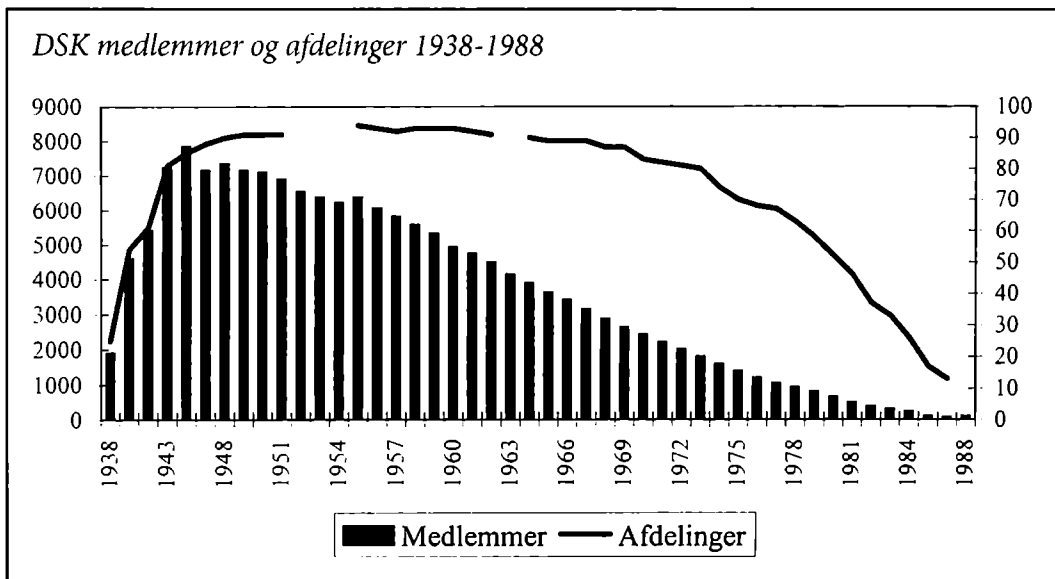
Der blev nedsat et udvalg bestående af Ravn, Houborg og urmager og guldsmed Jensen fra Haderslev, som stod for den kommende tids agitation. Den begyndte med et møde i Haderslev den 23. november. Her var der 80 deltagere, og ni mand fra Haderslev politi meldte sig straks ind i den lokale afdeling af DSK. Men det var vel næppe med tanke på politikniplerne, når det i protokollen hedder: »*Vognlakerer Petersen* mente at der var nok nationale Foreninger, men denne Forening bør vi oprette, denne er *ren Sønderjydske*, og her kommer der Slagkraft i!!«

Initiativet til DSK kom især fra dansksindede håndværkere og arbejdere. Houborg havde f.eks. tidligere været fremtrædende i Dansk Arbejderforening for Nordslesvig (oprettet 1911, fra 1919: Sønderjydske Arbejderforening). Grundlæggerne af DSK kom altså ikke fra de sædvanlige foreningsbærende kredse på dansk side bestående af grundtvigske gårdejere, fremtrædende købstadsfolk eller nordfra kommende lærere og embedsmænd. Det sidste gav nu sig selv, for de havde ikke været med i krigen, og det var måske dette, vognlakerer Petersen fremhævede som en fordel, når han beskrev DSK som en udelukkende sønderjysk forening. Muligvis var DSK også et udtryk for, at andre kredse end de sædvanlige ønskede at markere sig på dansk side i grænsekampen. Var det hensigten, lykkedes det i fuldt mål.

Den videre organisatoriske udbygning blev nemlig en succes. Den 18. februar 1937 stiftede 20 repræsentanter fra Toftlund, Øsby, Christiansfeld og Haderslev hovedforeningen på Harmonien. Her fastlagde man vedtægterne, herunder formålsparagraffen:

»Foreningens Formaal er at samle alle dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere til frugtbringende Arbejde for at styrke, bevare og fremme alt, hvad dansk er samt pleje Kammeratskabet og det venskabelige Sammenhold blandt Medlemmerne ved Afholdelse af Møder og selskabelige Sammenkomster.«⁵

Fra april 1937 gik det slag i slag med at oprette lokalafdelinger. Da der blev gjort status i februar 1938, var der 25 lokale DSK foreninger med 1899 medlemmer. I marts 1939 var der 43 afdelinger med ca. 4000 medlemmer. Væksten fortsatte under krigsårenes nationale sammenhold, og i 1944 var der 85 afdelinger og 7844 medlemmer. Dermed kulminerede DSK's medlemstal, mens antallet af afdelinger toppede med 94 i 1955. Den store tilslutning viser, at der var et behov for DSK. Her kunne krigsdeltagerne mødes og være sig selv. En taler bemærkede, »at den indesluttethed, der efter hjemkomsten fra krigen prægede de gamle krigsdeltagere, under samkvemmet med kammeraterne har fundet udløs-

ning i frigjorthed og udveksling af tanker og meninger samt oplevelser fra krigens tid«.

Den hurtige udbygning var især Houborgs, Jensens og Ravns fortjeneste. Ustandseligt var de på farten i DSK's første år for at agitere. I efteråret 1938 var der oprettet så mange DSK lokalforeninger, at man som et mellemlid mellem disse og hovedforeningen stiftede fem amtsforeninger: Haderslev Øst og Vest, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. I en tid, hvor afstandene i landsdelen endnu begrænsede samkvemet, skabte amtsforeningerne en tættere kontakt mellem de lokale foreninger, bl.a. ved årlige amtsstævner.

DSK og den nationale politik

DSK var stiftet som en dansk national forening, og som sådan markerede den sig i hele sin levetid. Forud for folketingsvalget den 3. april 1939, der i samtiden blev opfattet som »den anden afstemning«, offentliggjorde hovedforeningen et valgopråb sålydende:

»DSK Kammerater! Husk Løftet, vi gav Moder Danmark den 10. Februar 1920. Vi fornyer Løftet den 3. April. Da staar vi atter paa Forpost. Den Dag maa ingen vige, men alle maa dige. Da gælder det vor tusindaarige Ret. Da gælder det Fædrelandets Fremtid. Frem paa Skansen, frem i forreste Række. Kammerater med Hustruer: Stem Dansk!

DSK var ikke kun imod en grænseflytning, men også imod krigen. På DSK's årsmøde i juni 1939 udtalte Jakob Petersen:

»Vi, der er samlede her, har deltaget i denne Krig, og vi ved, hvad Krig er. Lad mig have Lov til at sige, at Krig er nedværdigende, og at den burde være ukendt blandt Mennesker, der vil kalde sig Kulturmennesker. Jeg ved godt, at Krigen fostrer ædle Egenskaber saasom Heltemod, Hjælpsomhed m.m., men dette opvejer ikke dens onde Følger: Nød, Lidelse og fremfor alt Raahed, og hvad der er endnu værre en indgroet Mistænksomhed.«⁷

I august samme år udtalte møller Houborg tilsvarende i Mindeparken ved Marselisborg: »Skal vi i Dag, mine Damer og mine Kammerater, samles i det ene Ønske: »Aldrig mere Krig««. DSK dyrkede heller ikke den militære nostalgi, således som det ofte sker i soldaterforeningerne. DSK'erne fremtrådte aldrig i halvmilitært antræk med uniformshuer og medaljer, sådan som det navnlig kendes fra stormagternes veteransammenslutninger. DSK'erne bar kun et diskret knaphulseblem med de to slesvigske løver. Men omvendt var DSK ikke en pacifistisk forening. Slet ikke når det gjaldt kampen for Danmarks sydgrænse! I april 1939, efter Tysklands invasion af Tjekkiet, rettede hovedforeningen »en indtrængende Opfordring til Danmarks Regering« om hurtigst muligt at styrke det danske forsvar.

Som bekendt skete det ikke. Den 9. april 1940 blev Danmark besat. I Sønderjylland var der kampe flere steder. En ny generation af soldater oplevede krigen – selv om det ikke blev i fire år, ja, næppe i fire timer. 25 soldater fra den 9. april søgte om optagelse i DSK. I første omgang overlod hovedbestyrelsen optagelsen til de enkelte lokalforeninger, men siden blev den betænkelig, og kun få, om overhovedet nogen, soldat fra 1940 blev medlem af DSK. I 1944 blev det umuliggjort, da DSK fjøede årstallene 1914–18 til sit navn. Heller ikke medlemmer af modstandsbevægelsen blev optaget i DSK, men 43 kammerater, der havde siddet i tyske koncentrationslejre, fik en platte som en tak fra deres forening.

Med Tysklands nederlag faldt truslen mod grænsen bort. Efter befrielsen vedtog DSK i juni 1945 en udrensning af de medlemmer, der havde udvist unational optræden under besættelsen: »Man blev enig om at overlade Udrensningen til de enkelte Afdelinger. Saafremt et Medlems Standpunkt er klart belyst, ekskluderes uden videre, men i Tvivlstilfælde tilraades det at et saadant Medlem indkaldes til en Redegørelse overfor den lokale Styrelse, som derefter træffer den endelige Afgørelse«. Efter således at have holdt sin egen sti ren kunne der – efter en del diskussion – i

DSK medlemskort med mottoet Værn alt dansk! (MS – Sønderborg Slot)

august vedtages en resolution om det forestående opgør med det tyske mindretal:

»Foreningen af dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere 1914–1918, der tæller ca. 7500 Medlemmer, fordelt over hele Sønderjylland, har med Hensyn til de Forhold, der siden Genforeningen har hersket over for det tyske Mindretal, paa et Hovedbestyrelsesmøde vedtaget følgende Tilkendegivelse: Da vi mener at have den overvejende Del af den dansksindede sønderjyske Befolkning bag os, kræver vi, at alle Særrettigheder, der har været indrømmet det tyske Mindretal, nu bestemt maa ophøre, og at den Del af Mindretallet, sammen med alle andre uden for Mindretallet, der har drevet Landsskadelig Virksomhed, bliver stillet til Regnskab for deres Handlinger og idømmes en haard, men retfærdig Straf.«⁸

Et forsøg fra mindretallet i 1946 på at appellere til DSK for støtte til de såkaldte »tidsfrivilliges« løsladelse blev afvist med foragt.

DSK arbejdede også for at få frigivet dansksindede sydslesvigske soldater i allieret krigsfangenskab. På årsmødet i august 1946 vedtoges følgende resolution:

»Foreningen af dansksindede, sønderjyske Krigsdeltagere 1914–18, re-præsenterende 7500 Medlemmer, samlet til Hovedforeningens Årsmøde

i Tønder, henstiller til Udenrigsministeriet at sætte alt ind paa at faa de dansksindede Sydslesvigere, som endnu befinder sig i allieret Krigsfangenskab, befriet. Vi tillader os at foreslaa, at der fra Udenrigsministeriets Side i Lighed med det, der blev gjort for de sønderjydske Krigsfanger under sidste Krig, gøres, hvad der er gøriligt for at faa dem befriet af Krigsfangenskabet, saa de snart kan vende hjem som frie Mænd til deres Kære, der venter paa dem.«⁹

Derimod lod DSK sig ikke spænde for Sydslesvig-hjem-bevægelsens vogn, men båndene til Sydslesvig blev knyttet tættere gennem et samarbejde med »Foreningen af Dansksindede sydslesviske Krigsdeltagere 1914–18 og 1939–45«, der blev stiftet i 1946. Repræsentanter herfra deltog i årsmøderne, og i en årrække rejste flere hundrede DSK'ere nordfra til forårssammenkomst med søsterforeningen i Flensborg. I 1947/48 inviterede DSK ca. 100 franske børn fra Braine på rekreationsophold i Sønderjylland. Børnene kom i fem hold, et til hver amtsforening. Og dermed kom DSK ud af den anden verdenskrigs skygge og kunne samle sig om at dyrke de traditioner, der havde berøring med krigen 1914–18.

DSK's traditioner og aktiviteter

DSK regnede den 11. november 1936 for sin stiftelsesdag. Vedtægterne fastslog: »11. November er Foreningens Mindedad. Det var om nogen DSK, der formede traditionen med at nedlægge kranser ved de sønderjyske mindesmærker for den første verdenskrigs faldne på våbenstilstandsdagen. Tidligere havde »Foreningen af sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte« og foreningerne af krigsfanger i Aurillac, Feltham og Rusland lagt kranser den 11.11. DSK gjorde nu skikken almindelig. Forud for våbenstilstandsdagen i 1937 blev der udsendt et cirkulære til de lokale DSK foreninger om at markere dagen: »Det vil ikke blive saa helt læt en Sag, men vi vil appellere til Kammeraderne om at gøre det da det ellers bliver til Skamme for det Sogn der mangler ved denne Højtid«. Der blev tilføjet: »Husk Kammerader: rød – hvid Baand ved Kransene«. I en pressemeddelelse fra DSK hed det tilsvarende:

»Udløsningen af Fremmedherredømmet kostede vor Landsdel 6000 unge blomstrende Mænd, og i dyb Ærbødighed for disse Faldnes store Pligtfølelse og Troskab rejste Sønderjyderne Mindestene i hvert Sogn med Navne af vore faldne Venner. Paa Frihedsdagen den 11. November bør alle disse Mindesmærker bekranses og smykkes og de mange Kammerater der fik Lov atter at favne deres kære i Hjem og Landsdel, bør overalt saa vidt muligt samles ved Mindestenene i Løbet af Dagen og mindes de

DSK bød på mange forskellige aktiviteter. Amtsstævnet i Gram i juli 1940 fik måske en ekstra tand som reaktion på besættelsen den 9. april. I hvert fald blev der trykt en festavis, hvoraf et fyldigt program fremgik. (LAA, foreningsarkiver acc. 303/2).

FESTAVIS

Dansksindede sønderjydske Krigsdeltageres
Amtsstævne i Gram den 7. Juli 1940

25 Øre

FESTAVISEN, der tjener som Adgangstegn, koster

25 Øre

Kransekagen

skal De have hos

Bager

A. Detlevsen,
Gram

111184 Inf. Reg. Blankenb.

Bestil en skræddersyet

HABIT

Garanti for bedste
Forarbejdning

og fineste
Pasform

Det største Udvalg
i prima

engelske Kamgarner
finder De hos

H. Skøt Petersen

Gram — Tlf. 34

PROGRAM:

- Kl. 2.30 Johs. Clausen, Gram, aabner Mødet. — Fanemarchen spilles, Fanerne føres ind.
- 3.00 Fælles Kaffe bord.
- 3.30 Claus Eskildsen, Tønder, taler.
- 5.00 Deltagerne samles ved Mindestenen paa Gram Kirkegaard
- 6.00 Tur i Slotshaven.
- 7.00 Deltagerne mødes til Fællesspisning.
- 8.00 Anton Hauborg, Haderslev, taler.
- 8.30 Kammeratligt Samvær.
- 10.00 Fanerne føres ud. Afslutning

Kontordag i Gram

paa Andersens Hotel
hver Tirsdag fra 3-5

Landsretssagfører

Jepsen,
Rødding

Gren. Reg. 4/89

Største Udvalg i

Spisestel
Koffestel

Rødskeber
Værktøj

Jens Gejl
Jsenkramforretn.
Telefon 25

GRAM SAVVÆRK

N. TIMMERMANN

16 Pioner Battl. Metz

Kammerader der rammes af den tungeste Skæbne. Foreningen af dansksindede sønderjydske Krigsdeltagere har i de Sogne og Købstæder hvor der allerede forefindes Afdelinger foranstaltet det i denne Anledning fornødne.«¹⁰

DSK's initiativ fandt god klangbund i den sønderjydske landsdel. Protokollen registrerede: »Vaabenstilstands dagen blev i de Sogne og Byer hvor vi har oprettet Afdelinger mindet med Kranse nedlæggelse, Gudstjeneste og Sammenkomster. Der er

for denne nye Skik«. I 1938 opgjorde DSK, at der havde været 5866 deltagere ved kransenedlæggelserne, 6106 i mindegudstjenesterne og 4380 til aftenfesterne. Den nye tradition var stærk fra begyndelsen, og den forblev en hjertesag for DSK i hele foreningens levetid.

Også en anden DSK tradition blev grundlagt kort efter stiftelsen – ærtespisningen. Det skete ved en fest i Gram den 15. december 1938 med over 300 deltagere fra Haderslev Vesteramt. Her bestod menuen af »gule Ærter og Flæsk, tillavet af Mesterkokken Johan Brodersen, Kastrup, ganske som det serveredes paa Feltfod. Og man greb til Ske og Gaffel, som i Soldatertiden«. Festen blev en succes, som hurtigt fandt efterligning. Protokollen noterede: »Ved disse Art Fester har Kamerater Lejlighed til at tale indbyrdes med hinanden, man er ikke bundet til en bestemt Plads i Salen – der sluttes ved disse Lejligheder gode Baand Kammeraterne imellem«. Et eksempel på, hvorledes en ærtespisning i DSK kunne foregå, var festen på kongens fødselsdag i 1951 i Vonsbæk: »Der havde meldt sig 70 Deltagere. Kok var kamerat (!) Johan Brodersen – Gram. Der var indbudt til Spisningen til Kl. 6½ og der blev begyndt til fastsat Tid. Formanden bød velkommen og opfordrede to Mænd ved vært (!) Bord til at melde sig frivillig som Skaffer. Traditionen tro skal Damerne denne Aften fritages for Servering. Ærterne var udmærket tilberedt og der blev ikke spist men ædt tappert«. Efter spisningen blev fanen ført ind, de faldne kammerater blev mindet, og der blev holdt en tale for kongen. Derefter blev der drukket kaffe og set et par film, og så blev ordet givet frit til fortællinger om oplevelser ved fronten. Til sidst blev fanen ført ud til sangen »Kongernes Konge«. Aktiviteterne i DSK var en balance mellem alvor og fest, hvor kransenedlæggelsen den 11.11. repræsenterede det første og ærtespisningen det andet.

De lokale foreninger bød også på egentlige foredrag, ofte om emner med relation til krigen og tit ledsaget af lysbilleder og film. Andre aktiviteter var sommerudflugt, gåsespil, diletantkomedie, dans og den årlige generalforsamling, hvor man mindedes de kammerater, der var døde i årets løb, og ordnede foreningens forhold.

Det store DSK-årsmøde blev arrangeret af hovedforeningen. Det blev holdt om sommeren og strakte sig over en hel dag. Det første fandt sted den 19. juni 1938 i Haderslev, og her mødtes man igen i 1939. Da var der 3000 deltagere i det offentlige møde på kasernen, og yderligere 1000 gik med i optoget ud til Damhalvøen, hvor Houborg talte foran mindestenen. Om aftenen var der selskabeligt samvær på Harmonien. Optoget gav anledning til en avisdebat. Mindretallets avis »Nordschleswigsche Zeitung«

Møllermester Anton Houborg (1872-1961) fra Haderslev var blandt stifterne af DSK og en ledende kraft i agitationen ved foreningens oprettelse. I årene 1939-43 var han DSK's formand. (DSK Aarbog 1942)

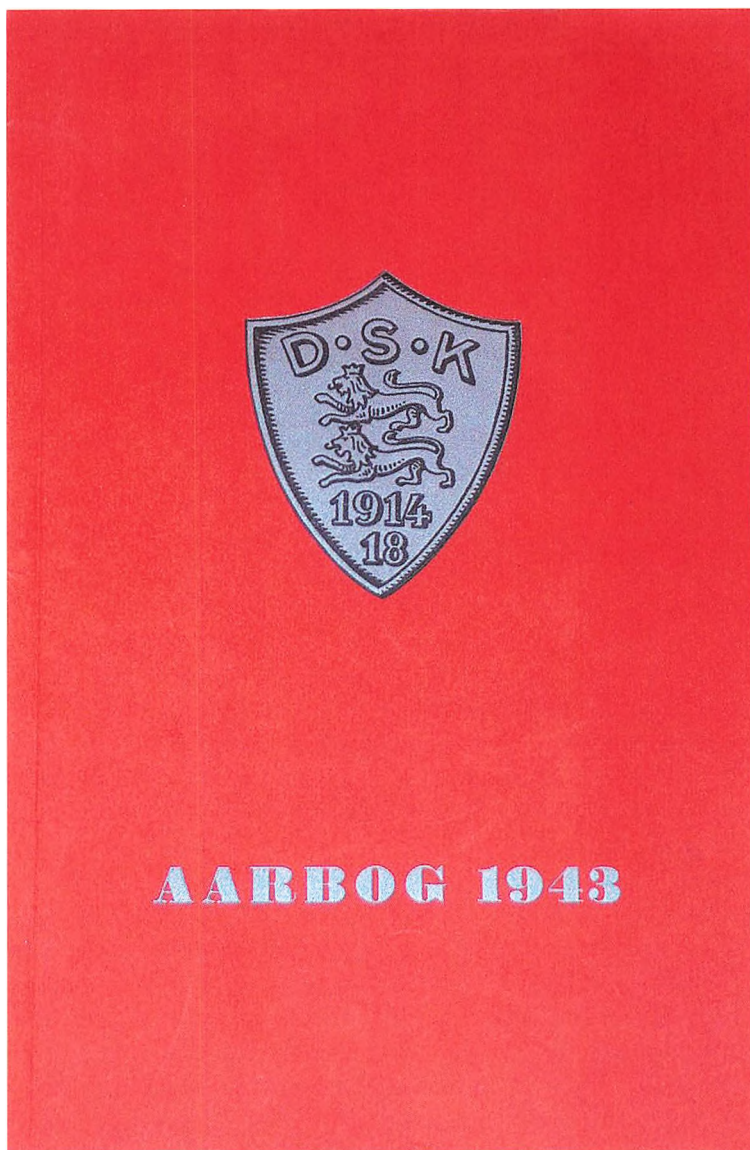
kritiserede, at det »manglede enhver orden og organisation« og beklagede:

»Det var dog gamle soldater, der her skulle deltage i optoget. Naturligvis havde man forventet, at dette til en vis grad ville respektere gammel soldaterskik. Men nej. Ingen tanke herfor. Festledelsen lod kvinder og børn med håndtasker og kufferter marchere med. Som smidt ind imellem hinanden gik deltagerne. Affæren så ud som når en skare på 1000 personer forlader fodboldbanen, vildt imellem hinanden. Her og der store afstande på op til 10 meter, så igen en lille hob, så 2, så 4, så 10 mand i en række, hvis man overhovedet kunne tale om rækker. Og til sidst... fanekommandoet, som man dog ellers lader gå forrest. Man kan bebrejde os, at vi ikke behøver at bekymre os om, hvordan danskerne indretter deres optog. Det kan være rigtigt. Men her, hvor det drejede sig om tidligere tyske soldater, da blev man dog beklemmt om hjertet ved at se på et sådant optog.«¹¹

Denne »grausame Salbe« blev besvaret fra dansk side. DSK'erne samledes ikke i mindet om tysk soldateri og tysk militærvæsen. Det var en ramme, man havde været tvunget ind i. Om optoget hed det: »Men lad os ikke glemme, at det her drejede sig om tildels ret gamle Krigsdeltagere, Mennesker, som alle paa en eller anden Maade er mærkede af Krig og Skyttegravsliv, plaget af Gigt og andre Svagheder, at det drejede sig om Kvinder, der Aar igennem har maattet slide og slæbe og ængstes hjemme, mens Mændene var tvunget ud i Krig og Lidelse – af Tyskland«. Alligevel tog DSK i nogen grad kritikken til efterretning. Billeder fra de senere årsmøder viser velordnede optog med fanerne og musikken i spidsen.

Med optoget gennem gaderne og et stort offentligt møde med flere tusinde deltagere satte DSK for en dag sit solide præg på stedet. Pressen rapporterede flittigt fra årsmødet med gengivelse af formandens mindeord for de faldne og hans årsberetning, oplysninger om optoget og fyldige uddrag af talerne fra det offentlige møde. Aviserne glemte naturligvis heller ikke telegrammet til kongen, som gennem årtier blev sendt fra årsmødet og besvaret. DSK markerede sig også ved genforeningsfesten på Idrætshøjskolen i Sønderborg i 1955, Dybbølfesten i 1964, festen i 50-året for mødet på Folkehjem i november 1968 samt ved genforeningsfesterne på Dybbøl i 1970 og 1980. Den sidste blev nærmest holdt særlig af hensyn til DSK'erne, fordi man indså, at det var deres sidste chance for at være med.

DSK var en forening med stor synlighed i det sønderjyske. Den side af DSK er forlængst blevet historie i betydningen: noget, som er forbi. Bevaret som historie for eftertiden er derimod den røde DSK årbog med dens hav af store og små og alvorlige og muntre

Den røde DSK-årbog bragte fra 1941 til 1972 et hav af beretninger fra krigsdeltagerne. Årbogen rummede såvel længere erindringsbidrag, brev- og dagbogsuddrag som korte fortællinger. Beretningerne var både af alvorligt og muntert indhold. Årbogen gengav ofte præstens prædiken fra DSK's årsmøde og desuden en del digte og en liste over de medlemmer, som var døde i det forløbne år.

fortællinger fra krigsdeltagerne. I 1939 var det blevet foreslået at udgive en medlemsavis med navnet »Veteranen«, men den idé blev frafaldet, da kun 30 meldte sig som abonnenter. På sendemandsmødet i Tinglev i august 1941 fik sagen en drejning, da redaktør A.P. Møller foreslog, at DSK skulle udgive en årbog. Forslaget blev vedtaget, og Møller påtog sig hvervet som redaktør af årbogen. 3500 tegnede sig for et eksemplar, og allerede samme år udkom den første årgang af DSK årbogen med Johs. Clausen,

N. Petersen-Høkkelbjerg og Herman Hunger som redaktører ved siden af A.P. Møller. Den indledtes med en artikel af H. Fuglsang Damgaard om »Kammeratskabsfølelse«, hvorom han skrev: »Næst efter Oplevelsen af Guds Trofasthed staar sikkert Oplevelsen af Kammeratskabsfølelsen som det værdifuldeste Minde fra Krigen«. Fuglsang Damgaard var nu biskop i København, men ellers var der bidrag fra alle kredse af samfundet. Herman Hunger fra Aabenraa konstaterede: »Aarbogen er præget af, at den jævne Mand har skrevet Bogen«. Og stof var der foreløbig ikke mangel på!

DSK's værdier: Fanerne og kammeratskabet

Når DSK opgjorde sin organisatoriske styrke på sendemandsmøderne, talte man ikke alene antallet af lokale foreninger og medlemmer, men også fanerne. Anskaffelsen af faner blev tidligt en mærkesag i de lokale foreninger, og faneindvielser kunne samle flere hundrede mennesker, i Agerskov f.eks. 350, i Øsby 250. I 1944 havde 83 ud af 85 lokale foreninger en fane. Fanerne blev samlet vist frem ved årsmødet, hvor det nøje blev talt op, hvor mange faner, der deltog i optøget. DSK mødte med faner ved kongemodtagelser, nationale fester og indvielse af mindesmærker. De lokale DSK foreninger stillede med fanen ved begravelse af de afdøde kammerater, og den formand eller fanebærer, som forsøgte at møde frem her, kunne regne med kritik på næste generalforsamling. De levende kammerater fik foræret et DSK bordflag ved deres runde fødselsdage. Hovedforeningen sørgede hvert år for fornyelse af dannebrogsvimplen på den sønderjyske soldaterkirkegård i Braine.

Kammeratskabet var en anden stor værdi i DSK. Ifølge vedtægterne skulle DSK »pleje Kammeratskabet og det venskabelige Sammenhold blandt Medlemmerne«. I begyndelsen stavede flere af DSK's protokolførere ordet »kammerat« på tysk, d.v.s. med kun ét »m« og med »d« i stedet for »t«. Det afspejler sekretærens tyske skolegang, men især, at ordet var kommet til DSK'erne på tysk under krigen i omgangen med de mange tysktalende soldater, og at det var under krigen, begrebet havde fået sin særlige værdi som udtryk for den stærke indbyrdes solidaritet, soldater i en mindre enhed oplever, fordi den kan blive afgørende for den enkeltes liv eller død. Ordet kammerat fremhævede også ligheden mellem de menige soldater på tværs af de sociale skel fra det civile liv. Bibliotekar Jakob Petersen talte om sine soldaterkammerater ved årsmødet i 1939:

Fanerne var DSK's stolthed, som bl.a. blev vist frem ved det offentlige optog, der traditionelt indledte årsmøderne. Billedet er fra et årsmøde i Haderslev engang i 1960'erne, hvor det begyndte at knibe for mange at gå langt med fanerne. (Ole Bech foto i MS – ISL)

»Kammeratskabet var en ejendommelig Ting. Som Deltager i Verdenskrigen havde jeg næsten udelukkende tyske Kammerater, og de var fra næsten alle Egne af det tyske Rige. Lad mig sige med det samme, at de var gode Kammerater. De saa aldrig skævt til mig, fordi jeg var dansk. I enhver Faresituation var de baade hjælpsomme og rede til at yde Støtte. Dette var selvfølgelig gensidigt. Vi havde, lad os bare indrømme det, mange Oplevelser sammen med dem, der er værd at mindes.«¹²

Denne oplevelse af soldaterkammeratskabet søgte DSK at videreføre, bl.a. ved at bruge titlen »kammerat«, sådan som det også kendes fra arbejderbevægelsen.

Trods dyrkelsen af kammeratskabet var DSK ikke et rent maskulint fællesskab. Også her var DSK højt atypisk som soldaterforening. Krigsdeltagernes koner deltog i optog, møder og fester, og DSK havde endog en enkelt kvindelig krigsdeltager som medlem. Det var Anneken Vogel fra Gram, der havde virket som sygeplejerske bag fronten. Og i 1938 fik vedtægterne en tilføjelse: »Enker af Krigskammerater kan optages som Medlem«.

DSKs tilbagegang og opløsning

DSK's storhedstid var de tre årtier fra stiftelsen i 1936 til midten af 1960'erne. Som årene gik, faldt kammeraterne fra, men endnu i 1960 havde DSK tæt op under 5000 medlemmer. Ved sendemandsmødet i 1962 kunne formanden Jens Andersen fra Gråsten derfor fastslå: »DSK er endnu et stykke levende Sønderjyllandshi-

På årsmødet på Folkehjem i 1988 traf de tilstedeværende beslutningen om at opløse DSK. Da var årsmødernes deltagerantal kun en skygge af sig selv. De gamle DSK'ere har valgt at blive fotograferet med faner og danske afstemningsplakater fra 1920 som baggrund. (MS – Sønderborg Slot)

storie. – Men i øjeblikket er DSK's eksistens ikke truet for vi er endnu en stor og trofast flok«. Optagelse af danske soldater blev afvist med ordene: »DSK skal gå ned med flaget oppe«. Det var sammenholdet mellem krigsdeltagerne 1914–18, som var foreningens formål – ikke DSK's overlevelse i sig selv.

I løbet af 1960'erne blev medlemstallet halveret til godt 2400. Nu gjorde døden for alvor sin høst blandt kammeraterne, ca. 250 om året. Flere afdelinger blev for små og blev lagt sammen med naboafdelinger. Også hovedforeningen mærkede, at DSK'erne blev ældre og færre. I 1963 aflyste man optøget efter sendemandsmødet i Aabenraa, fordi mange medlemmer var for svagelige til at deltage. Dette år blev der heller ikke holdt nogen aftenfest. I de følgende år genoptog man optogene, men de blev kortere og kortere.

I 1970'erne og 1980'erne tog opløsningstendenserne inden for DSK fart. Første offer blev DSK årbogen. I 1972 var Anton Nissen eneste levende redaktør, og da der ikke meldte sig nye redaktører, blev 1972 den sidste årgang. Fanerne havde været DSK's stolthed, men det kneb med at finde kammerater, der kunne bære dem. I 1955 havde hovedbestyrelsen bestemt, at de skulle afleveres til Museet på Sønderborg Slot. Nu blev denne vedtagelse for alvor aktuel. Forening efter forening lukkede: I 1970 var der 83 lokale foreninger tilbage, i 1980 52 og i 1987 blot 13. Samtidig svandt medlemstallet ubønhørligt ind fra godt 2400 medlemmer i 1970 til 649 i 1980 og kun 65 i 1987. Efter årsmødet

Foreningen af
Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere
 1914-18

---

*DSK's sidste formand Johs. Tjørnelund sendte kort før foreningens sidste bestyrelsesmøde det traditionelle lykønskingskort til Bo Riggelsen og frue i anledning af deres krondiamantbryllup. Kortet er et vidnesbyrd om krigsdeltagernes fællesskab gennem mere end 70 år.
 (MS – Sønderborg Slot)*

sender hermed kammerat

Bo Riggelsen og frue

en hjertelig hilsen i anledning af festdagen ledsaget af de bedste ønsker om held og lykke samt god sundhed i kommende dage.

Løgumsgårde den 29. Marts 1989

BESTYRELSEN

Johs. Tjørnelund

kontakt med flere nulevende veteraner, så man i 1988 havde 93 medlemmer, alle i alderen 88–98 år.

Tiden var kommet til at nedlægge DSK, hvis foreningen skulle slutte med manér og ikke lide den skæbne, man siger overgår gamle soldater: De dør ikke, de visner bare bort. Årsmødet i 1988 blev det sidste. Her traf 37 kammerater i tavs enighed beslutningen om at nedlægge DSK. Tilbage stod markeringen af 70-året for våbenstilstanden i 1918. Den 11. november 1988 deltog DSK for sidste gang i en højtidelighed i Mindeparken ved Marselisborg. 19 gamle kammerater med ledsagende familie og fanebærere, i alt 60, var med. I april 1989 holdt bestyrelsen sit sidste møde. Formanden Johannes Tjørnelund fra Løgumgårde var da nær de

Første Verdenskrigs sidste veteran siger farvel

DØDSFALD: Sønderjyden Lorenz Petersen Gram tilbragte mod sin vilje tre måneder i de tyske skyttegrave under slutningen af 1. verdenskrig. Søndag sagde han farvel, 105 år gammel.

af Lars Mortensen
tlf. 7211 4204, lmo@fy.dk

Lorenz Petersen Gram var ikke bare den ældste indbyer

ger i Kolding Kommune.

Med den 2. maj 1899 som fødselsdag var Lorenz Gram en levende fortælling om det 20. århundrede, og han oplevede på sin egen krop de hi-

storiske begivenheder, som børn og voksne i dag kun kan læse om i historiebøgerne.

2. julerlag blev bogen om Lorenz Petersen Gram lukket, da han stille sov ind, 105 år gammel.

Lå i skyttegravene

Han blev født på den sønderjyske hede omkring Sommersted, som dengang var en del af Jylland, men hans familie følte sig mere som flansker end tyskere.

I 1914 så han som 15-årig sin far drage i krig, mens han

selv måtte passe på sin mor og sine fire yngre søskende, og i 1918 blev han selv – ufrivilligt – en del af Første Verdenskrig, da han efter enlækkertid i Hvide blev sendt til slagmarkerne i Frankrig for at kæmpe for Tyskland.

Tre måneder tilbragte han i skyttegravene med kuglerne flyvende omkring sig, hvorefter han blev taget til fange og sat i en lejr i Aurillac, inden han i april 1919 blev sendt hjem.

I de efterfølgende år af sit liv arbejdede Lorenz Gram

som kusk og senere som selvstændig vognmand i egnen omkring Kolding, men da Hitler's tropper den 9. april 1940 besatte Danmark, blev Lorenz Gram også en del af Anden Verdenskrig.

Modstandsmand

Han fungerede nemlig som kontaktperson for modstandsfolkene med udgangspunkt fra Holmsminde Træfabrik, hvor han på det tidspunkt arbejdede som kusk.

Han endte med at bo over 70 år omkring Kolding, og se-

ner i sit liv brugte han blandt andet meget tid på dyr, idet han var formand for Dyrenes Beskyttelse i Kolding i hele 44 år. Derudover havde han sin kone Mette, som stod ved hans side indtil hendes død i 1984.

Lorenz Petersen Gram bliver begravet på torsdag. Han efterlader sig datteren Ella og svigersønnen Verner, to børnebørn og tre oldebørn.

Kort efter julen 2004 døde den sidste sønderjyske veteran fra den Første Verdenskrig. Det var Lorenz Petersen Gram, der havde været aktiv DSK'er – og dermed var et bevæget kapitel af Sønderjyllands historie lukket i.

*(JydskeVestkysten
28.12.2004)*

91 år, Asmus Hansen fra Holbøl var 93 og de to »unge«, Peter Schmidt fra Døstrup og Jens L. Petersen fra Løgumkloster, var 90 år. DSK blev historie – og i december 2004 døde Lorenz Petersen Gram i Kolding som den sidste af de gamle DSK'ere i den meget høje alder af 103 år. En epoke i Sønderjyllands historie fandt dermed sin endelige afslutning.

Formænd for DSK

- 1937–39 Peter Ravn, Christiansfeld
- 1939–43 Anton Houborg, Haderslev
- 1943–55 H.N. Lind, Sønderborg
- 1956–74 Jens Andersen, Gråsten
- 1975–78 Jens P. Jensen, Agerskov
- 1978–87 Chr. Qvist, Sønderborg
- 1987–89 Johs. Tjørnelund, Løgumgårde

FAKTABOKS Tyske veteranforeninger

Mens DSK blev grundlagt fra bunden som en helt ny forening og udelukkende optog dansksindede krigsdeltagere 1914–18, greb man i det tyske mindretal tilbage til den eksisterende tradition for krigerforeninger beregnet for alle tidligere soldater.

Forud for 1914 var krigerforeningerne også i Nordslesvig blandt de største nationale tyske foreninger. De ældste var stiftet allerede i 1864 for *Kampfgenossen* fra den slesvig-holstenske hær 1848–51. Efter den fransk-tyske krig 1870–71 oprettedes lignende foreninger for denne krigs veteraner. Fra 1880 udbredtes de almene krigerforeninger, hvori alle tidligere tyske soldater kunne optages, blot de havde »gedient«. Forud for den Første Verdenskrig fandtes der 51 krigerforeninger i Nordslesvig med tilsammen 3.800 medlemmer. Foreningerne var dermed en hovedhjørneste for den nordslesvigske tyskhed. Blandt krigerforeningernes aktiviteter var folkefesten på Sedandagen den 1. september til minde om sejren over Frankrig i det afgørende slag i 1870. En anden mærkedag var kejserens fødselsdag. Krigerforeningerne stod bag rejsningen af flere nationale monumenter. Militære symboler som faner, uniformer, emblemer og hæderstegn spillede sammen med parader, optog og militærmusik en central rolle i krigerforeningernes liv.

Efter verdenskrigen 1914–18 og grænsedragningen i 1920 måtte det tyske mindretal genopbygge dette foreningsarbejde næsten fra grunden. Mens krigerforeningerne på landet var gået ind, kunne traditionerne videreføres i de fire foreninger i købstæderne: *Verein ehemaliger deutscher Soldaten* i Aabenraa, *Kampfgenossen- und Kriegerverein* i Haderslev, *Verein ehemaliger deutscher Soldaten und Kriegsteilnehmer* i Sønderborg og *Kameradenverein für Tondern und Umgegend* i Tønder. Til disse foreninger sluttede sig nu de tysksindede tidligere soldater fra landområderne.

De fire foreninger fandt i november 1922 sammen i *Verband der Vereine ehemaliger deutscher Soldaten im abgetretenen Nordschleswig*. Forbundet blev senere udvidet med tilsvarende lokale foreninger i Tinglev, Løjt, Højer, Bov, Løgumkloster, Burkal, Ravsted, Sydals, Rinkenæs. En forening særlig for tidligere tyske gardere sluttede sig også til. I 1927 var der i alt 962 medlemmer af forbundet, stigende til 1107 i 1929, hvorefter tilslutningen faldt til 850 medlemmer i 1935/36. Derpå steg medlems-tallet på ny og kulminerede med 1371 i 1941; siden var der en svag tilbagegang til 1355 medlemmer i 1944.

Blandt aktiviteterne efter 1920 var vedligeholdelsen af tyske krigergrave i Nordslesvig navnlig fra de slesvigske krige og fra den Første Verdenskrig; alene fra sidstnævnte krig fandtes 456 tyske krigergrave i landsdelen. Dette arbejde foregik i nært samarbejde med det tyske konsulat i Aabenraa og *Volksbund deutsche Kriegsgräberfürsorge*, som forbundet var kollektivt medlem af.

På samme måde som DSK grundlagde traditionen for markeringen af våbenstilstandsdagen den 11. november, arbejdede det tyske forbund for at udbrede højtideligholdelsen af den tyske *Volkstrauertag* i Nordslesvig. Den blev indført i 1919 og lå den femte søndag før påske – i bekvem afstand fra våbenstilstandsdagen, som man i Tyskland ikke fandt værd at markere. I 1934 gjorde nazisterne ved lov dagen til en helligdag under det karakteristiske nye navn *Heldengedenktag*. I Nordslesvig blev dagen markeret med gudstjeneste og kransenedlægning. I 1930'erne gav brugen af faner og kranserbånd med hagekors og i det tredje riges farver ved denne lejlighed nogle gange anledning til konflikter med dansksindede tilskuere. Ligesom DSK afholdt forbundet af tidligere tyske soldater desuden et årsmøde, hvor der udover delegeretmøde var kammeratligt samvær. Der blev også holdt foredrag og vist lysbilleder og film med emner i relation til verdenskrigen, ofte ved medvirkende sydfra og altid set fra et tysk synspunkt.

Der bestod i det hele taget tætte forbindelser til veteranorganisationer i Tyskland med besøg og genbesøg og udbredelse af tyske soldatersangbøger og skrifter om krigen. I Tyskland havde de politiske partier deres egne veteranorganisationer med hver sin tolkning af krigen; men fælles for dem var uniformeringen og militariseringen samt glorificeringen af frontsoldaten. Kommunistiske veteraner samledes i *Rotfrontkämpferbund*, socialdemokrater og andre tilhængere af republikken i *Reichsbanner »Schwarz-Rot-Gold«*, mens de tysknationale på den borgerlige fløj flokkedes i *Stahlhelm/Bund der Frontsoldaten*. Tysknational var også de tyske krigerforeningers fællesorganisation *Kyffhäuserbund*.

Her og i Stahlhelm stortrivedes »dolkestødslegenden«. Den hævdede, at det tyske nederlag i 1918 ikke skyldtes den tyske hærs sammenbrud på vestfronten, men at den tyske novemberrevolution var faldet hæren i ryggen og havde sluttet fred med de allierede, skønt hæren endnu stod »ubesejret i felten«. Dolkestødslegenden blev meningsstiftende for tusinder af tidligere frontsoldater og dermed skæbnesvanger for Weimarrepublikken.

Forbundet af tidligere tyske soldaters forbindelser til rigstyske veteranorganisationer gik ensidigt til højresiden, til *Kyffhäuserbund* og *Stahlhelm*, og efter 1933 til *National-Sozialistische Kriegs-Opfer-Versorgung* og *NS-Reichskriegerbund*. Som følge af nazismen skiftede foreningen 1937/38 navn til *Kameradschaftsverband Nordschleswig*. Man indførte førerprincippet og ensrettede de lokale foreningers vedtægter m.m., ligesom de lokale foreningers møder herefter fik navn af »appeller«.

I de lokale foreninger blev der holdt 4–12 møder om året. Som led i krigerforeningstraditionen ydede man her understøttelser til trængende kammerater. I Aabenraa skulle en fjerdedel af kontingentet reserveres hertil. Penge til nødlidende kunne også skaffes via gåsespil. Skydning var også en anden aktivitet i de lokale foreninger, ligesom ærtespising, juletræsfester for børnene og ture »ud i det blå«. Der blev uddelt emblemer til trofaste medlemmer gennem 25, 40 og 50 år, også den 24 år gamle hest »Max« på Valdemarstoft fik et æresskjold med påskriften »Kriegskamerad«!

Under den Anden Verdenskrig deltog Kameradschaftsverband i mindretallets »Wehrmachtstreueung« af de tyske besættelsestropper, nærmest svarende til soldaterhjemsarbejde, ligesom det deltog i forsorgen for mindretallets egne krigsfrivillige. Mange medlemmer ydede besættelsesmagten tjeneste på forskellig vis; i 1944 var 51 frontsoldater, 145 arbejdede direkte under værnemagten og 134 i private rustningsvirksomheder nord og syd for grænsen. 219 var tidsfrivillige og 102 stod i Schleswigsche Kameradschaft, mindretallets sidestykke til Hitlers SA.

Efter 1945 lå arbejdet stille i et par år. De gamle krigerforeninger i købstæderne og gardereforeningen genopstod fra 1948, ligeledes foreningerne i Ravsted og Højer, og i 1953 samledes foreningerne atter i *Kameradschaftsverband Nordschleswig*. Skønt medlemspotentialet nu var udvidet med de krigsfrivillige fra den Anden Verdenskrig, havde de tyske soldaterforeninger i 1955 tilsammen kun 570 medlemmer. Kameradschaftsverband sluttede sig til det ligeledes genopståede tyske *Kyffhäuserbund* og ydede støtte til *Kameradschaftshilfe Nordschleswig*, der understøttede trængende frontfrivillige. Kameradschaftsverband eksisterer stadig (2004).

Harm-Peer Zimmermann: »Der feste Wall gegen die rote Flut«. Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864–1914. Neumünster 1989.

Benjamin Ziemann: Die Konstruktion des Kriegsveteranen und die Symbolik seiner Erinnerung 1918–1933 (Jost Dülffer und Gerd Krumeich: Der Verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918, Essen 2002, s. 101–118).

Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1929, s. 23–24; 1933, s. 86–89; derefter årlige beretninger til 1945.

Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55, duplikeret rapport ved politiet, s. 1-23-1f.

Efter krigen kunne de tyske soldater få et erindringsblad eller æresbevis, hvis de anmodede om det. Dette har tilhørt Jacob Peter Petersen, der var soldat i Infanteriregiment 86 i Flensborg og deltog i krigen fra februar 1918, men blev taget til fange af englenderne i september 1918 og først nåede hjem i juni 1919.
(MS – Sønderborg Slot)

Litteratur og henvisninger

Første Verdenskrig – årsager, forløb og konsekvenser

- Andersen, Richard: *Borgerskabets republik*. København 1974.
- Aschehougs *Verdenshistorie*, bd. V-VI. Oslo 1953–55.
- Bender, Johan og Hans Kurt Gade: *Imperialismen og 1. Verdenskrig 1870–1918*. København 1996.
- Berghahn, Volker: *Der erste Weltkrieg*. München 2003.
- Brooman, Josh: *Den første Verdenskrig*. Gesten 1993.
- Dahl, Niels Uffe: *Tysk udenrigs- og kolonipolitik 1871–1914*. København 1976.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf 1961.
- Hamilton, Richard F. og Holger H. Herwig: *The Origins of World War I*. Cambridge 2003.
- Hirschfeld, Gerhard, Gerd Krumeich, Irina Renz (red.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn 2003.
- Jacobsen, Hans A.: *Tyskland – europæisk stormagt eller verdensmagt*. København 1977.
- Klos, Michael: *Tyskland 1871–1996*. København 1996.
- Lenin, Vladimir I.: *Imperialismen som kapitalismens højeste stadium* (1917). København 1947.
- Lütken, Bo: *Det engelske imperium 1815–1914*. København 1997.
- Steiner, Zara S. og Keith Neilson: *Britain and the Origins of the First World War*. New York 2003.
- Sørensen, Nils Arne: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. København 2005.
- Willmott, H.P.: *Første Verdenskrig*. København 2004.

Sønderjylland ved krigens udbrud i 1914

De første indtryk:

- Boesen, Marie: Fra en lille landsby under den første verdenskrig 1914–18. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1957, s. 151–156.
- Christensen, Hanne: Jomfru Fanny – den synske kongedatter fra Aabenraa. I: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*. Aabenraa 2002, s. 140–151.
- Eskildsen, Claus: *Østfront – Vestfront*. København 1929, s. 7ff.
- Fuglsang-Damgaard, Hans: *Fra skyttegrav til bispestol*. København 1975, s. 31–37.
- Grau, Andreas (red.): *Da den store Verdensbrand antændtes*. Særtryk af *Dybbøl Posten* 1924, s. 45ff.
- Hansen, Hans: Erindringer fra den første krigsmåned. I: Svend Dahl og Axel Linvald (red.): *Sønderjylland*, bd. II. København 1919, s. 76–86.
- Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser*, bd. I. København 1924, s. 7ff.
- Svendsen, Nicolai: Da krigen brød ud, og da den sluttede. I: Dahl og Linvald 1919, s. 87–98.
- Svendsen, Nicolai: *Sønderjysk skæbne*, bd. II. Haderslev 1953, s. 294 ff.
- Svensson, A.: *De stille år*. Sønderborg 1962.
- Rygter i de første augustdage 1914:*
- Berthelsen, Thomas (udg.): *Under præjsisk Arrestation*. Sønderborg 1939.
- Filskov, Tycho: *Seks år for Rachel*. Tønder 1934.
- Henningsen, Lars N.: »Guldbiler« og spioner i august 1914. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, s. 3–5.

Reimann, Aribert: Gerücht. I: Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz (red.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn 2004, s. 528f.

Sarup, Jes (red.): *Bavnerne brænder*. København 1934.

Svendsen, Nicolai: *Sønderjysk skæbne*, bd. III. Haderslev 1953.

Desuden er anvendt Grau 1924 og Hanssen 1924.

Pressen kommer under censur, og de danske aviser forbydes:

Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, Bd. II. Neumünster 1926–29.

la Cour, Vilhelm: *Sønderjylland under Verdenskrigen*. København 1916.

Deist, Wilhelm: Zensur und Propaganda in Deutschland während des Ersten Weltkrieges. I: Wilhelm Deist: *Militär, Staat und Gesellschaft. Studien zur preussisch-deutschen Militärgeschichte*. München 1991.

Hejmdal, Jubilæumsnummer, 1. oktober 1929.

Koszyk, Kurt: *Deutsche Presse 1914–1945. Geschichte der deutschen Presse*, Bd. III. Berlin 1972.

Kraack, Gerhard, Frank Lubowitz og Hans Schultz Hansen (red.): *Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914–1933. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion / Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie*, bd. IV. Aabenraa og Schleswig 2001.

Svendsen, Nicolai: *Sønderjysk skæbne*, bd. II. Haderslev 1953.

Desuden er anvendt Berthelsen 1939, Grau 1924, Hanssen 1924, Sarup 1934, Svensson 1962.

Kilder til længere citater:

1. Claus Eskildsen: Østfront – Vestfront, 1929, s. 9 f.
2. H.P. Hanssen: Fra Krigstiden, bd. 1. København 1924, s. 9.
3. Claus Eskildsen: Østfront – Vestfront. København 1929, s. 11.
4. H. Fuglsang-Damgaard: Fra skyttegrav til bispistol. København 1975, s. 33–34.
5. H.P. Hanssen: Fra Krigstiden, bd. 1. København 1924, s. 10.
6. Sammesteds s. 11.

7. A. Svensson: De stille år. Sønderborg, 1962, s. 15.

8. Jørgen Petersen i: Andreas Grau (red.): Da den store Verdensbrand antændtes. Særtryk af Dybbøl-Posten, 1924, s. 45 ff.

9. P. Kaad i Andreas Grau (red.): Da den store Verdensbrand antændtes. Særtryk af Dybbøl-Posten, 1924, s. 29.

10. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, H.C. Brodersens arkiv, P-343–1, jf. også Lars N. Henningsen: »Guldbiler« og spioner i august 1914. I: Sønderjysk Månedsskrift 1995, s. 3–5.

11. P.W. Jenssen-Bech: Fra det ene fængsel til det andet. I: Under prøjsisk Arrestation. 1939, s. 38.

12. Sonderburger Zeitung 5.9.1914.

13. Jes Sarup (red.): *Bavnerne brænder*, København 1934, s. 73 f.

14. Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914–1933, s. 61 f. Begrebet »journalistiske uvaner« blev i en følgeskrivelse nærmere beskrevet. Det kunne være brug af danske stednavne i stedet for de officielle tyske, eller køreplaner hvor rejsetiden til København var angivet, men ikke rejsetiden til Berlin, brug af ordet statskirke som betegnelse for den slesvig-holstenske landkirke samt artikler om fremtrædende dansksindede sønderjyder.

14. Hejmdals jubilæumsudgave 1. oktober 1929.

Internerings af dansksindede ledere og farvandskyndige i 1914

Myndighedernes retningslinjer og generel

litteratur:

Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, Bd. II. Neumünster 1926–29, s. 663–705.

la Cour, Vilhelm: *Sønderjylland under Verdenskrigen*. København 1916, s. 58–66.

Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser*, bd. I. København 1924, s. 7–78.

Kraack, Gerhard, Frank Lubowitz og Hans Schultz Hansen (red.): *Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914–1933. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenz-*

gion / Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie, bd. IV. Aabenraa og Schleswig 2001.
Lund, Hans m.fl.: *Sønderjyllands Historie*, bd. V. *Tidsrummet 1864–1920*. København u.å., s. 258ff.

Arrestationerne i Aabenraa:

Hanssen 1924, s. 7–10.

Arrestationerne i Sønderborg:

Berthelsen, Thomas (udg.): *Under prøjsisk Arrestation*. Sønderborg 1939.

Bonefeld, Olav: *Civilfanger i 1914*. I: *Skrift for Historisk Forening i Sundeved* 1995, s. 74–98.

Grau, Andreas (red.): *Da den store Verdensbrand antændtes*. Sønderborg 1924.

Svensson, A.: *De stille år*. Sønderborg 1962, s. 19–32.

Svensson, Inger Bjørn: *Civilfangerne 1914*. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1964, s. 231–235.

Landsarkivet for Sønderjylland, foreningsarkiver acc. 335: »Foreningen Danske Civilfanger 1914«.

Arrestationerne i Haderslev:

Sarup, Jes (red.): *Bavnerne brænder*. København 1934.

Svensden, Nicolai: *Sønderjysk skæbne*, bd. II. Haderslev 1953, s. 294–330.

Arrestationerne i Tønder og Flensborg:

Christiansen, Werner: *Godsinspektør H.C. Davidsens Forbryderalbum*. Tønder 1973.

Filskov, Lorenz: *Statsfange i Flensborg 1914*. I: *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 109–124.

Filskov, Tycho: *Seks år for Rachel*. Tønder 1934.

Jørgensen, H.P.: *Fangerne på Flensborg Gymnasium August 1914*. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1946, s. 72–80.

Petersen, Thorvald: *Fra Als til Tønder*. Tønder 1952.

Schack, Otto Didrik: *Grænsesind*. København 1970.

Kilder til længere citater:

1. Christian Nielsen: Som arrestant i sit eget Hjem. I: *Under prøjsisk Arrestation*. 1939, s. 47–48.

2. Peter Grau: Da jeg var Tysklands fange. I: *Under prøjsisk Arrestation*. 1939, s. 6.

3. Jes Sarup (red.): *Bavnerne brænder*. 1934, s. 11f.

4. *Sammesteds* s. 38.

5. Tycho Filskov: *Seks Aar for Rachel*. 1934, s. 36.

6. *Sammesteds*, s. 23–24.

7. Lorens Filskov: *Statsfange i Flensborg 1914*. I: *Sønderjyske Årbøger* 1933, s. 123. I erklæringen, som fangerne i Sønderborg og Tønder skulle underskrive, var der også et 6. punkt.

8. Nicolai Svendsen i: Jes Sarup (red.): *Bavnerne brænder*. København 1934, s. 122.

Sønderjyder ved fronterne

Den vigtigste kilde til sønderjydernes deltagelse i Første Verdenskrig er deres breve og dagbøger, som findes i stort antal i de forskellige sønderjyske arkiver. Denne artikel bygger i hovedsagen herpå. Om soldaterlivet i Første Verdenskrig findes på dansk blandt andet

Kragh-Nielsen, Niels H.: *Sønderjyder i den store krig 1914–1918*. Aabenraa 1993.

Lammers, Karl Chr. m.fl.: *Krigsbilleder og krigsoplevelse: Soldaternes første verdenskrig*. I: *Den jyske historiker, Krig og Samfund*. Århus 1985.

Sørensen, Nils Arne: *Den Store Krig set nedefra – Et faghistorisk efterskrift*. I: *Og det kalder man at være civiliseret*. Odense 1998.

Der findes en stor udenlandsk litteratur om emnet, af hvilken kan nævnes

Ellis, John: *Eye-deep in Hell. Trench Warfare in World War I*. New York 1976.

Ulrich, Bernd & Benjamin Ziemann: *Frontalltag im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main 1994.

Winter, Denis: *Death's Men. Soldiers of the Great War*. London 1978.

Ziemann, Benjamin: *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923*. Essen 1997.

Mere generelt om verdenskrigen kan nævnes

Sørensen, Nils Arne: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. København 2005.

De sønderjyske krigsdeltagere:

På grundlag af det tilgængelige statistiske materiale er der to beregningsmuligheder: Ud fra folketællingen 1910 og ud fra tabstalen

I folketællingen 1910 udgjorde den mandlige del af befolkningen fra det område, som svarer til det nuværende Sønderjylland (Nordslesvig), 2,63 promiller af den samlede mandlige befolkning i Tyskland. Går man ud fra, at samme fordeling gjorde sig gældende mht. til andelen af indkaldte, og da man ved, at 13,4 millioner mand var indkaldt til den tyske hær, er det nemt at beregne deres antal. Benyttet er *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1921–22*, Bd. 42, Berlin 1922, s. 1 og 15 og *Sanitätsbericht über das deutsche Heer 1914/18*, Bd. II, Berlin 1938, s. 1.

Da man kender den omtrentlige andel af faldne af samtlige tyske indkaldte, kan man – hvis man antager, at andelen var omtrent den samme for de indkaldte fra Nordslesvig – beregne antallet af indkaldte fra Nordslesvig ud fra antallet af faldne. Benyttet er hertil Alnor 1926–29, s. 849 og Niall Ferguson: *The Pity of War*. London 1998, s. 295.

Begge beregningsmåder er behæftet med en række usikkerheder, men derved adskiller de sig ikke fra de almindeligt angivne 30.000, hvis præmisser er fuldstændigt ubekendte.

Hvad angår antallet af faldne, se også Jørgen Kühl og Jens Ødegaard: *Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig*. I: *Sønderjyske Årbøger* 1990, s. 167–173.

Erhvervsfordelingen er beregnet efter erhvervs-tællingen 1907 på grundlag af *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1921–22*, Bd. 42, Berlin 1922, s. 14.

Indkaldelse og uddannelse:

Om værnepligten i Tyskland, se Kurt von Rabenau: *Die deutsche Land- und Seemacht und die Berufspflicht des Offizieres*. Berlin 1912, s. 232–292.

Krigshverdagen:

Jürgensen, Wilhelm: *Das Füsilier-Regiment »Königin« Nr. 86 im Weltkriege*. Berlin/Oldenburg 1925, s. 109.

Desuden er anvendt Ellis 1976, Sørensen 2005, Ulrich & Ziemann 1994, Winter 1978.

Feltpost:

Ulrich, Bernd: *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–33*. Essen 1997, s. 78–83.

På liv og død:

Om dødsårsager, se

Marckmann, Anton: *Ofrene fra den store krig 1914–1918*. Aabenraa 2005, s. 88.

Nørregård, Martin Bo: *Haderslev dødsregister som kilde til 1. verdenskrig*. I: *Haderslev Byhistoriske Arkiv*, Årsskrift 2001. Haderslev 2002, s. 26.

Om uofficielle våbenhviler, se

Ashworth, Tony: *Trench Warfare 1914–1918. The Live and Let Live System*. London 1980/2000.

Jürgs, Michael: *Den lille fred i den store krig*. København 2004.

Bag fronten:

Hirschfeld, Magnus (red.): *Sittengeschichte des Weltkriegs*, Bd. I. Leipzig 1938, s. 221–2, 235 og 309.

En særlig sønderjysk krigserfaring:

Sørensen, Svend Falkner: *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914–1918*. Aabenraa 1989, s. 25–26.

Desuden er anvendt Hanssen 1924, s. 194–195.

Citerede breve og dagbøger:

Busk, Morten: Kopier af breve i Haderslev Byhistoriske Arkiv (HBA), A8033.

Campradt, Christian: Breve og dagbog i HBA, A10358.

Clausen, Nicolai: Breve i Museet på Sønderborg Slot (MSS), Historisk Arkiv, N.12.27.

Friis, Jørgen: Annette Østergaard Schultz (udg.): *Mellem Fjelstrup og Fronten*. Inger og Jørgen Friis – breve 1915–18. Aabenraa 1996.

Henningsen, Iver: Breve i privateje.

Holdt, Hans: *Dagbogsoptegnelser fra starten af den 1. verdenskrig*. Det gamle Løjt, bind 25, Aabenraa 2005.

Holm, Marius: Breve i HBA, A 10369.

Iversen, Otto: Breve i HBA, A10379.

Jakobsen, Christian: Citeret efter Jørgen Møllers renskrift af hans breve, Assens 2004, se www.verdenkrig.dk.

Jensen, Niels Jørn (udg.): *Nyt fra Vestfronten*. Marine Jensen og sønners breve fra 1. Verdenskrig. Odense 1998.

Kraack, Nicolai: Kopier af breve

Lorentzen, Hans: Og det kalder man at være civiliseret. Hans Lorentzens dagbog fra 1. Verdenskrig. Udgivet af Inge Borup. Odense 1998.

Møller, Jens H.: Citeret efter Jørgen Møllers renskrift af hans dagbog, Assens 2004, se www.verdenskrig.dk.

Nissen, Fredrich: Dagbøger og breve i MSS, Historiske Arkiv, personer.

Paulsen, Paul: Breve i HBA A8033.

Thygesen, Thyge: Efter oldebarnet Jonas Thygesens renskrift af brevene, som forberedes til udgivelse på forlaget Gammelting 2006.

Kilder til længere citater:

1. Christian Jakobsen, brev 28.7.1916.
2. Otto Iversen, brev 7.12.1916 (oversættelse).
3. Thyge Thygesen, brev 29.11.1915.
4. Jørgen Friis, s. 63.
5. Nicolai Kraack, brev 24.7.1915.
6. Sst.
7. Friedrich Nissen, dagbog 17.11.1915.
8. Jørgen Friis, s. 91f.
9. Chr. Campradt, dagbog 12.5.1916 (oversættelse).
10. Chr. Campradt, brev 15.9.1916 (oversættelse).
11. Hans Lorentzen, s. 70 (optegnelse 27.10.1916).
12. Paul Paulsen, breve 1.12.1917 og 21.12.1917.
13. Morten Busk, brev 17.5.1916.
14. Iver Henningsen, brev 11.6.1915.
15. Nicolai Kraack, brev 12.8.1915.
16. Jørgen Friis, s. 59f.
17. Otto Iversen, brev 12.12.1917 (oversættelse).
18. Paul Paulsen, brev 21.6.1917.
19. Hans Lorentzen, s. 89.
20. Jørgen Friis, s. 90f.
21. Jensen s. 218.
22. Thyge Thygesen, brev 5.4.1915.
23. Jensen, s. 161, 216.
24. Jørgen Friis, s. 116.
25. Iver Henningsen, brev 4.6.1915.
26. Marius Holm, brev 21.4.1915.
27. Thyge Thygesen, brev 19.10.1915.
28. Iver Henningsen, brev juni 1915.
29. Otto Iversen, brev 22.11.1916.
30. Jensen, s. 99f.
31. Jensen, s. 103.

32. Friedrich Nissen, dagbog maj 1915.
33. Chr. Campradt, dagbog 12.5.1918 (oversættelse).
34. Nicolai Kraack, brev 24.7.1915.
35. Sst.
36. Chr. Campradt, brev 29.9.1916 (oversættelse).
37. Jørgen Friis, s. 92f.
38. Jensen, s. 160.
39. Chr. Campradt, brev 11.3.1918 (oversættelse).
40. Iver Henningsen, brev 24.3.1915.
41. Iver Henningsen, brev 9.5.1915.
42. Nicolai Clausen, brev 28.5.1915.
43. Jens H. Møller, dagbog 16.11.1916.
44. Hans Lorentzen, s. 106.

Pligtens tunge bud eller faneflugt?

Generelt:

Kapitlet bygger i meget høj grad på Svend Falkner Sørensen: *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914–1918*. Aabenraa 1989. I denne bog kan man også finde udførlige kvantitative oversigter og oplysninger om arkivmateriale, kildemateriale i øvrigt og litteratur om emnet. Bogen er den første behandling af emnet siden N.P. Petersen-Pauli: *Sønderjydske Rømningsmænd*. Kolding 1921.

Skal – skal ikke:

Christiansen, Ernst: *Du kan, du må og skal. To år i krig*. Flensborg 1923.

Hansen, H.P.: *Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser*, bd. I-II. København 1924.

Deserteringerne:

Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, Bd. II. Neumünster 1926–29.

Flugten:

C.G. d’Obyr Willemoës’ privatarkiv (private personarkiver nr. 6517 i Rigsarkivet). Pk. 7–9: »Sønderjylland og Krigen. Flygtninge. bd. I–III«.

Karen Hansen f. Poulsens privatarkiv med »Optegnelser fra Krigsaarene« (privatarkiv nr. 258 i Landsarkivet for Sønderjylland)

Desertørerne:

Haderslev Landrådsarkiv (Militærsager) fag 44, nr. 17 og fag 46, nr. 21–22a (Landsarkivet for Sønderjylland).

Tyske reaktioner:

Skærbæk Amtsforstanderarkiv Fag V, nr. 70–70h, »Krieg«, 9 Hefter 1914–1920 (Landsarkivet for Sønderjylland).

I Danmark:

»To Løver«s arkiv (private institutionsarkiver nr. 10.075 i Rigsarkivet), pk. 8 (ca. 1888–1941).
Christmas-Møller, Wilhelm: *Christmas-Møllers politiske læreår*. København 1983, s. 96–102.

Kilder til længere citater:

1. Hejmdal 7.8.1914.
2. E. Christiansen: Du kan, du maa og skal! To Aar i Krig. Flensborg 1923, s. 10.
3. H. P. Hanssen: Fra Krigstiden I, Kbh. 1924, s. 126.
4. RA, private personarkiver nr. 6517, C.G. d'O-bry Willemoës, bind II, bilag, dateret 6.8. 1916.
5. Sst. bind III, bilag.
6. Sst.
7. LAÅ, privatarkiv nr. 258/1, Karen Poulsen.
8. RA, private personarkiver nr. 6517, C.G. d'O-bry Willemoës, bind III, side 4–5 i tillæg efter s. 560.
9. LAÅ, Skærbæk amtsforstanderarkiv fag V nr. 70f.
10. H. E. Sørensen: Fra skyttegrav og hjemmefront, Skærbæk 1984, s. 41.
11. RA, private institutionsarkiver nr. 10.075, »To Løver«.

Hjemmefronten – træk af hverdagslivet

Kapitlet bygger på en gennemgang af en række af landsdelens dagblade, især *Dybbøl Posten*, *Hejmdal* og *Dannevirke* fra krigsårene. Desuden er der anvendt stof fra Inge Adriansen og Henrik Fangel: *Krigens hverdag 1914–1918*. Aabenraa 1984, hvori der er udførlige notehenvisninger.

Kvindens vilkår:

Thomsen, Ingeborg og Svend Thorsen (red.): *De fire onde Aar. Dagligt Liv i Sønderjylland under Verdenskrigen*. København 1933.

Ernæringsituationen:

Adriansen, Inge: Kostvaner i en krisetid – om kostvaner i Nordslesvig under første verdenskrig. I: *Nord Nytt* 1982, Nr. 14, Madkulturelle Perspektiver, s. 45–54.
Petersen, Paula: Tyv i sit eget hus. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1964, s. 322–330.
Kommunale lagre: *Aabenraa bys historie*, bd. 3, 1974, s. 115 og *Sønderborg bys historie*, bd. 2, 1966, s. 126, Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1864–1920*. 1997, s. 387f.

Offervilje og agitation:

Adriansen og Fangel 1984, s. 23–32.

Børns vilkår og skolen under krigen:

Jacobsen, Holger, I: *Aabenraa Statskoles Aarsskrift* 1946, s. 16.
Møller, Peter J.: *Haderslevdreng mellem dansk og tysk*. Aabenraa 1978.
Ravn, L.S.: *Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920*. Aabenraa 1983.

Myndighedernes påbud og forordninger:

Adriansen og Fangel 1984, s. 79–86.
De lokale forordninger findes i de fire udgaver af *Kreisblatt*.

I hjemmene:

Adriansen, Inge: *Første Verdenskrig i Mikroperspektiv. Maria Gørrigsens Åbenbaringer*. Sønderborg 2003.
Müller, Max: *Jeg blev i min by*. Sønderborg 1980.
Petersen, Mette Fog: *Et sønderjysk hjem*. København 1970.

Krigens følger på kort sigt:

Michelsen, M.: Sundhedstilstanden under halv-sulten. I: Thomsen og Thorsen 1933.
Sørensen, Nils Arne: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. København 2005.

Krigens følger på længere sigt:

Utrykte erindringer af Birger Kiølseth i Sottrup præstearkiv.

Eskildsen, Claus: *Østfront – Vestfront*. København 1929.

Marckmann, Anton: *Ofrene fra den store krig 1914–1918*. Aabenraa 2005.

Kilder til længere citater:

1. Margrethe Schmidt: Paa en Bondegaard i Østerlindet. I: Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen: *De fire onde Aar*. 1933, s. 98–99.
2. Svend Thorsen: Spredte Træk fra Hus og Gaard. I: Ingeborg Thomsen og Sven Thorsen: *De fire onde Aar*. 1933, s. 154–55.
3. Max Müller: *Jeg blev i min by*. 1980, s. 40–41.
4. Mette Fog Petersen: *Et sønderjysk hjem*. 1970, s. 53–54.
5. Schleswigsche Grenzpost 10.08.1914. Her efter Adriansen og Fangel: *Krigens hverdag 1914–1918*, 1984, s. 25.
6. Efter krigens afslutning dannedes »Nationalfondet af 1918«, som tog initiativ til en indsamling af midler til nye kirkeklokker til Sønderjylland. Dette projekt blev efter genforeningen overtaget og videreført af Den Sønderjydske Fond, og 46 nye klokker blev nystøbt i 1922–23.
7. LAA, Privatarkiv 1210, brev fra Jørn Bjørnskov 1979.
8. Holger Jacobsen i Aabenraa Statsskoles Årskrift 1946, s. 16.
9. LAA, Privatarkiv 1210, brev fra Margrethe Jensen 1979.
10. L.S. Ravn: *Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920*. 1983, s. 183–184.
11. Max Müller: *Jeg blev i min by*. 1980, s. 29–30.
12. Peter J. Møller: *Haderslevdreng mellem dansk og tysk*. 1978, s. 45–46.
13. Max Müller: *Jeg blev i min by*. 1980, s. 42.
14. Ingeborg Thomsen: Da vi var krigskoner. I: Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen: *De fire onde Aar*. 1933, s. 77.
15. Sammesteds s. 90.
16. Sammesteds.
17. Max Müller: *Jeg blev i min by*. 1980, s. 43–44.
18. Mads Michelsen: Sundhedstilstanden under

Halvsulten. I: Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen: *De fire onde Aar*. 1933, s. 96–97.

19. Utrykte erindringer af Birger Kiølseth i Sottrup præstearkiv. Tak til den nuværende sognepræst Lorenz Christensen for at henlede min opmærksomhed herpå.

20. Claus Eskildsen: *Østfront Vestfront*. 1929 s. 61.

Allierede krigsfanger i Sønderjylland

Kapitlet bygger i vidt omfang på Inge Adriansen: *Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914–20*. Fra Als og Sundeved 69. Sønderborg 1992. Heri er der udførlige notehenvisninger.

I Landsarkivet for Sønderjylland rummer landsrådsarkiverne især fra Aabenraa og Sønderborg mange sager vedrørende krigsfangers ophold, arbejde og flugt. De findes under militærsager.

En vigtig kilde til myndighedernes administration har været *Kreisblatt des Kreises Apenrade, Hadersleben, Sønderburg, Tondern* 1914–1918.

I Museet på Sønderborg Slot, Kulturhistoriske undersøgelser, gruppe C er der interviews fra 1970'erne med tidligere krigsfanger samt billeder, breve og genstande fra krigsfanger. Mange de lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland har fotos og breve vedr. krigsfanger. De lokalhistoriske arkiver i Fåborg, Assens og Lyø har fotos og beretninger om flygtede krigsfanger.

Krigsfanger og krigsfangelejre i Sønderjylland:

Adriansen, Inge: Krigsfanger som fremmedarbejdere. I: *Folk og Kultur, Årbog for Dansk Ethnologi og Folkemindevidenskab* 1974, s. 76–89.

Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser*, bd. 1. København 1924, s. 111.

Forordninger om krigsfangernes ophold og arbejde: Afsnittet bygger især på en gennemgang af *Kreisblatt* fra de fire kredse.

Vagtmandskabet og dagens gang for krigsfanger: Trykte forordninger og cirkulærer

ver er sammenholdt med fotos, breve og beretninger i Sønderborg Slot, Kulturhistoriske Under søgelser, Krigsfanger, C1-C244.

Fritidsbeskæftigelser, Forskelle på krigsfanger fra de forskellige lande – og på arbejdsgivere og Krigsfanger på godt og ondt:

Afsnittet bygger på samtidige breve og fotos samt erindringslitteratur og er uddybet i Adriansen 1992.

Thomsen, Ingeborg og Svend Thorsen: *De fire onde Aar. Dagligt Liv i Sønderjylland under Verdenskrigen*. København 1933.

Flugt og flugtforsøg:

Lausten Thomsen, Hans: Krigsfangerne ved Rejsby. To, der ikke kom hjem. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1929, s. 91–92.

Sørensen, H.E.: *Før Genforeningen. Gamle sønderjyder fortæller*. Skærbæk 1981.

Krigsfangernes hjemsendelse:

Afsnittet bygger især på landsrådsarkiverne i Landsarkivet, jf. også Adriansen 1992.

Krigsfangegrave:

Adriansen, Inge: »Løgumkloster, en sørgelig Klang i franske Øren«. Løgumkloster krigsfangelejr og gravlund. I: *Løgumkloster Studier* 1992, s. 162–183.

The Joint Memorial in Tinglev Churchyard in the Memory of British, French and Russian Soldiers. København 1926.

Kilder til længere citater:

1. H.P. Hanssen: *Fra Krigstiden.*, bd. 1, 1925, s. 111.
2. Inge Adriansen: *Ivan fra Odessa*, 1992, s. 24.
3. Ingeborg Thomsen: Da vi var krigskoner. I: *De fire onde Aar*, 1933 s. 74.
4. Beretning i MSS, kulturhist. Arkiv C-48.
5. H.E. Sørensen: *Før Genforeningen*. Skærbæk 198, s. 79–81.
6. Lausten Thomsen. *Krigsfangerne ved Rejsby*. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1929. s. 91.
7. Sammesteds s. 92.

Sønderjyder i allieret krigsfangenskab

Generelt:

Jensen, N.A.: *Ventetider. Breve fra Rejser til de sønderjyske Fangelejr i Frankrig og Rusland*. Odense 1926.

Kragh-Nielsen, Niels H.: *Sønderjyder i den store krig*. Aabenraa 1993, s. 54 (antal krigsfanger).

Rasmussen, Bent: *I Gerning og Sandhed. N.H. Rasmussen og de sønderjyske Krigsfanger*. København 1927.

Fangelejren i Frankrig:

Talrige fangeberetninger fra lejren findes i Aurillac-foreningen (udg.): *Aurillac-bogen* 1936 og 1937. Haderslev 1936–37.

Diedrichsen, P.: Paul Verrier – sønderjydernes ven. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1967, s. 105–11.

Petersen, Andreas Chr.: *I Skyttegrav og Fangenskab. Erindringer fra Verdenskrigen*. Sønderborg 1928.

Petersen, Hans: *Fire Aar i fransk Fangenskab. En Sønderjydes Oplevelser*. København 1925.

Fangelejren i England:

Mikkelsen, A.K.: Felthamlejren for Entente-friendly krigsfanger 1916–1919. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 2002, s. 257–61.

Petersen-Pauli, N.P.: *Fra engelske Fangelejr*. København 1916.

Petersen-Pauli, N.P.: *Sønderjyder i Fangelejren Feltham i England*. København 1920.

Desuden er anvendt Rasmussen 1927.

Fangelejren i Rusland:

Jensen, Peter: Jurjeff-Polskii og andre russiske krigsfangelejr. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 323–42.

Lauridsen, John T. (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. København 2003.

Desuden er anvendt Jensen 1926 og Rasmussen 1927.

Erindringer om fangenskab:

Aurillac-foreningen: Landsarkivet for Sønderjylland, foreningsarkiver nr. 54; Feltham-forening-

gen: Landsarkivet for Sønderjylland, foreningsarkiver nr. 55; Foreningen af forhenværende krigsfanger i Rusland: Landsarkivet for Sønderjylland, foreningsarkiver nr. 56.

Sikringsstilling Nord, Zeppelin-basen og andre militære anlæg

Sikringsstilling Nord:

Sønderjyllands Amts hjemmeside: www.sja.dk, Kultur&Fritid, Kulturhistorie, Sikringsstilling Nord.

Hansen, Mogens Scott: *Sikringsstilling Nord – en tysk befæstningslinje i Sønderjylland*. Skov- og Naturstyrelsen. Hørsholm 1992.

Holstein, Ulrich: *Militære jernbaner ved Danmarks sydgrænser 1844–1920*. København 1980.

Mathiesen, Hans Ole: *Guide til Sikringsstilling Nord*. Sønderjyllands Amt 1994.

Zeppelinbasen:

Gläser, Hans J.: Zeppelinere i Tønder. En episode fra den Første Verdenskrig. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1991, s. 211–219.

Kofoed, Hans: Luftangrebet på Tønderbasen 19. 1918. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 201–213.

Lauridsen, Inger: *Zeppelinbasen ved Tønder. Sønderjyske Kulturmiljøer nr. 5*. Aabenraa 2002.

Petersen, Manfred og Svend-Ulrik Ørneborg (red.): *Tønder Zeppelin Museum. Udstillingsguide*. Tønder 1991.

Andre militære anlæg:

Adriansen, Inge: Torpedostationen i Høruphav. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1976, s. 41–43.

Andersen, Ole: Torpedostationen ved Knarhøj Bugt. I: *Skrift fra Historisk Forening for Sundevad* 1994, s. 24–41.

Andersen, Ole: Det tyske linjeskib i Als Fjord under 1. verdenskrig. I: *Skrift fra Historisk Forening for Sundevad* 1994, s. 58–65.

Worsøe, H.H.: Tiden fra 1864–1920. I: *Åbenrå Bys Historie*, bd. 3. Aabenraa 1974, s. 115 (om flyvestationen).

Desuden er anvendt Hansen 1992 og Mathiesen 1994.

Grænsespørgsmålet under krigen

Generelt:

Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, Bd. II. Neumünster 1926–29, s. 337–388, 479–495, 555–597.

Fontenay, Fr. le Sage de: *Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie* 1914–20. Aktmæssig Fremstilling s. 4–15 og Aktstykker s. 1–19, København 1921.

Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser*, bd. I-II. København 1924.

Hanssen, H.P.: Sønderjylland under Verdenskrigen. I: *Det danske Folks Historie*, bd. VIII. København 1929, s. 427–446.

Sønderjyllands Historie, bd. V. København 1932–33, s. 257–278.

Kilder til længere citater:

1. H. P. Hanssen: *Fra Krigstiden I*. Kbh. 1924, s. 63.
2. Fr. le Sage de Fontenay: *Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie* 1914–20, Kbh. 1921, Aktstykker s. 12.
3. H. P. Hanssen: *Fra Krigstiden II*. Kbh. 1924, s. 80.
4. Karl Alnor: *Handbuch zur schleswigschen Frage*. II. Neumünster 1926–29, s. 493.
5. H. P. Hanssen: *Fra Krigstiden II*. Kbh. 1924, s. 208, 211.

Krigens afslutning og revolutionen i november 1918

Revolutionen generelt:

Frisch, Hartvig: *Fra Brest-Litowsk til Rapallo. Europas politiske Historie*. København 1936.

Haffner, Sebastian: *Revolutionen, der blev forrådt. Tyskland 1918/19*. København 1971.

Mommsen, Wolfgang J.: *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. Handbuch der deutschen Geschichte*, Bd. 17. Stuttgart 2001.

Økonomiske forhold og rådsbevægelsen i

Nordslesvig:

Andersen, Dorrit: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918–1920. I: *Sønderjyske årbøger* 1972, s. 147–185.

Andersen, Morten: Folkeafstemning og fødevarerforsyning. Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918–20. I: *Sønderjyske årbøger* 2004, s. 171–212.

Schartl, Matthias: *Rote Fahnen über Flensburg. KPD, linksradikale Milieus und Widerstand im nördlichen Schleswig-Holstein 1919–1945*. Flensburg 1999.

Indtryk fra de enkelte byer:

Åbenrå Bys Historie, bd. 3, s. 114–120.

Andersen, Dorrit: Præsident Bruno Topff og republikken Als – endnu engang. I: *Sønderjyske årbøger* 1985, s. 97–136.

Beier, H: Revolutionen i Brøns november 1918. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1978, s. 23–24.

Bojesen, Christian Bo: Præsident Bruno Topff og republikken Als i 1918. I: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*. Aabenraa 2002, s. 171–182.

Fangel, Henrik: *Haderslev Bys historie 1864–1920*. Haderslev 1996, s. 398–413.

Fra mødet på Folkehjem 17. november 1918–1968. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 364–367.

Lebeck, Anders: November 1918. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 317–322.

Rossen, R.P.: Fra Krigen og Revolutionstiden. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1927/28, s. 177–180.

Sørensen, H.E.: *Revolution i Skærbæk*. Skærbæk 1976.

Den lange hjemrejse:

Eskildsen, Claus: *Østfront – Vestfront*. København 1929.

Jessen, Johannes: La guerre finis. I: *DSK Årbog* 1968, s. 11–16.

Kragh-Nielsen, Niels H.: *Sønderjyder i den store krig 1914–1918*. Aabenraa 1993.

Kilder til længere citater:

1. Fra mødet på Folkehjem 17. november 1918–1968. *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 366.

2. Anders Lebeck: November 1918. *Sønderjysk Månedsskrift* 1968, s. 318.

3. Sst.

4. Sst. s. 319.

5. R.P. Rossen: Fra Krigen og Revolutionstiden.

Sønderjysk Månedsskrift 1927/28, s. 177–180.

6. H. Beier: Revolutionen i Brøns november 1918. *Sønderjysk Månedsskrift* 1978, s. 23–24.

7. Claus Eskildsen: Østfront Vestfront. 1929, s. 247–248.

8. Johannes Jessen: La guerre finis. *DSK-Årbog* 1968, s. 12f.

9. Sst. s. 14f.

De sønderjyske krigsinvalidere og hjælpen nordfra

Krigen og ofrene:

Opgørelser over krigens faldne og sårede findes i Anton Marckmann: *Ofrene fra den store krig 1914–1918*. Aabenraa 2005. Beretningen om krigsinvaliden Friedrich K. findes i Invalidenævnets arkiv, Krigsinvalidesag nr. 1. Uddrag heraf kan desuden læses i Annette Østergaard Schultz: *Sociale forsikringer i Sønderjylland. I: Harmonisering eller særordning*. Aabenraa 2002, s. 450–453.

Hjælpen fra den danske stat:

Schultz 2002, især s. 402, 414, 440 og 442.

Invalidenævnet, Invalidekonsulenterne og Invaliderrådet:

Invalidenævnets arkiv. Se endvidere Marckmann 2005, s. 13, 15–16 og 18 samt Schultz 2002, s. 408, 410–411.

De krigsskadede:

Marckmann 2005, s. 38 samt Schultz 2002, s. 421.

Krigsrenten:

Marckmann 2005, s. 22, 26–28, 41, 46–48, 54 og 142.

Krigsinvalideskolen:

Krigsinvalideskolens beretning, 1925, s. 19, 35–36, 40 og 43.

Kretzschmer, Knud: *Den sønderjyske Fond*. Aabenraa 1960, s. 89.

Marckmann, Anton: Sønderjyske krigsinvalidere fra 1. Verdenskrig. I: *Sønderjyske Årbøger* 2001, s. 156.

Desuden er anvendt Marckmann 2005, s. 136–137 og Schultz 2002, s. 424–425, 429, 448–449 og 527.

De faldne og deres efterladte:

Marckmann 2005, s. 29, 72, 74, 118 og 133. Beretningen om Jørgen Friis er gengivet i Schultz, Annette Østergaard: *Mellem Fjelstrup og fronten*. Aabenraa 1996, s. 196–197.

Andre hjælpeforanstaltninger:

Den sønderjydske Fonds arkiv i LAÅ, nr. 19. Hjælpearbejdet er desuden omtalt i Kretschmer 1960, Marckmann 2005, s. 138 og Schultz 2002, s. 445.

Foreningen af Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes efterladte:

Foreningens arkiv findes i dag i LAÅ (foreningsarkiver acc. 25, 326, 327, 363 og 478). Her findes bl.a. protokollen for årene 1934–82. Derudover er der hentet oplysninger fra foreningens medlemsblad *Krigs-Invaliden* 1961 nr. 10 samt Marckmann 2005, s. 140 og Schultz 2002, s. 423.

De forurettede krigsinvalid:

Marckmann, Anton: *Sønderjyske krigsinvalid i 1. Verdenskrig. I: Sønderjyske årbøger* 2001, s. 163.

Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder

Mindeparken ved Marselisborg:

Harris, Poul: *Århus i friluftskunst og mindesmærker*. Århus 1983.

Harris, Poul: *Monumentet i Århus. Historie og navneoversigt*. Århus 1990.

Westh, Jan René: *Danske frivillige i Frankrig 1914–1918*. København 1998.

Landsarkivet i Aabenraa, Forskelligt nr. 6: Lensgreve O.D. Schacks efterladte papirer vedr. monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske. Her findes mange breve med drøftelser vedr. in- og ekskluderinger af personer.

Sønderborg Slot. Sagligt Arkiv, D.7.b.5.1.6: For-

tegnelse over indkomne navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne Danske. Rettet indtil 24. december 1931. 1932.

Historiebruken siden 1934:

Afsnittet bygger især på gennemgang af aviser omkring 11. november.

Oplysninger om den nutidige ceremoni stammer fra SOK, Søværnets Operative Kommando i Århus

Mindesmærker for verdenskrigens faldne i Sønderjylland:

Hovedparten af krigsmindesmærkerne i Sønderjylland er beskrevet i seks artikler:

Vore Faldnes Minde (Broager, Havnbjerg, Møgel-tønder, Rinkenæs, Sønderborg, Abild, Løgum-kloster, Magstrup, Ulkebøl, Gl. Haderslev sogn, Åbenrå, Sommersted, Løjt Kirkeby, Rødding, Burkal, Genner). I: *Sprogforeningens Almanak* 1928, s. 37–55.

Vore Faldnes Minde (Holbøl, Tyrstrup, Christiansfeld, Dybbøl, Skodborg, Bjolderup, Ullerup, Emmerlev, Øsby, Årø, Nordborg, Bredebro, Hammelev, Øster Løgum, Felsted, Bedsted, Tinglev, Svenstrup). I: *Sprogforeningens Almanak* 1929, s. 19–36.

Vore Faldnes Minde (Åstrup, Christiansfeld, Tandslet, Lebøl, Nybøl, Klipleve, Kegnæs, Bov, Hørup, Egen, Rise, Abild, Skrydstrup, Ravsted, Adsbøl, Grarup). I: *Sprogforeningens Almanak* 1930, s. 49–68.

Vore Faldnes Minde (Fole, Haderslev, Øster Lindet, Lysabild, Hellevad, Varnæs, Hjordkær, Arrild, Gram, Notmark, Kværns, Hoptrup, Oksenvad, Ballum, Øster Højst, Aller). I: *Sprogforeningens Almanak* 1931, s. 22–37.

Vore Faldnes Minde (Halk, Gråsten, Hygum, Rejsby, Vilstrup, Stepping, Rise, Egvad, Ensted, Hviding, Vedsted, Vonsbæk, Brøns, Vojens, Frørup, Hjerndrup). I: *Sprogforeningens Almanak* 1932, s. 38–54.

Vore Faldnes Minde (Bjerning, Jegerup, Oksbøl, Lintrup, Ketting, Moltrup, Asserballe, Brandrup, Sottrup, Ubjerg, Sæd, Haderslev, Frøslev, Tønder, Jels, Roager, Visby). I: *Sprogforeningens Almanak* 1933, s. 52–68.

I 2006–07 har Museet på Sønderborg Slot foretaget en undersøgelse over alle krigsmindesmærker 1914–1918 i hele Sønderjyllands Amt, undersøgelsessag nr. 07092.

Mindesmærker for begge nationaliteter i Sønderborg og Aabenraa:

Afsnittet bygger især på gennemgang af aviser omkring 11. november.

Mindesmærkestriden i Aabenraa er belyst i *Åbenrå Bys Historie*, bd. 3, s. 111 f.

National strid om mindesmærkerne i Haderslev:

Afsnittet bygger især på gennemgang af aviser omkring 11. november og oplysninger fra Byhistorisk Arkiv.

»Faldet på ærens mark« i Tønder:

Oplysninger fra det lokalhistoriske arkiv og fra pastor Lorenz Wree, Tønder.

Mindesmærker for 1914–1918 i landsognene:

Afsnittet bygger på de seks artikler fra *Sprogforeningens Almanak* og eget feltarbejde samt oplysninger indhentet fra lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland i 2006, undersøgelsessag 07092.

Udblik til Europa:

Laqueur, Thomas W.: *Memory and Naming in the Great War*. I: John R. Gillis (udg.): *Commemorations. The Politics of national Identity*. Princeton 1994, s. 150–167.

Sørensen, Nils Arne: *Commemorating the Great War in Ireland and Trentino. An essay in comparative history*. I: *Nordic Irish Studies* 2003, 2, s. 121–139.

Sørensen, Nils Arne: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. København 2005.

Sørensen, Nils Arne: *Krig i et grænseland. Mindekulturen om 1. verdenskrig i Trentino*. I: Johnny N. Laursen m.fl. (red.): *I tradition og kaos. Festskrift til Henning Poulsen*. Århus 2000, s. 33–67.

Danske særtræk ved mindekulturen for Den store Krig:

Adriansen, Inge: *»Stenen står og slægter melde«*. Genforeningsmindesmærker. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, s. 156–161.

Adriansen, Inge: *»...så Hans kan kende mig, når vi mødes«* om Mette Nørgaards sorte brudekjole. I: *Folkeminder* 1998, 2, s. 8–10.

Dülffer, Jost & Gerd Krumeich: *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918*. Essen 2002.

Kilder til længere citater:

1. Poul Harris: *Århus i friluftskunst og mindesmærker*. Århus 1983, s. 155.

2. Under denne bogs trykning udkom *Årsskrift for Haderslev Byhistoriske Arkiv* 2005 med en artikel af Martin Bo Nørregaard: *Haderslevs tyske mindesmærke for de faldne i 1. verdenskrig* (s. 37–47). Her skildres usikkerheden med hensyn til hvor mange faldne, der kunne regnes for hjemmehørende i Haderslev. I tidens løb er der både slettet og tilføjet navne på mindesmærket.

3. Inge Adriansen: *»... så Hans kan kende mig ...«* *Folkeminder* 1998, 2, s. 8–10.

Sønderjyske soldatergrave i Frankrig og England

Fra massegrave til individuelle grave:

Behrenbeck, Sabine: *Soldatenfriedhöfe*. I: Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz (red.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn 2003, s. 843–845.

Holdt, Hans: *Dagbogsoptegnelser fra den 1. verdenskrig*. I: *Det gamle Løjt*, bd. 25, s. 8–21.

Etableringen af en sønderjysk krigskirkegård i Braine:

Lausten Thomsen, Hans: *Den sønderjyske kirkegård i Frankrig*. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1929–30, s. 33–34.

Lausten Thomsen, Hans: *Den sønderjyske kirkegård i Frankrig [Navnefortegnelse]*. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1933–34, s. 209–212.

Nørregaard, Martin Bo: *Den danske kirkegård i Frankrig*. I: *Haderslev Byhistoriske Arkiv – Årsskrift* 2002, s. 20–31.

Westh, Jan René: *Danske frivillige i Frankrig 1914–1918*. Frederiksberg 1998.

Mindekultur kræver midler:

Kretzschmer, Knud: *Den sønderjydske Fond*. Aabenraa 1960, s. 101–106.

Afsnittet bygger på en gennemgang af sager vedr. kirkegården i Braine, indkommet til Sønderjyllands Amt 1980–2001.

Pilgrimsrejser og kulturturisme:

Beretninger i Museet på Sønderborg Slot, Historisk Arkiv E 45, DSK-arkivalier.

Sønderjyske grave ved krigsfangelejre:

Museet på Sønderborg Slot, Historisk Arkiv, N.25.1, Sønderjyske soldatergrave 1914–1918.

Glæmsel og erindring:

Den officielle danske deltagelse fremgår af korrespondance i amtets arkiv vedr. kirkegården i Braine.

Citatet fra Peter Hell er fra en samtale med forfatteren i 1988.

Kilder til længere citater:

1. Hans Holdt: Dagbogsoptegnelser fra starten af 1. verdenskrig. I *Det gamle Løjt*, bd. 25, 2005, s. 16.
2. Anker Nørsgaard i hjemstavnsheftet *Mågen* i november 1951 og i forkortet udgave i dagbladet *Vestkysten* 15. september 1951.
3. Beretning i DSK-foreningsarkiv på Sønderborg Slot.
4. Sønderborg Slot, Historisk Arkiv, E45, Dansk-sindede Sønderjyske Krigsdeltagere.

Foreningen af Dansksindede**Sønderjydske Krigsdeltagere 1914–18**

DSK's historie er tidligere skildret af foreningens formand Jens Andersen: *DSK 1914–18*. Et tilbageblik. I: *DSK årbog* 1972, s. 9–25.

Hovedkilden til fremstillingen er DSK's hovedforeningsprotokoller 1936–1969 (LAA, Foreningsarkiver 53/1).

H. P. Hanssen finder en mening i sønderjydernes tab:

Det danske Folks Historie, bd. VIII. København 1929, s. 429.

Vogel-Jørgensen, T.: *Bevingede ord*. København 1975, sp. 906.

Skyttegravsgenerationen:

Thorsen, Svend: *Fyrre år med Danmark*. København 1960, s. 117–135.

Om de tyske krigerforeningers holdning, se Becker-Christensen, Henrik: *Det tyske mindretal i Nordlesvig 1920–1932*, bd. I. Aabenraa 1990, s. 262.

Stiftelsen af DSK – DSK og den nationale politik:

Jens Andersen anførte artikel samt DSK's ovennævnte protokoller, herunder avisudklip.

DSK's traditioner og aktiviteter – DSK's værdier:**Fanerne og kammeratskabet:**

DSK's ovennævnte protokoller, herunder avisudklip. Protokoller fra lokalforeningerne i Gråsten, Vonsbæk og Hoptrup (LAA, Foreningsarkiver 53/19, 53/24 og 53/33). *DSK Aarbo* 1941–1972.

DSK's tilbagegang og opløsning:

DSK's protokol 1954–1969. Formandens årsberetninger 1956–74 (LAA, Foreningsarkiver 53/2). Medlemslister, korrespondance, avisudklip, taler og forskelligt 1976–87 (LAA, Foreningsarkiver acc. 108). Jens Peter Jensens formandsarkiv (LAA, Foreningsarkiver acc. 303/1). Korrespondance, mødeindkaldelser, nekrologer, medlemslister m.v. 1975–99 (LAA, Foreningsarkiver acc. 354/1). Nekrolog over L. P. Gram i *Jydske Vestkysten* 28. december 2004.

Kilder til længere citater:

1. H. P. Hanssen: Grænsespørgsmaalet. Kbh. 1920, s. 76f.
2. Marten Refslund Poulsen: *Erindringer*, bd. II, Kbh. 1957, s. 19.
3. Citeret efter avisudklip om årsmødet 11.6. 1939 i DSK's protokol 1936–1941 (LAA, foreningsarkiver 53/1).
4. Opråbet findes i DSK's protokol 1936–1941 (LAA, foreningsarkiver 53/1).
5. Sst., referat af stiftende delegeretmøde 18.2. 1937.
6. Sst., april 1939.
7. Som note 3.

8. Referat af hovedbestyrelsesmøde 4.8.1945 i DSK's protokol 1942–1954 (LAÅ, foreningsarkiver 53/1).
9. Sst., referat af sendemandsmøde 4.8.1946.
10. Pressemeldelse 6.11.1937 i DSK's protokol 1936–1941 (LAÅ, foreningsarkiver 53/1).
11. Sst., avisudklip om årsmødet 11.6.1939.
12. Som note 3.

Navneregister

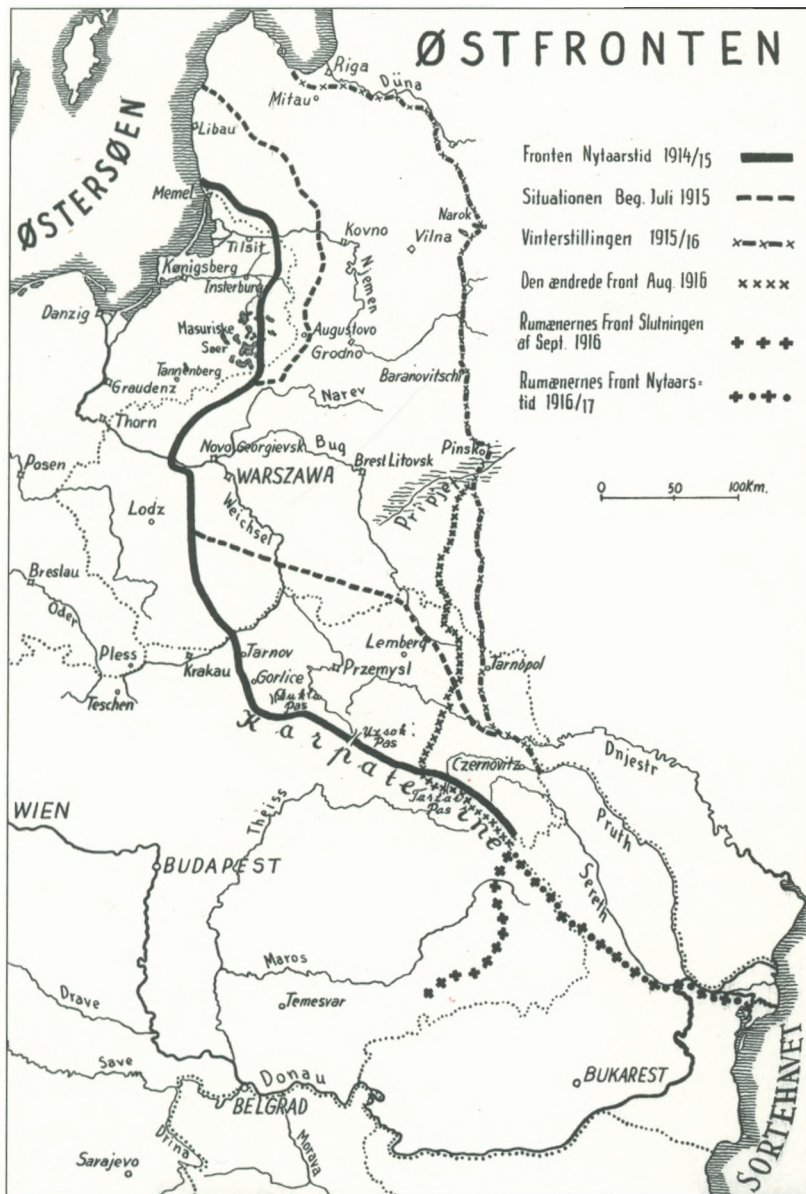
- Abonasjoff, Ivan, krigsfange, Odessa 192, 200
Adalbert, preussisk prins 23
Andersen, H.N., etatsråd, København 280
Andersen, Jens, soldat, formand for DSK, Gråsten 348, 351
Andersen-Bagmose, amtsforstander, Ulkebøl 81
Andresen, A., bankdirektør, Tønder 87, 89
Andresen, Carl, soldat, Sønderborg 176
Andresen, Fr., invalidekonsulent, Tønder 273, 285
Andresen, Kresten, soldat, Avnbøl 330, 334
Andresen, M., tobaksfabrikant, Aabenraa 180, 241
Auguste Victoria, tysk kejserinde 83
- Barg, Oberleutnant, Aabenraa 256
Bismarck, Otto von, rigskansler, Tyskland 18–19, 24–25
Bjerg, Johannes, dansk billedhugger 304
Bjørnskov, Jørn, skoleelev, Hyrup 157
Bondesen, Hans, krigsfange, Fjelstrup 207, 209–210
Boulanger, sergent, Aurillac 207–208
Boulanger, Georges, general, Frankrig 24
Brodersen, H.C., amtsforstander, Tarp 67
Brodersen, Johan, soldat, kok, Kastrup 344
Brusilov, Alexei, general, Rusland 33, 43–44
Buckowski, Jürgis, krigsfange, Litauen 177
Bundgaard, Anders, dansk billedhugger 292
Busk, Morten, soldat, Hoptrup 103
Bülów, D.W.Th. von, overpræsident, Slesvig-Holsten 78–79, 91
Bøggild, Mogens, dansk billedhugger 295
Böhlers, Georg, krigsfange, Holbøl 221
Böhme, Emilio, landråd, Tønder 86, 261
- Callesen, arrestforvarer, Tinglev 88
Callø, Anker, civilfange, Rødding 85
Campradt, Christian, soldat, Haderslev 102, 112, 114–115, 117
Christensen, Christian, landstormmand, Sønderborg 153
Christensen, Ernst, gårdejer, Asserballe 186
Christensen, I.C., fhv. statsminister 280, 292, 296, 299
Christensen, L.P., journalist, Flensborg 89
Christiansen, Ernst, journalist, Flensborg 89, 126–127,
Christiansen, Hans Jürgen, soldat, Sønderborg 336
Christmas-Møller, John, politiker, København 140
Clausen, Frits, krigsfange, Rusland 216–219
Clausen, Johs., redaktør af DSK årbogen 246
Clausen, Nicolai, soldat 120
Clausen, Paul, soldat, Stepping 110
Clemenceau, Georges, premierminister, Frankrig 19
Collin, Ionas, læge, København 140
- Dagmar, enkekejserinde, Rusland 215, 218
Davidsen, H. C., godsinspektør, Møgeltønder 87–88, 90
Delbrück, Hans, statssekretær, Berlin 79
Diedrichsen, P., krigsfange, Aurillac 208
Diksen, C., krigsfange, Haderslev 217
Disraeli, Benjamin, britisk premierminister 18
Dixen, Niels Peter, krigsfange, Fole 208, 210
Dohrmann, Friedrich W., krigsdeltager, Satjendorf 325
Drescher, M.P., Risskov 220

- Ebbesen, Johannes P., maler, Sønderborg 11, 113
 Ebert, Friedrich, formand for SPD, medlem af den tyske rigsdag 264–266
 Eckener, Alex, tysk maler 321
 Egger-Lienz, Albin, østrigsk maler 12, 15
 Enge, Fanny, syerske, spåkone, Aabenraa 64
 Erzberger, Matthias, medlem af den tyske rigsdag 263
 Eskildsen, Claus, seminarielærer, Tønder 59, 61, 120, 175, 267
 Ewald, N. forpagter og civilfange, Nybølgård 85
 Eyrolles, Jules, fransk krigsfange 196
- Falkenhayn, Erich von, tysk krigsminister 30, 77
 Filskov, Lorenz, civilfange, Møgeltønder 87
 Filskov, Tycho, journalist, Flensborg 89–90, 92
 Flebbe, Peter, krigsfange, Vedsted 209
 Floderow, Andrei, krigsfange, Rusland 177
 Foch, Ferdinand, fransk feltmarskal 17, 36, 50–52
 Fog Pedersen, Mette, forfatter, Rødding 150–151
 Frank, Holger, desertør, Øster Lindet 129
 Frank, Marius, desertør, Øster Lindet 129
 Franz Ferdinand, ærkehertug, tronfølger, Østrig-Ungarn 20, 23, 27
 Friis, Jørgen, soldat, Fjelstrup 98, 102, 104, 106, 108, 116, 170
 From, H., krigsfange, Haderslev 213, 217
 Frost, Jørgen, journalist, Aabenraa 80
 Fuglsang-Damgaard, Hans, soldat 61, 207, 347
- Gade, Louise, borgmester, Aarhus 301
 Gram, Lorenz Petersen, krigsveteran, Kolding 351
 Grau, Andreas, journalist 89–91
 Grau, Peter O., krigsfange, Sebbelev 208
 Grau, Peter, gårdejer, Pøl på Als 68, 81, 83
 Grün, Jørgen Erichsen, politisergent, Aabenraa 80
 Grünert, Robert A., tobaksspinder, Haderslev 260
 Guthke, von, feldwebel, Haderslev 260
 Gørrigsen, gårdmandsfamilie, Broagerland 166
 Gørrigsen, Maria, landmandsdatter, Broagerland 166, 173, 243
 Göttsche, Fritz, soldat, Delbrücke 325
- Haarløv, Viggo, stiftamtmand, Haderslev 322
 Hansen, Asmus, soldat, Holbøl 351
 Hansen, Carl Fred., krigsfange, Aabenraa 220
 Hansen, Chr., krigsfange, Hjerndrup 214
 Hansen, Christian Paulsen, krigsfange, Ellum 209
 Hansen, H.P., rektor, København 140
 Hansen, Hans Heinrich, formand for BDN, Haderslev 308
 Hansen, Hans, soldat, Skovbøl 268
 Hansen, Jes, soldat, Sydals 63
 Hansen, Jørgen, Ketting 79
 Hansen, Martin N., tømrersvend og digter, Hundslev 192, 200
 Hansen, Mette Sarus, lærer, Ulkebøl 231
 Hansen, Mogens Scott, ingeniør, Ulkebøl 224, 231
 Hansen, Niels, journalist, Aabenraa 80
 Hansen-Jacobsen, Niels, dansk billedhugger 313
 Hansen, Tinne, hustru til Jes Hansen, Sydals 63
 Hansen, Viggo, formand for Foreningen af sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte 284, 322
 Hansen, Wilhelm, skræddermester, Aller 337
 Hassens, Hans Peter, redaktør, medlem af den tyske rigsdag, Aabenraa 37, 59–60, 62–64, 74, 79–80, 90–91, 94, 121–122, 124–127, 180, 204, 241–246, 257, 265, 314, 333–334
 Heinrich, preussisk prins 23
 Hell, Peder, graver, Lambjerg 332
 Hempel, Richard, murer, Sønderborg 256
 Henningsen, Iver, soldat, Haderslev 103, 119–110, 119–120
 Hermannsen, Martin, statskonsulent, London 331
 Hindenburg, Paul von, tysk generalfeltmarskal 26–38, 224, 245, 247, 250, 336
 Hiort-Lorenzen, Frederik, departementschef, København 280
 Hiort-Lorenzen, H.R., etatsråd, Roskilde 280
 Holdt, Hans, soldat, Løjtland 99
 Holm, Marius, soldat, Haderslev 110
 Houborg, Anton, møller, Haderslev 337–340, 343, 351
 Hundebøl, Kristian, krigsfange, Fole 220
 Hunger, Herman, redaktør af DSK-Årbog 347
 Høeg, Chr., krigsfange, Sdr. Sejerslev 206
 Høyer, Minna, gårdmandskone, Billeslund, Gram 150

- Iversen, Otto, soldat, Maugstrup 98, 104, 110
 Iversen, Peter, gårdejer, Bønderby 195
 Iversen, tvillingepar, desertører, Christiansfeld 127
- Jacobsen, Heinrich, krigsfange, Skodsbølmark 209
 Jacobsen, Holger, skoleelev, Aabenraa 157
 Jacobsen, Peter, krigsfange, Broager 207
 Jakobsen, Christian, soldat, Nordborg 98
 Jensen, C. J., urmager og guldsmed, Haderslev 338
 Jensen, Anders, soldat, Hviding 106
 Jensen, Jens, soldat, Dybbøl 111
 Jensen, Jens P., soldat, formand for DSK, Ager-skov 351
 Jensen, Las, soldat, Hviding 111
 Jensen, Laurids, soldat, Hviding 110–111
 Jensen, Marine, gårdmandskone, Hviding 94, 106
 Jensen, Mathias, krigsfange, Odense 214
 Jensen, N.A., fangepræst, Aurillac og Rusland 208, 218
 Jensen, Niels, soldat, Hviding 106
 Jensen, Peder, bager, Haderslev 324
 Jensen, Søren, soldat, Haderslev 324
 Jensen-Bech, P.W., spindermester, Løgumkloster 67
 Jessen, Jens, redaktør, Flensborg 204
 Jessen, Jeppe, desertør, Øster Lindet 129
 Jessen, Johannes, soldat og landmand, Korup 268
 Jessen, Marie, bladudgiver, Flensborg 69, 90
 Johanne, tjenestepige, Miang 185
 Johannsen, Gustav, medlem af den tyske rigsdag, Flensborg 204
 Johansen, Lasse, Lysabild 328
 Johnson, oberst, leder af krigsfangelejren i Feltham 213
 Juhl, Nis, restauratør, Haderslev 259
 Juhler, E.J., sognepræst, Aabenraa 305
 Jürgensen, Axel, krigsfange, Sønderborg 209
 Jørgensen, Carl, præst, Sønderborg 83
 Jørgensen, Jens, krigsfange, Bojskov 207
 Jørgensen, Peter, krigsfange, Sdr. Vollum 209
- Kaad, Peter, landmand, Vollerup 66, 80, 92
 Kalinowski, Gregori, russisk krigsfange, husmand, Smøl 201–202
- Keldorf, Jens Johan, soldat, Sønderborg 175
 Kier, Peter, amtsforstander, Sydals 80
 Kiølseth, Birger, sognepræst, Sottrup 174
 Kjær, Anders, gårdejer, Gånsager 194
 Kjems, apoteker, Løgumkloster 87
 Klinker, P., amtsforstander, Nordals 81
 Kloppenborg-Skrumsager, H.D., landdagsmand, Københoved 244–245
 Koch, politibetjent, Haderslev 85
 Konstmann, Chr., krigsfange, Brede 220–221
 Kraack, Nicolai, soldat, Flovt 100, 102–103, 112–113
 Krause, Emil, dansk maler 17
 Krüger, marineflyver, Aabenraa 256–258
 Kunstmann, Nis, krigsfange, Sdr. Hostrup 221
- Lange, René, købmand, krigsfange, Liège 196
 Lassen, August, civilfange, Rødding 85
 Lassen, Christian, fisker, Østerby 82
 Lausen, Jørgen, krigsfange, Aabenraa 217
 Lawaetz, H., gårdejer, Ulkebøl 183
 Lebeck, Anders, redaktør, Haderslev 60, 64, 85, 258–260
 Leimand, Jørgen, civilfange, Augustenborg 81
 Lind, H. N., soldat, formand for DSK, Sønderborg 351
 Lind, N. H., krigsfange, Tårning 208–219
 Lindhagen, Carl, borgmester, Stockholm 243
 Lloyd George, David, britisk premierminister 17, 55
 Loebell, Fr.W. von, preussisk indenrigsminister 78–79
 Lorentzen, Hans, soldat, Domstag, Angel 102, 105, 123
 Lorenzen, Chr., krigsfange, Blansskov 214
 Lorenzen, Hansigne, forfatterinde, Ballum 87, 90
 Lorenzen, Peter Hiort, stænderdeputeret, Haderslev 280
 Ludendorff, Erich, generalkvartermester, Tyskland 36–37, 50–51, 224, 245, 247, 249–250, 272
 Lund, Jens, dansk billedhugger 315–316
 Lyck, Jørgen A., krigsfange, Vr. Sottrup 206
 Löw, Hugo Philip von, landråd, Haderslev 70–71, 74, 84, 86, 146, 165, 184, 260
- Madsen, Johan, malermester, Christiansfeld 337
 Matter, Paul, leder af franske krigsfangevæsenet

- Mauritzen, Lauritz, desertør, Hjerting 129, 131, 136
- Max, prins af Baden, tysk kansler 15, 36–37, 249–250, 264–265
- Meyendorff, baron, ambassadør, Rusland 199
- Michelsen, Mads, amtslæge, Aabenraa 174
- Michelsen, Peter, medlem af arbejdsrådet, Flensborg 260
- Moltke, Friedrich von, overpræsident, Slesvig-Holsten 69, 72, 79, 91, 242–243
- Moltke, Helmuth J.L. von, øverstbefalende, Tyskland 29
- Motte, de la, kommandant, Sønderborg 83
- Müller, Max, skoleelev, Sønderborg 148, 158, 161
- Müller, Minna, tjenestepige, Sønderborg 148
- Møller, A.P., redaktør af DSK-Årbog 346–347
- Møller, Jens H., soldat 122
- Møller, Peter J., skoleelev, Haderslev 160
- Nagott, Hermann, byrådsmedlem, Aabenraa 256
- Nielsen, Christian, vært på Sønderborghus 81
- Nikolaj, krigsfange i Bønderby 195
- Nissen, Andreas, dansk konsul, Rostov 215
- Nissen, Anton, redaktør af DSK-Årbog 349
- Nissen, Friedrich, soldat, Sønderborg 100, 111
- Nissen, Johann, krigsfange, Felsted 207
- Nissen, Nis, landdagsmand, Vibøge 245
- Noske, Gustav, medlem af den tyske rigsdag 252, 257–259, 263
- Nørgaard, Anker, redaktør 328
- Nørgaard, Mette, gårdejer, enke, Ravsted 310
- Ohlsen, Hauptmann, leder af aviscensuren, Aabenraa 74
- Olesen, O.K.P., biskop, Ribe 199
- Overgaard, J., overlæge, Krigsinvalideskolen, Sønderborg 277, 286
- Pabst, Heinrich, tobaksspinder, Haderslev 260
- Pamlishim, Ilja, krigsfange, officersaspirant, Rusland 195
- Paulsen, Jørgen, krigsfange, Varnæs 207, 219
- Paulsen, Paul, soldat 103f, 116
- Paulsen, Peter, desertør, Skovby, Haderslev amt 136
- Petersen, soldat, vognlakerer, Haderslev 338
- Petersen, Hans, krigsfange i Aurillac 206
- Petersen, Jakob, bibliotekar, Aabenraa 335, 340, 347
- Petersen, Jacob Peter, krigsfange 354
- Petersen, Jens L., soldat, Løgumkloster 351
- Petersen, Jørgen, landmand, Avnbøl 65
- Petersen, Karl August, soldat, Nybøl 111
- Petersen, Niels J., soldat, Hviding 110–111
- Petersen, Nis, redaktør, Haderslev 65, 85
- Petersen, Thorvald, bager, Tønder 88–89
- Petersen-Høkkelbjerg, N., redaktør af DSK-Årbog 347
- Pjotr, russisk krigsfange i Ketting 192
- Pjotr, russisk krigsfange, Vladivastok 183
- Pors, Mathias, forsamlingshusvært, Tyrstrup 337
- Poul, tjenestekar, Gånsager 194
- Poulsen, Axel, dansk billedhugger 295
- Poulsen, Karen, »Pigen fra Kamstrup«, flugthjælper 132
- Poulsen, Lorens, købmand, Flensborg 87, 92
- Princip, Gavrilo, attentatmand, Bosnien-Herzegovina 27
- Quast, Ferdinand von, tysk general 98
- Quist, Chr., soldat, formand for DSK, Sønderborg 351
- Rasmussen, N.H., gymnastikdirektør, København 140, 203, 205–206, 211–212, 214–216, 218
- Ravn, Peter, bankbestyrer, Christiansfeld 337–339, 351
- Refshauge, Jørgen J., krigsfange, Fjelstrup 209
- Refslund Poulsen, Marten, gårdejer, Bovlund 334–335
- Refslund Thomsen, Ingeborg, soldaterhustru, Aabenraa 166, 171
- Refslund Thomsen, Kresten, journalist, soldat, Aabenraa 75
- Ries, Hans, krigsfange, Aurillac 210
- Ries, Marius, krigsfange, Haderslev 217
- Ries, Thomas, ansvarlig for aviscensur, Aabenraa 74
- Rigelsen, Jens, krigsfange, Svenstrup 221
- Rogow, Nicolai, krigsfange, Rusland 201
- Roman, krigsfange, Rusland 185
- Rossen, R.P., bankdirektør, Tønder 68, 87, 89, 92, 261
- Rørdam, Valdemar, forfatter 315

- Sarup, Jes, journalist, Haderslev 70, 84–85
Schack, O.D., greve, Schackenborg 68, 87–90, 92–93, 296, 299, 301
Scheel, Olga, Sønderborg 75
Scheidemann, Philipp, generalsekretær for SPD, Berlin 265
Schindelbauer, G.A.C., borgmester, Haderslev 260
Schlieffen, Alfred von, tysk generalstabschef 26–29, 38
Schmidt, Cathrine, landmandskone, Vojens 138, 144, 146, 150, 156, 162
Schmidt, Kr., desertør, Vojens 138
Schmidt, Johannes, sognepræst, Vodder 69–70
Schmidt, løjtnant, Kegnæs 82
Schmidt, Margrethe, landmandskone, Øster Lindet 144
Schmidt, Marius Chr., reservepostbud, Aabenraa 257
Schmidt, Peter, soldat, Døstrup 351
Schmiegelow, Dagmar, professorinde, København 205–206
Schultz, Hans Carl, soldat og mejerist, Genner 95
Schwarz, Fritz, soldat, Vandling 105
Schönberg, Kurt von, landråd, Sønderborg 146, 160, 163, 184
Siemon, Hans, landråd, Aabenraa 73, 76, 80
Simon, russisk krigsfange, Asserballe 186
Simon, russisk krigsfange, Miang 185
Simonsen, P., redaktør, Flensborg 89
Sinding, Stefan, dansk billedhugger 324
Skov, Christian, landstormmand, Brøns 139
Skov, Jesper, gårdejer, Roager 130
Skov, Harald, bager, civilfange, Københoved 85
Skovrøy, P., redaktør, Tønder 68, 87, 89–90, 92
Slipsager, Peter, krigsfange, Aurillac 207
Souchon, Wilhelm, tysk admiral 250
Speggers, Chr., gårdejer, Miang 185
Stauning, Thorvald, dansk statsminister 301
Stchelkunov, russisk legationspræst, København 214
Steffensen, købmand, civilfange, Flensborg 89
Steffensen, Poul, dansk maler 4
Stein, Hermann von, tysk krigsminister 66
Stöckler, Johan L., fotograf, Sønderborg 63
Svendsen, Nicolai, redaktør, Haderslev 66, 70–71, 84–86, 93
Svensson, Adolph, redaktør, Sønderborg 64, 69
Svensson, Katrine, hustru, Sønderborg 64
Sørensen, Fr., slagtermester, Tinglev 88
Tegner, Rudolph, dansk billedhugger 323
Thomsen, Marie, journalist, Aabenraa 74
Thomsen, Th., gårdejer, Toghale 87
Thygesen, Thyge, soldat, Stepping 98
Timmarmann, Louis, murer, Københoved 63
Tirpitz, Alfred von, tysk storadmiral, marineminister 21–22
Tjørnelund, Johannes, soldat, formand for DSK, Løgumgårde 350–351
Tomsen, marinesoldat, Haderslev 260
Tonnesen, Hans, sognepræst, Hoptrup 325
Topff, Bruno, marinesoldat, leder af soldaterrådet, Sønderborg 254–255
Torre, Claus, landmand, Stevning 191
Troensegaard-Hansen, L.A., sømandspræst, New-castle, sognepræst, Adsbøl 208, 211–213, 324
Uhland, Ludwig, tysk digter og politiker 266
Utzon-Frank, Einar, dansk billedhugger 295
Valentiner, Max, ubådskommandant, Sønderborg 121
Vanggaard, J. S., dansk folketingsmand 140
Vanning, Peter, gårdejer, Gånsager 194
Verrier, Paul, fransk professor 203–208, 210, 213, 219
Vogel, Anneken, sygeplejerske, Gram 348
Vrang, Jørgen, bogholder, Flensborg 68, 89
Widding, Nicolai H., krigsfange, Bovlund 221
Wilhelm 2., tysk kejser 16, 18–19, 21, 36, 46, 53, 67, 76, 79, 264, 266–267
Willemoës, C. G., redaktør, Ribe 128, 133
Wilson, Woodrow, amerikansk præsident 15, 37, 51–52, 55, 244, 249, 263–264
With, Erik, chef for den danske efterretningstjeneste 140–141
Zimmermann, Ferdinand, brugsforvalter, Haderslev 260

For sønderjyderne har Den Store Krig 1914–18 aldrig været den glemte krig. Talrige monumenter over landsdelens tusinder af faldne har sammen med mange mundtlige og skriftlige beretninger fra krigsdeltagere og folk på hjemmefronten skabt en folkelig fortælling med stor livskraft.

Denne bog er den første samlede fremstilling om sønderjyderne ved krigens mange fronter. Den fortæller også om krigens skygger, der rækker helt frem til nutiden.

FØRSTE VERDENSKRIG – ÅRSAGER, FORLØB OG KONSEKVENSER
SØNDERJYLLAND VED KRIGENS UDBRUD
INTERNERINGS- OG FLYGTNINGSPROBLEMER
INTERNERINGS- OG FLYGTNINGSPROBLEMER I 1914
SØNDERJYDER VED FRONTERNE
PLIGTENS TUNGE BUD ELLER FANEFLUGT
HJEMMEFRONTEN – TRÆK AF HVERDAGSLIVET
ALLIEREDE KRIGSFANGER I SØNDERJYLLAND
SØNDERJYDER I ALLIERET KRIGSFANGENSKAB
SIKRINGSSTILLING NORD, ZEPPELINBASEN OG ANDRE MILITÆRE ANLÆG
GRÆNSESPØRGSMALET UNDER KRIGEN
KRIGENS AFSLUTNING OG REVOLUTIONEN I NOVEMBER 1918
DE SØNDERJYSKE KRIGSINVALIDER OG HJÆLPEN NORDFRA
MINDESMÆRKER I DANMARK FOR FALDNE SØNDERJYDER
SØNDERJYSKE SOLDATERGRAVE I FRANKRIG OG ENGLAND
DSK – FORENINGEN AF DANSKSINDEDE SØNDERJYSKE KRIGSDELTE